

ISSN 2076–1554

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ВГО Українська академія наук

Видавництво «Гілея»

 Гілея

Науковий вісник

Випуск 147 (№ 8)
Ч. 1, Історичні науки

Київ – 2019

Збірник засновано 2004 року. Вихід з друку – щомісячно

Фахове видання
з історичних наук затверджено наказом Міністерства освіти і науки України
№ 1328 від 21 грудня 2015 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
серія КВ № 22632-12532ПП від 24 квітня 2017 року

Друкується за рішенням:
Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 15 від 27 червня 2019 р.).

Збірник входить до міжнародних баз
Google Scholar; Index Copernicus (Польща); EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); InfoBase Index (Індія).

Шеф – редактор:

Андрущенко В. П., д-р філос. наук, проф., член – кор. НАН України, акад. НАПН України (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Головний редактор:

Вашкевич В. М., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Співредактори:

Кивлюк О. П., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Муляр В. І., д-р філос. наук, проф. (Україна, Житомир)

Редакційна рада:

Андрущенко В. П., д-р філос. наук, проф., член – кор. НАН України, акад. НАПН України (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Вашкевич В. М., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Зеленков А. І., д-р філос. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)

Колесник В. Ф., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Україна, Київ)

Мирзаханян Р., д-р іст. наук, проф. (Арменія, Єреван)

Михальченко М. І., д-р філос. наук, проф., член – кор. НАН України (Україна, Київ)

Рафальський О. О., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

Савельєв В. Л., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Солдатенко В. Ф., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Україна, Київ)

Степико М. Т., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)

Редакційна колегія з історичних наук:

Войцехівська І. Н., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

Дробот І. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Журба М. А., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Лазько Г. Г., д-р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)

Лисак В. Ф., д-р іст. наук, проф. (Україна, Маріуполь)

Мезга М. М., д-р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)

Михайлюк В. П., д-р іст. наук, проф. (Україна, Старобільськ)

Стоян Т. А., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Сушко О. О., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Чернега П. М., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Шаповал Ю. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

Гілея: науковий вісник. – К.: «Видавництво «Гілея», 2019. – Вип. 147 (№ 8), Ч. 1. Історичні науки. – 184 с.

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем сучасної науки в умовах полікультурного глобалізаційного суспільства. Основні рубрики охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

© Редакційна колегія, 2019

© Автори статей, 2019

© Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2019

© ВГО Українська академія наук, 2019

ISSN 2076-1554

NATIONAL PEDAGOGICAL
DRAGOMANOV UNIVERSITY

Academy of Sciences of Ukraine

Publishing House Hileya

Hileya
SCIENTIFIC BULLETIN

Volume 147 (№ 8)
Part 1, Historical sciences

Kyiv – 2019

The collection is founded in 2004. Printed on a monthly basis

Scientific professional publication
on history order of the Ministry of Education and Science
No. 1328 dated 21 December, 2015 (re-registration)

Certificate of printed mass media's state registration (re-registration): Series KB № 22632-12532IP from April 17th, 2017

Printed by decision
of National Pedagogical Dragomanov University (protocol № 15 of June, 27, 2019).

The collection is a member of international database
Google Scholar; Index Copernicus (Poland); EBSCO Publishing. Inc. (USA), SIS (Scientific Indexing Services) (USA); InfoBase Index (India).

Honored Chief Editor:

Andrushchenko V. P., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Corresponding Member of NASU, Acad. of NAPS Ukraine (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Chief Editor:

Vashkevych V. M., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Co-editor:

Kyviuk O. P., Doctor of Philosophical Sciences, Senior Scientist, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Muliar V. I., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Ukraine, Zhytomyr)

Editorial board:

Andrushchenko V. P., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Corresponding Member of NASU, Acad. of NAPS Ukraine (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Vashkevych V. M., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Zelenkov A.I., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Belarus, Minsk)

Kolesnyk V.F., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of NASU, (Ukraine, Kyiv)

Myrzakhanian R., Doctor of Historical Sciences, (Armenia, Ierevan)

Mykhalchenko M.I., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Corresponding Member of NASU, (Ukraine, Kyiv)

Rafalskii O.O., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv)

Saveliev V. L., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Soldatenko V. F., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of NASU, (Ukraine, Kyiv)

Stepyko M.T., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv)

Editorial board Historical Sciences:

Voitsekhivska I.N., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv)

Drobot I.I., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Zhurba M.A., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Lazko G.G., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Belarus, Minsk)

Lysak V.F., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Mariupol)

Mezga M.M., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Belarus, Homel)

Mykhailiuk V.P., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Starobilsk)

Stoian T.A., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Sushko O.O., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Chernega L.M., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv, National Pedagogical Dragomanov University)

Shapoval Y.I., Doctor of Historical Sciences, Professor, (Ukraine, Kyiv)

Hileya: Scientific Bulletin. – Kyiv : «Publishing house «Hileya», 2019. – Volume 147 (№ 8). Part 1. Historical Sciences. – 184

The collections' concept is based on a multifaceted scientific coverage of the problems of formation of informational civilization. The main headings cover areas of historical, philosophical and political sciences. It is designed for specialists in the humanities and socio-political sciences.

©Editorial board, 2019

©Authors of articles, 2019

©National Pedagogical Dragomanov University, 2019

© Academy of Sciences of Ukraine, 2019

ПРЕДСТАВНИЦТВА
збірника «Гілея: науковий вісник» в Україні

Вінницьке представництво
(Вінницький національний технічний університет)
керівник Денисюк С. Г., доктор політичних наук, професор
e – mail: sg_denisjuk@mail.ru.

Дніпропетровське представництво
(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара)
керівник Вершина В. А., кандидат філософських наук, доцент
e – mail: vivi.dp@ukr.net

Запорізьке представництво
(Запорізький національний технічний університет)
керівник Ємельяненко Є. О., кандидат філософських наук, доцент
e – mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

Івано-Франківське представництво
(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ)
керівник Дзвінчук Д. І., доктор філософських наук, професор
e – mail: fuid@ua.fm

Луганське представництво
(Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, м. Старобільськ)
керівник Михайлюк В. П., доктор історичних наук, професор
e – mail: vital_mih@ukr.net

Львівське представництво
(Національний університет «Львівська політехніка»)
керівник Карівець І. В., кандидат філософських наук, доцент
e – mail: sacre@ukr.net

Маріупольське представництво
(Маріупольський державний університет)
керівник Булик М., кандидат політичних наук, доцент
e-mail: vorlok@ukr.net

Миколаївське представництво
(Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського)
керівник Макарчук С. С., кандидат історичних наук, доцент
e – mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
координатор Шкуренко К. О., кандидат політичних наук, доцент
e – mail: sh_kamila@mail.ru

Одеське представництво
(Одеський національний університет імені І. І. Мечникова)
керівник Барвінська П. І., кандидат історичних наук, доцент
e – mail: barvinskaja@ua.fm

Подільське представництво
(Подільський державний аграрно-технічний університет, м. Кам'янець-Подільський)
керівник Колосюк І. А., кандидат філософських наук, доцент
e – mail: ikolosyuk@ukr.net

Полтавське представництво
(Полтавський факультет Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого)
керівник Куцєпал С. В., доктор філософських наук, професор
e – mail: svkutsepai@rambler.ru

Сумське представництво
(Сумський державний університет)
керівник Дегтярьов С. І., доктор історичних наук, професор
e – mail: starsergo@bigmir.net

Тернопільське представництво
(Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка)
керівник Кліш А. Б., кандидат історичних наук, доцент
e – mail: Klish_Andriy@ukr.net

Ужгородське представництво
(Ужгородський національний університет)
керівник Мелеганіч Г. І., кандидат політичних наук, доцент
e – mail: melgi@ukr.net

Уманське представництво
(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини)
керівник Кривошея І. І., кандидат історичних наук, доцент
e – mail: igorkryvosheia@gmail.com

Харківське представництво
(Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»)
керівник Владленова І. В., доктор філософських наук, професор
e – mail: vladlenova@email.ua

Хмельницьке представництво
(Хмельницький національний університет)
керівник Гоцуляк В. М., кандидат політичних наук, доцент
e – mail: gotsylak@ukr.net

Черкаське представництво
(Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького)
керівник Васильчук Є. О., доктор політичних наук, доцент
e – mail: vasilchuk84@bk.ru

Чернігівське представництво
(Чернігівський державний інститут економіки і управління)
керівник Горобець С. М., молодший науковий співробітник
e – mail: olen-g@yandex.ru

ПРЕДСТАВНИЦТВО
збірника «Гілея: науковий вісник» в Азербайджані
(Національної Академії Наук Азербайджану, м. Баку)
керівник Махмудов М. А., доктор філософії
e-mail: matlabm@yandex.com
координатор Рагімли Р., науковий співробітник
e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

ПРЕДСТАВНИЦТВА
збірника «Гілея: науковий вісник» в Білорусі
(Академія управління при Президентові Республіки Білорусь, м. Мінськ)
керівник Алейнікова С. М., кандидат соціологічних наук, доцент
e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Брестський державний університет імені О. С. Пушкіна, м. Брест)
керівник Шостак Г. В., кандидат педагогічних наук
e-mail: shostak1964@brest.by
(Гомельський державний університет імені Франціська Скорини, м. Гомель)
керівник Мезга М. М., доктор історичних наук, професор
e-mail: nmezga@gsu.by

ПРЕДСТАВНИЦТВА
збірника «Гілея: науковий вісник» в Польщі
(Університет імені Адама Міцкевича в Познані)
керівник Димчик Р., доктор, викладач,
e-mail: dymczyk@wp.pl
(Інститут історії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові)
керівник Моравець Н., доктор, викладач
e-mail: mornor@wp.pl

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт:

www.gileya.org

E-mail: gileya.org.ua@gmail.com

Див.також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського:

www.nbuv.gov.ua/portal

Розділ: Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць

Agencies of collection "Hileya scientific bulletin" in Ukraine

Vinnitsia Agency

(Vinnitsia National Technical University)
Director Denysiuk S.G., Doctor of Political Sciences, Professor
e-mail: sg_denisiyk@mail.ru

Dnipro Agency

Dnipro National Honchara University
Director Verzhyna V.A., Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor
e-mail: vivi.dp@mail.ru

Donetsk Agency

Donetsk National University
Director Andriienko O.V., Doctor of Philosophical Sciences,
Associate Professor
e-mail: elena_andrienko@mail.ru

Zaporizhia Agency

(Zaporizhia National Technical University)
Director Iemelianenko E.O., Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor
e-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

Ivano-Frankivsk Agency

(Prykarpatskii National Stefanyk University, Ivano-Frankivsk)
Director Dychkovska G.O., Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor
e-mail: go_osmomysl@ukr.net

Luhansk Agency

(Eastern Ukraine National Dal University, Starobilsk)
Director Mykhailiuk V.P., Doctor of Historical Sciences, Professor
e-mail: vital_mih@ukr.net

Lviv Agency

(National University "Lvivsla Politechnika")
Director Karivets I.V., Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor
e-mail: sacre@ukr.net

Mariupol Agency

(Mariupol National University)
Director Bulyk M., Candidate of Political Sciences,
Associate Professor
e-mail: vorlok@ukr.net

Mykolaiv Agency

(Mykolaiv National Sukhomlynskii University)
Director Makarchuk S.S., Candidate of Historical Sciences, Associate
Professor
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
Coordinator Shkurenko K.O., Candidate of Political Sciences,
Associate Professor
e-mail: sh_kamila@mail.ru

Odesa Agency

(Odesa National Mechnykov University)
Director Barvinska P.I., Candidate of Historical Sciences, Associate
Professor
e-mail: barvinskaja@ukr.net

Podilskyi Agency

(Podilskyi National Agro-Technical University, Kamianets-Podilskyi)
Director Kolosiuk I.A., Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor
e-mail: ikolosyuk@ukr.net

Poltava Agency

(Poltava Department of National Juridical Academy)
Director Kucepal S.V., Doctor of Philosophical Sciences, Associate
Professor
e-mail: svkutupal@rambler.ru

Symu Agency

(Symu National University)
Director Dehtiarov S.I., Candidate of Historical Sciences, Associate
Professor
e-mail: starsergo@bigmir.net

Ternopil Agency

(Ternopil National Pedagogical Hnatiuk University)
Director Klish A.B., Candidate of Historical Sciences, Associate
Professor
e-mail: klish_andriy@ukr.net

Uzhgorod Agency

(Uzhgorod National University)
Director Meleganych G.I., Candidate of Political Sciences, Associate
Professor
e-mail: melgi@ukr.net

Uman Agency

(Uman National Pedagogical Tychyna University)
Director Kryvosheia I.L., Candidate of Political Sciences, Associate
Professor
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

Kharkiv Agency

(National Technical University "Kharkiv Politechnical Institute")
Director Vladlenova I.V., Doctor of Philosophical Sciences, Professor
e-mail: vladlenova@email.ua

Khmelnytsk Agency

(Khmelnytsk National University)
Director Gotsuliak V.M., Candidate of Political Sciences, Associate
Professor
e-mail: gotsuliak@ukr.net

Cherkasy Agency

(Cherkasy National Khmelnytskii University)
Director Vasylychuk E.O., Candidate of Political Sciences, Associate
Professor
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

Chernigiv Agency

(Chernigiv National Institute of Economy and Management)
Director Topol O.V., Doctor of Philosophical Sciences, Associate
Professor
e-mail: topololga@ukr.net
Coordinator Horobets C.M., Junior Scientist
e-mail: olen-g@yandex.ru

Agency of collection "Hileya scientific bulletin" in Azerbaijan

(Azerbaijan National Scientific Academy, Baku)
Director Mahmudov M.A., Doctor of Philosophy
e-mail: matlabm@yandex.com
Coordinator Rahimli R., Scientist
e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

Agencies of collection "Hileya scientific bulletin" in Belarus

(Management Academy by the President of Belarus Republic, Minsk)
Director Aleinikova S.M., Candidate of Sociological Sciences,
Associate Professor
e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru

(Brest National Pushkin University, Brest)
Director Shostak G.V., Candidate of Pedagogical Science
e-mail: shostak1964@brest.by

(Hemel National Skoryni University, Hemel)
Director Mezga M.M., Candidate of Historical Sciences, Associate
Professor
e-mail: nmezga@gsu.by

Agencies of collection "Hileya scientific bulletin" in Poland

(Adam Mitskevich University, Poznan)
Director Dymczyk R., Doctor, Lecturer
e-mail: dymczyk@wp.pl

(Institute of History of Dlugosha Academy, Chenstohov)
Director Moravets H., Doctor, Lecturer
e-mail: mornor@wp.pl

You are welcome to visit our webpage: www.gileya.org

e-mail: gileya.org.ua@gmail.com

Also visit: Webpage of National Vernadskyi Library of Ukraine:

www.nbu.gov.ua/portal

Section: Scientific Publications of Ukraine: magazines and collection of scientific papers

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 621.9.002(477)

ГЕНЕЗА НАТУРНОГО КОПІЮВАННЯ ПРИ ОСВОЄННІ ВЕРСТАТОБУДІВНОГО ВИРОБНИЦТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗАВОДАХ З СЕРЕДИНИ XIX ст. ДО 1930-х РОКІВ

THE GENESIS OF THE METHOD OF COPYING FROM NATURE WHEN MASTERING THE MACHINE-TOOL PRODUCTION BY UKRAINIAN FACTORIES FROM THE MID-NINETEENTH TO THE 1930s

Анненкова Н. Г.,

кандидат історичних наук, доцент, докторант,
Національна наукова сільськогосподарська
бібліотека,
Національної академії аграрних наук України
(Київ, Україна)
e-mail: annatg93@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3216-6000

Annenkova N.G.

*Candidate of Historical Sciences, Associate
Professor,
doctoral students. National Scientific Agricultural
Library of the National Academy of Agrarian
Sciences of Ukraine
e-mail: annatg93@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3216-6000*

На меті дослідження стояло висвітлення генези способу копіювання з природи як одного з шляхів наукового забезпечення діяльності українського верстатобудування на етапі індустріалізації вітчизняної промисловості. За допомогою історично-порівняльного методу, а також методів історіографічного та джерелознавчого аналізу встановлено хронологію використання цього способу та форми його застосування. З'ясовано, що натурне копіювання металорізального устаткування було зароджене в Україні в середині XIX ст. і в дублікатній формі існувало до другої половини 1890-х років. На рубежі XIX–XX ст. при копіюванні верстатів з природи відбувся перехід до форми зворотного конструювання, а з початком «соціалістичної» індустріалізації – зворотного проектування, який практично завершився до 1940 р.

Ключові слова: натурне копіювання, металорізальні верстати, індустріалізація, наукове забезпечення, дублікат, зворотне проектування.

The aim of the study was highlighting the genesis of the method of copying from nature as one of the ways to provide scientific support for the activity of the Ukrainian machine-tool industry at the stage of industrialization of the domestic industry. Using the comparative method, as well as methods of historiographical and source study analyzes, the chronology of

using this technique and the form of its application have been established. It was established that the method of copying of the metal-cutting equipment from life originated in Ukraine in the middle of the XIX century, and existed in duplicatives form until the second half of the 1890s. At the turn of the XIX-XX centuries when copying machine tools, a transition to the form of reverse constructing took place, and with the beginning of “socialist” industrialization, to reverse projecting, what was almost completed by 1940.

Key words: copying from nature, metal cuttings machine-tools, industrialization, scientific support, the duplicate, reverse projecting.

Копіювання з природи є одним з найрозповсюдженіших видів науково-технічних запозичень, що в намаганнях стрімкого досягнення конкурентоспроможності своїх товарів використовувався і використовується багатьма країнами. Між тим, застосування даного способу може мати різні ступені ефективності, через що вивчення відповідного досвіду набуває не лише історичний, а й практичний інтерес. В історії розвитку української промисловості одним з етапів, коли натурне копіювання ставало чи не головним шляхом наукового забезпечення її діяльності, був період індустріалізації. З огляду на те, що під час індустріалізації роль галузей з виробництва засобів виготовлення техніки за допомогою якої й здійснюється цей процес є визначальною, вивчення генези згаданого способу саме у верстатобудівній сфері, з урахуванням сучасного стану української промисловості, отримує сьогоденної безпосередньої актуальності.

В історіографії розглянуте в даній статті питання є практично не висвітленим. Так, у монографії О. Г. Омаровського [15] йдеться про те, що радянська верстатобудівна галузь тільки до 1940 р. набула спроможності самотужки розробляти проектно-конструкторську та технологічну документацію на всі типи металорізального обладнання [15, с. 65]. З цього слідує, що до вказаного моменту у вітчизняному верстатобудуванні точно мали місце науково-технічні запозичення відповідних зарубіжних проектно-технологічних рішень, але в цій науковій праці не уточнюється в якому вигляді вони здійснювалися і не конкретизується робота в цьому напрямі українського сектору радянського верстатобудування. У колективній монографії [3] під редакцією О. О. Воскресенського наявні побіжні згадки стосовно первісне запланованого копіювання Харківським верстатобудівним заводом (ХВЗ) верстатів американської «Цинциннати Бікфорд» та наступне копіювання німецьких верстатів «Фортуна» [3, с. 7, 13]. При цьому, в розвідці [3] без уточнень стверджується, що останні копіювалися з певними доопрацю-

ваннями, а також не йдеться про способи копіювання – з натури або за придбаною науково-технічною документацією. У публікації Л. А. Айзенштадта [1] момент присутності натурального копіювання при освоєнні виробництва металорізальних верстатів радянськими заводами датується 1925–1929 рр. [1, с. 6]. Щодо пізнішого часу – наявність даного способу в асортименті заходів з організації наукового забезпечення радянського верстатобудування дослідником не заперечується, але й не розглядається. У вказаній публікації натурне копіювання не має жодних оцінок або прикладів, хоча в іншій науковій праці того ж автора, виконаній сумісно з С. А. Чихачовим [2] наводиться, приклад того, що копіювання з натури було властиво вітчизняному верстатобудівному виробництву ще за часів Російської імперії [2, с. 153]. Окрім цього, в монографії [2] фігурують окремі факти натурального копіювання зарубіжних верстатів провідними російськими верстатзаводами на початку 1930-х років, але, в той же час, у ній стверджується про припинення в СРСР з 1932 р. практики створення дублікатів іноземного металорізального устаткування при розробці відповідного типу машин [2, с. 169, 177, 221]. Про порядок здійснення натурального копіювання українськими верстатобудівниками в розвідці [2] не йдеться, що в купі із виявленим ступенем висвітлення цього питання попередньо проаналізованими науковими працями дозволяє стверджувати про недосліджуваність використання даного способу науково-технічних запозичень українською верстатобудівною промисловістю впродовж періоду її індустріалізації.

З огляду на згадану актуальність піднятого в даній публікації питання та виявлений ступень його вивчення історіографією, **метою** цього дослідження стає висвітлення генези способу копіювання з натури як одного з шляхів наукового забезпечення діяльності українського верстатобудування на етапі індустріалізації. Для досягнення мети необхідно вирішити **завдання** із встановлення хронології використання цього способу, а також визначення форм його застосування. Між тим, застосування при здійсненні даної розвідки лише **методів** історіографічного та джерелознавчого аналізів не є достатнім через інформаційну скудність перших та фізичний брак останніх. Тож на виконання поставлених завдань, виходячи з того, що протягом обраного хронологічного відтинку український верстатобудівний сектор являв з себе складову відповідних російської імперської та радянської галузей, було залучено ще й компаративний метод.

Результати аналізу джерельної бази свідчать про те, що на машинобудівних заводах у «старих» промислових районах Росії на середину XIX ст. копіювання з натури було єдиним способом наукового забезпечення процесу створення металорізального устаткування [13, с. 18, 24]. Оскільки до середини 1880-х років на українських теренах імперії сталий процес розповсюдження технічних знань здійсню-

вався через систему відділень Імператорського російського технічного товариства з провідними центрами у Санкт-Петербурзі та Москві, а в останніх до досліджень у верстатобудівній сфері організовано приступили лише на рубежі 1870-х – 1880-х років, підстав для твердження про можливість домінувати в цей час на українських машинобудівних заводах якогось іншого способу здійснення наукового забезпечення верстатобудівного виробництва, ніж натурне копіювання, у нас немає [14, с. 10–13]. Тим більше, що до початку інтенсивного освоєння Донецько-Криворізького вугільно-залізородного басейну на початку 1880-х років для активного розвитку верстатобудування на Півдні Росії не було достатніх передумов, а отже – не було й передумов для запровадження якихось більш прогресивних способів наукового забезпечення даного виду промисловості. Окрім того, в системі управління народногосподарським комплексом Російської імперії відмінностей в промисловій політиці щодо її «старих» промислових районів та українських губерній не існувало. Таким чином, уся наведена аргументація дозволяє нам, за аналогією до встановлених фактів стосовно фундації верстатобудівного виробництва в центральних, північно-західних регіонах Росії та на Уралі, вважати, що започаткування верстатобудування на українських теренах в середині XIX ст. також супроводжувалося натурним копіюванням, як єдиним способом наукового забезпечення даного виду виробництва. При цьому, метою копіювання з натури ставало отримання дублікату, що в умовах відсутності відповідних конструкторсько-технологічних знань та конструкційних матеріалів приводило до значного погіршення споживчих характеристик копій у порівнянні з прототипами [16, с. 65].

Відкриття в 1885 р. Харківського практичного технологічного інституту навряд чи вплинуло на зміну на рубежі 1880-х – 1890-х років підходів у натурному копіюванні, застосованому в Україні при виготовленні верстатів. Насамперед, це пов'язане з тим, що у вказаному вище предметну увагу металорізальному устаткуванню машинобудівних заводів почали надавати за ініціативи В. С. Кнаббе у 1889–1890 рр. [7, арк. 66]. Враховуючи час, потрібний на трансформацію згаданої уваги в сталий упорядкований навчальний курс, терміни навчання в інституті та рівень профільних знань у вітчизняних вчених, до середини 1890-х років цим вишем не могло бути організовано випуску спеціалістів, здатних провадити досконаліші форми копіювання у верстатобудівній сфері, тим більше – здійснювати науково обґрунтовані проектно-технологічні роботи [14, с. 12–15].

Однак, уже стосовно кінця 1890-х років ми маємо документально підтверджену інформацію щодо застосування, нехай і на примітивному рівні, Харківським машинобудівним заводом Російського паровозобудівного і механічного товариства (ХМЗ РПМТ) натурального копіювання у формі зворотного конструювання [9, арк. 66, 73]. Тобто, коли з прото-

типу не просто знімалися натуральні геометричні розміри з наступним ескізуванням та дублюванням деталей машин, а на підставі отриманих геометричних параметрів та знань з теорії машин і механізмів ще й аналізувалися використані принципи розробки копіюваних прототипів. У такий спосіб набувалися основи методик розрахунків та проектування металорізальних верстатів, за допомогою чого ставало можливим як здійснювати відбір оптимальних моделей для натурального копіювання, так і робити останнє адаптивним. Завдяки оптимально підібраним прототипам, внесенням в їх конструкції тих чи інших незначних відмінностей, на підставі однієї базової моделі з мінімальним доопрацюванням отримувались кілька видів копій з бажаними споживчими характеристиками, адаптованими до потреб внутрішнього ринку. Однак, при цьому діапазон технічних параметрів нових машин виходив вужчим від прототипу через неможливість перевищити закладені потужнісні обмеження в конструкції оригіналу. З огляду на недостатньо розвинуті в Росії технології обробки металів різанням, указаний недолік не здійснював скільки-небудь суттєвого впливу на поточний стан виробничого потенціалу машинобудівних підприємств, оснащених таким устаткуванням.

Отже, в дорадянський період на українських теренах при натуральному копіюванні верстатів, поряд із дублюванням, міцно укріпилася форма зворотного конструювання, що сприяло створенню адаптивних копій та паліативних варіантів машин. Останнє означало початок переходу вітчизняного верстатобудування на власне наукове забезпечення, нехай і ще на такому примітивному рівні. Указане стало можливим завдяки зміні мети при здійсненні науково-технічних запозичень від відтворення конкретних моделей верстатів до налагодження виробництва певного типажу металорізального устаткування на системній основі.

Однак, для більш стрімкого розвитку процесу переходу на власне наукове забезпечення була необхідна трансформація зворотного конструювання у зворотне проектування верстатів – тобто доповнення конструкторського аналізу технологічним. Але для цього повинні бути наявними відповідно обізнані кадри та дослідницьке оснащення, чого в дореволюційний період на тих українських підприємствах, що займалися верстатобудуванням повною мірою підготовлено не було. На тому ж ХМЗ РПМТ як у правлінні Товариства, так і безпосередньо на заводі малися фахівці, які отримали технологічні знання в галузі верстатобудування під час відповідних стажувань за кордоном [8, арк. 1]. Проте ці знання були поверхневими, оскільки метою їх відряджень стояла оцінка можливостей дублювання технологій на вітчизняних промислових потужностях, а не освоєння принципів та методів організації технологічної підготовки верстатобудівного виробництва. Власне через масове застосування верстатобудівниками такого підходу, у дорадянський період на теренах Ро-

сійської імперії єдиним заводом, на якому під час виготовлення верстатів використовувалися спеціальні верстатобудівні, а не загальномашинобудівні технології, залишався «Герлях і Пульст», евакуйований у 1915 р. з Варшави до Харкова. Між тим, навряд чи застосування при створенні верстатів натурального копіювання у формі зворотного проектування на єдиному підприємстві, попри проявлену його надзвичайну ефективність, надає підстав вважати такий спосіб освоєним всім тогочасним українським верстатобудуванням [10, арк. 11].

З початком у 1917 р. періоду суспільно-політичних перетворень, супроводжуваних громадянською війною та наступною їй суцільною кризою промислового виробництва, випуск металорізальних верстатів на українських теренах практично припинився. Відновлення верстатобудівного виробництва на машзаводах УСРР прийшлося на 1925–1926 рр., але виготовлення верстатів при цьому відбувалося за дореволюційною технічною документацією. Відсутність у цей час необхідності в копіюванні зарубіжних машин пояснюється, насамперед, укомплектованістю верстатних парків працюючих машинобудівних підприємств завдяки попередньо проведеному переміщенню на них устаткування з законсервованих заводів, що дозволило значно (до 20 %) підвищити продуктивність проти первісно розрахованої [21, арк. 20]. Отже, працюючі українські машзаводи якщо й виготовлювали верстати, то здебільшого на власні потреби, на заміну тим, що виходили з ладу і не підлягали відновленню, але, переважно, вдавалися до ремонтних робіт, організувавши їх на власних потужностях на промисловій основі [11, арк. 145]. Тож тимчасовий профіцит верстатного обладнання в умовах обмеженого попиту на машинобудівну продукцію позбавив споживачів металорізального устаткування потреби в зростанні та якісному оновленні своїх верстатних парків. Це, у свою чергу, дозволяло, за необхідності, використовувати вже готовий доробок техдокументації на раніше створені копії і не вдаватися до нових запозичень.

Обставини кардинально змінилися з розгортанням у СРСР індустріалізації, що затребувало різкого кількісного збільшення парку металорізальних машин та стрімкої зміни його структури в бік продуктивніших моделей верстатів. Даний чинник сприяв відновленню практики копіювання з природи при освоєнні виробництва верстатів на радянських машинобудівних заводах. Але слід зазначити, що вказана практика активно поширювалася здебільшого на підприємствах, підкорених Вищій раді народного господарства (ВРНГ) СРСР, оскільки саме на таких машзаводах і відбувалася інтенсифікація радянського верстатобудівного виробництва. Укладання цього стану обумовлювалося кількома причинами, розгляд яких не стоїть на меті даного дослідження, проте, у будь-якому випадку, в системі ВРНГ УСРР наприкінці 1920-х років працювало лише два заводи, на яких протягом цього часу відбувалася спеціалізація

на верстатобудуванні, це – Лубенський завод «Комунар» та Одеський завод ім. Леніна. При цьому, на Одеському підприємстві українським урядом застосування копіювання зарубіжних моделей верстатів планувалося, але не здійснювалося через відсутність можливостей придбання бажаних прототипів [18, арк. 15]. На «Комунар» же було передано з Московського заводу «Самоточка» виробництво токарних верстатів Т-180, виробництво яких на останньому припинялося у зв'язку його переходом до спеціалізації на поперечно-стругальних верстатах (шепінгах) [19, арк. 17]. На початку 1930-х років виробництво частки з номенклатури цих шепінгів також було організовано на вільних потужностях Миколаївського заводу «Селінтерн», а токарних верстатів – на вільних потужностях Дніпропетровського заводу «Сагурн» [2, с. 192–193]. На переданий від ВРНГ УСРР до ВРНГ СРСР будований Харківський верстатзавод переносилося виробництво копій радіально-свердильних верстатів «Цинциннати Бікфорд» та шліфувальних «Фортуна», освоєних до того Ленінградським заводом ім. Свердлова [2, с. 175–176].

Період Другої п'ятирічки (1933 – 1937 рр.) ознаменувався боротьбою радянського уряду від імпортозалежності в металорізальному устаткуванні. Як і всякі інші радянські заходи загальнодержавного масштабу, дана кампанія мала дуже сильне ідеологічне супроводження, суть якого полягала у формуванні в громадян уяви про можливість, завдяки обраній суспільно-економічній формації, самотужки досягнути такого рівня розвитку верстатобудування, що перевищував би найкращий зарубіжний [17, с. 1–3]. Через такий підхід, у тогочасній як фаховій, так і профільній науково-популярній літературі досить швидко перестають публікуватися відомості щодо фактів копіювання іноземних зразків металорізального обладнання і відповідна пряма інформація розміщена лише в архівних джерелах, а згідно неї – копіювання з природи Наказом Народного комісаріату важкої промисловості (НКВП) СРСР «О развертывании станкостроения» № 557 від 16.06.1933 р. визначалося основним способом наукового забезпечення радянського верстатобудування при створенні нових верстатів [12, арк. 3]. Проте, внаслідок особливостей ведення архівної справи на українських теренах протягом першої половини ХХ ст., відповідні документи стосовно всіх регіональних верстатзаводів не збереглися, що вимушує складати реальну історичну картину як на збереженій документальній решті, так і на підставі опосередкованих відомостей.

Отже, до середини 1930-х років на теренах УСРР єдиним заводом, де могло застосовуватися кваліфіковане натурне копіювання при освоєнні у виробництві нових моделей металорізального устаткування був Одеський завод ім. Леніна. Решта підприємств ставила до виробництва вже готові копії, здійснені верстатзаводами союзного підпорядкування, продовжуючи по ходу їх освоєння вдосконалювати одержані конструкції та технології [20, арк. 63]. У першу

чергу, такий порядок обумовлювався браком на них фахівців, спроможних здійснювати натурне копіювання шляхом зворотного проектування, оскільки зворотне конструювання вже не задовольняло галузеві потреби в науковому забезпеченні. При цьому, ані Київський машинобудівний, ані Харківський механіко-машинобудівний (ХММІ), ані Одеський індустріальний інститут ще не здійснювали випуск спеціалістів верстатобудівного фаху, а кількість профільних підприємств, з урахуванням запровадження верстатобудівного виробництва на Одеському, Харківському машиноремонтних заводах та в майстернях Одеського єврейського машинобудівного технікуму, зростала. Звідси, практично всі українські верстатзаводи, окрім заводу ім. Леніна, якщо й вдавалися до копіювання з природи, то за формою зворотного конструювання і лише стосовно окремих елементів машин для створення їх паліативних варіантів. Загалом же, процес натурального копіювання у верстатобудівній сфері в цей період надбав централізованої форми управління шляхом створення в Москві Експериментального науково-дослідного інституту металорізальних верстатів (ЕНДІМВ). Тож, навіть потужні російські верстатзаводи, укомплектовані досвідченими науково-технічними кадрами, або отримували від нього вже готову проектно-технологічну документацію на скопійовані цією ж установою верстати та окремі агрегати, або провадили натурне копіювання самотужки, але під контролем ЕНДІМВ.

У другій половині 1930-х років, попри хоч і зменшений, але все одно збережений брак кваліфікованих науково-технічних кадрів, до означеної управлінської форми поступово були підключені й усі українські верстатзаводи. Між тим, через указану причину, налагодити самотужки процес копіювання з природи за формою зворотного проектування їм або не вдавалося, або вдавалося дуже важко і з величезними перевитратами запланованих часу і коштів [4, арк. 5 зв.; 6, арк. 2]. Для запобігання цьому, на українські верстатзаводи з крупних російських верстатобудівних підприємств, що вже повністю освоїли досліджуваний спосіб науково-технічного запозичення, а також з Головного управління верстатобудівної та інструментальної промисловості НКВП СРСР у директивному порядку переводилися спеціалісти для налагодження цієї роботи [5, арк. 45–49]. Даний захід, у купі з розгортанням досліджень з теорії верстатобудування в ХММІ, Київському та Одеському індустріальних інститутах, що призвело до поглиблення теоретичної бази підготовки спеціалістів цими вишами, а також із запровадженням у галузі системи центральних заводських лабораторій, сприяв набуттю науково-технічними колективами українських верстатзаводів спроможності до 1940 р. самостійно здійснювати натурне копіювання металорізальних машин за формою зворотного проектування. Оскільки до II Світової війни практично всі радянські верстатзаводи отримали відповідну спе-

ціалізацію, то досягнення переважною більшістю з них можливості самостійного копіювання з натури зворотним проектуванням освоєних типів та видів машин означало укладання в СРСР мережі очолюваних ЕНДІМВ науково-технічних підрозділів, теоретично здатних у всій своїй сукупності не лише дублювати будь-які найкращі зразки зарубіжного металорізального устаткування, а й створювати на їх основі низки модельних рядів усіх типів і видів машин, та налагоджувати їх серійне виробництво.

Таким чином, ми можемо стверджувати, що натурне копіювання металорізальних верстатів було зароджене в Україні в середині XIX ст. на тлі аналогічної тенденції, уже закріпленої в «старих» промислових районах Російської імперії. До середини 1880-х років копіювання з натури на українських підприємствах існувало в дублікатній формі, як єдиний доступний на той час спосіб здійснення наукового забезпечення регіональної верстатобудівної діяльності. Розповсюдження машинобудівних знань українськими теренами дозволяло з другої половини цього десятиліття перейти на новий, вищий рівень застосування досліджуваного способу наукового запозичення, але відсутність економічних передумов зберегла його дублікатну форму до кінця 1890-х років. Інтенсифікація індустріалізаційних процесів на українських землях наприкінці 1890-х років зумовила стихійний перехід натурального копіювання до форми зворотного конструювання, яка на майже 40 років закріпилася основним способом наукового запозичення в регіональному верстатобудуванні. Попри загальний прогресивний характер такої зміни, зворотне конструювання, як перехідна форма натурального копіювання, занадто довго панувало в українській галузі, що привело до гальмування процесу створення власного наукового забезпечення вітчизняної верстатобудівної сфери. Тож наприкінці 1920-х років, з розгортанням чергового етапу індустріалізації промисловості, радянським урядом було започатковано організовану трансформацію натурального копіювання від зворотного конструювання до зворотного проектування. До 1940 р. даний процес практично завершився, що відкрило дорогу до створення системи повноцінного власного наукового забезпечення українського верстатобудівного сектору, яке остаточно сформувалося вже в післявоєнні роки.

Список використаних джерел

1. Айзенштадт, Л. А. 1958. История развития станкостроения СССР. В: Н. С. Ачеркан, Н. С. Дегтяренко и Г. Р. Фрезеров, ред. *Развитие станкостроительной и инструментальной промышленности в СССР*. Москва: ЦБТИ ЭНИМС. с. 3–30.
2. Айзенштадт, Л. А., Чихачев, С. А. 1957. *Очерки по истории станкостроения СССР*. Москва: Машгиз.
3. Воскресенский, А. А. ред., 1968. *Харьковский станкостроительный: очерк истории Харьковского станкостроительного завода (1930–1967 гг.)*.

Харьков: Прапор.

4. Державний архів міста Києва. 1936. Ф. Р-1002. Оп. 1. Спр. 6. 113 арк.
5. Державний архів міста Києва. 1937. Ф. Р-1002. Оп. 1. Спр. 10. 112 арк.
6. Державний архів міста Києва. 1938. Ф. Р-1002. Оп. 1. Спр. 9. 24 арк.
7. Державний архів Харківської області. 1888. Ф. 1682. Оп. 2. Спр. 146. 410 арк.
8. Державний архів Харківської області. 1896. Ф. 930. Оп. 1. Спр. 7. 53 арк.
9. Державний архів Харківської області. 1899–1900. Ф. 930. Оп. 2. Спр. 46. 346 арк.
10. Державний архів Харківської області. 1911–1915. Ф. 562. Оп. 1. Спр. 382. 35 арк.
11. Державний архів Харківської області. 1932. Ф. П-69. Оп. 1. Спр. 61. 310 арк.
12. Державний архів Харківської області. 1934. Ф. Р-1395. Оп. 1. Спр. 143. 55 арк.
13. Ершов, А. 1863. Обзор машиностроительных заведений в России. *Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России*. С-Петербург: Департамент внешней торговли, Т. 2. с. 1–92.
14. Загорский, Ф. Н. 1965. *Владимир Сергеевич Кнаббе*. Москва-Ленинград: Наука.
15. Омаровский, А. 1948. *Советское станкостроение и его роль в индустриализации страны*. Москва: Академия общественных наук при ЦК ВКП(б).
16. Скаба, А. Д., ред. 1956. История Харьковского паровозостроительного завода: сборник документов. Харьков: Облкнигиздат.
17. *Станки и инструмент*, 1932. Советское станкостроение и освобождение от иностранной зависимости, 2, с. 1–3.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. 1929. Ф. Р-337. Оп. 1. Спр. 7891. 19 арк.
19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. 1932. Ф. Р-813. Оп. 1. Спр. 17. 17 арк.
20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. 1933–1934. Ф. Р-813. Оп. 1. Спр. 79. 85 арк.
21. Центральний державний архів громадських об'єднань України. 1927. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2502. 307 арк.

References

1. Ajzenshtadt, L. A. 1958. *Istoriya razvitiya stankostroeniya SSSR (The history of the development of the machine tool industry of the USSR)*. V: N. S. Acherkan, N. S. Degtyarenko i G. R. Frezerov, red. *Razvitie stankostroitelnoj i instrumentalnoj promyshlennosti v SSSR*. Moskva: CBTI ENIMS. s. 3–30.
2. Ajzenshtadt, L. A., Chihachev, S. A. 1957. *Ocherki po istorii stankostroeniya SSSR (Essays on the history of the machine tool industry of the USSR)*.

Moskva: Mashgiz.

3. Voskresenskij, A. A. red., 1968. *Harkovskij stankostroitelnyj: ocherk istorii Harkovskogo stankostroitel'nogo zavoda (1930–1967 gg.)*. (Kharkov Machine-Tool Building: Essay on the History of Kharkov Machine-Tool Building Plant (1930–1967)) Harkov: Prapor.

4. Derzhavnij arhiv mista Kiyeva (State Archives of the City of Kyiv). 1936. F. R-1002. Op. 1. Spr. 6. 113 ark.

5. Derzhavnij arhiv mista Kiyeva (State Archives of the City of Kyiv). 1937. F. R-1002. Op. 1. Spr. 10. 112 ark.

6. Derzhavnij arhiv mista Kiyeva (State Archives of the City of Kyiv). 1938. F. R-1002. Op. 1. Spr. 9. 24 ark.

7. Derzhavnij arhiv Harkivskoyi oblasti (State archive of the Kharkiv region). 1888. F. 1682. Op. 2. Spr. 146. 410 ark. 1888. Ф. 1682. Оп. 2. Спр. 146. 410 арк.

8. Derzhavnij arhiv Harkivskoyi oblasti (State archive of the Kharkiv region). 1896. F. 930. Op. 1. Spr. 7. 53 ark.

9. Derzhavnij arhiv Harkivskoyi oblasti (State archive of the Kharkiv region). 1899–1900. F. 930. Op. 2. Spr. 46. 346 ark.

10. Derzhavnij arhiv Harkivskoyi oblasti (State archive of the Kharkiv region). 1911–1915. F. 562. Op. 1. Spr. 382. 35 ark.

11. Derzhavnij arhiv Harkivskoyi oblasti (State archive of the Kharkiv region). 1932. F. P-69. Op. 1. Spr. 61. 310 ark.

12. Derzhavnij arhiv Harkivskoyi oblasti (State archive of the Kharkiv region). 1934. F. R-1395. Op. 1. Spr. 143. 55 ark.

13. Ershov, A. 1863. *Obzor mashinostroitelnyh zavedenij v Rossii* (Overview of machine building institutions in Russia). V: *Obzor razlichnyh otraslej manufakturnoj promyshlennosti Rossii*. S-Peterburg: Departament vneshnej trgovli, T. 2. s. 1–92.

14. Zagorskij, F. N. 1965. *Vladimir Sergeevich Knabbe (Vladimir Sergeevich Knabbe)*. Moskva-Leningrad: Nauka.

15. Omarovskij, A. 1948. *Sovetskoe stankostroenie i ego rol v industrializacii strany (Soviet machine tool industry and its role in the industrialization of the country)*. Moskva: Akademiya obshestvennyh nauk pri CK VKP(b).

16. Skaba, A. D., red. 1956. *Istoriya Harkovskogo parovozostroitel'nogo zavoda: sbornik dokumentov (History of Kharkov Locomotive Plant: a collection of documents)*. Harkov: Oblknigizdat.

17. *Stanki i instrument (Machines and tools)*, 1932. Sovetskoe stankostroenie i osvobozhdenie ot inostrannoї zavisimosti, 2, s. 1–3.

18. Centralnij derzhavnij arhiv vishih organiv vladi ta upravlinnya Ukraini (Central State Archive of the Supreme Institutes of Power and Administration of Ukraine). 1929. F. R-337. Op. 1. Spr. 7891. 19 ark.

19. Centralnij derzhavnij arhiv vishih organiv vladi ta upravlinnya Ukraini (Central State Archive of the Supreme Institutes of Power and Administration of Ukraine). 1932. F. R-813. Op. 1. Spr. 17. 17 ark.

20. Centralnij derzhavnij arhiv vishih organiv vladi ta upravlinnya Ukraini (Central State Archive of the Supreme Institutes of Power and Administration of Ukraine). 1933–1934. F. R-813. Op. 1. Spr. 79. 85 ark.

21. Centralnij derzhavnij arhiv gromadskih ob'jednan Ukraini (Central State Archive of Public Associations of Ukraine). 1927. F. 1. Op. 20. Spr. 2502. 307 ark.

**ОБЗОР НА ИСТОРИЮ ГОРОДА ГЯНДЖИ
ОБЗОР НА ІСТОРІЮ ГОРОДА ГЯНДЖИ
REVIEW ON THE HISTORY OF GANZH C**

Асланов Эльгюн Магомедали оглы,
доктор философии по историческим наукам, доцент,
Азербайджанский государственный аграрный
университет
e-mail: res0980@mail.ru

Гасимова Самира Алиага гызы,
доктор философии по историческим наукам,
старший преподаватель,
Азербайджанский государственный аграрный
университет
e-mail: res0980@mail.ru

Асланов Эльгюн Магомедали оглы,
доктор философии по историческим наукам, доцент,
Азербайджанский государственный аграрный
университет
e-mail: res0980@mail.ru

Гасимова Самира Алиага гызы,
доктор философии по историческим наукам, старший
викладач,
Азербайджанский государственный аграрный
университет
e-mail: res0980@mail.ru

Aslanov Elgyun Magomedali Ogles,
Doctor of Philosophy in History, Associate Professor,
Azerbaijan State Agrarian University
e-mail: res0980@mail.ru

Gashimov Samir Aliyah Giza,
PhD in History, Senior Lecturer,
Azerbaijan State Agrarian University
e-mail: res0980@mail.ru

В статье, основываясь на источники исследования истории города Гянджи, доходящей в более глубокую древность, показано экономическое и культурное развитие города в средние века. Привлекают внимание информация об оборонительных крепостях, рынках, площадях, каналах, образцах зодчества Гянджи. Ссылаясь на некоторые источники, в статье указывается, что история этого города восходит к древним временам. Таким образом, на основе археологических материалов и древних источников, город Гянджа был сформирован как город 3000-4000 лет назад. В статье показано, что в IV-I тысячелетии до нашей эры Гянджа служила мощным торговым центром, связывающим торговые центры Ближнего Востока и Передней Азии. Также упоминаются переселение города, героическая борьба городского населения против иноземцев, формирование национально-нравственных ценностей. В то же время, развитие Гянджи как древнего культурного центра, его мастерство, архитектура и фактура были широко изучены. В статье также представлена интересная информация об одежде и украшениях, принадлежащие гянджинцам. Также содержатся интересные сведения об этнической принадлежности гянджинцев.

Ключевые слова: археологический, исследования, город Гянджа, мавзолеев, оборонительные крепости, архитектурные памятники.

У стадії, заснованої на історичних дослідженнях історії міста Гянджі, що знаходяться в більш глибокій древності, показано економічне та культурне розвиток міст у середній віці. Прихилияти увагу інформацією про оборонних фортецям, ринках, каналах, зразок зодчества Гянджі. Посилання на деяких історіях указує, що історія цього міста повертається до древнього часу. Таким чином, на основі археологічних матеріалів та древніх істориків, місто Гянджа було сформовано як місто 3000-4000 років тому. У стані показано, що в IV-I тисячах до наших е. Гянджа працювала потужним торговим центром, вказуючи торгові центри Ближнього Сходу та Передній Азії. Також використовуються переселення міст, героїчної боротьби міського населеного пункту проти іноземців, формуючи національно-моральні центри. У той же час, розвиток Генджі як древнього культурного центра, його майстерство, архітектура та фактура були широко вивчені. Також ми пропонуємо цікаву інформацію про одяг та прикраси, належні гянджинцям. Так само містяться цікаві відомості про етнічної приналежності гянджинцев.

Ключові слова: археологічний, дослідження, місто Гянджа, мавзолеев, архітектурні пам'ятники.

In the article, based on the sources of the study of the history of the city of Ganja, reaching into deeper antiquity, shows the economic and cultural development of the city in the Middle Ages. Information about defensive fortresses, markets, squares, channels, samples of Ganja architecture attracts attention. Referring to some sources, the article states that the history of this city dates back to ancient times. Thus, on the basis of archaeological materials and ancient sources, the city of Ganja was formed as a city 3000-4000 years ago. The article shows that in the IV-I millennium BC, Ganja served as a powerful trading center linking the shopping centers of the Middle East and Western Asia. Also referred to the resettlement of the city, the heroic struggle of the urban population against foreigners, the formation of national and moral values. At the same time, the development of Ganja as an ancient cultural center, its craftsmanship, architecture and texture were widely studied. The article also provides interesting information about clothes and jewelry belonging to Ganja people and contains interesting information about the ethnicity of the Ganja people.

Keywords: archaeological, research, Ganja city, mausoleum, defensive fortresses, architectural monuments.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Гянджа была одним из древних экономических, политических и культурных центров Азербайджана. Археологические раскопки вокруг города показывают, что здесь еще до нашей эры были поселения. Эксперты относят древние могилы к 3000-4000 лет назад, которые были обнаружены на правом берегу реки Гушгара, на окраине Гянджи, у озера Гейгель [1, с. 75].

Расписная керамика, найденная в курганах вокруг Гянджи (около села Зурнабад) доказывает, что в III-II тысячелетиях до н.э. большие племенные союзы в Гяндже объединились в единый центр. Потому что археологические исследования показывают,

что подобные процессы происходят в бассейне реки Урмия, Нахчыване и Карабахе.

Производство расписной керамической посуды в Гяндже является одним из основных показателей городского искусства в III-II тысячелетии до нашей эры, и здесь, по крайней мере, говорит нам о происхождении центра города в середине 2-го тысячелетия до нашей эры [2, с. 3].

Некоторые эксперты, ссылаясь на то, что вокруг древнего города были поселения, показывают, что история Гянджи началась во II веке до нашей эры.

Результаты археологических исследований показывают, что основные караванные пути, связывающие Ближний Восток и Переднюю Азию с торговым центром в IV-I тысячелетиях, проходили через Гянджу. Это приводит к тому, что город Гянджа развивался по этому торговому пути и достиг самой высокой вершины своего развития как важный культурный центр на Южном Кавказе [3, с. 21]. Древняя грузинская надпись указывает на то, что Гянджа была построена в период Александра Македонского [4, с. 39]. Однако источники подтверждают, что история Гянджи началась еще раньше.

Красота города, обширное развитие торговли и богатство его природы всегда притягивала захватчиков.

Историк XV века Мирхонд дает много интересной информации в своей работе “Роузет аль-Саф”. Он показывает, что шах из Ирана Кубад I отдавал большое значение новым постройкам. Говорят, что город Барда была построена по его приказу [5, с. 12]. Получается, что история города Гянджи восходит к V веку. Однако следует отметить, что история этого города восходит к древним временам, создавая впечатление о реконструкции города и восстановлении Кубадам I.

С первого средневековья Гянджа известна как один из важнейших городов Азербайджана. В труде неизвестного автора под названием “Русская летопись”, Гянджу относят ко II веку до н.э. – IV веку н.э.

В историческом источнике “Дарбанднаме” относящийся к к. VII - н. VIII вв. упоминается название города Гянджи [6, с. 26]. Ю.В.Чемеземинли показывает, что в период правления Кубад ибн Фируза Гянджа была большим городом. Почему-то арабские географы в своих трудах не обращали внимания на этот город, а просто называли его “Джанзе” [7, с. 27].

Древний город когда-то был окружен обоими берегами реки Гянджи. Река, которая делила город на две части, придавала ей более красивый вид. На реке было три больших моста. Мосты были построены из камня и обожженного кирпича. Их остатки до сих пор остались. В то время в Гяндже было много красивых зданий, дворцов, замков, мечетей и медресе. Город был обеспечен водой глиняными трубами.

Начиная с раннего средневековья, Гянджа известна как один из самых важных городов Азербайджана и стала самым экономически и культурно развитым городом Азербайджана с IX-X веков. И.М.Джафарзаде, который долгое время изучал историю, куль-

туру и этнографию Гянджи, указывал: «Таким образом, объединяя письменные источники и критически подходя к ним, а также существование Гянджи до возвышения стен, и дает нам представление о высокой культуре в то время» [8, с. 9].

В средние века Гянджу отличает уникальная культура от других городов Азербайджана. Некоторые архитектурные образцы, считающиеся архитектурными жемчужинами средневековья, прошли через эту эпоху и сохранились до наших дней. Можно показать комплекс мавзолея “Гей-Имам” и мавзолеей “Джомард-Кассаб”

“Строительство мавзолея Гей-Имам (Имам-заде) относится к 738 году. В мавзолее есть надпись на арабском языке, которая дает информацию об истории его строительства и его принадлежности. В 1738 году по инициативе генерал-майора Исрафил бека Ядигарзаде мавзолеей был восстановлен.

История мавзолея “Джомард-Кассаб” восходит к VIII веку. Согласно источникам, этот мавзолеей был воздвигнут в честь мясника, который героически погиб при защите города от захватчиков. Другие источники показывают, что мясник Джомард был активным пропагандистом религии ислама и умер ради религии. Люди почтили его память и подняли гробницу на его могиле.

История этих двух мавзолеей подтверждает, что Гянджа была одним из самых развитых городов Востока в то время. Исследования показывают, что город Гянджа также был богат защитными крепостями и эти крепости героически защищали город от атак на протяжении веков. В средние века для защиты было построено до тринадцати Гянджинских оборонительных стен. Хотя некоторые из этих оборонительных стен не сохранились, их останки изучаются археологами.

Из этих башен можно назвать: башня Бешган, башня Кызыл, башня Тендирли, башня Зурнабад, башня Балчылы Гыз, Кешикчидаг, Махраса, храмовые башни Кёй булаг, холм Топал Хесенли, холм Искендер, башня Ич, башня Нарын и другие. Строительный материал для стен башен в основном выпекали и изготавливали из сырцового кирпича и чайных камней. Построенная из камня и кирпича взаимосвязанная каменная кладка была возведена много веков назад, и сегодня в Гяндже есть много примеров строительства.

Одним из факторов, указывающих на то, что город Гянджа был большим и населенным в средние века, оказалось большое количество каналов в городе. Каналы на улицах пополнялись из 18 больших каналов, взятых из реки Гянджа. Каналы на левом берегу реки: канал Гор, канал Гызылхаджылы, канал Угурлухан, канал Зорвели, канал Бала Бахман, канал Учтепе, канал Кархана, канал Каймаглы, канал Аразбар, канал Шатыр, канал Аллахдад и канал Карасу.

А также каналы на правом берегу Гянджачая: канал Ханлыглар, канал Арабли, канал Челек, канал Топчубаш, канал Шин, канал Динараш. По

вместимости : канал Ханлыглар, канал Кархана, канал Гызылхаджылы, канал Угурлухан, канал Челек сильно различались. Кроме того, канал Бахрамбек и канал Шахсеван были взяты из реки Гушгара для орошения пахотных земель вокруг города.

Интересно, что в XVIII веке над каналами было построено 32, а в XIX веке 35 мельниц, 30 мостов.

В “Подробной тетради провинции Гянджи” перечислены названия работающих мельниц относящиеся к XVIII веку: Гаджи Нагдели, Ипекчи Садиджа, Назар, ипекчи Хусейн, Бархудар, Гаджи Зейнал, Досту, Салахлы, Акер, Молла Гаджи, Гаджи Пир Ахмед, галейчи Таги, Берекчи Имамверди.

В водоснабжении города Гянджи кахризы также играли важную роль. Вода из кахризов использовалась как и питьевая вода, так и в быту.

Сильные подземные воды на равнине Гянджи являлись источником для кахризов Гянджи. По словам историка XIII века Хамдуллы Газвини, в раннем средневековье качество гянджинских кахризов было в полной мере востребовано городским населением. После переселения Гянджи на нынешнее место Шах Аббасом, сюда был проведен первый кахриз: кахриз Месджид. Среди народа этот кахриз также назывался кахризом Гаджи Багир.

В целом, в 25 селах Гянджинского района было 97 кахризов, 30 из которых приходилось на территорию Гянджи.

Можно было обнаружить следующие кахризы из разных периодов: кахриз Мечеть, кахриз Джума, кахриз Шахсеван, кахриз Озан, кахриз Гаджи Миркасым, кахриз Гаджи Хилал, Садыклы, Зюлюлер, Шерефханлы, Каймаклы, Гаджи Кадимли, кахриз Джавад Хан, кахриз Галалылар, кахриз Сеид, кахриз Джахароглу, кахриз Тагоглу, Арзуманлы, Абузарбейли, Гаджимаммадли, Дали Али и другие.

Все это доказывает, что Гянджа была одним из самых выдающихся и крупнейших городов Востока с точки зрения своей территории и населения.

XVII-XVIII века, глядя на внешний вид Гянджи, привлекают внимание трехмерная структура, характерной для большинства феодальных восточных городов.

Город Гянджа был разделен на две неравные части с рекой Гянджа, состоящей из Ичкалы, Шахристана и Байыршахара. Эта трехступенчатая структура в средневековье, также отражала социальный состав населения.

В Ичкале и в составе его Нарынгале жили хан и члены его семьи, близкие родственники, государственные служащие, вожди, казначеи и другие высокопоставленные чиновники.

Ичгала (Эрк) состояла из крепости Гызыл Арслан, которая была возведена турками в 1588 году, а затем восстановлена несколько раз спустя. Он был обрамлен двойными стенами. Внутренние стены были построены из неровной гексагональной формы кирпича. Как и в большинстве средневековых крепостей, крепость Ичгала в Гяндже была оборудована

туннелями. Остатки этих дорог все еще на месте.

Было три выхода из крепости. Они состояли из дороги Иреван, дороги Кура, дороги Тбилиси и дороги Шуша. Шушинская дорога считалась основным торговым маршрутом Гянджи. В южной части Ичгалы была Нарингала имеющий стены длиной с 1500 шагов. Там был дворец хана, мечеть хана, казна. В Ичгале было еще 18 домов принадлежавшие хану. Были также небольшие погребки, тюрьма, мельница, две бани, сады и огороды принадлежавшие родственникам хана.

Мастерство в Гяндже также развивалось на очень высоком уровне. Ювелирные изделия, производство стекла, деревообработка и резьба по камням были широко распространены. Различных видов и разноцветные ковры связанными гянджинскими ткачами. Разноцветные шелковые фрагменты, сделанные с прекрасным вкусом, были очень популярны на Близнем и Среднем Востоке. Закария Газвини отмечал, что шелк Гянджи отличался от шелка и качества других стран.

Искусство шитья в Гяндже было широко распространено. Головной убор “тесектабагы”, больше всего нравился женщинам. В то же время виды вышивки текелдуз, сая, гулебетин, пилак, джудма, мунджуглу, гурама, отуртма, зарандаз были широко распространены. Ремесленники изготовили много разных видов женских украшений. Эти украшения по своему использованию были разделены на четыре разные формы. Это были ожерелья, браслеты и кольца, головные украшения и броши. Украшения для шей были широко распространены. До XVII века крепостные стены Древней Гянджи были очень прочными, и вход в город осуществлялся через пять сплошных ворот. Каждые ворота имели свое название: Гюлюстан, Тифлис, Карабах, Махбара и Барда [9, с. 26]. Здания под названием “Караван-сарай” и “баня Чокек” являются памятью той эпохи. Строительство этих архитектурных памятников относится к 1606 году.

Памятники дошедшие до наших дней, в основном XVIII века, связанные с именем Джавад-хана отличаются по своему национальному архитектурному стилю. Мечети “Шарафханлы”, “Шахсеванлар”, “Озан”, нынешнее административное здание АГАУ, средняя школа № 4, девять драгоценных купалов на воротах в комплексе Имамзаде, здании музея краеведения им. Низами Гянджеви были построены по инициативе Джавад хана. Архитектором большинства этих зданий, был отец Мирзы Шафи Вазеха - Карбелайи Садик. Базары и площади нового города стали очень популярными. Базары и площади всегда были переполнены и там всегда шла торговля. В этой торговле шелковые изделия были более широко доступны. В упомянутых базарах были наиболее популярны базар Мечеть, базар Тун, базар Шайтан, базар Чарыг, базар Гапан, базар Демирчи, базар Мисгер, базар Саррадж.

С древних времен бани Гянджи занимали особое место своей роскошью и чистотой. В тот период по-

мимо окружных бань, только вокруг площади «Шах Аббас» было шесть бань. Эти бани, как общественные здания играли роль не только для чистоты, но и для отдыха и бесед. Бани на площади «Шах-Аббас» были: баня Тун, баня Мечеть, баня Татдар, баня Чокек, баня Джинни, баня Пехлеван и другие [5, с.56]. Город Гянджа регулярно подвергался нападением со стороны иноземцев, в результате землетрясения в 1139 году был разрушен, но жизнь в городе продолжалась. По словам арабского автора Ибн аль-Асирина, в результате землетрясения погибло около 230-300 тысяч человек. Источники показывают, что как минимум половина городского населения погибла во время землетрясения. Это означает, что в то время в Гяндже жили полмиллиона человек.

В средневековых источниках пишут, что гянджинцы были люди простые, открытые, смелые, добрые, дружелюбные, мужественные, воинственные и верные. Арабский историк X века Ибн Ховгал писал: «Кроме того, что Гянджа была красивым и богатым городом, она также имела большое население. Гянджинцы нежны, добры, дружелюбны, гостеприимны и любят ученых» [1, с. 78].

Таким образом, Гянджа сыграла важную роль в политической, экономической и культурной жизни азербайджанского народа, превратившись в разные периоды истории в административный центр для благоприятных природно-географических, военно-стратегических условий и широкого экономического развития. Гянджа известна во всем мире как родина гения Низами, украшающего сокровища мировой литературы своими жемчужинами.

Список использованных источников

1. Теймур Буниятов. «Отважные крепости, суровые скалы». Баку, 1986, стр. 138 (на аз.яз.)
2. Байрамов Ф.Р. «О палеотопонимах Гянджи», Баку, 1985, стр. 253 (на аз.яз.)
3. Мамедов А.М. «Гянджабасар в IX-VIII веках», Баку, 1993, стр. 157 (на аз.яз.)
4. Сафаров Юиф. «Древний Азербайджан: что мы знаем», Баку, 1989, стр. 193 (на аз.яз.)
5. Фаррух Ахмедов. «Историческая память Гянджи», Баку, 1998, стр. 196 (на аз.яз.)
6. М.М.Алтман. «История города Гянджи», Баку, 1991, стр. 63 (на аз.яз.)
7. Ю.В.Чемеземинли. «Исторический, географический и экономический Азербайджан», Баку, 1991, стр. 56 (на аз.яз.)
8. И.М.Джафарзаде. «Исторически-археологические очерки древней Гянджи», Баку, 1949, стр. 239 (на аз.яз.)
9. «Мавзолей Нзами Гянджеви», Баку, 2001, ст. 48 (на аз.яз.)

References

1. Tejmur Buny'atov. «Otvazhnye kreposty`, surovye skaly». Baku, 1986, str. 138 (na az.yaz.)
2. Bajramov F.R. «O paleotopony`max Gyandzhy'»,

Baku, 1985, str. 253 (na az.yaz.)

3. Mamedov A.M. «Gyandzhabasar v IX-VIII vekax'», Baku, 1993, str. 157 (na az.yaz.)

4. Safarov Yuy`f. «Drevny`j Azerbajdzhan: chto my znaem'», Baku, 1989, str. 193 (na az.yaz.)

5. Farrux Axmedov. «Y`story`cheskaya pamyat` Gyandzhy'», Baku, 1998, str. 196 (na az.yaz.)

6. M.M.Altman. «Y`story`ya goroda Gyandzhy'», Baku, 1991, str. 63 (na az.yaz.)

7. Yu.V.Chemenzemy`nly`. «Y`story`chesky`j, geografy`chesky`j y` ekonomy`chesky`j Azerbajdzhan'», Baku, 1991, str. 56 (na az.yaz.)

8. Y`.M.Dzhafarzade. «Y`story`chesky`-arxeology`chesky`e ocherky` drevnej Gyandzhy'», Baku, 1949, str. 239 (na az.yaz.)

9. «Mavzolej Nzamy` Gyandzhevy'», Baku, 2001, st. 48 (na az.yaz.)

ЛЕГІТИМАЦІЯ МОСКОВСЬКИМ УРЯДОМ ОБРАННЯ І. БРЮХОВЕЦЬКОГО ГЕТЬМАНОМ У НИЖИНИ В 1663 р.**THE MOSCOW GOVERNMENT LEGITIMIZING OF I. BRIUKHOVETSKY HETMAN ELECTION IN NIZHYN IN 1663****Бабкова Н. В.**

Старший лаборант кафедри історії, музеєзнавства та пам'яткознавства Харківської державної академії культури (Харків, Україна)
e-mail: akademikxdak@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0347-0633>

Babkova N. V.

Senior laboratory assistant of the department of history, museology and heritage study of the Kharkiv State Academy of Culture (Kharkiv, Ukraine), e-mail: akademikxdak@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0347-0633>

На основі архівних документів та наявної наукової літератури у статті висвітлено питання узаконення московським урядом результатів Ніжинської ради 1663 р. Зазначено, що цар Олексій Михайлович до останнього не був упевнений у перемозі свого ставленика Івана Брюховецького, на що вказує не лише відсутність на елекційній раді офіційних царських інсигній гетьманської влади, але й наявність жалуваної грамоти новообраному гетьману без вказаного конкретного ім'я. З'ясовано, що клейноди з Москви Брюховецький отримав лише через місяць, чому в значній мірі сприяла загроза наступу коронної армії Яна II Казимира на територію Лівобережної України.

Ключові слова: обрання нового гетьмана, Ніжинська рада, клейноди, московський уряд, І. Брюховецький, епископ Мефодій.

On the basis of archival documents and available scientific literature the article outlines the issue of the Nizhyn Council results legitimizing by the Moscow government in 1663. It was noted that Tsar Alexei Mikhailovich was not sure until the last moment in the victory of his apologist Ivan Briukhovetsky as it is evidenced not only by the absence of official royal Hetman's power prescriptions on the electoral council, but also by the availability of the pledged letter of the newly elected Hetman without the specified name. It was found out that Briukhovetsky received kleynods from Moscow only in a month, which was greatly facilitated by the threat of the Jan II Kazimierz Crown Army offensive to the territory of the Left Bank of Ukraine.

Keywords: new Hetman election, Nizhyn Council, kleynods, Moscow government, I. Briukhovetsky, Bishop Methodius.

Ніжинська рада займає значне місце в історичній пам'яті українців. Проводяться різноманітні конференції та симпозиуми, публікуються наукові роботи, відкриваються меморіальні дошки. Проте, незважаючи на вже наявне ґрунтовне вивчення причин, ходу

та наслідків «чорної» ради, деякі моменти і досі залишаються не дослідженими. Одним із них є питання вручення новобраному гетьману клейнодів від царського представника Д. С. Велико-Гагіна. Попри те, що в науковій літературі існують різні точки зору на цю проблему, вчені так і не дійшли одностайної думки у вирішенні цієї проблеми. Але документи, що зберігаються у фондах Російського державного архіву давніх актів дають можливість відповісти на це питання.

Мета даної статті – на основі наявних архівних джерел і наукової літератури проаналізувати процес офіційного визнання московським урядом обрання на гетьманство Івана Брюховецького шляхом надання йому жалуваних клейнодів.

В межах дослідження процесу скликання та проведення Ніжинської ради, науковці дотично торкалися і надання І. Брюховецькому царських клейнодів. Як результат, в наукових колах панує дві протилежні точки зору. Так, Д. І. Іловайський, О. О. Востоков, Д. І. Яворницький, М. Н. Петровський, К. І. Стецюк, Т. Г. Яковлева вважали, що кінцевим результатом ради 1663 р. була лише офіційна присяга І. Брюховецького на вірність російському царю Олексію Михайловичу [7;2;20;13;18;21]. Інша група вчених, до яких належали М. І. Костомаров, С. Єгунов, О. М. Лазаревський, С. М. Солов'єв, М. І. Павліщев, В. М. Горобець дотримувалися тези про те, що Ніжинська рада закінчилася офіційним вручення новому гетьману клейнодів як акту дотримання легітимності самої процедури [8;6;9;17;12;4].

Підтримка московським урядом кандидатури І. Брюховецького на Ніжинській раді 1663 р. була спричинена декількома факторами. По-перше, московським урядникам імпонувала обіцянка претендента на булаву відмовитися від збирання податків і поборів на гетьмана, полковників і старшину на користь царських ратників. Таким чином кошовий отаман зазначав, що гетьманський уряд має намір не просто відмовитися від прибутків, а від претензій на політичну першість в українському суспільстві. По-друге, реальна загроза війни з коронною армією за територію Лівобережної України, вимагала від царської адміністрації наявності вірного союзника серед українського козацтва. І кандидатура запорозького кошового повністю відповідала цим вимогам.

Проте, як свідчать документи, відправляючи на елекційну раду у Ніжин свого представника Д. С. Велико-Гагіна цар Олексій Михайлович повністю не був упевнений у результатах виборів гетьманом саме Брюховецького. Про це свідчить вручення окольничому жалуваної грамоти: «... для імені залишені пробіли новообраному гетьману з усім Військом Запорозьким на підтвердження їх військових прав та привілеїв. Грамота писана на олександрійському папері, по московські золотом, і печатана государевою великою печаткою... Підпис на звороті дяка Івана Михайлова такий «Божою милістю Великий Государ, Цар і Великий князь Олексій Михайлович всієї

Великої і Малої, і Білої Росії самодержець» [2, с. 136; 16, арк. 78].

Крім того, відповідно до юридичних норм, затвердження результатів козацької ради офіційно мало відбутися у Москві після приїзду новообраного гетьмана до царя. Адже, відповідно до 4-го пункту Переяславських статей 1659 р.: «...а після обрання їздити гетьманові до великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Великої, Малої та Білої Росії до Москви на його государеві пресвітлі очі. І Великий Государ, його Царська Пресвітла Величність, подарує гетьману за чином булаву й прапор і звелить дати йому на гетьманство свою государеву жалувану грамоту...» [1, с. 102].

Аналіз наявних офіційних документів вказує на те, що Брюховецький по завершенню ради у Ніжині не отримав царських клейнодів від російського представника. В реляції царю від 22 червня (4 липня за новим стилем) Д. С. Велико-Гагін зазначав: «...і гетьман Іван Брюховецький, після віри, прийняв твої Великого Государя грамоти чесно бив чолом тобі Великому Государю. А нам, холопам твоїм, говорив, щоб йому гетьману, дати твою Великого Государя булаву і прапор, тим би йому у війську означити твою Великого Государя до себе милість. І за твоїм Великого Государя наказом ми, холопи твої, гетьману Івану Брюховецькому мовили, що булава і прапор подаровані йому будуть тоді, коли він, гетьман побаче твої Великого Государя царські пресвітлі очі» [16, арк. 128; 11, с. 417]. Відсутня інформація про надання інсигній влади новообраному гетьману і в офіційних звітах, опублікованих у різноманітних археографічних збірниках [5, стб. 384]. Не згадує про них у своєму щоденнику і П. Гордон [3, с. 133].

Натомість автор літопису Самовидця стверджував, що Велико-Гагін на підтвердження гетьманства вручив козацькому регіментарю булаву й бунчук, і провів до церкви для складання присяги на вірність царю: «... а Брюховецький з усім військом прийшов до намету царського, якому князь давав зі своїх рук булаву і бунчук на підтвердження гетьманства...» [10, с. 41]. Подібна інформація міститься і в «Короткому описі Малоросії», автор якого стверджував, що: «... Брюховецький же присягнув на вірність, а князь сам... клейноди вручив». Правдивість зазначеної інформації деякими вченими XIX ст. не піддавалась сумніву [6, с. 550; 8, с. 108; 17, с. 366; 12, с. 367]. Але ті науковці, що мали змогу працювати з архівними документами, ще в тому ж таки XIX ст., довели хибність твердження про вручення

І. Брюховецькому регалій гетьманської влади [7, с. 268–269; 2, с. 135, 20, с. 202]. Сучасний дослідник історії Ніжинської ради 1663 р. В. М. Горобець припускає, що зафіксована Самовидцем подія могла відбутися і насправді. Вручаючи інсигнії, скоріше за все захоплені у Я. Сомка, російський окольничий у такий спосіб, з однієї сторони дотримався формальних вимог щодо легітимності процедури гетьманського обрання – як це розуміло козацьке товариство, а з

іншого боку, аби узаконитись і в очах царської влади, Брюховецькому необхідно було їхати до Москви та особисто зустрічатися з царем Олексієм Михайловичем [4, с. 109–110]. У такий спосіб російський окольничий намагався заспокоїти вибухонебезпечну ситуацію на території Лівобережної України.

Однак, своєрідним підтвердженням відсутності на Ніжинській раді царських жалуваних клейнодів був лист єпископа Мефодія, в якому акцентувалася увага на розчаруванні з цього приводу нового гетьмана, козацької старшини і всього Війська Запорозького. Ще раз запевняючи Олексія Михайловича у вірності Брюховецького, місцелюститель переповідав і наміри останнього розпочати похід на Правобережну Україну з метою об'єднання під владою царя обох частин Гетьманату. Це повинно було мотивувати московську правлячу еліту негайно вислати козацькі інсигнії в Україну, а не очікувати прибуття гетьмана до російської столиці [19, с. 218–219].

Проте не лише офіційне звернення київського місцелюстителя спричинило прискорення процесу надання жалуваних клейнодів новообраному гетьману. Царський уряд був проінформований про підготовку Речі Посполитої до нової війни, метою якої було не так захоплення лівобережної частини Гетьманату, як марш у глиб Московських земель [22, с. 140].

Враховуючи всі обставини, Олексій Михайлович вже 8 липня (21 липня за новим стилем) видав наказ про жалування прапора та булави гетьману: «...в цьому у 171 році, червня в 20 день, до нас Велико-го Государя, до Нашої Царської Величності, писав богомолець наш Мефодій єпископ Мстиславський і Оршанський, і бюститель митрополії Київської, що булави і прапору новообраному гетьману, що старшина і чернь усіма вільними голосами на раді вибрала, червня 18 числа не надіслано, ... і про надіслання би до них тієї булави і прапору нашого Велико-го Государя наказ учинити. ... І за нашим Велико-го Государя, нашої Царської Величності наказом, булаву і прапор надіслати до вас у полки нашої Царської Величності зі стольником і князем Микитою Григоровичем Гагаріним...» [14, арк. 104–109]. Саме ж офіційне вручення жалуваних царських клейнодів затягнулося ще майже на місяць і відбулося 2 серпня (15 серпня за новим стилем) 1663 р. в урочистій обстановці за участі всього Війська Запорозького та єпископа Мефодія. За такий щедрий дарунок гетьман дякував царю у листі від 4 серпня (17 серпня за новим стилем): «... незначна у службі Вашої Царської Пресвітлої Величності моя прислуга... а потім особлива і милосердна милість Вашої Царської Пресвітлої Величності... зі значних щедрот мене вірного холопа і раба своєю булавою і прапором за незчисленної своєї щедрості... дня 2 серпня у війська у недостойні руки мої віддані...» [15, арк. 79 – 80].

Таким чином, незважаючи на наявну в наукових колах дискусію, офіційна легітимність царським урядом обрання Івана Брюховецького гетьманом відбулася лише у серпні 1663 р. Така затримка була

викликана невпевненістю представників Москви у перемозі саме їх кандидата на козацькій елекційній раді у Ніжині, на що вказувала наявна царська грамота без вписаного імені новообраного гетьмана. Головними ж причинами узаконення результатів Ніжинської ради були не лише особисті симпатії царського уряду до нового козацького керманіча, але й необхідність стабілізувати ситуацію на території Лівобережної України перед військовим протистоянням із Річчю Посполитою, адже російській армії була необхідна підтримка козацьких військ у майбутній війні. Перспективами подальшого розвитку обраної теми є пошук у архівах Російської Федерації актових джерел з інформацією про клейноди надані гетьману Івану Брюховецькому під час його офіційного візиту до Москви у 1665 р.

Список використаних джерел

1. Бантыш-Каменский, ДН, 1858, 'Источники Малороссийской истории', М. : *Университетская типография*, Т. 1: 1649–1687, 346с.
2. Востоков, А.А, 1888. 'Неженская рада 1663 г.', Киевская старина, №5, С.125–139.
3. Гордон, П, 2003, 'Дневник 1659–1667'. Перевод с английского Д. Г. Федосова, Москва: *Наука*, 315с.
4. Горобець, ВМ, 2013, '«Чорна рада» 1663 р. Передумови, результати, наслідки', К., 200с.
5. Дополнение к тому III-му дворцовых разрядов', 1854. – СПб.: *Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии*, 246с.
6. Егунов, С, 1885. 'Гетьманство Брюховецького', Киевская старина, №8, С.545 – 596.
7. Иловайский, ДИ, 1905. 'История России'. В 5-ти т. Т.5 'Алексей Михайлович и его ближайшие приемники', М., 661с.
8. Костомаров, НИ, 1995, 'Гетманство Юрия Хмельницкого'. М., 114с.
9. Лазаревский, АМ, 1891. 'Полтавщина в XVII в.', Киевская старина, №9, С.357 – 374.
10. Летопись Самовидца о войнах Хмельницкого и междоусобиях бывших в Малой России по его смерти', 1846, Автор предисловия О. М. Бодянский, М.: *Университетская типография*, 152с.
11. Окіншевич, ЛО, 1929, 'Центральні установи України-Гетьманщини XVII – XVIII вв', Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права, Т.6, Ч.1.: Генеральна рада, С.253–425.
12. Павлицев, НИ, 1887, 'Сочинения', Санкт-Петербург: *Тит. В. С. Балашева*, Т.2. 'Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину, Ч.2. Царствование Яна Казимира. 1648 – 1668', 405с.
13. Петровський, МН, 1930, 'Нариси історії України XVII – початку XVIII століть (Дослідження над літописом Самовидця)', Х., 454с.
14. Российский государственный архив давних актов г. Москва', *Ф214, Оп. 3, Д. 6672, Ч.1.*
15. 'Там само', Д. 6672, Ч.2.
16. 'Там само', *Ф229, Оп. 1, Д. 54.*

17. Соловьев, С. М, 1989, 'Сочинения в 18 кн.' М. : *Мысль*, Кн.3. 'История России с древнейших времен', Т. 5–6, 783с.

18. Стецюк, КІ, 1960, 'Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-70 роках XVII ст.' К., 364с.

19. Эйнгорн, ВО, 1899, 'Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича', М., 1104с.

20. Яворницький, ДІ, 1990, 'Історія запорозьких козаків', К.: *Наукова думка*, Т.2, 521с.

21. Яковлева, ТГ, 2003, 'Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659 – 1667 рр.)'. Переклад з російської Л. Білик, Київ: *Вид-во Соломії Павличко Основи*, 651с.

22. Wycik, Z, 1959, 'Traktat Andrusowskij 1667 roku i ego geneza', Warszawa, 279s.

References

1. Bantysh-Kamenskij, DN, 1858, 'Istochniki Malorossijskoj istorii' (Historical documents of the history of Malorossia), M. : *Universitetskaya tipografiya*, T. 1: 1649–1687, 346s.
2. Vostokov, A.A, 1888. 'Nezhenskaya rada 1663 g.' (Nezhinskaya Rada of 1663), *Kievskaya starina*, №5, С.125–139.
3. Gordon, P, 2003, 'Dnevnik 1659–1667' (Diary of 1659 – 1667). *Perevod s anglijskogo D. G. Fedosova*, Moskva: *Nauka*, 315s.
4. Horobets, VM, 2013, '«Chorna rada» 1663 r. Preredumovy, rezultaty, naslidky' (Chorna rada of 1663. Prerequisites, Results, Consequences), K., 200s.
5. 'Dopolnenie k tomu III-mu dvorcovyh razryadov' (Addition to the III-rd palace ranks), 1854. – СПб.: *Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennoj Ego Imperatorskogo Velichestva Kancelyarii*, 246s.
6. Egunov, S, 1885. 'Getmanstvo Bryuhoveckogo' (Hetmanship of Bryukhovetsky), *Kievskaya starina*, №8, С.545 – 596.
7. Ilovajskij, DI, 1905. 'Istoriya Rossii' (History of Russian), V 5-ti t. T.5 'Aleksij Mihajlovich i ego blizhajshie priemniki', M., 661s.
8. Kostomarov, NI, 1995, 'Getmanstvo Yuriya Hmelnickogo' (Hetmanship of Yuri Khmelnytsky), M., 114с.
9. Lazarevskij, AM, 1891. 'Poltavshina v XVII v.' (Poltava region in the 17th century), *Kievskaya starina*, №9, S.357 – 374.
10. 'Letopis Samovidca o vojnah Hmelnickogo i mezhdousobiyah byvshih v Maloj Rossii po ego smerti' (Chronicle of Samovidts on the Khmelnytsky wars and civil wars of the former in Little Russia after his death), 1846, Avtor predisloviya O. M. Bodyanskij, M.: *Universitetskaya tipografiya*, 152s.
11. Okinshevych, LO, 1929, 'Tsentralni ustanovy Ukrainy-Hetmanshchyny XVII – XVIII vv' (Central institutions of Ukraine-Hetmanate XVII - XVIII centuries), *Pratsi komisii dlja vyuchuvannia istorii*

zakhidno-ruskoho ta ukrainskoho prava, T.6, Ch.1.:
Heneralna rada, S.253–425.

12. Pavlishev, NI, 1887, 'Sochineniya'(Writings), Sankt-Peterburg: Tip. V. S. Balasheva, T.2. 'Polskaya anarhiya pri Yane Kazimire i vojna za Ukrainu, Ch.2. Carstvovanie Yana Kazimira. 1648 – 1668', 405s.

13. Petrovskiy, MN, 1930, 'Narysy istorii Ukrainy XVII – pochatku XVIII stolit (Doslidy nad litopysom Samovydtsia), (Essays on the history of Ukraine from the 17th and early 18th centuries (Experiments on the Samovydets Chronicle), Kh., 454s.

14. 'Rossijskij gosudarstvennyj arhiv davnih aktov g. Moskva' (Russian State Archive of long-standing acts of Moscow), F214, Op. Z, D. 6672, Ch.1.

15. 'Tam samo' (Right there), D. 6672, Ch.2.

16. 'Tam samo' (Right there), F229, Op. 1, D. 54.

17. Solovev, SM, 1989, 'Sochineniya v 18 kn.' (Compositions in 18 volumes), M. : Mysl, Kn.3. 'Istoriya Rossii s drevnejshih vremen', T. 5–6, 783s.

18. Stetsiuk, KI, 1960, 'Narodni rukhy na Livoberezhnii i Slobidskii Ukraini v 50-70 rokakh XVII st', (Popular movements in the Left Bank and Sloboda Ukraine in the 50-70 years of the XVII century), K., 364s.

19. Ejngorn, VO, 1899, 'Ocherki iz istorii Malorossii v XVII v. Snosheniya malorossijskogo duhovenstva s moskovskim pravitelstvom v carstvovanie Alekseya Mihajlovicha', (Essays from the history of Little Russia in the XVII century. Relations of the Little Russian clergy with the Moscow government in the reign of Alexei Mikhailovich), M., 1104s.

20. Iavornytskyi, DI, 1990, 'Istoriia zaporozkykh kozakiv', (History of Zaporizhzhya Cossacks), K.: Naukova dumka, T.2, 521s.

21. Iakovleva, TH, 2003, 'Ruina Hetmanshchyny: Vid Pereiaslavskoi rady-2 do Andrusivskoi uhody (1659 – 1667 rr.)', (Ruins of the Hetmanate: From the Pereiaslav Council-2 to the Andrusiv Agreement (1659 – 1667). Pereklad z rosiiskoi L. Bilyk, Kyiv: Vyd-vo Solomii Pavlychko Osnovy, 651s.

22. Wyjczik, Z, 1959, 'Traktat Andrusowskij 1667 roku i ego geneza', (Andruszowski Treaty 1667 and its genesis), Warszawa, 279s.

УДК 94(477):356.15(477.52)

**БОЙОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ПУТИВЛЬСЬКОГО
ПАРТИЗАНСЬКОГО ЗАГОНУ ПІД КОМАНДУ-
ВАННЯМ С. А. КОВПАКА – С. В. РУДНЕВА
ВОСЕНИ 1941 Р.****MILITARY ACTIVITY OF THE PUTIVL PARTISAN
DETACHMENT UNDER THE COMMAND OF
S. A. KOVPAK – S. V. RUDNEV IN THE FALL OF
1941****Вербовий О. В.,**

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри новітньої історії України,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка (Київ, Україна),
e-mail: o_verbovyj_v@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1792-1397>

Verbovyi O. V.,

*Candidate of Historical Sciences, docent,
Docent of the Department of Modern History of
Ukraine,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv, Ukraine),
e-mail: o_verbovyj_v@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1792-1397>*

Досліджено становлення одного із найбільш відомих партизанських з'єднань, що діяли на території України в роки Другої світової війни, - Сумського партизанського з'єднання (1-ої Української партизанської дивізії ім. двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака). Проаналізовано діяльність Путивльських партизанських загонів під командуванням С. А. Ковпака та С. В. Руднева як окремих бойових одиниць, їх об'єднання та структурну розбудову. Висвітлено бойовий шлях Сумського партизанського з'єднання впродовж осені 1941 р., розкрито тактику протистояння нацистським окупаційним органам влади та каральним підрозділам.

Ключові слова: Україна в роки Другої світової війни, радянський партизанський рух опору, Путивльський партизанський загін, Сумське партизанське з'єднання.

The formation of one of the most famous partisan formations operating on the territory of Ukraine during the Second World War. Sumy partisan formations (the first Ukrainian partisan division named after twice Hero of the Soviet Union S. A. Kovpak) is investigated. The activity of the Putivl partisan detachments under the command of S. A. Kovpak and S. V. Rudnev as separate combat units, their associations and structural adjustment is analyzed. The combat path of the Sumy partisan formation was determined during the fall of 1941. The tactics of confronting the Nazi occupation authorities and punitive units are analyzed.

Key words: Ukraine during the Second World War, Soviet partisan resistance movement, Putivl partisan detachment, Sumy partisan unit.

Історія радянського підпільно-партизанського руху опору на теренах України в роки Другої світо-

вої війни, попри значну кількість наукових праць, продовжує залишати велику кількість проблем, які потребують неупередженого та всебічного дослідження. І одне з домінуючих місць займає діяльність Сумського партизанського з'єднання (1-ої Української партизанської дивізії ім. двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака), яке, цілком слушно, вважається одним із найбільш боєздатних партизанських підрозділів у роки німецько-радянської війни. Увагу дослідників привертають унікальні рейди, проведені з'єднанням, його бойова діяльність, система взаємовідносин з місцевим населенням, гнучкість структурної побудови, командний склад та інші особливості. Одним із найвагоміших факторів, що наклали свій відбиток на подальший розвиток Сумського партизанського з'єднання, є його бойова діяльність на початковому етапі історії, коли малочисельний загін не лише вистояв у протистоянні з нацистськими окупантами, а й, отримавши досвід війни у тилу ворога, виробив принципи структурної побудови майбутнього з'єднання, власні методи та тактичні прийоми партизанської боротьби.

Метою даної роботи є дослідження бойової діяльності Путивльського партизанського загону на етапі його становлення восени 1941 р.

Завдання статті полягає у вивченні бойового шляху Путивльського партизанського загону під командуванням С. А. Ковпака – С. В. Руднева впродовж осені 1941 р., аналізі основних напрямків його діяльності, дослідженні структурної розбудови та методів боротьби з окупантами.

Аналіз наукових досліджень дає підстави твердити про актуальність проблематики радянського партизанського руху опору загалом та історії Сумського партизанського з'єднання (1-ої Української партизанської дивізії ім. двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака) зокрема. Маючи у своєму розпорядженні великий пласт архівних документів, опубліковані мемуари, спогади та щоденники бійців і командирів [25; 26; 33; 1; 6; 5; 10; 3; 34; 36; 2; 17; 3], на сучасному етапі без ідеологічної цензури і виключень публікуються нові добірки та огляди джерел [7; 31; 29; 9 та ін.]. Було підготовлено загальні праці з історії партизанського руху [42; 35; 23; 24; 21; 18; 4; 13 та ін.], переглянуто раніше усталені та проаналізовано малодосліджені питання, як-то: чисельність особового складу радянських партизанських загонів і з'єднань [27; 22, с. 13; 28, с. 168-169; 30 та ін.]; методи боротьби партизанських формувань та їхня ефективність [16; 11; 8 та ін.]; взаємовідносини з українським націоналістичним рухом опору [19, с. 318-329; 20, с. 127-147; 32, с. 388-411 та ін.]; діяльність окремих партизанських підрозділів [14; 4 та ін.]; увічнення пам'яті учасників партизанського руху [15; 18 та ін.] тощо. Поруч із цим, залишаються ряд питань, які потребують додаткових досліджень. Серед них і бойова діяльність Путивльського партизанського загону під командуванням С. А. Ковпака – С. В. Руднева.

Напад нацистської Німеччини і швидке просування Вермахту вглиб території СРСР примушували радянське керівництво до відмови від ідеї блискавичної перемоги над ворогом малою кров'ю і на його території. Як наслідок, уже у першому своєму зверненні до народу 3 липня 1941 р. Й. Сталін, окрім іншого, закликав до активного розгортання партизанської боротьби в тилу ворога.

У Путивльському районі Сумської області організацію партизанських загонів було покладено на очільників райкому КП(б)У. Однак, відразу ж було допущено ряд помилок, які згодом довелося виправляти ціною значних жертв. Як передбачалося, партизанські загоны повинні були широкою мережею охопити весь район. Координацію і загальне керівництво мав здійснювати підпільний райком партії. Фактично ж вдалося створити лише два діючих партизанських загонів під командуванням С. А. Ковпака і С. В. Руднева, взаємозв'язок між якими не було налагоджено, що і примусило їх до тривалих пошуків один одного [37, арк. 2-3].

Підбір кадрів також мав суттєві прорахунки. Ще 3 липня 1941 р. під керівництвом С. В. Руднева був сформований і підготовлений винищувальний батальйон, який міг стати основою для майбутнього партизанського загону. Однак, представники районної партноменклатури, готуючи списки майбутніх партизанів, із представників винищувального батальйону включили лише членів і кандидатів у члени КП(б)У, а безпартійних було категорично заборонено приймати до складу загонів. Як наслідок, частина бійців винищувального батальйону, майже безбройні, кинуті напризволяще, в момент окупації Путивля потрапила до рук німців і трагічно загинула [38, арк. 1].

Ще одним вкрай вагомим завданням було матеріально-технічне забезпечення майбутніх партизанських загонів. Так, партизанський загін під командуванням С. В. Руднева, у складі якого перебувало 24 бійця, мав на озброєнні лише 14 гвинтівок старого зразка та по 40 набоїв до них, 6 пістолетів застарілих зразків, 40 гранат РГД і 50 кілограмів толу [39, арк. 1зв]. Проблеми виникли і з забезпеченням продовольством. Створення і підготовка баз, що було покладено на відповідальних працівників райкому партії, фактично не велися. У зв'язку з цим, голова виконавчого комітету Путивльської міської ради депутатів трудящих С. А. Ковпак змушений був самостійно проводити цю роботу. Йому вдалося створити такі бази в Спідщанському лісі (для загону під командуванням С. А. Ковпака) і Монастирському лісі (для загону під командуванням С. В. Руднева). Однак, про розташування бази С. В. Руднев повідомлений не був, що примусило його бійців близько десяти днів фактично голодувати [37, арк. 2].

Вкрай показовою була ситуація з групою диверсантів-білорусів із Харківської школи, які прибули 7 вересня до Путивля із проханням переправити їх через лінію фронту для боротьби з окупантами. Спри-

яти їм у цьому мали співробітники НКВС, які, не виконавши покладені на них обов'язки, евакуювалися із наближенням ворога. Як наслідок, С. А. Ковпак прийняв рішення про розподіл даної групи: 40 чоловік було залишено у складі його загону і 80 бійців направлено у розпорядження С. В. Руднева (до загонів приєдналося лише по 4 чол.) [38, арк. 3].

6 вересня 1941 р., із наближенням лінії фронту, 9 партизанів загону С. А. Ковпака були виведені до Спідщанського лісу (7 км на північний захід від Путивля). 9 вересня місто зазнало бомбардування німецькою авіацією, а 10 вересня близько 17 години до нього увійшли перші підрозділи Вермахту. Група диверсантів-білорусів на чолі з С. А. Ковпаком почала відходити до лісу. Однак, будучи поміченими німцями і зазнавши мінометного обстрілу, вони розсіялися, а з командиром залишилося лише 4 бійця [37, арк. 3-4].

В Спідщанському лісі, під час пошуку місця дислокації основних сил загону, відбулася зустріч С. А. Ковпака із групою червоноармійців зі складу 6-ї повітряно-десантної бригади 3-го повітряно-десантного корпусу, які потрапили в оточення. В результаті перемовин 28 бійців приєдналися до загону, що суттєво посилило його боєздатність [39, арк. 2зв].

У свою чергу, загін під командуванням С. В. Руднева також опинився в досить складному становищі. Ще напередодні окупації, 6 вересня даний підрозділ було направлено на курси диверсантів до м. Суми. А вже 12 вересня загін перейшов лінію фронту та розпочав свою бойову історію [37, арк. 2]. Прибувши до Ново-Слобідського (Монастирського) лісу, бійці загону, не маючи інформації про розташування закладених раніше баз, опинилися перед загрозою голоду. Насиченість підрозділами Вермахту прифронтової території не давала можливості для розгортання бойової діяльності малочисельному і погано озброєному партизанському формуванню. Таким чином, було прийнято рішення про налагодження зв'язку з іншими партизанськими загонами та групами, які діяли на Путивльщині, і в першу чергу із загонем під командуванням С. А. Ковпака. Проте, всі спроби виявилися марними: двоє розвідників не повернулися із завдання, третій же доповів неперевірену інформацію про знищення загону і страту С. А. Ковпака [38, арк. 1зв-2]. Як наслідок, було прийнято рішення про налагодження контактів з фронтовими підрозділами Червоної армії.

22 вересня 1941 р. загін С. В. Руднева прибув до с. Тьоткіно Глушковського району Курської області у розташування зведеного загону особливого призначення Харківського воєнного округу під командуванням генерал-майора О. С. Чеснова [40, арк. 8]. Передавши хворих бійців до госпіталю та поповнивши свої запаси боєприпасами і продовольством, загін знову перетнув лінію фронту, маючи завдання вести розвідувальну роботу і підтримувати зв'язок із підрозділами регулярної армії. 24 вересня партизани зайняли с. Юр'єво, куди вже наступного дня вису-

нулися і передові частини генерал-майора О. С. Чеснова. 26 вересня вони зайняли х. Камінний, де і перебували до 6 жовтня. Загін і надалі проводив розвідувальну роботу, а також отримав завдання встановити зв'язок із підрозділами Червоної армії, які вели бої в Шалигінському районі. Однак, після відступу регулярних частин загін С. В. Руднева змушений був відійти у Ровенський ліс, де і залишався до 14 жовтня 1941 р. [37, арк. 5].

15 жовтня червоноармійцями, які виходили з оточення, було спростовано інформацію про знищення загону С. А. Ковпака та уточнено місце його дислокації у Спадщанському лісі. Загін С. В. Руднева вийшов маршем по маршруту Котовка – Стрельник – Яцино – Нова Шарпівка, де і зупинився 17 жовтня. Відразу ж було відправлено зв'язківців на чолі з начальником штабу загону Г. Я. Базимою, а вже 18 жовтня партизанський загін С. В. Руднева прибув у розташування загону С. А. Ковпака [41, арк. 5].

Партизанський загін С. А. Ковпака свій бойовий шлях також розпочав з моменту виходу на місце дислокації. Зокрема, 22 вересня було видано наказ № 1 по Путивльському партизанському загону, в якому визначався склад підрозділу у кількості 41 чол. (26 вересня до загону приєдналося ще 4 чол. під керівництвом Ф. Є. Канавця), визначено командний склад та проведено організацію структурних підрозділів [40, арк. 2]. Командиром загону був визначений С. А. Ковпак; начальником штабу – М. М. Курс; помічником із постачання О. І. Коренєв; начальником розвідки – В. Ф. Попов; керівником групи мінерів – Г. А. Юхновець. Бійці 6-ої повітряно-десантної бригади були розділені на дві оперативні бойові групи під командуванням П. Н. Васильєва та Ф. А. Карпенка [41, арк. 1-1зв].

Основними завданнями, які ставили перед собою партизани, були посилення боєздатності загону, проведення диверсійної та розвідувальної роботи, налагодження агентурної мережі в навколишніх населених пунктах [40, арк. 1].

Для забезпечення від раптового нападу ворога, партизани, взявши під свій контроль Спадщанський ліс, виставляли 18 денних спостережних пунктів. У нічний час спостереження знімалося, групи концентрувалися у трьох пунктах, підтримуючи зв'язок між собою. Кожна із груп виставляла бойову охорону [31, с. 31]. Означені заходи забезпечували загін від раптового нападу та підтримували боєздатність партизанів.

Досить успішною була в цей час диверсійна робота. Загін мав у своєму розпорядженні близько 750 кг амоналу, вилученого із каменоломень напередодні окупації, однак відсутність детонаторів унеможливила його використання [31, с. 26, 28]. Вирішити проблему змогли завдяки розвідникам, які виявили мінні поля, залишені бійцями регулярних частин Червоної армії. Група під керівництвом М. М. Курса розпочала вилучення мін та мінування ними доріг: Крелевець – Мутин – Конотоп, Путивль – В'язен-

ка – Глухів, Путивль – Берюх – Рильськ [41, арк. 2]. Уже 4 жовтня на встановлених партизанами мінах поблизу х. Коцури підірвалися два легкових автомобіля, в результаті чого загинуло 6 німців (серед них 2 генерали). Того ж дня на дорозі Хижки – Козаче був підірваний ще один автомобіль [40, арк. 6]. 10 жовтня поблизу Путивля знищено вантажний автомобіль з боєприпасами (загинули 1 офіцер та 2 солдати противника) [40, арк. 16]. На дорогах Путивль – Глухів та Путивль – Рильськ було підірвано 10 автомобілів з боєприпасами та живою силою ворога. В результаті цієї діяльності партизани отримали перші трофеї: близько 10 000 патронів та інше воєнне майно [41, арк. 4].

Перша сутичка партизанів з ворогом відбулася 29 вересня поблизу с. Сафонівка. Партизанська група під командуванням В. Ф. Попова із засідки обстріляла автомобіль, в результаті чого було поранено двоє солдатів а сам транспортний засіб пошкоджено. 1 жовтня в с. Спадщина було обстріляно заготівельну команду німців, убито одного солдата [40, арк. 4-5].

Ще одним напрямком діяльності партизанського загону на початковому етапі була допомога солдатам та офіцерам Червоної армії, які пробивалися до лінії фронту. Як згодом згадував С. А. Ковпак, лише за період до 10 жовтня 1941 р. партизанами було виведено із оточення близько 500 чол., яким надали продукти та забезпечили провідниками [41, арк. 3зв]. Зокрема, 7 жовтня бійці загону затримали групу з 3-х військовослужбовців на чолі із заступником начальника 4-го відділу НКВС УРСР підполковником І. М. Любитовим. Командування загону надало провідника (О. І. Коренєв) із наказом вивести групу через лінію фронту до м. Харкова. Прохання до високопоставленого співробітника НКВС було лише одне – сприяти щодо забезпечення партизанського загону рацією і радистами. О. І. Коренєв виконав поставлене перед ним завдання, однак ні рації, ні радистів партизанам надано не було [31, с. 32-33].

Попри перші успіхи, подальшому розвитку діяльності партизанського загону перешкоджала, в першу чергу, досить невелика його чисельність. А тому, прибуття загону під командуванням С. В. Руднева було сприйнято вкрай позитивно. Досвід засвідчив, що попередні плани щодо формування невеликих партизанських груп себе не виправдали. Такі заго-ни ставали легкою здобиччю для окупантів і не мали змоги їм протистояти [12, с. 74-75].

18 жовтня 1941 р. на нараді командування обох партизанських загонів було прийнято рішення про об'єднання в єдиний підрозділ. Командиром став С. А. Ковпак, комісаром – С. В. Руднев, начальником штабу – Г. Я. Базима, помічником начальника штабу – М. М. Курс [40, арк. 13]. Того ж дня відбулася нарада із командуванням Глухівського, Шалигінського та двох Харківських партизанських загонів, на якій розроблені плани щодо подальшої бойової діяльності та взаємодопомоги на випадок нападу німців [37, арк. 5].

Вже 19 жовтня 1941 р. загін отримав “бойове хрещення”. О 10 годині в ліс увійшли середній і важкий танки противника. Група партизанів у кількості 14 чол. під командуванням С. В. Руднева прийняла бій. У лісовій місцевості маневреність танків була суттєво обмежена. Крім того, партизани, підпустивши ворога на відстань 30-40 м. відкрили вогонь із гвинтівок, примусивши танкістів для спостереження використовувати лише оглядові щілини. Таким чином, не дивлячись на інтенсивний вогонь ворога, бійці втрат не мали. Вдало маневруючи і використовуючи місцевість, партизани завели ворога на територію просіки, де середній танк пошкодив гусеницю [39, арк. 3]. При спробі ремонту один із танкістів був убитий, а інші намагались відійти, пересівши у важкий танк. Однак, група партизанів під командуванням М. М. Курса замінувала дорогу, де підірвався також важкий танк. Його облили запалювальною сумішшю і підпалили, що призвело до детонації боеприпасів. Внаслідок бою, один танк противника було знищено разом з обома екіпажами, а інший – пізніше відремонтовано і поставлено на озброєння партизанського загону [41, арк. 5].

Дана перемога відіграла вагомий роль для загону – бій мав вирішальне значення в його організаційному зміцненні. Навіть не маючи протитанкових засобів, партизани вийшли переможцями із цього протистояння. Нівелювалася і певна напруга, яка існувала між групою червоноармійців із 6-ої повітряно-десантної бригади та місцевими партизанами. Як зауважував С. А. Ковпак, на початку група червоноармійців ставилася до путивлян з певною недовірою: “Вони вважали, це керівні працівники району, що вони будуть використовувати їх, червоноармійців. ... Бій з танками ще раз довів, як вони потім розповідали, що з цією групою, з цими людьми “можна кашу зварити”. Тим більше, що цей бій був проведений без участі в ньому цієї групи червоноармійців” [38, арк. 3зв-4].

Все це далось взнаки під час бою 20 жовтня 1941 р. Втрата двох танків підштовхнула німців до нового наступу на Спадщанський ліс з боку х. Кутирі та с. Кардаші силами 5 танків, 1 танкетки та 14 автомобілів з піхотою. Розуміючи неминучість наступу, партизани ретельно замінували лісові дороги на шляху можливого просування ворога, дві оперативні групи зайняли оборону на лісових висотах у напрямку на Спадщину і Кардаші, інші оперативні групи зайняли позиції в напрямку Кутирі, були виставлені заслони від Нової Шарпівки [40, арк. 11].

Німці провели інтенсивну артилерійську підготовку, після чого піхота під прикриттям трьох танків розпочала наступ на ліс із боку х. Кутирі. Однак, спрацювали партизанські міни – підірвався один із танків і атака зупинилася. Така ж ситуація сталася і з другою групою, яка наступала з боку с. Спадщина, де також на мінному полі було пошкоджено один із танків. Німці, зайнявши оборону та обстрілявши ліс без втрат для партизанів, евакуювали пошкоджену

техніку і відійшли до м. Путивль [41, арк. 6].

Після успішних боїв командування Путивльського партизанського загону прийняло рішення про проведення його реорганізації. 22 жовтня було виділено 8 оперативних груп: 1-а (мінерів) під керівництвом М. М. Курса у складі 10 бійців, 2-а – старший П. Н. Васильєв (17 чол.), 3-я – старший Ф. А. Карпенко (16 чол.), 4-а – старший П. С. Пятишкін (12 чол.), 5-а – старший Ф. Є. Канавець (9 чол.), 6-а – старший С. Ф. Кириленко чисельністю 18 бійців (до даного часу діяла самостійно), 7-а – старший О. Ф. Сидоренко (11 чол.), 8-а – старший І. П. Маник (12 чол.). 7-а і 8-а оперативні групи входили до складу Харківського партизанського загону під командуванням М. Й. Воронцова. Також до 8-ї групи було включено двох радистів, які раніше перебували в означеному загоні. В окремі були також виділені: група розвідки та зв'язку під командуванням А. І. Бабінця (13 чол.) та господарська частина під керівництвом П. І. Дем'яненка (6 чол.) [40, арк. 13-15]. 24 жовтня до складу загону на певний час приєдналася група військовослужбовців під командуванням полковника В. Ф. Петрова (18 чол.), з яких було сформовано окрему оперативну групу. Наявність фахівців у означеній групі також дала можливість створити танковий екіпаж під керівництвом Г. О. Жуковця (4 чол.), артилерійську батарею – Г. С. Волкова (8 чол.) та санітарну частину в складі трьох медичних працівників під керівництвом С. В. Шубякіної [41, арк. 9-11зв].

Інформація про успішну діяльність загону С. А. Ковпака – С. В. Руднева поширювалася серед місцевого населення, що стимулювало до боротьби проти окупантів. Таким чином, чисельність партизанів поступово, але невпинно зростала.

Поруч із цим, окремі підрозділи та групи залишали загін або з метою самостійної діяльності, або для переходу лінії фронту та повернення до лав регулярної армії. 7 листопада відійшов Харківський загін під командуванням М. Й. Воронцова (27 чол.). Вилікувавшись від поранень, вирушили за лінію фронту і льотчики М. Калінін та М. Воскресенський разом із медпрацівниками С. Куперштейн і В. Кубякіною. 10 листопада залишили загін військові під керівництвом В. Ф. Петрова чисельністю 17 осіб [40, арк. 23-26].

Організаційне оформлення, перші успіхи, зростання чисельності партизанів призвели до підвищення бойової активності загону. 26 жовтня було підірвано 4 мости біля с. Ново Мутин (135 погонних метрів та 90 п. м.) та с. Пруди (150 п. м. та 80 п. м.) [41, арк. 11]. 1 листопада вибухнули мости через р. Кривень – біля с. Волокитино (30 п. м.), с. Кагань (10 п. м.), с. Вязенка (30 п. м. і 60 п. м.) [40, арк. 21].

Продовжували вибухати партизанські міни і під ворожою технікою. 27 жовтня було знищено тягач, на якому перевозився ворожий танк, 28 жовтня на дорожній міні було знищено важкий танк. Коли ж розвідка повідомила, що танк на тягачі суттєво не постраждав від вибуху, група партизанів під керів-

ниством С. В. Руднева 29 жовтня, забравши 70 снарядів, 15 тис. патронів та один кулемет, остаточно знищили танк [40, арк. 20]. В результаті цієї операції було отримано ще один трофей – у танку було знайдено піонерський прапор. С. В. Руднев забрав стяг до загону і дівчата-партизанки простими нитками вишили на ньому наступні слова: “Путивльський партизанський загін”. З цього дня у партизанів з’явилася своя святиня – прапор партизанського загону [12, с. 78]. А вже 30 жовтня було знищено вантажний автомобіль ворога з 6 німцями [40, арк. 24].

Перших своїх втрат Путивльський партизанський загін зазнав 5 листопада 1941 р., коли потрапили в засідку і загинули у бою Рудиков, Таїров і боєць Харківського партизанського загону Василенко [41, арк. 12зв-13].

Активна діяльність партизанського загону вчергове привернула до нього увагу карателів. 13 листопада близько 9.00 розвідкою було помічено просування німців кількістю до роти в напрямку до с. Нова Шарпівка. Не зупиняючись у даному населеному пункті, вони пройшли в напрямку на с. Стара Шарпівка. Одночасно, ще одна рота рухалася з с. Яцино до лісу в бік с. Стара Шарпівка [41, арк. 15]. Командуванням загону було прийнято рішення виставити два заслони: 10 бійців проти першої групи противника та 10 бійців на території партизанської бази. Основні сили під командуванням С. В. Руднева виступили проти групи, що рухалася з боку с. Яцино. Однак, не вступаючи у бій, навіть будучи обстріляною партизанами, дана група маневруючи відступила в напрямку с. Литвиновичі. С. В. Руднев, залишивши заслон, о 14.30 вирушив до партизанської бази. Паралельно з цим, друга група німців, відтіснивши малочисельний партизанський заслон під командуванням П. Васильєва, увірвалася до місця дислокації партизанського загону. Проте, в результаті короткочасного бою, втративши близько 20 чол., німці змушені були відступити. Втрат з боку партизанського загону не було [40, арк. 27-29].

До наступної спроби ліквідації партизанського загону окупанти готувалися більш ретельно. 1 грудня карателі, маючи у своєму розпорядженні регулярні підрозділи чисельністю до 1 000 чол. (на озброєнні гармати, міномети, великокаліберні, станкові та ручні кулемети) та близько 600 поліцейських з навколишніх районів, блокували партизанів [37, арк. 9]. У результаті тривалого та запеклого бою, всі атаки німців були відбиті, втративши до 150 чол. вбитими, вони відступили. Були втрати і серед партизанів - загинули Ільїнов, Челядін та Воробйов [31, с. 36-37]. За повідомленням розвідки, ворог відтягнув свої сили до м. Путивль, с. Литвиновичі, с. Яцино, очікуючи підкріплення та плануючи продовжити свій наступ [41, арк. 17-зв].

Проаналізувавши становище та підрахувавши боєприпаси, командування Путивльського партизанського загону, задля збереження особового складу, прийняло рішення залишити Спадщанський ліс і пе-

рейти до Брянських лісів [40, арк. 32].

Отже, за період з 10 вересня по 1 грудня 1941 р. Путивльський партизанський загін пройшов етап становлення, організаційного оформлення, розширення особового складу, формування структури. З малочисельних розрізаних загонів було створено боєздатний підрозділ, який здійснював розвідувальні, диверсійні та бойові операції проти окупантів. Було вироблено систему протистояння нацистським окупантам, яка стала основою у подальшій боротьбі уже Путивльського об’єднаного партизанського загону – Сумського партизанського з’єднання – 1-ої Української партизанської дивізії імені двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака.

Список використаних джерел

1. Базима Г. Я., 1959, ‘Слідами великого рейду. Спогади партизана, [начальника штабу партизанського з’єднання С. А. Ковпака]’, Київ: *Молодь*, 367 с.
2. Бакрадце Д. І., 1968, ‘Кров’ю героїв. (Спогади Героя Радянського Союзу, учасника Карпатського рейду партизанського з’єднання ім. Ковпака)’, Київ: *Дніпро*, 503 с.
3. Бережной И. И. 1976, ‘Два рейда. Воспоминания партизанского командира’, Горький: *Волго-Вятское книжное издательство*, 416 с.
4. Білоус О. П., 2014, ‘Діяльність радянських партизанів на території Північно-Східної України в 1941-1943 рр.’ Автореф. дис. канд. іст. наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 18 с.
5. Брайко П. Е, Калинин О. С., 1971, ‘Внимание, Ковпак! [Документальная повесть]’, Москва: *Издательство ДОСААФ*, 351 с.
6. Вершигора П. П., 1990, ‘Люди с чистой совестью’, Киев: *Политиздат Украины*, 699 с.
7. ‘Від Полісся до Карпат: Карпатський рейд Сумського партизанського з’єднання під командуванням С. А. Ковпака (червень – вересень 1943 р.) очима учасників, мовою документів’, 2005, Київ: *Парламентське видавництво*, 304 с.
8. Власенко С. І., 2015, ‘Радянський партизанський рух опору в період звільнення території України та країн Центральної і Південно-Східної Європи (1943-1945 рр.)’, *Архіви України*, № 3, с. 69-79.
9. Власенко С. І., 2014, ‘Степовий рейд з’єднання Українських кавалерійських партизанських загонів (за документами ЦДАГО України)’, 2014, *Сумський історико-архівний журнал*, № XXII, с. 79-88.
10. Войцехович В. О., 1982, ‘Партизани ідуть на захід’, Київ: *Політвидав України*, 256 с.
11. Вронська Т. В., 2010, Специфічні форми і методи боротьби радянських партизанів на території окупованої України, *Сторінки воєнної історії України: збірник наукових праць*, Вип. 13, с. 185-201.
12. Гладков Т. К., Кизя Л. Е., 1973, ‘Ковпак’, Москва: *Молодая гвардия*, 288 с.
13. Данілова А. О., 2014, ‘Повсякденне жит-

тя радянських партизанів на території України в роки Великої Вітчизняної війни [Текст]. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. (07.00.01)', Донецьк, 20 с.

14. Дахненко М. В., 2013, 'Життя та діяльність С. А. Ковпака (1887-1967 рр.)'. Дис. ... канд. іст. наук', Київ, 192 с.

15. Денисенко Г., 2011, 'Увічнення партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-1945 рр. в пам'ятках', *Краєзнавство*, № 4, с. 136-142.

16. Дученко Ю. М., 2009, 'Розвиток форм і способів антифашистської боротьби на території України в роки Другої світової війни (1941-1945 рр.)'. Дис. ... канд. іст. наук', Львів, 176 с.

17. Инчин А. И., 1985, 'Шумят леса Хинельские: Документально-художественная повесть', Челябинск: Южно-Уральское книжное издательство, 312 с.

18. Капась І. А., 2016, 'Радянський рух Опору в Україні: організація, легітимізація, меморіалізація (1941-1953 рр.): монографія', Київ: К. І. С, 208 с.

19. Кентій А. В., 2005, 'Збройний чин Українських Націоналістів. 1920-1956: Історико-архівні нариси', Київ, Т. 1: 'Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920-1942', 330 с.

20. Кентій А. В., 2008, 'Збройний чин Українських Націоналістів. 1920-1956: Історико-архівні нариси', Київ, Т. 2: 'Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1920-1942', 330 с.

21. Кентій А. В., Лозицький В. С., 2011, 'Боротьба в тилу нацистських окупантів в Україні: радянські партизани у 1941-1944 рр.', *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. Книга перша*, Київ, с. 512-541.

22. Кентій А. В., Лозицький В. С., 2005, 'Війна без пощади і милосердя. Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні. 1941-1944', Київ: Генеза, 408 с.

23. Кентій А., Лозицький В., 2010, 'Радянські партизани 1941-1944: світло й тіні', Київ: П. П. Брехуненко, 80 с.

24. Кентій А. В., Лозицький В. С., Слободянюк М., 2010, 'Радянський рух Опору на окупованій території України [Текст]', Київ, 97 с.

25. Ковпак С. А., 1979, 'Від Путивля до Карпат', Київ: Політвидав України, 287 с.

26. Ковпак С. А., 1965, 'Партизанскими тропами', Москва: Знание, 62 с.

27. Коньков В., 2004, 'Подвиг безсмертний і навіки', *Голос України*, № 176, с. 5.

28. Кучер В. І., Чернега П. М., 2004, 'Україна у Другій світовій війні (1939-1945): Посібник для вчителя', Київ: Генеза, 272 с.

29. Лисенко О. Є., 2001, 'Джерелознавчі аспекти дослідження історії партизанського руху в Україні 1941-1944 рр.', *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*, № 7, с. 79-93.

30. Лозицький В. С., 2011, 'До питання про за-

гальну чисельність партизанів УРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.)', *Український історичний журнал*, № 6, с. 152-171.

31. 'Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941-1944', 2010, Москва: ЗАО Издательство Центрполиграф, 670 с.

32. Патриляк І. К., 2015, 'Перемога або смерть: український визвольний рух у 1939-1960 роках', Харків: Книжковий клуб "Клуб Сімейного Дозвілля"; Львів: Часопис, 512 с.

33. Руднев С. В., 1960, 'Щоденник про Карпатський рейд', Станіслав: Обласне книжково-газетне видавництво, 84 с.

34. Тутученко С. П., 1977, *Лесные всадники*, Київ: Політиздат України, 296 с.

35. 'Україна партизанська. 1941-1945 рр. Партизанські формування та органи керівництва ними. Науково-довідкове видання', 2001, Київ: Парламентське видавництво, 319 с.

36. Хитриченко І. А., 1990, 'Тропой народного гнева', Київ: Політиздат України, 304 с.

37. 'Центральний державний архів громадських об'єднань України', Ф. 63, Оп. 1, Спр. 1, 90 арк.

38. Там само, Спр. 2, 54 арк.

39. Там само, Спр. 3, 39 арк.

40. Там само, Спр. 8, 303 арк.

41. Там само, Спр. 9, 173 арк.

42. Чайковський А. С., 1994, 'Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941-1945 рр. Мовою документів, очима історика)', Київ: Україна, 255 с.

References

1. Bazyma H. Ya., 1959, 'Slidamy velykoho reidu. Spohady partyzana, [nachalnyka shtabu partyzanskoho z'iednannia S. A. Kovpaka]', Kyiv: *Molod*, 367 s.

2. Bakradze D. I., 1968, 'Krov'iu heroiv. (Spohady Heroia Radianskoho Soiuzu, uchashyka Karpatskoho reidu partyzanskoho z'iednannia im. Kovpaka)', Kyiv: *Dnipro*, 503 s.

3. Berezhnoi Y. Y. 1976, 'Dva reida. Vospomynanyia partyzanskoho komandyrа', Hor'kyi: *Volho-Viatskoe knyzhnoe yzdatelstvo*, 416 s.

4. Bilous O. P., 2014, 'Diialnist radianskykh partyzaniv na terytorii Pivnichno-Skhidnoi Ukrainy v 1941-1943 rr.' Avtoref. dys. kand. ist. nauk. Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka, Kyiv, 18 s.

5. Braiko P. E., Kalynenko O. S., 1971, 'Vnymanyе, Kovpak! [Dokumentalnaia povest]', Moskva: *Yzdatelstvo DOSAAF*, 351 s.

6. Vershyhora P. P., 1990, 'Liudy s chystoi sovestiu', Kyev: *Polytyzdat Ukrainy*, 699 s.

7. 'Vid Polissia do Karpat: Karpatskyi reid Sumskoho partyzanskoho z'iednannia pid komanduvanniam S. A. Kovpaka (cherven – veresen 1943 r.) ochymа uchashykyiv, movoiu dokumentiv', 2005, Kyiv: *Parlamentske vydavnytstvo*, 304 s.

8. Vlasenko S. I., 2015, 'Radianskyi partyzanskyi

rukhu oporu v period zvilnennia terytorii Ukrainy ta krain Tsentralnoi i Pivdenno-Skhidnoi Yevropy (1943-1945 rr.)', *Arkhivy Ukrainy*, № 3, s. 69-79.

9. Vlasenko S. I., 2014, 'Stepovy reid z'iednannia Ukrainy kavaleriiskykh partyzanskykh zahoniv (za dokumentamy TsDAHO Ukrainy)', 2014, *Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal*, № XXII, s. 79-88.

10. Voitsekhovych V. O., 1982, 'Partyzany idut na zakhid', Kyiv: *Polityvdav Ukrainy*, 256 s.

11. Vronska T. V., 2010, Spetsyfichni formy i metody borotby radianskykh partyzaniv na terytorii okupovanoi Ukrainy, *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: zbirnyk naukovykh prats*, Vyp. 13, s. 185-201.

12. Hladkov T. K., Kyzia L. E., 1973, 'Kovpak', Moskva: *Molodaia hvardiia*, 288 s.

13. Danilova A. O., 2014, 'Povsiakdenne zhyttia radianskykh partyzaniv na terytorii Ukrainy v roky Velykoi Vitchyzniano viiny [Tekst]. Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. (07.00.01)', Donetsk, 20 s.

14. Dakhnenko M. V., 2013, 'Zhyttia ta diialnist S. A. Kovpaka (1887-1967 rr.). Dys. ... kand. ist. nauk', Kyiv, 192 s.

15. Denysenko H., 2011, 'Uvichnennia partyzanskoho rukhu v roky Velykoi Vitchyzniano viiny Radianskoho Soiuzu 1941-1945 rr. v pam'iatkakh', *Kraieznavstvo*, № 4, s. 136-142.

16. Duchenko Yu. M., 2009, 'Rozvytok form i sposobiv antyfashystskoi borotby na terytorii Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny (1941-1945 rr.). Dys. ... kand. ist. nauk', Lviv, 176 s.

17. Ynchyn A. Y., 1985, 'Shumiat lesa Khynelskye: Dokumentalno-khudozhestvennaia povest', Cheliabinsk: *Yuzhno-Uralskoe knyzhnoe yzdatelstvo*, 312 s.

18. Kapas I. A., 2016, 'Radianskyi rukh Oporu v Ukraini: orhanizatsiia, lehitymizatsiia, memorializatsiia (1941-1953 rr.): monohrafiia', Kyiv: *K. I. S.*, 208 s.

19. Kentii A. V., 2005, 'Zbroinyi chyn Ukrainy Natsionalistiv. 1920-1956: Istoryko-arkhivni narysy', Kyiv, T. 1: 'Vid Ukrainskoi Viiskovoi Orhanizatsii do Orhanizatsii Ukrainy Natsionalistiv. 1920-1942', 330 s.

20. Kentii A. V., 2008, 'Zbroinyi chyn Ukrainy Natsionalistiv. 1920-1956: Istoryko-arkhivni narysy', Kyiv, T. 2: 'Ukrainska povstanska armii ta zbroine pidpillia Orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv. 1920-1942', 330 s.

21. Kentii A. V., Lozytskyi V. S., 2011, 'Borotba v tylu natsystykykh okupantiv v Ukraini: radianski partyzany u 1941-1944 rr.', *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XX st. Istorychni narysy. Knyha persha*, Kyiv, s. 512-541.

22. Kentii A. V., Lozytskyi V. S., 2005, 'Viina bez poshchady i myloserdia. Partyzanskyi front u tylu vermakhthu v Ukraini. 1941-1944', Kyiv: *Heneza*, 408 s.

23. Kentii A., Lozytskyi V., 2010, 'Radianski partyzany 1941-1944: svitlo y tini', Kyiv: *P. P. Brekhmenko*, 80 s.

24. Kentii A. V., Lozytskyi V. S., Slobodianuk M.,

2010, 'Radianskyi rukh Oporu na okupovanii terytorii Ukrainy [Tekst]', Kyiv, 97 s.

25. Kovpak S. A., 1979, 'Vid Putyvlia do Karpat', Kyiv: *Polityvdav Ukrainy*, 287 s.

26. Kovpak S. A., 1965, 'Partyzanskyi tropamy', Moskva: *Znanye*, 62 s.

27. Konkov V., 2004, 'Podvyh bezsmertnyi i naviky', *Holos Ukrainy*, № 176, s. 5.

28. Kucher V. I., Cherneha P. M., 2004, 'Ukraina u Druhii svitovii viini (1939-1945): Posibnyk dlia vchytelia', Kyiv: *Heneza*, 272 s.

29. Lysenko O. Ye., 2001, 'Dzhereloznavchi aspekty doslidzhennia istorii partyzanskoho rukhu v Ukraini 1941-1944 rr.', *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*, № 7, s. 79-93.

30. Lozytskyi V. S., 2011, 'Do pytannia pro zahalnu chyselnist partyzaniv URSS u roky Velykoi Vitchyzniano viiny (1941-1945 rr.)', *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 6, s. 152-171.

31. 'Partyzanskaia voina na Ukraini. Dnevnyky komandyrov partyzanskykh otriadov y soedyneni. 1941-1944', 2010, Moskva: *ZAO Yzdatelstvo Tsentrpolihraf*, 670 s.

32. Patryliak I. K., 2015, 'Peremoha abo smert: ukrainskyi vyzvolnyi rukh u 1939-1960 rokakh', Kharkiv: *Knyzhkovyi klub "Klub Simeinoho Dozwillia"*; Lviv: *Chasopys*, 512 s.

33. Rudniev S. V., 1960, 'Shchodennyk pro Karpatskyi reid', Stanislav: *Oblasne knyzhkovno-hazetne vydavnytstvo*, 84 s.

34. Tutuchenko S. P., 1977, *Lesnye vsadnyky*, K.: *Polytyzdat Ukrainy*, 296 s.

35. 'Ukraina partyzanska. 1941-1945 rr. Partyzanski formuvannia ta orhany kerivnytstva nymy. Naukovodovidkove vydannia', 2001, Kyiv: *Parlamentske vydavnytstvo*, 319 s.

36. Khytrychenko Y. A., 1990, 'Tropoi narodnoho hneva', Kyev: *Polytyzdat Ukrainy*, 304 s.

37. 'Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan Ukrainy (Central State Archive of Public Organization of Ukraine)', F. 63, Op. 1, Spr. 1, 90 ark.

38. Tam samo, Spr. 2, 54 ark.

39. Tam samo, Spr. 3, 39 ark.

40. Tam samo, Spr. 8, 303 ark.

41. Tam samo, Spr. 9, 173 ark.

42. Chaikovskiy A. S., 1994, 'Nevidoma viina (Partyzanskyi rukh v Ukraini 1941-1945 rr. Movoiu dokumentiv, ochyma istoryka)', Kyiv: *Ukraina*, 255 s.

HISTORY OF DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN THEOLOGY (XVI-XVII CENTURIES)

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЇ ТЕОЛОГІЇ (XVI-XVII СТОЛІТЬ)

Guliyev Ibrahim Zohrab,

Ph.D., employee of the Institute of Manuscripts named after M. Fizuli of the National Academy of Sciences of Azerbaijan
e-mail: quliyev.ibrahim.78@mail.ru

*Гулієв Ібрагім Зохран оглу,
доктор філософії, співробітник Інституту
рукописів
імені М. Фізулі Національної Академії Наук
Азербайджану
e-mail: quliyev.ibrahim.78@mail.ru*

The article discusses some issues of the development of science and culture, especially the study of Islam, which reached its peak of development during the Safavids, in the XVI-XVII centuries. It is noted that non-Azerbaijani scientists at that time provided exceptional services in the development of this scientific culture along with Azerbaijani scientists. Famous Hadith scholars, as in previous centuries, grew up in the 17th century, and they had big problems in spreading the religious idea. The article draws attention to the works of Mir Damad, Mollad Sadrf, Feyza Kashani, etc.

In the article we talk about the life and work of three great scientists who lived in the Azerbaijani Safavid in the 16th-17th centuries, playing an exceptional role in the religious and philosophical thought culture of Azerbaijan, but who are not Azerbaijanis by nationality.

In the conclusion, it is noted that when studying the history of Azerbaijan, especially the history of culture during the Middle Ages, the heritage of these scientists greatly influenced the development of neighboring peoples. Writers and poets, thinkers and philosophers of the Safavid era, writing in different languages, as well as in Azerbaijani, Arabic and Persian, provide information about the richness of the scientific and cultural life of that period.

Keywords: Azerbaijan, theology, history studies, source studies

У статті розглядаються деякі питання розвитку наука і культури, особливо дослідження ісламу, яка досягла свого піку розвитку в період Сефевідів, в XVI-XVII століттях. Відзначається, що неазербайджанські вчені в той час надали виняткові послуги в розвитку цієї наукової культури поряд з азербайджанськими вченими. Відомі вчені хадисів, як і в попередні століття, вирости в XVII столітті, і у них були великі проблеми в поширенні релігійної ідеї. У статті звертається уваги на праці Мир Дамад, Моллад Садра, Фейзи Кашанов і ін.

У статті ми розповідається про життя і творчості трьох великих вчених, що жили в азербайджанському Сефевідах в XVI-XVII століттях, що грають виняткову роль в релігійно-філософської розумової культурі Азербайджану, але які не є азербайджанцями за національністю.

У вивідній частині зазначається, що при дослідженні історії Азербайджану, особливо історії культури в період середньовіччя, спадщина цих вчених сильно вплинув на розвиток сусідніх народів. Письменники і поети, мислителі і філософи епохи Сефевидов, які пишуть на різних мовах, а також азербайджанською, арабською та перською мовами, дають інформацію про багатство науково-культурному житті того періоду.

Ключові слова: Азербайджан, богослов'я, історія, джерелознавство.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Mir Damad al-Astarabadi (öl. 1631)

Mir Damad Mir Mahammad Baghir el-Huseyni el-Astarabadi is a Mussulman encyclopedic scientist grown up in the period of Safavids in XVII century. He was born at Astarabad in the unknown date. Mirdamad has been become famous with the nickname "Muallimisalis" ("The third teacher") after Aristotel and Farabi in the world of Mussalman. His father Shamsaddin Mahammad was known with the nickname "Son-in-law" (Damad), because he was married to the daughter of Ali bin Huseyn al-Karakini who was remembered with the address of "Muhaqqiqi Sani". His son Mahammad Baghir was also famous with teh nicknames Damadi, MirDamad or Ibn Damad [1, p. 254].

He has received a good education at Mashad under the control of the teachers such as Ali and Izzaddin Huseyn bin Abdussamad al-Kamili who were his uncles, and made grate efforts in order to lern the exact and humanitarian sciences. He has learnt some philosophical works of Ibn Sina such as "ash-Shifa" and "al-Isharat" during his student years. Afterwards MirDamad who stayed at Gazvin and Kashan for a while continued his scientific activities being settledd at Isfahan. He has established good relationships with I Shah Abbas the lord of Savafids and his follower Shah Shafi. Iskandar Bay Munshi who was his coeval has written that he was successful in some sciences such as philosophy, language, mathematics, medicine, figh, tafsir and hadis in the work named "Alam arani Abbasi" written by him in 1616. The place has been given to the poems written in Arabic and Percian languages by Mir Damad in the atmosphere of Illuminationism at the works such as "Mæsmæush shuara", "Riyazul-arifin" və "Atashkada". One of the greatest adorers is Zulali Khansari the wrter of the couplet Mahmud Ayaz [1, p. 255].

Mir Damad Mahammad Baghir has grown up a lot of students. Gutbaddin al-Ashkuri, Feyz al-Kashani and Sadraddin Shirazi who was known as Molla Sadra and Agha Huseyn Khansari are the most famous among them. All of these students have been affected very much by the personality of their teacher and remembered him always with great respect.

Mirdamad died in the place between Nahaf and Karbala during his visit to the holy places at Irage in 1631 [9, p. 132].

He has a lot of works. It's unfortunate that, lots of these works have not been published yet. So, some of his works are as follows:

"Amanati Ilahi", "Telsimi-Quran", "ar-

Ravashihus-samaviyya”, “Risalati khalgi amalil-ibad”, “Risalatuhudusil-alam” are the most famous works of Mirdamad.

2. Sadraddin Shirazi (1571-1641)

Sadraddin Shirazi is a great human Islamic philosophy learning the philosophical schools of “Ishragi” and “Mashshai”. It is said that, he was born in the rich Persian family at Shiraz in 1571. His period coincides with the years of governance of I Shah Abbas.

The prestige of Shariat laws has reached its apogee (the highest pick) with the popularity of the religious philosophy and theology. Molla Sadra has dedicated himself to learning of the intellectual subjects, as well as the neoplatonics of Ibn Sina, Suhreverdi, especially the philosophy of Ibn Arabi. He went to Isfahan after completing his study in the field of the traditional Islamic sciences and received lessons from Bahaaddin Amili and Mir Damad Astarabadi. Although it was supposed that, the philosopher Abulgasim Findiriski was among his teachers, his real philosophy teacher was Mir Damad. Let’s remember that, Mir Damad is a founder of Isfahan School of Philosophy [2, p. 233].

Molla Sadra retreated from Isfahan at an unexpected time. It is seen from his preface of the work called “al-Asraf-urbaa” that, there are two causes of his retreat. The first of them was the protest of the scientists of that time against his meetings, and the second one was his desire to search for truth. The philosophical thoughts had changed significantly after beginning the disobedience. For example, if he had before claimed to be the essence of existence, then he accepted the truth as body (being). According to Molla Sadra, the truth can be achieved not only with the mind, it is achieved also with the moral taste and emotional intuition. It is not known how many times Molla Sadra stayed in retreat at Kahak a little village near Gum. He was satisfied with stating that “it was a long period” in the preface of the work “al-Asfar”. Mahammad Rza al-Muzaffar who wrote preface for the work has come to a conclusion that, this period was fifteen years. Sadra has completely irrational life when he was in retreat, was engaged in thinking [10, p. 154].

Molla Sadra who left the retreat in the date unknown returned to his motherland and began his academic affairs under the request of I Shah Abbas. According to Rza al-Muzaffar, the first work of Sadra was “al-Asraf-urbaa” written after leaving the retreat.

It is noted that, Sadra who prepared many students has gone on a pilgrimage to Mecca seven times, and died near Basra while returning back from his last pilgrimage to Mecca in 1641. The nickname “Sadrulmutaallihin” (Leading metaphysician, leader theologian) has been given him by the students and successors such as Molla Feyz al-Kashani and Abdurrazzag al-Lahiji for his forwarding all his thoughts and emotional changes through the philosophical system in this period of his life [2, p. 235]. Molla Sadra has a significant place in the history of Islamic philosophy for some causes. Firstly, his Works give opportunity to say it. Especially his multivolume work “Asfar-urbaa” (“Four travels of Mentality”). The

work named is an encyclopedia of Islamic philosophy. Molla Sadra who expressed the ideas of his predecessors more comprehensively has given the critical analysis of their philosophical ideas as well. Secondly, Molla Sadra has strengthened Isfahan philosophy school established by Mir Mahammad Baghir Damad. The foundation of this school of philosophy was the change point in the history of XVII century Azerbaijan-Safavids Islamic philosophy. This school has given some great philosophers to Islamic world. Isfahan’s philosophical traditions reached to the perfection by the most talented persons, as well as, by the philosopher such as Molla Sadra have been become famous under the name “transcendent wisdom”. It showed itself as the pattern of becoming near of the intuitive lighting up and practical wisdom [3, p. 306].

Molla Sadra has interesting ideas about the existence, change and cognition. Molla Sara had the encyclopedical knowledge, so he could analyse deeply and exactly the idea, theory, thought and concepts of the thinkers living and creating before him, and in this regard he could enrich significantly Islamic philosophy. Molla Sadra has given the following to Islamic philosophy:

explanations on issue of being, and in the result formed the training for Being’s union;

research of formation of the relative changes in the action (it is famous under the name “substantial action”), more exactly, the theory of permanent movement in nature and in the world,

the concept of Union of cognition, perception and understanding.

Molla Sadra has systemized the philosophical system in the work “al-Asfar”, and given the perfect summary of the system in the physics part of the work. According to Sadra, the theoretical expression of being becomes the information while being illustrated (formed) in our mind. In this case there is a difference between the real being and information. The being in the mind is a reflection of the being in the external world. Getting information is like watching a journey, a process of mental purification. According to Sadra, this period has been discovered by the philosophers having the previous philosophical idea, and proved that, it consists of four stages (asfar-urbaa). The first visit is from nature to the Justice, the second visit is from the Justice to the Justice, the third is the visit from the Justice to the nation with the Justice, the fourth one is a visit in nature with the Justice proper to the second visit. Generally, the matters touched by Sadra in the first visit related to the metaphysics are the subjects such as definition of philosophy, essence and purpose, being and essence, cause-result connection, mind, information, essence and floors of information. The visit in the Justice with the Justice conforms to the nature philosophy at “al-Asfar” [11, p. 54]. The subjects here are generally ten categories and their place in physics, the formation of the world, the problems such as power, action. This part is ended with a common summary of Sadra’s cosmology. The idea from the Justice with the Justice, the matters of the third visit that the seyri-suluk

participated, the personalities and images of God are the subjects of the classical Islam philosophy and kalam as a problem of well and harm. In the fourth visit made (in the fourth visit with the Justice in the Nation) Sadra has explained in detail the psychology and maad (the future life, returning to life after the death) [4, p. 189]. Molla Sadra's training has overtuned the Islamic philosophy. His activity has given great benefit as an author. Some of students of the great thinker became the prominent philosophers. They have also acted as the strong propagandists of their teachers. The popularity of Molla Sadra's philosophy has not fallen into decay. His philosophy has been revived quickly again in Iran and Southern Azerbaijan in XVIII-XIX centuries. In modern times in Iran and Southern Azerbaijan, the eastern regions of Islamic world are still under the training of Molla Sadra and his students.

One of the main ideas of Molla Sadra is the idea of existence of Being unity. The being has its own special, independent existence, the essences depending on being has no personal realities. There is movement in the nature. The identity is a moral (ecclesiastical) visit from less perfection towards the more perfection. Molla Sadra noted that, God is an absolute, last perfection. At the same time, the prominent philosopher has emphasized especially the existence of the Union of cognition, perception and understanding.

According to Sadra, the divine will and appraisal, all the universe are always in any action from the simplest being towards the absolute being - God. The foundation law of this action in the world is a being. The being in this meaning does not subordinate the essence as expressed by the philosophers such as Ibn Sina and Shahabaddin as-Suhraverdi al-Magtul, on the contrary it is reality. It is known as "asatul-vucud" idea at school of Sadra. And the being achieved by means of abstraction from the external world in the mind is only in the intellectual condition being understood. The main truth is a physical being with a dynamical structure in the intellect. Molla Sadra notes that, there is a final divergency between the being and the truth in order to emphasize this point. The essences have no any truth in the external world, from this view point the mind is a house of the essences, the being finds the notion of truth only in the foreign world. The being and essence are inversely proportional to each other in this respect, in other words, when the manifestation of the being increases, the essence becomes less and the manifestation of the being ends. The party representing the pure being is the highest floor and there is no essence here, because this floor belongs only to God. As it is impossible for a human being to perceive this pure being, as the eye can not see the sun. If any object does not come to the mind in any form, that object can not be conceived by the mind. But in reality the being can not come to the mind as it is available. Sadra expresses it as a rule: "Nothing whose truth is available in the foreign world can exist in the mind". But the appearances of the being in the foreign world can be accepted. As Suhraverdi, Sadra also calls it "scientific

peace". It is possible to transfer these feelings to the mind and we can know this being only in the comparison of this transfer [12, p. 354].

According to Sadra, the most general concept of the being is characterized by the precedence and afterwards, that is a being is transferred from one floor to the other one, and this feature is called "exploration". In its structure the being forwards the different floors. So, the movement of one being expressed in the changeable images in the works is a subject of discussion. And it is the explanation of the concept called unit-body in Sadra's philosophy. Only the single being has a number of laws in the form of the first-to-one form while winning reality in the external world. Due to this feature the matter in the absence floor is expressed for of a concrete matter accepted by the feeling organs. And the science researching this world is a natural science, that is physics.

So, the fact that everything exist in movement and the movement from the perfection to the completeness is means for Molla Sadra that, the entire world strives for the Higher Perfection, God. The result arising from this clause is that, the world perceives its existence in some notions, and moves towards joining to its source. The movement in the nature expresses that, the identity of the object is always changed. Molla Sadra ends his idea that, this type of action in the nature always carries the creation type in each moment. In other words, God creates a world in a moment by means of movement. Molla Sadra wants to bring together the peripatetics considering eternal the world with the theologists forwarding the creation of the world from nothing. According to Molla Sadra, the world was existed eternally as "a continuation" of God. If it was created at that time, it is created again without being existed [15, p. 254]. The Union of cognition, perception and understanding has reduced deeply in Molla Sadra's philosophy. However, if the essence of God and the being is the same thing, if everything is created from it, it is perceiving, understanding one at the same time, and it is the knowledge itself. It proves that, if you need to achieve the knowledge above-said, it is necessary to cohere with God. Othercase, this logical result works again, is anyone reached the union perception, in its essence there arise the cognition, perception and knowledge. The human becomes universal in the union with the knowledge. In this regard, Molla Sadra speaks about "the moral visit" of the mind in his work "Asraful-arbaa" ("Four visits of the mind"). He is of this kind that begins with «separation» from God and achieves «God» with unity. Molla Sadra involves not only the philosophical arguments, but also uses the view of the gnostical image reflecting the essence of God. Here God perceives the essence of everything. Molla Sadra has never declared directly that, the joining with God is a necessary condition of the mind. The main essence of his all philosophy is that, this case happens itself [4, p. 190].

There is no other reason for the existence of God, the absolute being for being in Sadra's anthology. While

analyzing any being we should accept its attraction with the third factor outside its matter and image. As a result, the being comes from the absolute being, and it is God. The world is a real in comparison while belonging to God. These results of Sadra's physics is a natural result of its being philosophy.

It is necessary to differ the basic lines, especially the notion of action in the evolutionary style being obliged to İkhvani-Safa and ibn Misgaveyha from the modern theory of evolution. Because there is no any purpose and target in the evolution, only the beings are developed in a period in order to continue the existence of the beings. Sadra's notion on world is completely is its opposite. Secondly although it is not clear completely, it does not mean that, the evolution in Sadra's physics is not the change of one biological type to the other one, the existence of new type, and the disappearance of other types. But Fazlurrahman gives such explanation referring to a text that, there is always a significant difference between the people and being of lower level. That is the separate individuals of the lower level types can not be changed into upper level, they can only evolve as a type. For example, a monkey stays as monkey, by as a type the monkey can change into the human type. According to Sadra, the human beings can reach the highest level as angel. So, Sadra says that, the human being is a single completeness from the highest floor up to lower, and vice versa.

3. Feyz Kashani (1596-1679)

One of the persons remembered proudly of XVII century Safavids period is Mohsun Mahammad ibn Shah Murtaza al-Kashani with the nickname "Alamul-huda" [6, p. 20; 7, p. 280]. This prominent scientist who was hadith specialist, fagih and philosopher is more known under the name Feyz Kashani. The dates of his birth and death is controversial. Although, some sources declare his date of birth as 1596, and date of death as 1679 [8, p. 17]. Allama Amini the prominent scientist of Azerbaijan has written about his birth and death: "The date of birth and death of Feyz Kashani is not exact. But Jamaladdin bin Ashag has remembered him in his letters and prayed for him. The date of writing of this letter coincides with the 1700th year. It seems that, Feyz Kashani was alive at that time. His life was 70-80 years" [7, p. 282-283].

Kashani belongs to the famous family bringing up some scientists. His first teacher was his father Shah Murtaza who had a rich library. His father was one of the prominent scientists of Mussulman world of its period.

Feyz Kashani who received his first education from his father left for Isfahan the centre of the most important science and cultural science when he was twenty years old. After staying here one year, he left for Shiraz in order to read figh and hadith from Seyid Majidi Bahrani one of the most famous representatives of figh school of akhbaris, he returned to Isfahan again after the death of Bahrani, and began to receive the lessons from Bahaaddin Amili the famous philosopher, fagih and hadith specialist [16, p. 454].

Mir Mahammad Baghir Mirdamaddan the founder

of Isfahan philosophy school and one of the bright personalities of Safavids period has also studied philosophy. This second staying of Kashani at Isfahan did not lasted more. He has received the lessons of hadith from Muhammad bin Hasan bin Zeynuddin al-Amili one of the most prominent hadith specialists during his visit to Makka in 1620. When he returned to Iran he began to search for a new teacher, and at that time he got acquainted with Sadraddin Shirazi the prominent philosopher with the nickname Mollad Sadra residing at Gum city. Kashani who remained with Sadra for eight years says that, he is well informed with all sciences in the result of the lessons under his control. We should consider Sadra the prominent teacher of Kashani. The influence of Sadra is seen clearly in Kashani's works who mastered majority of thoughts of Sadra that was a synthesis of Ishragi philosophy, Muhyiddin Ibn al-Arabi's ideas and the trainings of the Ahlul Bayt (a). But his direction is more vigorous than Sadra's. Molla Sadra who has given the nickname of "Feyz" to Mohsun Kashani has married his daughter.

Kashani who left for Shiraz together with Sadra in 1632-33 has lived at Shiraz and kashan for a while. Although he was invited to reside in Isfahan by Feyz Shah Safi who returned to Kashan three years later, he has not accepted this offer. However, after responding the invitation of II Shah Abbas in 1642, he has led the Friday prayer in the capital of Safavids for some years, and at the same time undertook the duties of Molla Abdullah in the religious school of Mussulmen.

The moslem scientists has said the valuable thoughts about Feyz Kashani. Allama Amini has written about him: "Alamulhuda Feyz Kashani is one of the prominent scientific and literary personalities. This person has the personal heritage and attained virtues. He is a son of the person known as the fagih, hadith standard bearer philosopher, the holder of wisdom and morality" [7, p. 281]. According to Allamu Ami, the prominent Seyid Sadraddin Kazimi has written about Feyz Kashani: "He is a scientist possessing the virtue, hadith specialist, fagih, a good person, and a calligrapher with the literary and fine handwriting. He was a scientist who was aware of wisdom and combining all virtues in his own" [7, p. 281].

Feyz Kashani who was under the influence of his teacher Molla Sadra speaks about him as "one of wisemen" without noting his name in his works by assuming the negative thoughts of fagihis (Islam lawyers) about him.

Although this carefullness, he has undergone the sharp criticism of shia fagihis because of accepting the notion of "vahdati-vucud" and the idea that the gjaours will not remain in the Hell forever [8, p. 521]. To our mind, it is not true. Because Feyz Kashani has never mentioned this claim in any of his Works. The person whom Kashani was interested in among Great Sufis is Gazali (öl. 1111). He has mentioned the legends existing in shia hadith books and alike with their content told in Sunnah sources named "Ihyai-ulumiddin", and has

given the name of “al-Mahaccatul-beyza” in this book.

At the same time, he has added a part titled “Akhlagul-imam and adabush-shia” to the above-saoid work, and removed completely the part of heaven.

Kashan stands on a idea that, it is necessary to reject all ideas not strengthening Qurani-Karim and Ahli-beyt (a) with the legends. In his work named “Zadus-salik” he tries to ground the stages and floors of peace on tüelve Imams (a). In a short, Feyz Kashani is characterized as “Shia Gazalisi” with the expression of Seyid Huseyn Nasrin [14, p. 926]. Feyz Kashani analyzes the philosophical terms and notions in comparison with the sufism terms being faithful to the method of his teacher in some works. For example, he has explained them as “aqli kull” while speaking about twelve Imams (a) in the treaties named “Kalimati-maknuna”, and has written his book named “Usulul-maarif” completely in the philosophical language.

Feyz Kashani has written more than 100 works in Arabic language in the themes such as philosophy, coincidence, word, morality, hadith, interpretation, fiqh and fiqh style [13, p. 369-379]. We can mention his significant works such as “al-Vafi”, “Safinatn-nicat fitarigatil-amal”, “Tafsirul-kabir”, “Tafsirus-saghir”, “Tafsirul-mutavassit” and others [6, p. 22-27]. The work “al-Vafi” has a special place among the works written by Feyz Kashani. The work is the biggest work written in the field of hadith science. The work was one of the pearls in its field and brought honour for the scientist. The author has collected all hadiths of “kutubu arbaa” (“al-Kafi”, “at-Tahzib” and “al-Istibsar”) in his work, and compiled them more pleasantly. He opened here fourteen chapters and gave the hadiths in these chapters. All the work consists of ten fragments. Each fragment begins with the sermon and ends with the xatime. The author has written three prefaces for the work, and has given the xatime on explanation of ravis in the documents. The hadiths in the work have been explained usefully. The explanation of the difficult hadith has been given here. Sometimes he has displaced interest in Sufism while explaining the hadiths [5, p. 214-215]. This work written by the author is extremely well designed and disciplined. As he explained his purpose in the preface of the work, he has collected all hadiths in these sources escaping as much as possible from the verbosity and repetition to remove the mistakes in them, the hadith above said in “kutubu arbaa”, and has given an explanation for them. He has explained the causes of writing the work in the preface written for the work, and stated the cause of giving the name “al-Vafi” for the work ([6, p. 4-8].)

4. Seyid Ahmad Alavi Isfahani

Seyid Ahmad Alavi Isfahani is one of the great theologists of XVII century. Let’s remember that, he is the cousing of Seyid Ahmad Mirdamad. He has written a wide explanation to Ibn Sina’s work “Shifa”, given the scientific-philosophical definition of his theory “sudur”, and quoted from the meetings of Suhraverdi the great philosopher of Azerbaijan and the founder of the movement “Ishragilik” in order to argue his

meetings. It shows once again that, Seyid Ahmad was the skilfull connoisseur of the philosophical movements “Mashshailik” and “Ishragilik”. It is interesting that, the philosopher approached critically the subject of the philosophy, some Sufis have fallen into the error of “Unit being” and have not understood it properly. Besides, has explained fundamentally the matter of “perfect man” one of the significant subjects in the world philosophical thought culture while explaining the work “Shifa” of Ibn Sina. One of Syed Ahmed’s philosophical services is his interpretation for Qurani-Karim the rare phenomenon in the interpreting [17, p. 254].

Seyid Ahmad was one of the most powerful religion specialist-philosophers of that period, the perfect connoisseurs of the Hebrew language is one of the critics of the christianity, one of the people who eliminated the propogation made by the christian philosophers against Islam. We can mention his Works such as “Misqalus-safa”, “Lavami-rabbani” and “Shavarigi-Rahmani” written in this field.

5. Huseyn Tankabuni

Another prominent scientist of XVII century, one of the irreplaceable representatives of the scientific-philosophical culture of Islam is Huseyn Tankabuni. He is the successor of Molla Sadra and he was the connoisseur and interpreter of his trainings. Although Hussein Tankabuni’s concept of cosmology was based on traditional division of Islam in philosophy, he was one of the philosophers who interpreted it widely. The philosophy historians called him emigrant philosopher. Because he used to attend the religious schools of Mussulmen, and used to give the lectures related to philosophy.

Huseyn Tankabani has some works. “Jismani maad” is a special one among the works he has written. The author has explained his teacher Molla Sadr’s views, and has explained his views about the life after death on the basis of “pleasant object”. So, there is no any difference between the physical and ecclesiastical returning. Let’s remember that, the notion of “pleasant object” forwarded by him is considered the continuation of the notion of passion accepted by the philosopher Proklus. Besides, this idea is closely connected with the creative imagination philosophy of Molla Sadra.

As a result, we can say that, Feyz Kashani one of the prominent representatives of XVII century hadith literature is one of the rare scientists saying his opinion not only in the hadith studies, but also in all fields of Islamic theology. His works written in interpretation, fiqh, hadith, sayings, philosophy, morality, rifle (science of autobiography), astronomy and other sciences are the distinct patterns.

As a result, we can say that, the formation of the strong state of Safavids in Azerbaijan affected positively the development of science and culture. Safavids have given great importance to the development of the national language. Safavids protected the national language. There were the schools and religious schools in all citizen of Azerbaijan in XVI-XVII centuries.

Mainly the science of theology, mathematics and logic have been learnt there. Tabriz – the first capital city of Safavids has become famous as the scientific and cultural centre. There were rare manuscripts and the library rich with the miniature books. There was a great library in Ardabil city the motherland of Safavids. A number of works on astronomy, history studies and philosophy have been formed in this period. Safavid shahs have given great importance to the astronomy and other sciences. Not only Azerbaijani scientists, but also non-azerbaijani scientists have pushed the development of science and culture under the patronage of Safavids in XVI-XVII centuries.

The history is itself the witness of that, in XVI-XVII centuries the serious development trends in the life, language and religious-philosophical culture of our nation have been clearly demonstrated. This culture that was established on our material-spiritual culture created in the previous centuries gradually begins to become national, attains the national content and quality. The philosophy and religion studies, especially the hadith science one of the most important areas began to make a step to its highest development stage. The works of Azerbaijani scientists rather than the arabic and persian authors, at the same time the Works of Agha Huseyn al-Khansari, Mirza Mahammad Shirvani, Mirza Abdullah Afandi at-Tabrizi, Rajabali at-Tabrizi, Vadudat-Tabrizi and tens of such authors have been used already in the previous periods.

So, all these processes have caused the fundamental changes in the religious-historical, religious-philosophical culture of our nation, and become actual the involving to the research of the above-said fields of XVI-XVII centuries.

References

1. Dekhuda Ə. Ə., Dictionary. Tehran, 1351h/ş.
2. el-Khansari A. H., Taliqa ala hashiyatil-Muhaqqiq As-Səbzivari. Iran, without the date.
3. el-Khansari M. B., Rovzatul-cannatfiahvali-alamais-saadat. Tehran, 1347/1928.
4. el-Khoyi S. A., Mojamurijalil-hadith. 23 volumes. XVII c. Gum, IV edition, 1410 h/q.
5. el-Khoyi S. A., Mojamurijalil-hadith. 23 volumes. XV c. Gum, IV edition, 1410 h/q.
6. el-Kashani F., al-Vafi. 26 volumes. I c. Qum, I print, 1312 h/ş.
7. et-Tebrizi A. A., al-Gadir. 25 volumes. XXII c. Translated from Persian by: Jalil Tajlil. Iran, Central print and publication bonyade-besət, 1374 h/ş.
8. Hamid A., Diyanet İslam Ansiklopedisi. 44 volumes. XII c. Istanbul, 1995.
9. Hidayat R. G. Kh., Majmaul-fusaha. 6 volumes. IV c. Tashih: Mazahir Masfa. 1336/40 h/ş.
10. Isfahani M., Mushfu dunya fi tarifi Isfahan. Tehran, 1340 h/ş.
11. Isgandarbay M., History of Ababs decorating the world (Tarixe-alaraye-Abbasi. Translated from Persian by: Shahin Farzaliyev). Baku, East-West, 2010.

12. Gaffarifard A., Abdalhuseyn N., Tarikhe təhəvvulate political, public and economic Iran dər dovrane Safavi. Tehran, Sazmane reading, I edition, 1388 h/ş.

13. Mudarris A., Reyhanatul-adab. 7 volumes. IV c. Tabriz, Intisharati Khayyam, 1374 h/ş.

14. Nasr S. H., History of Mussulman Philosophy. 3 volumes. II c.

15. Safizada D. S., Five thousand years history of. II volume. Tehran. Without date.

16. Suyuri R., İraneasre Safavids. Tehran, Publication Centre, 1395 h/ş.

17. Tabatabai H. M., An Introduction to Shii Law. Landon, 1984.

FRANCE-TURKEY RELATIONS DURING E.MACRON'S PRESIDENCY

ВІДНОСИНИ ФРАНЦІЇ ТА ТУРЕЧЧИНИ ПІД ЧАС ПРЕЗИДЕНТСТВА Е. МАКРОНА

Dadashova Aynur Sultan gizi,
Baku Slavic University (Azerbaijan),
e-mail: res0980@mail.ru

Дадашова Айнур Султан гізі,
Баківський слов'янський університет
(Азербайджан),
електронна пошта: res0980@mail.ru

The article focuses on the development perspectives of France's foreign policy during the presidency of E.Macron and the growth of trends and contradictions in France-Turkey relations in recent years. The article analyzes the place of Turkey in the Near East strategy of France given by president E.Macron, his activities in the development of country's bilateral relations with Turkey and the elimination of problems in mutual relations, and the relevant conclusion arrives.

High-level intensive contacts can be considered as a typical feature of the France-Turkey relations during the presidency of Macron.

Keywords: France, Turkey, E.Macron, R.T.Ardogan, political, economic, military relations

У статті аналізується місце Турції в найближчій стратегії Франції, представленій президентом Е. Макроном, його діяльність за розвитком двосторонніх відносин країни з Турцією та усунення проблеми у взаємозв'язку, і це відповідає відповідному вислову. В інтенсивних контактах на високому рівні можна розвинути, як типічна риса франко-турецька залежність у періоді президентства Макрона.

Ключові слова: Франція, Турція, Е. Макрон, Р. Т. Ардоган, політичні, економічні, військові відносини
(стаття друкується мовою оригіналу)

Introduction: Perspectives of France's foreign policy during E.Macron's presidency

E.Macron worked as an inspector at the Ministry of Economy in 2004-2008. In 2007, he was appointed deputy rapporteur for Jacques Attali's "Commission to Unleash French Growth". At the same time he was an investment banker at Rothschild & Cie Banque. He became a member of the Socialist Party in 2006-2009. From 2012 to 2014, during the presidency of François Hollande he worked at the Élysée Palace. He resigned on June 10, 2014, and in early autumn was appointed Minister of Economy, Industry and Digital Affairs under the Valls government. On April 6, 2016, he founded the progressive political movement "En Marche!" (Forward), which was neither "Socialist nor Gaullist", and in August of the same year he resigned from his position. For his political views, E.Macron is a supporter of the "Open Door" and anti-terrorism policy. He is "Europhile" and "atlantist" that advocates active economic

integration in the European Union. He does not support the recognition of the Palestine state.

The main success of E.Macron at the post of the minister is the so-called "Macron Law", adopted after long-lasting political debates on August 6, 2015. The Law "On Economic Development, Activity and Equity of Opportunities" intended the liberalization of certain sectors of the market economy, the opening of stores on Sundays, and the creation of competitive conditions in the bus transport sector. Announcing his intention to take part in the 2017 presidential election he published a book-program called "Revolution" that became the bestseller. Socialists François Fillon and Benoît Hamon supported his candidacy in the elections. In the second round of the presidential election, he won with 66.1% of the vote compared to Marine Le Pen's 33.9% [15].

The values favored by the French President who came to this position in Paris on March 14, 2017 are the liberalism and tolerance. As regards the European Union, the President appreciates the EU as a globalist and the existence of transparent borders between member states. In general, E.Macron attaches great importance to the existence and mission of the European Union in the international platform. It should be noted that the migrant issue is very topical in Europe. According to E.Macron, France's doors should be open to the refugees, accept and provide them with social benefits. As for Russia, the President says that Russia is a regional partner of France, but its share among its partners is very small. But in the spring of 2018, France began to keep a distance from the Russian Federation for the "Skripal Incident" and the situation in Syria. According to E.Macron, there is no significant progress in the settlement of the Ukrainian problem in Norman format [17]. Respecting the American ideas, E.Macron gives special importance to France's relations with the United States. In the case of the Syrian crisis, E.Macron demands that President B.Assad be removed from the government and exposed to an international tribunal for using chemical weapons [16].

Thus, as political analyst E.Ozan characterized, new President of France, E.Macron, has defined two targets in his foreign policy. Firstly, France is to become one of the locomotive states of Europe and secondly - to fight international terrorism. He sees France's influence in the Near East and North Africa as a key tool for achieving these goals. Therefore, he has been active in the region since the day E.Macron came to power. France aims to gain the image of a mediator, founder and player standing at the same distance together with all the actors in the region by increasing its activity. Therefore, France made some attempts to resolve many crises in the region and gained some significant successes [9].

The Near East strategy of France, led by E.Macron, along with globalization and liberal approach is based on the concept of "versatility", "search for regional balance", "pre-war concept of diplomacy" and "anti-terror fight" [12]. How does President E.Macron give to Turkey a place in France's Near East strategy, does his coun-

try make initiatives to develop bilateral relations with Turkey, and to eliminate problems in mutual relations with Turkey? Although the previous two-year presidency did not provide sufficient answers to these questions, it is a bit difficult to predict how the French-Turkish relations will continue in Macron period, but the first steps taken will make a definite result.

The main part: France - Turkey relations during the presidency of Macron

The Turkish policy of the Republic of France has ancient history and traditions. Naturally, Macron has learned a lot from the previous presidents when determining the country's foreign policy, including its relations with Turkey. During the presidency of Hollande, E. Macron's attitude to Turkey was good. He displayed such a position on Turkey's membership in the European Union: "The European Union should not close its doors to Turkey" [10]. At the same time intensive meetings between the present possessor of the Élysée Palace and the President of Turkey in bilateral and multilateral format during these two years (05.01.2018, 06.06.2018, 12.07.2018, 27.10.2018, 26.09.2018, 11.11.2018) is an evidence of the intention and purpose of the two states' leaders for developing relations between the two countries.

One of the main principles in Macron's foreign policy is liberal values. It should be noted that R. Tayyip Erdogan's policy on human rights and democracy has been criticized by some Western centers. Therefore, President Macron in his program explicitly demands dialogue with Russia, Turkey and the Near East countries based on the principles of human rights and fundamental freedoms.

Recently, the Right dominates in European countries' political life and government. Therefore, Turko-phobia and Islamophobia have been widely spread in Europe, including France. At the same time, France's clear position on Turkey, facing double standards and problems with the European Union states, such as Germany, the Netherlands and Austria, is striking. Shortly after the election, President Macron invited the leader of Turkey to France and President R.T. Erdogan paid an official visit to Paris on January 5, 2018.

Two days before the official visit of President R.T. Erdogan to Paris, Macron giving interview criticized Poland and Hungary in freedom of the press and then continuing his sentence said that Turkey and Russia also did not fulfill their commitments taken by signing the European Court of Human Rights (ECHR). Earlier, he emphasized that "there are still prisoner journalists, including Europeans in Turkey. I will continue to bring this issue to the attention of the Turkish authorities; the values we believe require it" [1].

Turkish President's spokesman Ibrahim Kalyn, responded that "when we took into consideration the terror threats facing Turkey, our European friends had not comprehend the seriousness of this", adding that some of the documents would be asked from Macron, and that France also applied such restrictions after terror attacks in Paris and Nits, "the circles trying to shadow Turkey's fight against terrorism with the words of freedom of

speech should take into account Turkey's realities much more" [10]. During the official meeting of R.T. Erdogan with his colleague in Paris on 5 January 2018, President Macron positively assessing the French-Turkish relations said: "We have had progress in dialogue and cooperation. We have relations in cultural, scientific, education and military spheres" [2]. Discussions on Turkey's accession to the European Union membership were among the topics discussed at the meeting. According to Macron's official statement on accession to the EU, arrests and violations of human rights continued in Turkey have made Ankara's accession to the European Union unattainable. In response to this, President R.T. Erdogan resolutely said that Turkey "is bored" of waiting for the membership of the EU, and won't entreat for it: "Turkey, unfortunately, is a country that has been made to wait at this door for 54 years". France is one of the important strongholds of the EU. There is no other country in the EU like Turkey. The EU does not support us. At first, they prevented us with 15 paragraphs, and then the number of paragraphs reached to 35. Then there was a different approach. It seriously wearies us and my nation. This will probably lead us to a certain decision" [8].

Although France does not consider Turkey's EU membership real now, it is also interested in Turkey's close dialogue with the European Union. On the other hand, Macron is interested in the development of economic relations between France and Turkey. Turkey itself does not want to face problems with France, because currently relations between Turkey and many EU countries are not warm.

One of the serious issues discussed at the meeting in Paris by Presidents of Turkey and France was Turkey's joint struggle against terrorism in the region. Questions addressed at the meeting to Recep Tayyip Erdogan were distinguished for their strictness. At a press conference President of France E. Macron stated: "I am in dialogue and agreement for a joint case. We have a good cooperation with Turkey in the fight against terrorism. We will continue to fight against terrorism. We will do it within strong frameworks. We signed anti-missile defense agreement. The airline agreement we signed is also important. We talked about Sinop Nuclear Power Plant. We talked about the Near East. Our positions on the Palestinian issue are similar. Jerusalem (Al-Quds) must be the capital of both states. We are fighting against the PKK (The Kurdistan Workers' Party or PKK. Kurdish: Partiya Karkerên Kurdistanê). The PKK is a terror organization. We will continue to fight against the ISIL (The Islamic State of Iraq and the Levant) and other organizations. Peace and stability in Syria should be ensured after the ISIL. We want to work jointly on the Syrian roadmap" [13].

At the meeting, agreements were signed in various fields between the two leaders. So, agreements on the long-range air and regional anti-missile defense system between the Defense Ministry, Aselsan and Roketsan, and the French-Italian Eurosam Consortium, also the mutual re-insurance agreement between Turkish Ex-

imbank and BPIFrance Assurance Export, and a purchasing agreement between Turkish Airlines and Airbus was signed. It should be noted that the French-Italian consortium with Eurosam has an important role in the development and production of Turkey's long-range air and missile defense system. The Consortium has announced that the air defense system that includes Italy-France-Turkey will be ready and developed in mid-2020. The system will be used to defend the country from cruise missiles, unmanned aircrafts and missiles. The President of Turkey aims to increase the volume of trade between the two countries to 20 billion euros. In this regard, agreement between Turkish Airlines and Airbus is very important [2].

The United States, Britain and France, which claimed that the Syrian government was responsible for the chemical attack in the city of Douma (*Dūmā*), near Damascus on April 7, 2018, bombed its military bases. In an interview with the country's television on April 16, Macron said that by attacking Syria they separated Turkey from Russia: "By this attack, we separated the Turks from the Russians. The Turks condemned chemical weapons". Turkish Deputy Prime Minister and spokesperson B.Bozdag reacted to this and stated that Turkey's policy of Syria was "the policy of supporting the justice and true" rather than "the policy of supporting any country or being before it" [6]. As we know, the alliance of Americans with the Kurds in Syria is a major contradiction between Turkey and the United States. According to Turkey's position, the policy of supporting the terrorists is not only a threat to the region but to the whole world. Since, there are quite complicated geopolitical dynamics in the region. In our opinion, in such a situation should be pursued a fair and objective policy and there should be no discrimination and impartiality in combating terrorism. An experienced state like France must make United States abstain from supporting the Kurdish terrorists, should not consider Turkey on the opposite front and fight against terrorism together with it.

The President of France, E.Makron, who made proposals on foreign policy and security of the European Union on August 28, 2018, specifically underlined that, Europe needs to build new and different relations with Turkey and Russia and at the same time take into account the changes taken place in these countries. The President of France noted that "President Erdogan's Turkey is not the same Turkey of the time of Kemal. Instead of accepting Turkey to the EU membership, it is necessary to be a strategic ally with this country. The strategic alliance with Russia and Turkey is important, since these two forces are essential for our security, and they must be linked to Europe. We cannot build a long-term Europe without thinking of relations with Russia and Turkey" [5]. The response from the Ministry of Foreign Affairs of Turkey stated that "E.Macron's comments on our country have once again demonstrated that despite repeatedly explained by us he is far from realizing Turkey's realities. In fact, to say that our country, which having always been a political, geographical and

historical part of Europe and always fulfilling the responsibility for continental security is "anti-European", means not to reconcile with reality. Turkey, a NATO ally and candidate for EU membership, is already a strategic and privileged partner of the EU and has partnership and cooperation machinery with the EU in many areas of the fight against terrorism. Stronger, more democratic, secular Turkey with the presidential system is decisive for full EU membership. Our goal is to resist the populism and separatism, which is the world's illness; a stronger EU with Turkey based on shared values" [3].

As in the past, the Armenian factor in French-Turkish relations has had a serious impact during the presidency of E.Macron as well. In France, the Armenian lobby always influences on Turkish policy of official Paris and tries to keep it tense and cold. For instance, when President E.Macron was invited by the Coordinating Council of Armenian Organizations in France to commemorate the so-called "Armenian genocide", the co-chairs of the Council A.Toranyan and M.Papazyan called him to criticize Turkey and to visit the occupied Nagorno-Karabakh region of Azerbaijan [7]. Supporting the Armenian lobby's desire President E.Macron stated that April 24 will be proclaimed in France as "the Day of Commemoration of the Armenian Genocide Victims". He further expressed his hope that the law penalizing the denial of the Armenian genocide would be returned to the French parliament. After that, the French-Turkish relations entered into a new crisis. An extensive anti-French campaign has begun in Turkish media. Let's recall that on December 22, 2011, the National Assembly of France condemned the denial of genocide (including the Armenian genocide in the Ottoman Empire). The Upper House of the French Parliament has adopted this resolution with 127 votes "for" and 86 "against". Then, the Constitutional Council of France filed a lawsuit against this bill. According to the results of the discussion, the judges declared it unconstitutional. Solidarity between Paris and Ankara, as NATO allies, has played a crucial role in overcoming the problem [14]. We believe that Macron's statement will have the same fate.

Many experts explain this kind of approach of official Paris as it was in the past, first of all for France's internal auditorium and that the ruling party was trying to get the support of influential Armenian diaspora in the elections. Vice-Speaker of the Turkish Grand National Assembly from Justice and Development Party (AKP) Ahmet Aydin said: "Macron uses historical facts as an internal political tool". However, this argument does not justify itself due to the fact that no elections is held in France today. Turkish experts state that "E. Makron opens the case of "Armenian genocide" in connection with the start of the military operation "Zeytun Budagi" by the Turkish side in northern Syria. In addition to the Kurdish problem, he tries to bring the Armenian issue to the agenda of his Near East policy". Foreign Minister of Turkey M.Cavushoglu is asking such a rhetorical question: "What will change this question on the agenda? The Constitutional Court of France passed a decision

that the word “genocide” is not a political but a juridical term” [14].

Thus, the French President’s announcement of April 24 as the Day of Commoration of “Armenian genocide” was met in Turkey with a great rage. Turkish officials have already displayed their attitude to the issue and said that this decision had no legal basis. Turkish Ambassador to Azerbaijan Erkan Özoral thinks that the decision could have damage the relations between the two countries. The French President’s statement on the 100 years’ events is totally contrary to international norms and standards. Experts believe that President of France Emmanuel Macron with this opinion also violates the laws adopted in his country. Both the Constitutional Court of France and the European Court of Human Rights have rejected pretensions on these historical events. These words of the French President also were condemned by the Azerbaijani public and political circles. In this regard, the Turkish diaspora relies on the support of Azerbaijanis living abroad [11]. Participating in the 17th Summit of the International Organisation of the Francophonie in Yerevan (Iravan) in October 2018, French President E. Macron noted that Paris would never forget the “Armenian genocide” [7].

Thus official Paris has clearly stated some of the important aspects of its foreign policy. So, France has demonstrated its full support to Armenia in all issues. Thus in the Armenian issue, E. Macron is far from demonstrating objective and fair position and continues the political course of his predecessors. The Turkish government is rightly opposed to this kind of discrimination and demands for a fair position.

During the meeting with President R. Erdogan, who at the invitation of President of France E. Macron arrived in Paris to attend the 100th anniversary of the First World War, and with French state and government leaders, issues related to the integration of Turkey into the EU and the settlement of the Syrian crisis were discussed [4].

THE CONCLUSION: The history of relations between the two states is 500 years and we need to maintain this relationship. President E. Macron by pushing different views in politics into the background is interested in developing economic relations with Turkey. High-level intensive contacts can be considered as a typical feature of the France-Turkey relations during the presidency of Macron.

The policy of the E. Macron government on Turkey’s EU membership has not essentially changed. If former presidents tried to tackle the “Armenian genocide”, E. Macron simply opposes Turkey’s EU membership, stating the Turkish President’s panislamic position. And as mentioned above, we need to achieve “not EU membership but strategic partnership,” In other words President of France E. Macron does not support Turkey’s EU membership. However, as in the past, Turkey has been cooperating with France in the period of E. Macron on the principles of equal cooperation, mutual trust, respect for international law and non-interference in internal affairs.

References

1. Çavdar A. Erdoğan, Paris’i gerdi / <https://www.artigercek.com/haberler/erdogan-paris-i-gerdi>
2. Cumhurbaşkanı Erdoğan, Fransa’da Macron’la görüştü/ <https://www.evrensel.net/haber/342583/cumhurbaşkanı-erdogan-fransada-macronla-gorustu>
3. Dışişlerinden Macron’un Türkiye’nin AB Üyeliği İle İlgili Sözlerine Sert Tepki: Türkiye’nin Gerçeklerini Anlamıyor!// <https://www.haberler.com/son-dakika-disislerinden-macron-un-turkiye-nin-11182294-haberi/>
4. Erdoğan Paris’te devlet, hükümet ve uluslararası kuruluş başkanlarıyla görüştü/ <https://tr.sputniknews.com/dunya/20181111036090256-erdogan-paris-macron-merkel-trump/>
5. Fransa prezidenti Macron: “Prezident Erdoğanın Türkiye’si Kemalın Türkiye’si deyil”/ <https://www.bbc.com/azeri/international-45327288>
6. Fransa prezidenti: “Suriyaya hücumla türkləri ruslardan ayırdıq”/ <https://www.bbc.com/azeri/international-43750129>. 16 April 2018
7. İrəvanda Frankofoniya sammiti: rəsmi Parisin tarixi səhvi və fransızların “həmyerliləri”// https://azertag.az/xeber/Irevanda_Frankofoniya_sammiti_resmi_Parisin_tarixi_sehvi_ve_fransizlarin_hemyerliləri-1204920
8. Macron’un Türkiye’nin Avrupa Birliği üyeliğine muhalefeti// <http://parstoday.com/tr/news/turkey-i95037-macron>
9. Ozan E. Emmanuel Macron Döneminde Fransa’nın Ortadoğu Politikası ve İran// <https://ankasam.org/emmanuel-macron-doneminde-fransanın-ortadogu-politikasi-ve-iran/>
10. Paris ziyareti öncesi Macron’dan Erdoğan’a soğuk düş / <https://ahvalnews.com/tr/erdogan-macron/paris-ziyareti-oncesi-macron-dan-erdogana-soguk-dus>
11. Səfir: “Bu Türkiyə-Fransa əlaqələrinə xələl gətirə bilər”// http://cbc.az/az/az/v_story/sfr-bu-trky-fransa-laqlrn-xll-gtr-blr
12. Tamer C. Emmanuel Macron’un Ortadoğu politikası-1/ <https://ankasam.org/emmanuel-macronun-ortadogu-politikasi-1/>
13. Türkiyə-Fransa münasibətləri: siyasi anlaşılmalılıqlar arxa plana keçdi/ <http://www.moderator.az/news/207072>.
14. Геноцид: выдержит ли Эрдоган удар Макрона/ <https://regnum.ru/news/2376018.html>
15. Казарновский П., Трунина А. Эмманюэль Макрон победил на выборах президента Франции. 2017 / <http://www.rbc.ru/politics/07/05/2017/590f64e-89a79475bf3fd300e>
16. Сенек А., Помье Э., Кто такой Макрон? // https://www.inopressa.ru/article/26apr2017/lemonde/macron-lepen_01.html
17. Эммануэль Макрон: первый год во внешней политике/ <http://newtimes.az/ru/process-trends/5637/>

18 ДИВІЗІЯ ПІХОТИ ВІЙСЬКА ПОЛЬСЬКОГО В БОЯХ НА ПОДІЛЛІ (23.01.1920 – 23.03.1920), Ч.2

18 INFANTRY DIVISION OF THE POLISH ARMY IN THE BATTLES OF PODILLYA (23.01.1920 – 23.03.1920), Ч.2

Закржевський Бартош,
доктор гуманітарних наук, Військовий
технологічний університет імені Ярослава
Домбровського (Польща),
e-mail: bartosz.zakrzewski@wat.edu.pl
ORCID: 0000-0001-9902-9759,

Zakrzewski Bartosz,
Doktor nauk humanistycznych,
Wojskowa Akademia Techniczna
im. Jarosława Dąbrowskiego,
e-mail: bartosz.zakrzewski@wat.edu.pl
ORCID: 0000-0001-9902-9759,

Стаття присвячена 18 «Залізній» Дивізії Піхоти – одна з найкращих дивізій Війська Польського під час польсько-більшовицької війни 1919–1921 рр. У статті схарактеризовано та описано криваві бої 18 ДП у складі Подільського Фронту з більшовицькими підрозділами 23 січня – 23 березня 1920 року під Ялтушковим та Стругою. Взимку та ранньою весною 1920 року радянські війська намагалися контролювати територію Кам'янця-Подільського та Проскурова, основна мета яких полягала в здоланні польської армії та відтисненні її з цих околиць. Завдяки діям 18 ДП, план більшовиків зазнав невдачі, натомість Дивізія пройшла бойове хрещення, приймаючи безпосередню участь у наступних боях.

Ключові слова: 18 Дивізія Піхоти Війська Польського, польсько-більшовицька (радянська) війна 1919–1921 рр., Поділля, Подільський фронт, річка Ушиця, генерал Францішек Крайовський, Микола Бредов, Олександр Удовиченко, Павло Шандрук, бої за Ялтушків, бої за Стругу.

The article is devoted to the 18th «Żelazna» Infantry Division - one of the best divisions of the Polish Army during the Polish-Soviet War of 1919-1921. The article described the bloody battles of the 18th Infantry Division as part of the Podolsk Front with the Bolshevik subunits from January 23 to March 23, 1920 near Joltuszków and Strugę. In winter and early spring of 1920, Soviet troops tried to control the territory of Kamieniec Podolski and Ploskirow, the main purpose of which was to overcome the Polish army and its imprint from these environs. Thanks to the actions of the 18th Infantry Division, the plan of the Bolsheviks failed, but the Division was baptized in combat, taking direct part in subsequent battles.

Keywords: 18th Infantry Division of the Polish Army, Polish-Bolshevik (Soviet) war of 1919-1921, Podillya,

Podolski Front, the Uszyca River; Franciszek Krajowski, Nikolaj Bredow, Oлександр Udowyczenko, Pawlo Szandruk, the Battle of the Joltuszków, the Battle of the Strugę.

Ситуація на Подільському Фронті

Протягом зими 1919–1920 років у Польщі та Радянській Росії проводилася інтенсивна підготовка до військової боротьби, яка планувалася на 1920 рік. Все це маскувалося під дипломатичними ініціативами Москви, що запевняла про мир між державами. Верховний головнокомандувач Юзеф Пілсудський все більше цікавився ситуацією в українському напрямку, ніж у білоруському. 6 січня 1920 року він відправився в Рівне, щоб познайомитися з дислокованою там польською армією [22, s. 46; 16, k. 468–472]. Значно збільшився розмір армії, навесні 1920 року у ній нараховувалося 700 тис. солдатів. Бойова техніка польської армії систематично покращувалася, незважаючи на труднощі з отриманням необхідних запасів.

Радянська Росія також готувалася до війни з Польщею. Більшовики інтенсивно розширювали армію, оснащуючи її набутою зброєю, яка в переважній більшості колись належала військам Денікіна. Від січня до березня 1920 року зростала і кількість радянських солдатів на польському фронті. За цей час з Росії на фронт вийшли 34 стрілецькі бригади та три водійські бригади [22, s. 48]. Радянська влада також почала внутрішнє виробництво зброї, що дозволило покрити попит на боеприпаси і частково на зброю. Це дало можливість озброїти велику частину тих солдат, які перейшли на фронт проти поляків ще від моменту розгрому армії Денікіна.

Наприкінці лютого 1920 року частина армії генерала Антона Денікіна, під командуванням генерала Миколи Бредова і генерала Бориса Перемикіна, піддалася нападу більшовицьких військ, та перейшла за лінію фронту до Польщі. 25 лютого 1920 року. Солдати «білих» під керівництвом Бредова, не маючи виходу перейшли через лінію фронту в місці дислокації 149 пп. [9, s. 6]. Офіційна угода між польським командуванням і генералом Бредовим про умови вступу його армії на територію Польщі була підписана лише 5 березня 1920 року. Як перший перехідний пункт на польській стороні було визначено Ярмолинці. Саме там здійснювався перехід військ Бредова, проте, за день дозволялося пройти лише 1000 солдатам. Радянські солдати, які розправились з Денікіним, почали проявляти більш сміливі наступальні наміри, збільшуючи кількість поїздок до польських підрозділів.

У районі р. Ушиця 18 ДП зустрілася з союзними українськими військами отамана Петлюри, який обрав Ушицю як тимчасове місце дислокації. Вони брали участь (здебільшого підрозділи полковника Олександра Удовиченка) на боці 18 ДП у боротьбі з Червоною Армією. Формально закріплення українських солдат на боці польської армії відбулося

5 березня 1920 року в Бересті над Бугом. Першою було сформовано 6 Дивізію Стрільців та VI Бригаду Резерву. 11 лютого 1920 року Петлюра наказав утворити 4 Бригади Стрільців та 2 Бригади Резерву в Кам'янці-Подільському. З часом вони стали частиною Стрільської Дивізії генерала Удовиченка. 25 квітня 1920 року ця дивізія налічувала 317 офіцерів, 1462 рядових, 497 коня та 4 гармати. Процес, пов'язаний з формуванням 2 СД на Поділлі був досить складний, так само як і відносини польських та українських командирів. Не зовсім приязне ставлення до українців мав комендант Кам'янця-Подільського, майбутній командир 144 пп. 18 ДП – капітан Мар'ян Оцеткевич. Це пояснювалося браком довіри до «державотворчих» вмінь та можливостей українців, а також їхньої лояльної політики щодо Росії. Один з офіцерів української армії – Павло Шандрук, на підставі проїзних документів, виданих командуванням 18 ДП генерала Крайовського, який відповідав за утримання фронту від більшовиків в районі Кам'янця-Подільського, на переломі січня-лютого 1920 року відбув до Варшави стосовно організаційних питань [20, s. 103].

Призначення та структура 18 Дивізії Піхоти

18 Дивізія Піхоти (білостоцька) сформована переважно з Операційної Групи генерала Крайовського, утворена формально 23 січня 1920 року згідно з наказу Деп. I № 1401/Моб. Міністерства Військових Справ. За період організації 18 ДП було приєднано до Генерального Окружного Командування Варшави. Командиром Дивізії призначено генерала Францішека Крайовського. Планований склад був таким:

XXXV БП (Бригада Піхоти), керівник – генерал Станіслав Прушинський, до складу якого входили 41 сувальський та 42 білостоцький полки (150 пп. до перейменування);

XXXVI БП, керівник – Францішек Крайовський, складалася з кресових стрільців 144 пп. та 145 пп.;

18 бригада білостоцької артилерії (113 бригада артилерії), складалася з 18 (113 ппа.) та 18 (113 пта.);

Швадрон Уланів/кавалеристів, призначений 18 ДП Верховним Командуванням;

XVIII запасний саперний батальйон, складався з 1/XVIII зап., 2/XVIII зап., 3/XVIII зап., 4/XVIII зап.;

18 телеграфна рота;

Кінний шпиталь №18.

18 ДП генерала Крайовського повільно укомплектовувалася. Коли розпочалися перші бої підрозділів армії генерала Крайовського з Червоною Армією, 6 лютого 1920 року до Операційної Групи для підкріплення з Померанії прибув IV дивізіон 113 пап. у складі 10 та 11 батареї. Однак полк не брав участі в майбутніх боях. З прибулого IV дивізіону 11 батарея була у досить хорошому стані, натомість у 10 батареї були переважно хворі коні та недостатньо солдат. У зв'язку з цим штаб IV дивізіону було розформовано та включено до II дивізіону. Також було переймено-

вано 10 батарею на 4, а 11 – на 1 замість 7 [8, s. 13].

Напередодні перших боїв 18 ДП з Червоною Армією генерал Крайовський подбав про те, щоб отримати якомога більше інформації про супротивника. Ситуаційний звіт Командування Подільського фронту від 6 лютого 1920 року рекомендував проводити розвідку на відстані 20 км від лінії фронту, тобто р. Ушиця. Розвідувальні патрулі в числі щонайменше 50 осіб до того часу вже здійснили кілька розвідувальних операцій. У своїх доповідях вони повинні були надати, крім підтвердження присутності ворога в даній місцевості, його сили та якомога точну інформацію про їх полкову приналежність. Мова йшла про «*Ordre de bataille*» (порядок бою) противника. Що стосується більш дальньої відстані розвідки – рекомендовано використовувати інформаторів.

Згідно з наведеними вище розпорядженнями, наказано відправити розвідку у напрямку Вінківці та Дашківці під керівництвом підполковника Здислава Залуського. У цій експедиції брали участь I і III/144 пп., I і III/145 пп. та дві батареї XXXVI БП. Одним із завдань розвідників був пошук полонених. Командир північного крила мав надати інформацію по телефону стосовно дня початку розвідки. Польське командування намагалося зберігати ініціативу на своїй стороні та хотіло знищити більшовицькі війська, що скупчилися перед фронтом [2, k. 58].

Перед першими боями постійно тривала важка організаційна робота. Якщо говорити про 145 пп. то він як резервний полк не мав власного запасного батальйону та довгий час не отримував жодних доповнень до свого складу, незважаючи навіть на втрату та демобілізацію американських добровольців. Перше розпорядження про зміни в полку відбулися лише у лютому 1920 року: полк доповнили 1 офіцер та 210 рядових солдат. Проте, ця допомога не вирівняла положення полку, натомість, у полку утворилося дві полкові роти. Наступні доповнення до полку прибули лише в липні-серпні 1920 року.

Бої за Ялтушків

18 ДП пройшла справжнє хрещення вогнем у сутичці з більшовиками біля с. Ялтушків. Це була одна з вилазок польської армії, що належала до активної системи оборони та використовувалася командуванням Подільського фронту і генералом Крайовським. Метою системи було зруйнування більшовицьких армійських угруповань та перешкода їм чинити будь-які наступальні дії. Ці вилазки проходили приблизно на кілька кілометрів у глиб противника, і як правило солдати генерала Крайовського досягали поставленої мети. Закінчилися вони окупацією місцевості, на яку був скерований напад, і принесло це значні вигоди: полонених та військові матеріали. Разом з піхотними полками у Курилівці, Струзі, Заміхові, Конишеві, Ялтушкові, Вербовцях та Бару дислокувалися також окремі батареї 113 пап., які надавали допомогу піхоті, обороняючись вогневою атакою.

8 лютого 1920 року, 144 пп. і 145 пп. організували

вилазку на Ялтушків. Метою полку було знищення підрозділів більшовицьких військ у цій місцевості. Разом з 144 пп. у нападі взяли участь два батальйони під командуванням капітана Вацлава Богушевського. Підрозділи 145 пп. підтримували і захищали 144 пп. під час атаки. На річці Калюс до битви долучився 149 пп. разом з 6 батареєю 113 пап. Росіяни не очікували нападу і, незважаючи на чисельну перевагу, були змушені відступити, залишивши близько 80 поранилих і померлих [17, с. 9]. У перестрілці перші втрати прийняла 9 рота 144 пп. проти якої відбулася російська атака.

8 лютого 1920 року до Ярмолинець прибула 3 рота VI батальйону, і під час відступу більшовицьких військ на схід, Операційна Група генерала Крайовського, яка здійснювала розвідку у напрямку Дашківців, залишилася на ночівлю у цій місцевості. Вранці вони двома групами вирушили до Ялтушкова: північна група 1,5 батальйону та 1 батарея зайняли село Ходаки; південна група 1,5 батальйону та батарея артилерії зайняли Ялтушків. Ворога, окрім кавалерійських патрулів не було виявлено. Близько полудня північну групу атакували два більшовицькі батальйони з кавалерійською ескадрою, підтримуваною артилерійським вогнем біля села Ходаки.

Підрозділи Операційної Групи генерала Крайовського пішли в контратаку і вигнали ворога з села, завдавши йому важких втрат. Близько 15.00 години південну групу атакували дві роти та швадрон більшовиків. Напад, однак, був відбитий. З документів, що належали вбитим, солдати дійшли висновку, що вони були з 388 богунського стрілецького полку, який стояв у селі Борсуки на захід від Бару. Ворог відступив на схід до своїх колишніх позицій. З польської сторони було лише декілька поранилих [2, к. 67, 67А].

З 10 лютого 1920 року 18 ДП генерала Крайовського перебував у постійному бойовому контакті з підрозділами Червоної Армії. 11 лютого 1920 року більшовицький патруль з 20 вершників і близько 50 піших солдат перебував у Станіславівці (на схід від Зінковець), але після наближення польських підрозділів, більшовики з поспіхом відійшли на схід. Було вислано патрулі до Віньковець (на схід від Зінковець) та до Заміхова (на схід від Нової Ушиці) задля визначення кількості більшовиків у районі Конищів – Курники – Данківці. До Борщова додатково прибуло підкріплення до 145 пп. (1 офіцер та 210 солдат) [2, к. 75, 75А].

12 лютого 1920 року на південній ділянці ОГ генерала Крайовського у складі 149 пп. вислана до р. Калюс не надала нової інформації. На північному відтинку патрулі 144 пп. та 145 пп. були відправлені в розвідку у напрямку Загінці – Вінківці – Заміхів, де не виявили противника. 11 лютого 1920 року більшовицький підрозділ перебував у Вінківцях, але вони швидко відійшли на схід, отримавши повідомлення про наближення польського патруля.

Місцеве населення, як правило, вороже ставилося до польських військ, тому більшовики були повідомлені про рухи польських військ. Зважаючи на те, що більшовицькі війська зосереджувалися в районі Гулі – Конищів, та рухалися до Заміхова станом на 12 лютого 1920 року, було організовано П/145 пп. та 1/113 пап. та направлено до Нової Ушиці. Прибула також рота 145 пп. задля допомоги та укріплення місцевості. З Дунаєвець до Миньковець прибула 11 рота П/145 пп.. 12 лютого 1920 року перед полуднем до Проскурова виїхав піхотний полк [2, к. 78, 78А].

У дивізіонах, які утворили 18 пта., ще у жовтні 1919 року керівництво над майбутнім П/18 пта. отримав капітан Мар'ян Юрецький. 17 лютого 1920 року згідно з наказом Верховного Головнокомандування, 113 пта. був перейменований на 18 Полк Тяжкої Артилерії. Того ж дня видано наказ про створення резервного батальйону для 18 ппа. та 18 пта., де йшлося, що Міністерство Військових Справ розпорядилося сформувати 18 (білостоцький) ппа., 18 (білостоцький) пта. у Білостоці через Варшаву для 18 (білостоцької), а на той час 113 бригади артилерії [2].

І/18 пта. неодноразово брав участь у боях. У зв'язку з ліквідацією армії генерала Галлера, першими пішли солдати 1877–1886 рр.. випуску, а згодом американські добровольці. Крім того, більшість офіцерів тимчасово відкликано «з тактичних міркувань», згідно з наказу до 18 ппа. Тим не менш, в березні 1920 року 1 батарея 18 пта. взяла участь в битві на р. Ушиця. У повному складі І/18 пта. був лише в серпні 1920 року.

Група генерала Крайовського у ситуативних звітах до Подільського фронту повідомляла про все ще вороже ставлення місцевого населення до польської армії та труднощі в патрулюванні та отриманні інформації на передових польських позиціях, а також про грабежі, здійснені більшовицькими військами. Великим недоліком був широкий діапазон регіону, який повинна була контролювати група (близько 72x45 км), зважаючи на невелику кількість осіб, підконтрольну генералу Крайовському, а це 12 батальйонів та артилерійська ескадра. Тому, що села, які лежать на передгір'ї, в районі на схід від р. Ушиця не могли бути реально роззброєні, а місцеве населення взагалі було вороже налаштоване до поляків, крім того, з огляду на велику площу, зайняту групою, та слабке оточення місцевості поява більшовицьких підрозділів на р. Ушиця була можлива. Ці патрулі, як правило, складалися з декількох або десятка вершників. Регулярно 388 більшовицький полк перебував на лінії Бар – Ялтушків. Солдати з цього полку з'явилися 14 лютого 1920 року з купою повстанців у Вінківцях. Діяльність більшовицьких підрозділів та банд, що склалися переважно з місцевих селян, була спрямована на розбій, тому загрози більш серйозного більшовицького наступу не було. Зважаючи на велику кількість хворих у роті і втому солдатів, організація інтенсивних рейдів на згаданих смугах

часто виявлялася неможливою.

На відтинку, який займала група довжиною близько 72 км та шириною 45 км не вистачало солдат, аби повністю зайняти головні точки дислокації. 12 піхотних батальйонів, близько 250 багнетів були розміщені в окремих оборонних точках, на відстані кількох кілометрів один від одного. Два батальйони стояли в Кам'янці-Подільському, та були зайняті гарнізонною службою, а ще 10 батальйонів повинні були будувати і зміцнювати оборонні пункти, роззброювати територію, охороняти, а головне патрулювати на передовій в радіусі 20 км.

Керівництво Групи повідомляло, що після кількох наказів підрозділи щоденно висилали розвідувальні патрулі в глиб більшовицьких позицій, на відстань 10-20 км. Патрулі місцевих бандитських та більшовицьких підрозділів були оповіщені місцевим населенням. Організація великих розвідок, таких як на Ялтушків, ускладнювалася необхідністю зосередити польські війська з віддалених пунктів оборони, це зайняло занадто багато часу, солдати перестали роззброювати населення та будувати оборонні точки.

Інформація про ворога найчастіше походила від цивільних осіб, які іноді хотіли навмисно перешкодити операціям польських патрулів та видавали з цією метою перебільшені повідомлення. Ця інформація не могла бути негайно підтверджена Групою генерала Крайовського. Лише частину таких повідомлень перевіряли інформатори II підрозділу генерала Крайовського. Проте, генерал Крайовський віддавав наказ доповідати про такі сумнівні звіти задля стимулювання діяльності спецслужб на передовій. У зв'язку з браком кавалерії, інтенсивніша розвідувальна діяльність на таких важких територіях і величезні відстані у той час були неможливі. Лише після прибуття підмоги (6 полк уланів) можна було формувати команду розвідки [2, к. 93, 93А, 94, 94А, 95, 95А].

Головною оборонною лінією залишалася річка Ушиця. Більшовицькі підрозділи з'явилися 18 лютого 1920 року на північ від лінії Нова Ушиця – Воронівці – Долиняни – Берлінці Польові (тепер Польове) – Берлінці Лісові (тепер Лісове). Серед радянських солдатів вдалося розпізнати 388 сп., розташований у районі Ялтушків – Бар. Область на південь від лінії, за відсутності належних якісних доріг, вважалася мертвою, і ворога там не бачили. Для того, щоб більш ретельно та інтенсивно патрулювати, проводили масштабні експедиції, а також постійне керування противником. Керівництво Групи генерала Крайовського запропонувало (наказом № 3386/III) перенести загальну лінію фронту на лінію річки Калюсик, залишивши лінію річки Ушиця як головну оборонну лінію.

На рубежі лютого-березня 1920 року під час багатьох сутичок солдати Групи генерала Крайовського брали участь у боях. Остаточо після необхідного навчання та прохання керівництва 18 ДП, за наказом

командира фронту, 6 полк уланів вирушив з Чорткова до Дунаєвця, та був приєднаний до ОГ генерала Крайовського. Незабаром після приїзду, 24–25 лютого 1920 року, 6 полк уланів разом з 18 ДП взяв участь у черговому поході на Ялтушків, який врешті завершився перемогою та отриманням села. У цій боротьбі 6 полк уланів втратив одного солдата. Генерал Крайовський особисто очолив наступ від річки Калюсик на Ялтушків – Бар. Згаданий вище наступ відбувся 24 лютого 1920 року о 20.00 під тиском 388 та 389 сп. більшовиків поблизу Деражні, де знаходилося праве крило 5 ДП. Щоб звільнити праву частину 5 ДП, команда групи генерала Крайовського пішла на Ялтушків – Бар. А сам генерал Крайовський розділив тут своє військо.

Південна колона складалася з: I/145 пп., III/145 пп., I/113 ппа. та батальйон 6 полку уланів з двома кулеметами під командуванням керівника 145 пп. – майора Кароля Стейнбаха, вирушила о 9.00 ранку з Карачіївців через р. Калюс, Осламів, Курники, Філянівку на Ялтушків. Північна колона складалася з: III/144 пп., III/149 пп., 3/113 ппа. вирушила о 6.00 ранку з Зінковець через Віцьківці – Дашківці до Слободи Ходацької. Їх завданням було атакувати Ялтушків з півночі, або розбити більшовицькі підрозділи на півночі від Ялтушкова. Другий батальйон 6 полку уланів вирушив о 8.00 ранку з Миньковець через Осламів до Дашковець, де мав з'єднатися з північною колоною, та віддатися під командування її очільника. Окрім цих двох колон, в атаку пішли позostalі підрозділи ОГ генерала Крайовського: I/144 пп. з Бебехів вирушив о 7.00 ранку через Охрімівці до Женішковець, налагоджуючи контакт з північною колоною та II/144 пп. в Мазниках. Завданням цього батальйону було повне розбиття більшовицьких підрозділів, які стояли дорогою до Женішковець, та прикриття лівого флангу північної колони. II/145 пп. з 5/113 ппа. вирушили з Нової Ушиці о 8.30 ранку, йшовши через Заміхів на Конищів та станцію Богушівка (тепер Знаменівка), їх метою було утримання контакту з південною колоною через Гулі та Ялтушків.

Командир ОГ генерал Крайовський вирушив з південною колоною. Керівництво III/145 пп. о 8.00 ранку підготувало для Крайовського підводу та коней біля костелу у Миньківцях, 6 полк уланів залишив чотири зв'язкових вершники.

Генерал Крайовський писав: „*Zwracam uwagę wszystkich dowódców, że oczekują punktualnego wyruszenia oddziałów i trzymania ścisłej łączności i jak najenergiczniejszego działania przy spotkaniu się z nieprzyjacielem, żeby bezwarunkowo jak najrychlej zająć linię Joltuszków–Chodaki–Zeniszkowce, gdzie kolumny otrzymają dalsze rozkazy*” [2, к. 112–114А].

25 лютого 1920 року, в день походу 18 ДП на Ялтушків – Бар було пасмурно, а температура опустилася нижче нуля. Росіяни (388 сп. та 44 СД радян.) створили у Ялтушкові сильний опір, але швидко від-

ступили з містечка до Бару о 18.00 під тиском 18 ДП. Крім того, за свідченнями військовополонених в Михайлівцях мав перебувати 60 СД. Всього в рейді на Ялтушків – Бар взяло участь шість піхотних батальйонів і дві польові артилерійські батареї разом з двома батальйонами 6 полку уланів [2, к. 117–118А].

Завданням П/145 пп. була організація наступу на Заміхів – Конищів, та встановлення зв'язку з південною колоною, охороняючи її правий фланг. Проте, в Конищеві полк зіткнувся з більшовицькими підрозділами, та був змушений відступати до Заміхова, так і не встановивши зв'язку з південною колоною 18 ДП. У зв'язку з невиконанням бойового завдання генерал Крайовський наказав розслідувати цю справу.

Південна група у складі двох батальйонів, одного ескадрону 6 полку уланів та однієї батареї польової артилерії атакувала Ялтушків з боку Філанівки, а північна колона з тією ж силою зі сторони Ходаків. Після короткої оборони більшовики покинули Ялтушків, а південна група зайняла цю місцевість о 18.00 години, 25 лютого 1920 року. Після окупації Ялтушкова було направлено розвідувальний підрозділ до Бару. 18 ДП перемістилася на лінію Женішківці – Ходаки – Ялтушків [2, к. 117–118А].

Решта підрозділів, котрі не брали участі у боротьбі за Ялтушків, розмішувались так: I/149 пп. та 6/113 ппа. в Жванчику; III/145 пп. в Миньківцях, з однією ротою та одним 5/113 ппа. в Дунаївцях; 2/113 ппа. в Зінківцях; I/143 пп. в Солодківцях та однією ротою в Ярмолинцях; II/143 пп. та III/143 пп. разом з 1/113 і 2/113 ппа. в Кам'янці-Подільському. О 18.00 години 25 лютого 1920 року 143 пп. був готовий вийти до Ярмолиць, де мав утворити резерв Командування Подільського Фронту. Беручи до уваги погодні умови, солдатам все ще бракувало відповідного взуття [2, к. 117–118А].

Роззброєння військ «білої» Росії

Після взяття Ялтушкова, подальше просування до Бару не відбулося, причиною цього стали денікінські підрозділи, яких помітили на правому фланзі Подільського Фронту в районі Нової Ушиці (підрозділи генерала Бредова чисельністю близько 20 тис. осіб). Проблема полягала в тому, аби налагодити приязні відносини з переможеними «білими» підрозділами. Тому, 25 лютого 1920 року підрозділи генерала Бредова двома групами перейшли форпости 18 ДП. Південна група військ генерала Бредова вирушила до Куражина (8 км на північний схід до Старої Ушиці та Шебутинців). Північна група військ генерала Бредова пішла через Нову Ушицю та Миньківці до Сцібор.

За повідомленнями командира 149 пп. капітана Надаховського, о 16.00 години, 25 лютого 1920 року він отримав листа від солдат з південної колони генерала Бредова, в якому йшлося про готовність спілкуватися та співпрацювати з польською армією проти

більшовиків. Незабаром, фронтовики 18 ДП привели делегацію «білих» на чолі з полковником Некрасовим. Передова охорона підрозділу, що склався з 7 тис. піхотинців та двох артилерійських батарей підійшли до місцевості Куражин – Шебутинці, і наступного дня вони мали на меті йти далі в глиб польських військ. Капітан Надаховський, згідно з наказом генерала Крайовського змусив війська генерала Бредова відступити за с. Данилівку.

Друга колона військ генерала Бредова та Група генерала Скалкова була розташована так: с. Сцібори – штаб генерала Бредова; с. Сивороги – штаб генерала Шевченка; с. Філанівка – 6 сп., 1 полк кавалерії та 1 польова батарея. У Браїлівці знаходився 1 сп., у Новій Ушиці – полк кавалерії з дивізією генерала Миколи Склярова. Дивізія генерала Склярова розташовувалась у Струзі, та йшла через Нову Ушицю на Заміхів – Гулі – Ялтушків. Підрозділи генерала Бредова дислокувались у районі Щербівці – Пилипківці, а у Миньківцях перебували їх вози та трохи піхоти. 26 лютого 1920 року, о 3.00 години ночі полковник Здислав Залуський отримав наказ від генерала Крайовського, аби той вирушив до генерала Бредова та представив йому умови перемир'я і роззброєння підрозділів. Генерал Бредов погодився на це і попросив продовжити термін дії цих положень до 27 лютого 1920 року, 10.00 години ранку, аргументуючи це тим, аби отримати дозвіл від генерала Денікіна [2, к. 117–118А].

26 лютого 1920 року 143 пп. формально відійшов від складу групи генерала Крайовського (18 ДП) і був зосереджений в Ярмолинцях як резерв Подільського Фронту, де він роззброював підрозділи генерала Бредова, котрі 25 лютого 1920 року перейшли через лінію фронту.

На початку березня 1920 року, 6 полк уланів (був підпорядкований генералу Крайовському) отримав 357 коней після роззброєння добровольчої армії генерала Бредова. Як згадував Павло Шандрук: „*Oczekując na wzmocnienie, przeprowadzaliśmy z naszymi żołnierzami codzienne ćwiczenia, jednakże i teraz mieliśmy trudności ze względu na brak broni, zwłaszcza karabinów maszynowych, potrzebnych do ćwiczeń technicznych i taktycznych. Negocjacje pomiędzy płk Udowyczenką i dowódcą polskiej 18 Dywizji generałem Krajowskim przyniosły nikle rezultaty, ponieważ polska dywizja sama cierpiała na brak broni, i nie zważając na to, że Naczelnik Państwa Józef Piłsudski – jak się później dowiedzieliśmy – wydał w tej kwestii odpowiednie rozkazy, nigdy nie dotarły one do generała Krajowskiego*” [20, s. 106]. У підрозділів генерала Бредова відібрано зброю, боєприпаси та військове обладнання. Після цього роззброїли українські підрозділи полковника Удовиченка.

Чисельність 18 ДП станом на 1 березня 1920 року представлені в таблиці 1.

Таблиця 1. Кількість полків, що входили до складу 18 ДП станом на 1 березня 1920 р.

18 DP (dochodzi 42 pp.)		Ogółem 18 DP	143 pp.	144 pp.	145 pp.	149 pp.	
Stan żywienia	Oficerowie	258	40	38	40	37	
	Żołnierze	8417	1425	1382	1608	1346	
	Konie	Wierzchowe i juczne	527	38	45	46	35
		Artyleryjskie	711				
		Taborowe	1885	239	273	274	231
Stan bojowy	Oficerowie	131	32	32	30	25	
	Żołnierze	4243	1011	1088	952	984	
	Kawaleria	51	12		10		
	Liczba karabinów maszyno- wych	146	36	36	29	30	
	Liczba miotaczy	4	4				
	Artyleria	Działa piechoty	17	3	5	4	5
		Działa polowe	28				
		Działa ciężkie	8				
Stan taborowy	Wozy	800	114	133	131	90	
	Kuchnie polowe	81	14	14	15	13	
	Samochody	26					

Джерело: Opracowanie na podstawie: CAW, Stan Liczebny NDWP, I.301.31.56, Stan liczebny Frontu Podolskiego z 1 III 1919 r.

4 стрілецька дивізія добровольчої армії підрозділів генерала Бредова складалася з 700 піхотинців та 1500 осіб кавалерійського полку. Після перетину фронту ця дивізія мала зайняти район Нетечинці – Охрімівці – Шелехове. Підрозділи 4 ДС склалися з «дуже невизначених, більшовицьких елементів». Також існувала небезпека переходу цих одиниць до більшовиків. Кінні підрозділи 4 ДС проявили себе як регулярна армія, на яку можна розраховувати. Денікінці мали велику повагу до польських військ [2, к. 133, 133A].

На початку березня прибуло підкріплення для полків, що входили до складу 18 ДП [2]. 5 березня 1920 року 42 пп. остаточно приєднався до 18 ДП. Відразу після прибуття на місце, добре обладнаний і один з найсильніших у дивізії полк був залучений до бою [2, к. 164].

Обладнання та озброєння, що було відібране підрозділом Козаків генерала Бредова перейшло до 18 ДП та озброєння українських військ полковника Олександра Удовиченка. Після підписання угоди між українською та польською владою, 2 Стрілецька Дивізія УНР формувалася разом з 18 ДП поблизу Кам'янця-Подільського. У квітні 1920 року ця дивізія разом з солдатами генерала Крайовського взяла участь у поході на Київ.

Бої за Стругу

7–8 березня 1920 року підрозділи генерала Крайовського розпочали бої за Стругу, яке захищали солдати 145 пп. У бою відзначився капітан Франці-

шек Урбас, який спонтанно взяв на себе командування підрозділом роти, керівник якої загинув під час більшовицького обстрілу. Він зупинив плутанину та хаос серед солдатів, а потім відповів вогнем у бік противника. Поляки втримали свої позиції, незважаючи на відступ сусідніх підрозділів (у тому числі солдатів полковника Удовиченка, приєднані до 18 ДП.) та відступили лише згідно з наказу командира, за що капітан Урбас отримав «Доблесний Хрест» [10, s. 11].

У ніч з 7 на 8 березня 1920 року війська Червоної Армії окупували Стругу та Кучу, що були втрачені через відступ підрозділів Удовиченка. Тому була загроза, що більшовики виступлять на Нову Ушицю. Вранці, 8 березня 42 пп. зайняв позиції у Новій Ушиці, замінивши 149 пп, який перейшов до резервного складу. Війська, зосередивши свої сили в районі с. Вербовець та с. Муровані Курилівці, мали намір здійснити напад на Дністрі, на захід, щоб захопити Дунаївці. Це було пов'язано з тим, що у другій половині березня 1920 року радянська XIV армія мала перейти до наступу на Поділлі, а також здобути Проскурів та Кам'янець-Подільський.

10 березня 1920 року радянські патрулі розпочали пошук польських оборонних позицій. Генерал Крайовський дізнався про ці плани, завдяки відправленим патрулям, через кілька днів він підготував контратаку, спрямовану на дезорганізацію концентрації противника [31, s. 10]. У цьому рейді головну роль відігравав 42 пп.. Генерал Крайовський до 42 пп. приєднав артилерії 18 ппа. (7 березня 113 ппа.

отримав нову назву), дві групи-колони, одна з яких складалася з II і III батальйону, з призначеною артилерією, та повинна була йти вздовж дороги Нова Ушиця, Струга, Вербовець, Муровані Курилівці. Метою другої колони було випередження противника з лівого флангу через Стружку, Балабанівку, Золотогірку, та повинна була відрізати їм відступ під Мурованими Курилівцями.

Наступ військ генерала Крайовського здійснювався в ніч з 17 на 18 березня 1920 року. Увечері, відповідно до наказу, визначені підрозділи перейшли в атаку. Перша колона, права (II і III/42 пп. з артилерією) швидко зайняла Стругу та Кучу, а далі – Дурняки та Вербовець. Рух правої колони перешкодив виконанню завдань лівої колони, яка повинна прокласти шлях до ворога, оскільки ця колона, що мала більш довгий та важкий шлях, прибула в Муровані Курилівці лише на світанку, коли радянські війська вже перейшли дорогу під цим селом. Тим не менш, кулемети, які польські солдати встановили на зручних позиціях поблизу Мурованих Куриловець, призвели до великих втрат з боку більшовиків. Перший бій 42 пп. можна було вважати вдалим.

20 березня 1920 року склад 18 ДП був такий:

XXXV БП, командир – майор Кароль Шемет, складався з 149 пп. та 42 пп.;

XXXVI БП, командир – полковник Здислав Залуський, складався з 144 пп. (командир – полковник Коршун-Осмоловський) та 145 пп. (командир – майор Штейнбах).

Після відступу противника, 42 пп. було перегруповано: I/42 пп. розміщено у Струзі та Заміхові, II/42 пп. – у Вербовець, III/42 пп. – як резерв, залишився у Новій Ушиці. На цих позиціях впродовж трьох днів, до 21 березня 1920 року проводилися лише незначні патрулювання та артилерійські бої. Наприклад, 21 березня 1920 року під час оборони с. Вербовець, замасковані в піхотних лініях діяли 6 батарей 18 ппа. під командуванням підполковника Шиманського, які постійними обстрілами знищили більшовицький броньований автомобіль [8, s. 12].

Закінчення

23 березня 1920 року, у зв'язку з підготовкою до походу на Київ, Подільський фронт був переформований у 6 Армію, яка перебувала під командуванням генерала Івашкевича та очільника штабу генерала Едмунда Кесслера. Разом з початком весни почалися більш активні бойові дії. Після закінчення боїв, 18 ДП була у складі 6 Армії, та брала участь у польській офензиві в Україні 25 квітня 1920 року, метою якої було захоплення Києва. Солдати 18 ДП разом з українськими військами вели наступальні дії. Як згадував Павло Шандрюк: *Razem z polską 35. Brygadą [Piechoty z 18 DP] pod dowództwem pułkownika [Kazimierza] Ładosia nasz oddział rozpoczął natarcie w kierunku przez Werbowec na Ozarynce (na północ od Mohylewa) (...) W ciągu jednego dnia nasza jednostka zbliżyła się do linii Wendyczany – Ozarynce – Mohylów,*

gdzie zatrzymaliśmy się w celu mobilizacji i organizacji, natomiast polska 18 Dywizja [Piechoty] kontynuowała natarcie na wschód (...) Ludność Mohylowa zgotowała 2 Dywizji [strzelców URL] wspaniałe przyjęcia, przy którym obecni byli również polscy oficerowie polskiej 18 Dywizji [Piechoty] wraz z generałem Krajowskim i pułkownikiem Ładosiem. Ten ostatni w odpowiednim momencie odtańczył wspaniałego kozaka przy akompaniamencie hucznych braw wszystkich Ukraińców» [20, s. 106].

3 26 травня 1920 року, 18 ДП брала участь в оборонних боях підрозділів 6 польської Армії в околицях Гайсина над р. Соб. 5 червня 1920 року в результаті дій 1 Кінної Армії, польський фронт в Україні зазнав краху. 3 12 червня 18 ДП відступила через наступ більшовиків. 29 червня 1920 року почався один з найвідоміших періодів історії дивізії – успішний бій проти 1 Кінної Армії Семена Будьоного в районі Острога, Дубно та Бродів. З 3 до 12 липня 1920 року, 18 ДП брала участь у наступі на 1 Кінну Армію, а з 13 до 25 липня 1920 року відбувалися бої, аби зупинити армію Будьоного від наступу на Львів. 26 липня 1920 року розпочалися бої під Бродами, що закінчилися 3 серпня 1920 року визволенням міста від більшовиків [28, s. 10–21].

Після боїв, які принесли солдатам генерала Крайовського великий досвід, 18 ДП загартовану у боротьбі було перенесено до Варшави задля опору наступу Михайла Тухачевського. 18 ДП ввійшла до складу 5 Армії генерала Владислава Сікорського, і брала участь у Варшавській операції, що стала переломною віхою війни 1920 року. Над Вкромю, де довелося також вести боротьбу 18 ДП, була зупинена атака III і XV російської Армії. Окрім цього, 18 ДП брала участь у боях з IV Армією та III кавалерійським корпусом Гая [27, s. 10–20]. Після битви над Вкромю, 18 ДП взяла участь у складі 3 Армії Війська Польського в переможних боях на Волині та Поліссі на польській стороні, де завершила боротьбу в 1920 році.

Переклад Юлія Кшановська

Список використаних джерел

1. CAW, 18 Dywizja Piechoty, I.313.18.1.
2. CAW, Dowództwo Frontu Podolskiego, I.310.5.21.
3. CAW, Dowództwo Grupy gen. Krajowskiego, I.312.22.1-2.
4. CAW, Dowództwo Grupy Taktycznej gen. Bonni-na, I.313.18.1.
5. *Bitwa o Ukrainę 1920*, Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku, Warszawa 2016.
6. *Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku. Wybór dokumentów*, oprac. J. Cisek, Londyn 1990.
7. Arciszewski F.A., *Patrzac krytycznie*, Londyn 1972.
8. Badowski Z., *Zarys historii wojennej 18 Kresowego Pułku Artylerii Polowej*, Warszawa 1936.
9. Fuglewicz J., *Zarys historii wojennej 49 Pułku*

Strzelców Kresowych, Warszawa 1929.

10. Grochot J., *Zarys historii wojennej 72 pułku piechoty*, Warszawa 1930.

11. Hłasko J., *Zarys historii wojennej 1 Pułku Artylerii Ciężkiej*, Warszawa 1929.

12. Jegorow A., Lvov - Warszawa 1920 god. Wzajemodziejstwie frontow, Mokswa-Leningrad 1929.

13. Kiszko-Zgierski H., *Zarys historii wojennej 6 pułku ułanów kaniowskich*, Warszawa 1930.

14. Laskowski O., *Encyklopedia Wojskowa*, t. I, Warszawa 1996.

15. Legutko W., *Zarys historii wojennej 4 Pułku Strzelców Podhalańskich*, Warszawa 1930.

16. Listowski A., *Dziennik*, T. II, k. 468-472 w: Biblioteka Czartoryskich, Kraków, rkps ew. XVII 2987.

17. Mazaraki F., *Zarys historii wojennej 71 Pułku Piechoty*, Warszawa 1929.

18. Mieżeninow S.A., *Nacząło bor'by s Poljakami na Ukrainie w 1920 g. (XII Armija), s 3 schiemami*, Moskwa 1926.

19. Rykkas A. O., *Razom z Polskim Wojskom. Armia Ukraińskiej Narodnoji Respubliki 1920*, Niżyn 2013.

20. Szandruk P., *Sila męstwa*, Warszawa-Kraków 2014.

21. *Studia taktyczne z historii wojen polskich 1918–1921*, t. V: *Manewr na Mozyrz i Kalenkowicze 4.03–12–03.1920 r.*, Warszawa 1925.

22. Wyszczelski L., *Kijów 1920*, Warszawa 1999.

23. Zakrzewski B., *18 Dywizja Piechoty w walkach z Rosją bolszewicką w 1920 r.*, w: *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym*, praca zbiorowa pod red. J. Gmitruka i W. Włodarkiewicza, Warszawa–Siedlce 2012.

24. Zakrzewski B., *18 Dywizja Piechoty w wojnie polsko-sowieckiej 1919–1921*, Warszawa 2016.

25. Zakrzewski B., *Armia Polska we Włoszech w latach 1918–1919*, „Militaria XX wieku – Wydanie Specjalne” 2013, nr 1(29).

26. Zakrzewski B., *Bitwa nad Wkrą - 5. Armia Wojska Polskiego na Północnym Mazowszu Część pierwsza*, „Militaria XX wieku – Wydanie Specjalne” 2014, nr 2(36).

27. Zakrzewski B., *Bitwa nad Wkrą. Część druga*, „Militaria XX wieku – Wydanie Specjalne”, 2015, nr 1(41).

28. Zakrzewski B., *Bitwa o Brody (26 lipca – 5 sierpnia 1920 roku)*, „Militaria XX wieku – Wydanie Specjalne” 2013, nr 2(30).

29. Zakrzewski B., *Pogromca Budionnego – general dywizji Franciszek Kraliček-Krajowski*, „Militaria XX wieku” – Wydanie Specjalne 2013, nr 4 (32).

30. Zakrzewski B., *Zapomniany general Franciszek Adam Arciszewski*, „Militaria XX wieku – Wydanie Specjalne” 2012, nr 6(28).

31. Zołna J., *Zarys historii wojennej 42 Pułku Piechoty*, Warszawa 1929.

**ГЕОПОЛІТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ
ВІДНОВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
ЯНА ЛЮДВІГА ПОПЛАВСЬКОГО
(1854–1908)**

**GEOPOLITICAL CONCEPT OF RESTORATION
OF POLISH STATEHOOD OF YAN LUDWIG
POPLAWSKY
(1854–1908)**

ЗЕЛІНСЬКИЙ М. В.,

кандидат історичних наук, співробітник Науково-дослідного інституту полоністики Чорноморського національного університету ім. Петра Могили (Миколаїв, Україна), e-mail: max_zelinskij@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0002-8521-4256

ZELINSKYI M. V.,

Ph.D, employee of the Centre for Polish Studies, Petro Mohyla Black Sea National University (Mykolaiv, Ukraine), e-mail: max_zelinskij@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0002-8521-4256

У статті наведено короткий аналіз наріжних положень геополітичної доктрини провідного представника націонал-демократичного руху Польщі кінця XIX – початку XX ст. – Яна Людвіга Поплавського (1854–1908) стосовно перспектив відновлення польської державності в умовах тогочасних політичних реалій. Показано значний внесок Поплавського у розвиток польської геополітичної думки, зокрема його роль у визначенні напрямів, засобів і пріоритетів зовнішньополітичної діяльності польського національного руху. Розкрито сутність основних геополітичних стратегій Поплавського. Визначено ряд чинників, які відіграли важливу роль у становленні його геополітичної візії. Обґрунтовано думку, що відправною точкою державницьких прагнень Поплавського було повернення поляками за будь-яку ціну виходу до узбережжя Балтійського моря та повернення західних етнографічних польських земель – територіального ядра майбутньої відновленої держави. Показано бачення польським політиком важливості західного напрямку експансії в польських національних амбіціях та ймовірні сценарії розвитку державного устрою польської держави.

Ключові слова: геополітика, Ян Людвіг Поплавський, польська націонал-демократія, Польща, «Пястовська» ідея.

The article is dedicated to the complex of geopolitical representations of the leading representative of the national-democratic movement of Poland at the end of the XIX century and the beginning of the XX century Yan Ludwig Poplawsky (1854–1908) in the context of the prospects for the restoration of Polish statehood under the conditions of the political realities of that time. Poplawsky's significant contribution to the development of Polish geopolitical thought, in particular, his role in defining the directions, resources and priorities of the foreign policy activity of the Polish national movement is shown. Three projects of territorial development of the Polish

state developed by Poplawsky are analyzed. A number of factors that played an important role in the development of his geopolitical vision are determined. The importance of the main geopolitical strategies of Poplawsky is covered.

The opinion that the starting point of Poplawsky's state aspirations was the intention of the Poles to restore access to the coast of the Baltic Sea and to reconstitute Western ethnographic Polish lands, which are the territorial core of the future restored state, is proved. The vision of the Polish politician of the importance of the western direction of expansion in the Polish national ambitions and the likely scenarios of the development of the state system of the Polish state are shown.

Keywords: geopolitical, Jan Ludwig Poplawski, Polish national democracy, Poland, the concept of «Pyastowska» idea.

Постановка проблеми. Ян Людвіг Поплавський (1854–1908) поряд з Романом Дмовським (1864–1939) і Зігмундом Баліцьким (1858–1916), належить до числа найбільш визначних фундаторів однієї з найвідоміших польських ідейно-політичних течій кінця XIX – першої половини XX ст. – націонал-демократії (ендеції) і вважається одним із батьків-засновників модерного польського націоналізму. Ідейний внесок Я. Л. Поплавського у розвиток «польської національної ідеї» отримав доволі високу оцінку з боку головного ідеолога ендеції Р. Дмовського [1; 2], який оголосив свого однопартійця «духовним батьком сучасної польської політики» [7, с. 61].

Аналіз досліджень. На сьогоднішній день політичні погляди Я.Л. Поплавського користуються увагою насамперед польських дослідників. Ідейно-політична спадщина Я. Л. Поплавського становить неабиякий інтерес з точки зору вивчення історичного розвитку польського національного руху кінця XIX – початку XX століття, взаємодії польського національного руху з іншими непольськими національними рухами на теренах колишньої Речі Посполитої і з імперським центром (насамперед російським та австрійським), а також теоретичного осмислення феномену польського модерного «націоналізму» з позицій аналізу сучасних подій. Серед сучасних польських науковців, чия прискіплива увага постійно прикута до постаті Я. Л. Поплавського, можна відзначити таких дослідників, як Т. Кулак [4–6], А. Пушков-Банька [11], Р. Вапінського [12–13] та ін.

Водночас, особистість Я. Л. Поплавського, його історична роль у становленні ідеології польського націоналізму і політична спадщина, й донині залишається поза увагою вітчизняних дослідників.

Мета даної статті – висвітлити погляди Яна Людвіга Поплавського щодо шляхів вирішення «польського питання» крізь призму геополітичних планів польських націонал-демократів.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на свій доволі короткий життєвий шлях, Я. Л. Поплавський встиг зробити чимало на політичному поприщі. Зокрема, він став одним із ініціаторів створення у 1893 році потужного націоналістичного угруповання Narodowa Demokracja. Окрім того Я. Л. Поплавський досі плідно займався журналістською та

редакторською діяльністю і досяг помітних успіхів в справах видавництва цілого ряду ендецьких друкованих видань, зокрема, місячника «Polak», часопису «Przegląd Wszepolski» (1895–1905) і газети «Gazeta Polska».

Втім, безумовно, головною заслугою Я. Л. Поплавський в історії розвитку польських політичних ідей вважається його суттєвий інтелектуальний внесок у розробку західного напрямку польської геополітичної думки і зокрема «Пястовської» геополітичної доктрини, якої притримувалася Польща в епоху правління королівської династії Пястів (до 1370 року). Саме Я. Л. Поплавський вже на переломі XIX – XX ст. одним з перших польських політиків порушував питання повернення до складу Польщі західних територій з метою набування якомога ширшого доступу до узбережжя Балтійського моря. У його розумінні, це знаменувало б повернення поляків до своїх західних етнографічних рубежів, повернення польських історичних земель часів держави перших Пястів, активізацію західного вектора зовнішньополітичних зусиль Польщі й спад геополітичної напруги на східному напрямку. На думку польського дослідника Я. Вакана, візії Поплавського більш нагадували спробу синтетично поєднати ідеї «Пястовської» та «Ягеллонівської» концепцій в єдине ціле [14, с. 36].

Я. Л. Поплавський вперше серед ідеологів ендеції сформулював постулат реалізації національної експансії польських націонал-демократів – «вверх та в ширину», до сфери впливу якої в першу чергу повинні були увійти землі Першої Речі Посполитої, адже ця держава була створена «не шляхом примусу і анексії, а шляхом добровільної унії з Польщею Литви, земель руських та Пруссією» [3, с. 53].

Визнаючи на зламі XIX – XX ст. неможливість «викреслити ані кордони польського народу, ані кордони майбутньої Польської держави» [14, с. 36], Я. Л. Поплавський спробував окреслити більш-менш реалістичні перспективи геополітичного відродженої Польщі. Виходячи із власної оцінки подальшого розвитку ситуації на польських землях і в сусідніх державах, ним було послідовно розроблено три проєкта територіальної розбудови Польської держави.

Відправним пунктом втілення у життя першого проєкту був етнографічний чинник, який передбачав обов'язкове входження до складу держави насамперед польських «етнічних земель», в тому числі на заході т. зв. «пястовських земель»: Великопольщу, Верхню Сілезію, Східну Померанію, Пруссію, а також Королівство Польське, Малопольщу зі Східною Галичиною, і Тешинську Сілезію.

Ще у другій половині 1880-х рр. у своїй статті «Środki obrony» (1887 р.) Я. Л. Поплавський висловив наступну думку: «Вільний доступ до моря... є необхідними умовами для нашого існування. Весь басейн Балтійського моря від Вісли до гирла Німану, який невдало розтрачувався разом із Сілезією польською державою, повинен бути відновлений

польською нацією. Відмова від цієї невід'ємної спадщини і нещасної мрії «завоювань на сході» були причиною нашого політичного колапсу, і сьогодні, в роботі відродження, ці помилки минулого переповнюють нас своєю вагою і затримують нас на шляху до кращого майбутнього. Наші політики все ще мріють про Вільнюс і Київ, але вони менше піклуються про Гданськ, вони майже забули про Гданськ, і не думають про Крулевець (нім. Кенігсберг) та Ополе. Настав час розірвати цю традицію, яка влаштувала героїв Єреми Вішневецького... Настав час, після стількох віків блукань, повернутись до старого шляху, який до моря освітлювався міцними руками пястовських воїнів» [10, с. 633–634]. Він був переконаний, що «без цих земель Польща не може існувати, що навіть якщо існують інші кордони, вона повинна прагнути освоювати ці землі. Німці вже це розуміють – ми ще не всі» [9, с. 8].

Вважаючи доцільним отримати за будь-яких обставин стратегічний вихід до узбережжя Балтійського моря, Я. Л. Поплавський чудово розумів усі геополітичні перспективи та переваги морського положення Польщі для забезпечення необхідних умов розвитку її як морської держави. І тому питання щодо територіальної приналежності Пруссії у нього не викликав ніякого сумніву: «можна собі уявити, – писав він, – майбутнє польської держави без значної його частини, але без Західної Пруссії це було б політичне та економічне потворство, що нездатне до розвитку, навіть для більш тривалого життя. А Західну Пруссію не можна утримувати без Східної Пруссії, тому цей краї повинен бути за будь-яку ціну польським» [14, с. 36].

А загалом, вважаючи західні етнографічні польські території незамінними (хоча і меншими за площею) Я. Л. Поплавський був переконаний, що «майбутня Польща була б незначною, не тільки без Познані, але й без Сілезії, без доступу до моря, а значить, без Гданська і Крулевця» [14, с. 36].

Таким чином, за першим варіантом територіальної моделі ідеолога ендеції переважна більшість литовсько-білорусько-українських земель виявлялася поза межами Польської держави. Ця програма-мінімум давала змогу розраховувати полякам на можливість встановити політичну державність Польщі і її придатність до самостійного існування.

Між тим, найкращим й пріоритетним варіантом задовольнити майже усі територіальні вимоги поляків, на думку Я. Л. Поплавського, повинен був би стати другий проєкт. Для його реалізації необхідною умовою було значне геополітичне послаблення сусідніх держав (насамперед Німеччини та Росії). За задумом свого автора, цей проєкт міг би синтетично поєднати польські етнічні землі на заході з додатковим залученням фрагментів Нижньої Сілезії на правому березі Одера і Західної Померанії, зі східними історичними землями колишньої Речі Посполитої в кордонах 1772 року. По суті, цей проєкт втілював ідею відновлення «історичної» Польщі в межах XVIII ст.

Врешті, як принциповий прихильник національної експансії поляків Я. Л. Поплавський не виключав амбіціозну стратегію реалізації довгострокової перспективи стосовно розбудови «Великої» Польщі і її територіального розширення за рахунок держав-сусідів. Наріжним каменем цієї програми-максимум, що отримала робочу назву «сфера наших національних прагнень», стала ідея поєднання економічних інтересів та історичних традицій з необхідністю досягнення найбільш оптимальних кордонів для держави з метою її безпеки, використовуючи для цього природні бар'єри. Проект передбачав створення неймовірно величезної за своїми розмірами Польської держави, яка повинна була б обіймати «край між Одером і Дніпром, між Балтикою і Карпатами і Чорним морем» [6, с. 30; 13, с. 57].

Вищезгадані міркування та розробки Я.Л. Поплавського, який окреслив лінію максимальної польської територіальної експансії на сході і обмежив її просування природними географічними межами, дають підстави вважати саме його засновником геополітичної думки польської націонал-демократії.

Натомість, для Я.Л. Поплавського ідея відтворення історичної Польщі не була самоціллю. Він доволі прагматично додержувався думки, що «без сумніву, майбутня незалежна Польща не повстане ані у тих кордонах ані у тій історичній формі, в якій існувала Річ Посполита у 18 столітті» [8, с. 93].

Більш того, Я. Л. Поплавський був твердо переконаний, що у цьому світі не має жодної цивілізаційної країни, в якій би політичні кордони співпадали би з етнічними, адже на таких прикордонних територіях завжди співіснують два або три народи [7, с. 253]. Загальну площу польського цивілізаційного впливу Я.Л. Поплавський оцінював приблизно у 850 000 кв. км якій мешкало 47,5 млн. чол. (станом на 1901 р.). При цьому площа самої держави має становити біля 790 000 кв. км. із населенням у 46 млн. чол. [12, с. 191]. На відміну від своїх однодумців по партії – З. Баліцького і Р. Дмовського, Я. Поплавський не виключав, що новостворена Польща могла б існувати у вигляді федеративному утворення, заснованого на засаді «рівноправності народів». Правда під цим поняттям Я.Л. Поплавський розумів не повноцінне правове зрівняння двох чи більше народів, що відрізнялися між собою різним рівнем культурного і політичного розвитку, а лише можливість забезпечення кожному із цих народів всебічного розвитку і використання ним однакових громадянських прав з пануючою нацією, тобто польською. Федеративна Польща могла би існувати, а лише при умові, якщо польська культура у цій державі буде домінуючою у всіх сферах державних інститутів [11, с. 150–151].

Висновки. Поза всяким сумнівом, політична фігура Я. Л. Поплавського відіграла виняткову історичну роль у розвитку націоналістичних ідей в польському суспільстві на зламі XIX – XX ст. Вплив Я. Л. Поплавського на формування світоглядних основ польської націонал-демократії без перебільшен-

ня був величезний. Він також брав безпосередню активну участь у процесі створення західного вектора зовнішньополітичних зусиль Польщі.

Згідно з політичною думкою Я. Л. Поплавського, ранг західних польських земель (*kresy zachodnie*) був настільки стратегічно важливим, що навіть допускав можливість відмовитися від Литви, Білорусі та України у випадку, якщо цього потребуватимуть геополітичні інтереси на західному (німецькому) напрямку.

Список використаних джерел

1. Dmowski, R., 1922. 'Jan Popławski, jego stanowisko w dziejach rozwoju myśli polskiej', *Przegląd Wszechpolski*, №1, s.6–15.
2. Dmowski, R., 1910. 'Popławski jako pisarz polityczny', *Przegląd Narodowy*, №12, s.751–753.
3. Engelgard, J., 2012. 'Konceptje inkorporacyjne Romana Dmowskiego i ruchu narodowo-demokratycznego w latach 1918–1921 [w:] Archiwum Narodowej Demokracji', Wyd. Myśl Polska, tom 1, Warszawa, s. 51–66.
4. Kulak, T., 1985. 'Jan Ludwik Popławski – twórca polskiej myśli zachodniej przełomu XIX i XX wieku. U źródeł «idei piastowskiej» Narodowej Demokracji', *Śląski Kwartalnik Historyczny «Sobótka»*, №1, s.41–54.
5. Kulak, T., 1988. 'Kresy w myśli politycznej Jana Ludwika Popławskiego [w:] Między Polską etniczną a historyczną. Polska Myśl Polityczna XIX – XX wieku', Wrocław – Warszawa – Kraków, T.VI, s.187–208.
6. Kulak, T., 2009. 'Wpływ myśli politycznej Jana Ludwika Popławskiego na kształtowanie się Romana Dmowskiego jako polityka i ideologa [w:] Myśl polityczna Romana Dmowskiego', Warszawa, s.21–36.
7. Łagoda, M., 2002. 'Dmowski, naród i państwo: doktryna polityczna «Przeglądu Wszechpolskiego» (1895–1905)', Poznań, 287 s.
8. Majchrowski, JM., 1990. 'Polska myśl polityczna XIX i XX wieku Cz.1 U źródeł nacjonalizmu: Myśl wszechpolska', Kraków: nakł. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 271 s.
9. Popławski, JL., 1899. 'Polityka polska w zaborze pruskim', *Przegląd Wszechpolski*, №1, s.1–8.
10. Popławski, JL., 1887. 'Środki obrony, III', *Głos*, №41, s.633–634.
11. Puskow-Banka, A., 2013. 'Polska i Polacy w myśli narodowej demokracji na przełomie XIX i XX wieku (Jan Ludwik Popławski, Zygmunt Balicki, Roman Dmowski)', Wydawnictwo : WAM, 316 s.
12. Wapiński, R., 1997. 'Kresy w polskiej myśli politycznej w XIX I XX wieku (po roku 1945) [w:] Kresy – pojęcie i rzeczywistość. Zbiór studiów', Warszawa: Instytut slawistyki PAN, Towarzystwo naukowe Warszawskie, s.85–108.
13. Wapiński, R., 1980. 'Narodowa demokracja (1839–1939)', Wrocław; Warszawa; Krakow; Gdańsk: Ossolineum, 337 s.
14. Waskan, J., 2000. 'Stereotyp granic Rzeczypospolitej w myśli politycznej ruchu narodowego przed I wojną

**ВЕДЕННЯ ФОРПОСТНОЇ СЛУЖБИ НА
ФОРПОСТАХ НОВОЇ СЕРБІЇ ТА НОВОСЛО-
БІДСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ
(1752-1764)**

**THE CONDUCT OF THE BORDER SERVICE
AT THE OUTPOSTS OF THE NEW SERBIA
AND NOVOSLOBIDSKIY COSSACK REGIMENT
(1752-1764)**

Іванов Я. І.,

історик, Київський національний університет
імені Тараса Шевченка (Україна, Київ),
e-mail: yaroslavivanoviyy@gmail.com

Ivanov Ya. I.,

historian, Kyiv National
Taras Shevchenko University,
(Ukraine, Kyiv),
e-mail: yaroslavivanoviyy@gmail.com

У статті розглядаються такі аспекти прикордонної служби на форпостах Нової Сербії та Новослобідського козацького полку: боротьба форпостних команд з гайдамацьким рухом, пропуск осіб та товарів через кордон, карантинна діяльність.

Ключові слова: форпости, Нова Сербія, Новослобідський козацький полк, прикордоння, гайдамаки.

The article discusses the following aspects of the border service at the outposts of the New Serbia and the Novoslobidskiy Cossack regiment: the struggle of the outposts against the Haidamak movement, the passage of people and goods across the border, quarantine activities.

Keywords: outposts, New Serbia, Novoslobidskiy Cossack regiment, frontier, haidamaks.

З утворенням Нової Сербії та Новослобідського козацького полку розпочався новий етап освоєння території Південної України. Окрім новостворених на цій території шанців та слобід, влада продовжила розбудовувати форпости, перші з яких були створені протягом 1743-1745 років [3, с. 390]. Форпости були невід'ємною складовою життя на прикордонні, багато в чому визначивши життя краю на кілька десятиліть.

Служба на прикордонних форпостах включала в себе такі аспекти діяльності: боротьбу з гайдамацьким рухом, контроль над перетином особами кордону особами, пропуск товарів, карантинна діяльність та ін.

Стосовно боротьби форпостів та форпостних команд з гайдамацьким рухом, то вона складалася як безпосередньо зі збройних сутичок із гайдамацькими загонами, які могли бути спровоковані гайдамаками (напади на форпости, карантини, населені пункти) так і командами форпостів (рейди з вилову гайдамаків, постійні напади на осередки гайдамацьких загонів, зокрема в Чорному лісі), розвідка навколишньої місцевості та постійні донесення з приводу

стану справ на прикордонні.

Наприкінці 1740-х - на початку 1750-х років збільшується кількість зіткнень між гайдамаками та російськими військами. Так, 25 травня 1750 року відбулася сутичка між загоном драгунів та гайдамаками у селі Тонконогівка, поблизу Цибулівського форпосту [6, с. 143-147]. В цьому ж році відбувся гайдамацький напад на карантин в Ягідній долині, в ході якого було пограбовано татарських купців [34].

Станом на 1752 рік ситуація з гайдамацькими набігами стала більш напруженою, до боротьби з гайдамаками було залучено лівобережні полки [6, с. 226-227]. Разом з тим, використання лівобережних козацьких полків для боротьби з гайдамаками було пов'язане зі збільшенням кількості форпостів на території Задніпровських місць. Приклад служби новоприбулих козаків фіксуємо у листопаді 1753 року, коли гайдамацькому загоні вдалося потрапити на територію Польщі поблизу Каниболоцького шанця. В донесенні коменданту фортеці Св. Єлизавети Глебову один з козаків Миргородського полку, який служив на цьому форпості, скаржився на відсутність командування та забезпечення харчами і теплим одягом [14, арк. 60-60зв].

Надалі фіксуємо згадки про сутички між гайдамаками та слобідськими козаками, що служили на форпостах. У травні 1754 року поблизу річки Мігейський Ташлик було спіймано 6 гайдамаків [6, с. 663]. Наступного 1755 року гайдамацький загін напав на слободу Ташлицьку і пограбував тамтешнього сотника Молчана [38, с. 283]. У зв'язку з активізацією гайдамаків на території Новослобідського козацького полку для боротьби з гайдамаками було розквартировано загоони компанійців. Командами цього полку було знищено гайдамацькі загоони в районі Компаніївського лісу [17].

Окреме місце в історії протистояння на прикордонні займають сутички між гайдамаками та форпостними командами з гусар Нової Сербії, що відбулися у жовтні-листопаді 1755 року. Гайдамаки напали на Новомиргородський шанець та на хутір поручика Михайловича, що знаходився поблизу Цибулівського форпосту. З цього приводу Іван Хорват у своєму рапорті до Головного командира Новосербського поселення Глебова просить останнього посилити боротьбу з гайдамаками на форпостах [18, арк. 4-9]. Схожий випадок відбувся у 1764 році коли команда 11-ої роти Цибулівського шанця переслідувала гайдамаків в районі Цибулівського та Дмитрівського форпостів після того як останні пограбували слободу Ревуцьку [23, арк. 7].

Поруч з фактами збройної боротьби гусарів Нової Сербії та гайдамаків відомо про їх ситуативну співпрацю. У грудні 1759 року після нападу на Смілу гайдамаки тікали через територію Нової Сербії, проте гусари 8-ої та 9-ої рот не пропустили через Єреминобальський та Ольховатський форпости смілянських жителів, які переслідували гайдамаків. Крім того, Хорват не допускав до себе смілянських

посланців і не приймав від них скарги, які надходили до Новомиргорода[35, с. 54]. Подібний до цього випадок спостерігаємо, коли гайдамаки спокійно проходять після нападу на правобережні села через територію Нової Сербії з дозволу поручика Іванова та капрала Райдочина[28, с. 122]. Документи дають відомості про переховування гайдамаків та їх озброєння квартирмейстером 16-ої роти Гусарського полку Терebinським. За це він отримував частину награбованої здобичі[38, с. 286].

Інакше складалася боротьба з гайдамаками, що діяли на території Новослобідського козацького полку. Одним з найбільших на той час центрів гайдамацького руху в цей час є територія Бугогардівської паланки, що межувала з форпостами на території полку. Дослідник В. Мільчев називає її «Антисіччою» [30]. Новослобідська полкова канцелярія в цей час видає ордери сотникам, в яких йдеться про посилення пильності та боротьби з гайдамацькими загонами[20, арк. 11-11зв, 19-19зв, 29]. Окрім цього указом Військової колегії коменданту фортеці Св. Єлисавети Юсту належить укріпити форпости та збільшити пильність та кількість військ на кордоні з Єдисанською ордою, тобто поблизу Бугогардівської паланки[21, арк. 1-8].

Чергове протистояння між форпостними командами та гайдамаками відбулося у 1758 році, коли загін з 13 гайдамаків напав на слободу Овнянку[38, с. 281]. Того ж року відбувся гайдамацький напад на слободу Кам'янку. Під час нього троє гайдамаків потрапили в полон до рук форпостної команди і буди відправлені на слідство до фортеці Св. Єлисавети[19, арк. 2, 4-4зв].

Подальша діяльність гайдамацьких загонів характеризується використанням різних методів боротьби проти козаків Новослобідського козацького полку. У липні 1760 року відбувся напад гайдамаків на слободу Плетеноташлицьку, де викрали 5 коней та 6 волів[5, с. 530-532]. Також відбувся напад на хутір козака Семена Дзюбенка поблизу Новоархангельська. Самого Дзюбенка було взято в полон[5, с. 551-552]. У серпні цього ж року гайдамаки напали на хутір сотника Бутузатола, що поблизу слободи Виски. Було викрадено трьох коней та пару волів[5, с. 529-530], а поблизу фортеці Св. Єлисавети було викрадено худобу підпрапорного Стефана Тавровського[5, с. 565]. Підвищення гайдамацької активності сприяло тому, що у 1761 році для боротьби з гайдамаками було утворено команди роз'їздів, які діяли спільно з форпостними командами. Так на початку року було відправлено загін у 150 виборних козаків під командою сотників Донця та Зерваницького на річку Синюху між слободами Добрянкою і Тернівкою. У квітні 1762 року вислано сотника Турчановського з 50 козаками для пошуку таборів гайдамаків. Відповідні накази комендант фортеці Св. Єлисавети видалися постійно, такі роз'їзди діяли регулярно, і склалися переважно з виборних козаків Новослобідського полку[38, с. 282].

З утворенням у 1764 році Новоросійської губернії представники апарату ліквідованих Нової Сербії та Новослобідського козацького полку займали високі посади в новому утворенні, безпосередньо приймали участь у придушенні гайдамацького руху. Так командир Жовтого гусарського полку Федір Чорба[29, с. 49], керував діями форпостних команд на території полку та був відповідальний за розміщення особового складу на форпостах і шанцях[25, арк. 6-7]. У липні 1768 року поблизу Галаганівки він спіймав гайдамацького ватажка Семена Неживого та ще трьох гайдамаків[6, с. 379-380]. Цікавим є факт переговорів гайдамацького ватажка Семена Неживого та поручика Жовтого гусарського полку князя Манвелова у червні 1768 року поблизу Крилівського форпосту. Неживий вимагав видати йому євреїв та поляків, які втекли з території Речі Посполитої у Новоросійську губернію. Манвелов категорично відкинув ці вимоги[36, с. 163-164]. У серпні того ж року прем'єр майором Чорного гусарського полку Пищевичем[29, с. 49] було спіймано 3 гайдамаків: Павла Собка, Івана Скалозуба, Омелька Вороного[27, арк. 3]. Цього ж місяця сотником Степаном Бутовським було спіймано загін із 6 гайдамаків: Колона Міщенка, Василя Хайдусенка, Нестора Ковальчука, Мойсея Хуртума, Федора Кравченка, Андрія Садаля[27, арк. 1]. Частину гайдамаків було допитано. Більшість з них були вихідцями з Лівобережжя. Так, Омелько Вороний був родом з Пирятина Миргородського полку, Василь Хайдусенко із села Панксоги Переяславського полку, Мойсей Хуртума з містечка Лохвиця Лубенського полку, Колон Міщенко із села Мельники Прилуцької сотні Переяславського полку[27, арк. 5-6].

Попри постійну боротьбу форпостних команд з гайдамацькими загонами важко говорити про її успішність. Підтвердженням цьому слугує той факт, що протягом 1750-1760 років гайдамаки своїми набігами завдали збитків лише Речі Посполитій на 4 млн. злотих[39, с. 319], проходячи туди також і через територію Нової Сербії та Новослобідського козацького полку. Одним з найбільш показових фактів, що характеризує рівень боротьби форпостних команд та гайдамаків є судова справа з приводу вбивства поручика Фонбоева та двох драгунів у березні 1760 року, описана Сергієм Шамраєм у «До історії залюднення Степової України: Кн. I. Кирилівщина – Лизаветщина»[38]. Вона цінна тим, що дозволяє визначити причини та рушійні сили діяльності гайдамаків. Серед документів ця справа вирізняється ще й тим, що це не єдине свідчення цілеспрямованого вбивства гайдамаками російського військового, який був командиром Орлянського форпосту. Матеріали справи дають змогу встановити картину тих подій. В ході розслідування вдалося встановити, що 13 березня загін гайдамак до 20 чоловік прийшов до слободи Орел на Синюсі, де сотником був Василь Черніченко; на вимогу гайдамак він був змушений дати їм хліба. Після цього гайдамаки пішли до шинку, а сот-

ник послав отамана, щоб той попередив поручника Фонбоева, у табір, де стояв той з своєю командою. В наслідок цього вищезгаданий поручник напав на гайдамак, двох убив, двох захопив живцем, решта повтікала. Та 19 березня вони повернулися з новими товаришами і звернулися до отамана, вимагаючи, щоб той сказав, де знаходяться захоплені в полон гайдамаки. Отаман пояснив, що їх забрано до фортеці; що ж до своєї участі в цій справі він пояснив, що робив усе з сотникового наказу. Тоді шестеро гайдамаків кинулися до сотника і мало його не вбили, хотіли вбити й отамана, але той втік і сховався. Далі гайдамаки зробили засідку на поручника Фонбоева, що мав повернутися до слободи надвечір, і, дочекавшись приїзду командира форпосту, напали і вбили його та двох драгун, решту роззброїли, зброю здебільшого поламали, а коней позабирали собі. Після чого, захопивши їжі та горілки, виїхали на турецький бік[38, с. 281].

Окрім збройних сутичок важливим елементом боротьби з гайдамацьким рухом була постійна розвідка місцевості та передача донесень про наявність чи відсутність гайдамацьких загонів в районі конкретного форпосту за певний проміжок часу. Наприклад, у 1750-1752 роках київському генерал-губернатору Леонтєву щотижня звітував командир Кременчуцького форпосту про стан справ як зі сторони Лівобережжя так і з боку Задніпровських місць[11, арк. 1-2зв]. З форпостів, які розташовувалися південніше перші донесення датуються 1753 роком. Так командою Чорноташлицького форпосту було зафіксовано пересування гайдамацьких загонів[14, арк. 12-12зв]. В свою чергу київський генерал-губернатор доповідав у Військову колегію та Колегію іноземних справ стосовно обстановки на підконтрольний йому форпостах[10, арк. 1].

Подібна практика зберігалася протягом всього періоду існування форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Яскравим прикладом цього є рапорт командира Новомиргородського форпосту Костянтина Аріча за вересень 1767 року про відсутність гайдамацьких загонів в районі Новомиргороду[26, арк. 3].

Крім спостереження за гайдамаками вівся нагляд за всією прикордонною територією[13, арк. 17-21]. Шокуючими для місцевої адміністрації були відомості про збірне 40 тисячне польсько-татарське військо, яке за донесеннями планувало нападати на територію Нової Сербії та Новослобідського козацького полку. Про це постійно доповідав командир Архангельської фортеці Олександр Потапенко. Ці відомості дійшли до Генеральної військової канцелярії та Військової колегії, де їх достовірність одразу була поставлена під сумнів[12, арк. 1-3, 10-11].

Отже, боротьба форпостів та форпостних команд з гайдамацьким рухом, складалася безпосередньо зі збройних сутичок із гайдамацькими загонами, розвідки за навколишньою місцевістю та постійні донесення з приводу стану на прикордонні. Боротьба з

гайдамацьким рухом була найбільш показовим елементом діяльності форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Разом з тим, вона є найбільш вивченою історіографією на широко представлена в джерелах.

Не менш важливим аспектом діяльності форпостів був контроль за проходом через кордон людей та товарів. Від 1746 року в Російській імперії було введено систему паспортів для проходу закордон. Вони видавалися як для осіб, що вирушали закордон так і для тих, хто приходив з-за кордону. Частою була практика видачі таких паспортів місцевим жителям та військовим, що відправлялися за різними дорученнями[15, арк. 7-9; 22, арк. 12-15]. Також для ведення торгівлі такі паспорти видавалися купцям. Для їх отримання купці мали звертатися до Єлисаветградського купецького правління. При чому в документах фігурують різні терміни видачі паспортів: на 4 та на 6 місяців[26, арк. 4-8]. Зрозуміло, що особи, які не мали паспортів не допускалися до перетину кордону, а ті, що нелегально його переходили розшукувалися та переслідувалися[33, с. 33]. Так, у травні 1773 року команда поручика Молдавського гусарського полку Івана Підгорного на розшукала та повернула 15 волоських сімей, що втекли польської території назад до 15-ї роти Молдавського гусарського полку[32, с. 55].

Стосовно пропуску товарів, то він здійснювався наступним чином. Купці, що прибували на форпости мали показати свій паспорт, члени форпостної команди оглядали товар, якщо ніяких претензій не виникало, то купцеві виписувався ярлик, з яким він мав прибути до Київської генерал-губернаторської канцелярії. З неї направляли до магістрату, який ревізував товари і видавав купцям виписки з книг про ревізію. Після цього купець сплачував мито і мав право реалізувати свої товари[37, с. 7]. Проте з розширенням форпостної системи процес ревізії та оплати мита відбувався на місцях[24, арк. 4]. У разі вияву контрабанди конфіскувалося все майно купця. Показовим у цьому плані є випадок проведення контрабандного товару на суму 7 тис. рублів жителем слободи Клинци Криловим. Він намагався дати хабаря для проходу на польську територію на Беловській та Вишківській заставах, після невдачі намагався проникнути нелегально і був спійманий форпостною командою Добрянського форпосту[37, с. 46-47].

Слід зазначити, що в торгівлі між Гетьманщиною та Запорожжям, яка проходила, зокрема, і через форпости у межиріччі Південного Бугу та Дніпра, стимулювалася російським урядом. Свідченням цьому є те, що починаючи від 1742 року козаки пропускалися крізь форпости без сплати «мостового и погребельного сбора», плата мита за перевезені товари здійснювалася на загальних засадах[31]. Але це не заважало форпостним командам на місцях вдаватися до посадових зловживань. Зокрема, форпостна команда, що несла службу в урочищі Сухий

Ташлик збирала надмірне мито із запорожців та інших купців, що провозили рибу і сіль[8, с. 35].

Також для пропуску осіб та товарів на південному кордоні станом на 1764 рік було сформовано систему форпостів редутив, карантинів та маяків. Вона цілком забезпечувала ефективність пропускового режиму. Система дій форпостних команд при пропуску через кордон людей і товарів була однаковою для всіх форпостів. Так само для купців та місцевого населення видавалася паспорти. Для прикладу, у 1765 році Єлисаветградським купецьким правлінням було видано паспорти жителям слободи Злинки Агею Воробйову та Федору Колечкіну [26, арк. 8].

Особливістю системи форпостів на південному кордоні було те, що форпостним командам довелося протистояти нападу набігу хана Крим Гірея у 1769 році. Французький дипломат Франц де Тотт, що супроводжував хана у тому поході, зазначає, що через систему сигнальних маяків вздовж кордону інформація про напад татар поширилася дуже швидко, проте форпостні команди не могли протистояти переважаючому супротивнику, тому татарським загонам вдалося майже повністю розорити територію Новоросійської губернії, виняток становила лише фортеця Св. Єлисавети, яка змогла утриматися будучи під облогою[9, с. 188-189].

Отже, контроль за перетином кордону також був важливою складовою діяльності форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Незаконний перетин кордону, що найчастіше здійснювався гайдамаками приводив переслідування та збройних сутичок з ними. З розвитком митної справи на частину форпостів були покладені функції пропускових пунктів для товарів. Це вилилося у боротьбу з контрабандою. В порівнянні з фактами боротьби проти гайдамацького руху, то відомостей в джерелах про охорону кордону значно менше.

Наступною складовою форпостної служби була боротьба проти епідемічних захворювань. Поруч з форпостами діяла мережа карантинів, куди після перевірки направлялися особи, які могли бути потенційними носіями інфекцій. При карантині починаючи від 1743 року існувала посада «прикордонного лікаря», який і проводив огляд на належні маніпуляції з особами, що перетинали кордон[1, с. 143]. Прикладом таких дій є направлення татарських та запорозьких купців командою кам'янопотоцького отамана Івана Сандуля до карантину в Ягідній балці, на який через кілька днів здійснили напад гайдамаки[34, с. 335]. Відбулося розслідування цієї історії і завдяки збереженим документам маємо повну інформацію про неї[2, с. 709-715]. Також збереглися відомості про утримання у карантині поблизу слободи Орел османського посланця з 30 кінями, що говорить про те, що форпостні команди дотримувалися суворого режиму пропуску в разі необхідності[7, с. 161]. Під час епідемій контроль за пропуском через форпости значно посилювався. Військова колегія віддавала для цього відповідні накази[4, с. 560-561;

21, арк. 1-3зв]. Для боротьби з епідемічними хворобами на прикордонних з Кримським ханством форпостах здійснювалися такі ж самі заходи, що і описані вище. В плані посилення заходів у боротьбі з епідемічними хворобами на південному напрямку варто згадати про указ Військової колегії 1758 року[21, арк. 1-8].

Новий сплеск епідемії фіксуємо в грудні 1760 року, коли полкову канцелярію Новослобідського козацького полку надходять рапорти про посилення заходів у боротьбі з «опасной болезнью» [16, арк. 10]. Саме в цей час епідемія чуми охопила Січ, туди для лікування хворих були направлені лікарі Фігнер та Ліман[1, с. 147].

На відміну від вищезгаданих аспектів діяльності форпостів та форпостних команд питання карантинна функція залишається найменш дослідженою.

Узагальнюючи ведення форпостної служби на форпостах у межиріччі Південного Бугу та Дніпра включало в себе контроль за перетином кордону осіб та товарів, який здійснювався шляхом перевірки відповідних документів на форпостах, а також боротьбою з незаконним перетином кордону; ведення карантинної служби: під час епідемій направлення осіб, що переходять кордон у спеціально обладнані місця – карантини, де вони оглядалися і в подальшому приймалося рішення про пропуск цієї особи в місце призначення; боротьбу з гайдамацькими загонами, що незаконно перетинали кордон, здійснювали набіги на територію Нової Сербії, Новослобідського козацького полку, Правобережжя. Разом з тим, відомі випадки співпраці між ватажками гайдамацьких загонів та посадовими особами Нової Сербії, коли останні отримували в якості хабаря частину від награбованого, і вільно пропускали через свою територію гайдамацькі загоны.

Список використаних джерел

1. Андреева С. С. Організація боротьби з чумою на Запорозько-татарському прикордонні за часів Нової Січі. / С. С. Андреева. // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX століття. – Вип. 4 (5). – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1999. – С. 143-152.
2. Андриевский А. Дела касающиеся запорожцев (1715-1774). / А. Андриевский. // Записки одесского общества истории и древностей. Т. 14. – Одесса : тип. А. Шульцо, 1886. – С. 283-719.
3. Антонович В. Б. Исследование о гайдамачестве. / В. Б. Антонович // Антонович В. Б. Моя сповідь : Вибрані історичні та публіцистичні твори / упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. – К. : Либідь, 1995. – С. 372-456.
4. Архів коша Нової Запорізької Січі. Корпус документів 1734-1775. Т. 2. / упор.: Гісцова Л. З., Демченко Л. Я., Кузик Т. Л. та ін. – К., 2000. – 748 с.
5. Архів коша Нової Запорізької Січі. Корпус документів 1734-1775. Т. 3. / упор.: Гісцова Л. З., Дем-

ченко Л. Я., Кузик Т. Л. та ін. – К., 2003. – 951 с.

6. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. : збірник документів. / упор. : Бутич І. Л., Бутич М. І. та ін. – К. : Наукова думка, 1970. – 659 с.

7. Дідик С. С. Допоміжна служба Новослобідського козацького полку. / С. С. Дідик. // Гуржіївські історичні читання 2014-2015 Вип. 8-9. – Черкаси: Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 2015. – С. 160-162.

8. Дідик С. С. Розвиток торгівлі на території Новослобідського козацького полку (1753-1764 рр.). / С. С. Дідик. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 1. Ч. 1. – Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. – С. 33-38.

9. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию (с предисловием и послесловием С. Е.). // Киевская старина. – 1883. – № 9-10. – Киев : типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. – С. 135-198.

10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (далі ІР НБУВ). Ф. II. од. зб. 2639. – 2 арк.

11. ІР НБУВ. Ф. II. Од. зб. 2645. – 126 арк.

12. ІР НБУВ. Ф. II. Од. зб. 2922. – 12 арк.

13. ІР НБУВ. Ф. II. Од. зб. 3781-3843. – 37 арк.

14. ІР НБУВ. Ф. IX. Од. зб. 38-73. – 60 арк.

15. ІР НБУВ. Ф. IX. Од. зб. 74-80. – 13 арк.

16. ІР НБУВ. Ф. IX. Од. зб. 81-110. – 62 арк.

17. ІР НБУВ. Ф. IX. Од. зб. 215-237. – 30 арк.

18. ІР НБУВ. Ф. IX. Од. зб. 238-243. – 11 арк.

19. ІР НБУВ. Ф. IX. Од. зб. 305-314. – 13 арк.

20. ІР НБУВ. Ф. IX. Од. зб. 315-338. – 48 арк.

21. ІР НБУВ. Ф. IX. Од. зб. 420-425. – 25 арк.

22. ІР НБУВ. Ф. IX. Од. зб. 891-901. – 19 арк.

23. ІР НБУВ. Ф. IX. Од. зб. 2038-2048. – 12 арк.

24. ІР НБУВ. Ф. IX. Од. зб. 2427-2430. – 6 арк.

25. ІР НБУВ. Ф. IX. Од. зб. 2503-2513. – 36 арк.

26. ІР НБУВ. Ф. IX. Од. зб. 2517-2527. – 11 арк.

27. ІР НБУВ. Ф. IX. Од. зб. 2763-2766. – 7 арк.

28. Канцелярія Новосербського корпусу. / упор. : В. Мільчев, О. Посулько / передмови: С. Гаврилович, С. Лалич, В. Мільчев, О. Посулько // Джерела з історії Південної України. Том 7. – Запоріжжя : Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького; Сербсько-українське товариство; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Східний інститут українознавства ім. Ковальських, 2005. – 442 с.

29. Макидонов А. В. Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII века. / А. В. Макидонов. – Запорожье : Просвіта, 2011. – 336 с.

30. Мільчев В. І. У пошуках «Антисічі» : запорозькі осередки за межами Вольностей (1740–1760-і рр.) / В. І. Мільчев // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Т. 10. – К. : Інститут україн-

ської археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2005. – С. 231-250.

31. Мірущенко О. П. Регулювання російським урядом економічних відносин Гетьманщини та Нової Січі у 40-х – 60-х рр. XVIII ст. / О. П. Мірущенко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/7//mirushchenko.pdf, вільний. – (дата звернення: 20. 06. 2019). – Назва з екрана.

32. Орлик В. Військові формування з іноземців в Україні у другій половині XVIII століття. / В. Орлик. // Етнічна історія народів Європи. Вип. 30 – К. : УНІВЕРС, 2009. – С. 54-58.

33. Плещкий С. Ф. Організація охорони кордонів Нової Січі. / С. Ф. Плещкий. – Запоріжжя : АА «Тандем», 2011. – 176 с.

34. Полницкий А. Нападение гайдамаков на карантин в Ягодной Долине в 1750 году. / А. Полницкий. // Киевская старина. 1889. – № 5-6. – К. : типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. – С. 333 – 379.

35. Посулько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. / О. М. Посулько. – Запоріжжя : РА «Тандем У», 1998. – 80 с.

36. Регистры и надписи. Свод материалов для истории евреев в России. Т. 3. 1740-1799. – С.-Петербург : тип. А. Розена, 1913. – 367 с.

37. Тищенко М. Форпости, митниці та карантини на західному пограниччі у зв'язку із зовнішньою торгівлею України в XVIII ст. / М. Тищенко. // Нариси з історії зовнішньої торгівлі України в XVIII ст. – Біла Церква : Пшонківський О. В., 2010. – С. 5-76.

38. Шамрай С. М. До історії залюднення Степової України: Кн.1. Кирилівщина – Лизаветщина. / С. М. Шамрай // Записи історично-філологічного відділу. Кн. XXIV. – К. : Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1929. – С. 207-302.

39. Jablonowski A. Historia Rusi połudnowej do upadku Rzeczy-Pospolitej polskiej. / A. Jablonowski. – Krakow : Academia Umiejętności, 1912. – 366 s.

References

1. Andreieva S. S. Orhanizatsiia borot'by z chumoiu na Zaporoz'ko-tatars'komu prykordonni za chasiv Novoi Sichi. / S. S. Andreieva. // Zapysky naukovo-doslidnoi laboratorii istorii Pivdennoi Ukrainy Zaporiz'koho derzhavnogo universytetu: Pivdenna Ukraina XVIII-XIX stolittia. – Vyp. 4 (5). – Zaporizhzhia: RA «Tandem-U», 1999. – S. 143-152.

2. Andrievskij A. Dela kasayushhiesya zaporozhceiv (1715-1774). / A. Andrievskij. // Zapiski odesskogo obshhestva istorii i drevnostej. T. 14. – Odessa : tip. A. Shul'co, 1886. – S. 283-719.

3. Antonovych V. B. Issledovanie o gajdamachestve / V. B. Antonovych // Antonovych V. B. Moia spovid' : Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory / upor. O. Todijchuk, V. Ul'ianovs'kyj. – K. : Lybid', 1995. – S. 372-456.

4. Arkhiv kosha Novoi Zaporiz'koi Sichi. Korpus

dokumentiv 1734-1775. T. 2. / upor.: Histsova L. Z., Demchenko L. Ya., Kuzyk T. L. ta in. – K., 2000. – 748 s.

5. Arkhiv kosha Novoi Zaporiz'koi Sichi. Korpus dokumentiv 1734-1775. T. 3. / upor.: Histsova L. Z., Demchenko L. Ya., Kuzyk T. L. ta in. – K., 2003. – 951 s.

6. Hajdamats'kyj rukh na Ukraini v XVIII st. : zbirnyk dokumentiv. / upor. : Butych I. L., Butych M. I. ta in. – K. : Naukova dumka, 1970. – 659 s.

7. Didyk S. S. Dopomizhna sluzhba Novoslobids'koho kozats'koho polku. / S. S. Didyk. // Hurzhiivs'ki istorychni chytannia 2014-2015 Vyp. 8-9. – Cherkasy: Cherkas'kyj natsional'nyj universytet imeni Bohdana Khmel'nyts'koho, 2015. – S. 160-162.

8. Didyk S. S. Rozvytok torhivli na terytorii Novoslobids'koho kozats'koho polku (1753-1764 rr.). / S. S. Didyk. // Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii. Vyp. 1. Ch. 1. – Ternopil': Vydavnytstvo TNPU im. V. Hnatiuka, 2018. – S. 33-38.

9. Zapiski barona Totta o tatarskom nabege 1769 g. na Novo-Serbiyu (s predisloviem i poslesloviem S. E.). // Kievskaya starina. – 1883. – № 9-10. – Kiev : tipografiya G. T. Korchak-Novickogo, 1883. – S. 135-198.

10. Instytut rukopysu Natsional'noi biblioteky Ukrainy imeni V. Vernads'koho (dali IR NBUV). F. II. od. zb. 2639. – 2 ark.

11. IR NBUV. F. II. Od. zb. 2645. – 126 ark.

12. IR NBUV. F. II. Od. zb. 2922. – 12 ark.

13. IR NBUV. F. II. Od. zb. 3781-3843. – 37 ark.

14. IR NBUV. F. IX. Od. zb. 38-73. – 60 ark.

15. IR NBUV. F. IX. Od. zb. 74-80. – 13 ark.

16. IR NBUV. F. IX. Od. zb. 81-110. – 62 ark.

17. IR NBUV. F. IX. Od. zb. 215-237. – 30 ark.

18. IR NBUV. F. IX. Od. zb. 238-243. – 11 ark.

19. IR NBUV. F. IX. Od. zb. 305-314. – 13 ark.

20. IR NBUV. F. IX. Od. zb. 315-338. – 48 ark.

21. IR NBUV. F. IX. Od. zb. 420-425. – 25 ark.

22. IR NBUV. F. IX. Od. zb. 891-901. – 19 ark.

23. IR NBUV. F. IX. Od. zb. 2038-2048. – 12 ark.

24. IR NBUV. F. IX. Od. zb. 2427-2430. – 6 ark.

25. IR NBUV. F. IX. Od. zb. 2503-2513. – 36 ark.

26. IR NBUV. F. IX. Od. zb. 2517-2527. – 11 ark.

27. IR NBUV. F. IX. Od. zb. 2763-2766. – 7 ark.

28. Kantseliaria Novoserbs'koho korpusu. / upor. : V. Mil'chev, O. Posun'ko / peredmovy: S. Havrylovyh, S. Lalych, V. Mil'chev, O. Posun'ko // Dzherela z istorii Pivdennoi Ukrainy. Tom 7. – Zaporizhzhia : Zaporiz'ke naukove tovarystvo im. Ya. Novyts'koho; Serbs'ko-ukrains'ke tovarystvo; Instytut ukrains'koi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevs'koho NAN Ukrainy; Skhidnyj instytut ukrainoznavstva im. Koval's'kykh, 2005. – 442 s.

29. Makidonov A. V. Personal'nyj sostav administrativnogo apparata Novorosii XVIII veka. / A. V. Makidonov. – Zaporozh'e : Prosvita, 2011. – 336 s.

30. Mil'chev V. I. U poshukakh «Antysichi» : zaporoz'ki oseredky za mezhamy Vol'nostej (1740–1760-i rr.) / V. I. Mil'chev // Naukovi zapysky. Zbirnyk

prats' molodykh vchenykh ta aspirantiv Instytutu ukrains'koi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevs'koho NAN Ukrainy. – T. 10. – K. : Instytut ukrains'koi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevs'koho NAN Ukrainy, 2005. – S. 231-250.

31. Miruschenko O. P. Rehuliuвання росijs'kym uriadom ekonomichnykh vidnosyn Het'manschyny ta Novoi Sichi u 40-kh – 60-kh rr. XVIII st. / O. P. Miruschenko. – [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/7/./mirushchenko.pdf, vil'nyj. – (data zvernennia: 20. 06. 2019). – Nazva z ekrana.

32. Orlyk V. Vijs'kovi formuvannia z inozemtsiv v Ukraini u druhij polovyni XVIII stolittia. / V. Orlyk. // Etnichna istoriia narodiv Yevropy. Vyp. 30 – K. : UNIVERS, 2009. – S. 54-58.

33. Plets'kyj S. F. Orhanizatsiia okhorony kordoniv Novoi Sichi. / S. F. Plets'kyj. – Zaporizhzhia : AA «Tandem», 2011. – 176 s.

34. Polnickij A. Napadenie gajdamakov na karantin v Yagodnoj Doline v 1750 godu. / A. Polnickij. // Kievskaya starina. 1889. – № 5-6. – K. : tipografiya G. T. Korchak-Novickogo, 1889. – S. 333 – 379.

35. Posun'ko O. M. Istoriiia Novoi Serbii ta Slov'ianoserbii. / O. M. Posun'ko. – Zaporizhzhia : RA «Tandem U», 1998. – 80 s.

36. Registry i nadpisi. Svod materialov dlya istorii evreev v Rossii. T. 3. 1740-1799. – S.-Peterburg : tip. A. Rozena, 1913. – 367 s.

37. Tyschenko M. Forposty, mytnytsi ta karantyny na zachidnomu pohranychchi u zv'iazku iz zovnishn'oiu torhivleiu Ukrainy v XVIII st. / M. Tyschenko. // Narysy z istorii zovnishn'oi torhivli Ukrainy v XVIII st. – Bila Tserkva : Pshonkivs'kyj O. V., 2010. – S. 5-76.

38. Shamraj S. M. Do istorii zaludnennia Stepovoi Ukrainy: Kn.1. Kyrylivschyna – Lyzavetschyna. / S. M. Shamraj // Zapysy istorychno-filolohichnoho viddilu. Kn. XXIV. – K. : Drukarnia Vseukrains'koi Akademii Nauk, 1929. – S. 207-302.

39. Jablonowski A. Historya Rusi poludnowej do upadku Rzeczy-Pospolitej polskiej. / A. Jablonowski. – Krakow : Academia Umiejętności, 1912. – 366 s.

**ПОЛІТИКА КОМУНІЗМУ-ЯК ФАКТОР
НЕБЕЗПЕКИ ТА ЗАГРОЗИ ЛЮДСТВУ
(З ІСТОРІ РАДЯНІЗАЦІЇ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ
ВЕРЕСЕНЬ 1939-ЧЕРВЕНЬ 1941РР.)**

**COMMUNISM POLICY AS A FACTOR OF
DANGER AND THREAT TO HUMANITY
(FROM THE HISTORY OF THE
SOVIETIZATION OF TERNOPIL REGION
SEPTEMBER 1939-JUNE 1941)**

Кравчук Л. В.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри педагогіки вищої школи та суспільних дисциплін, Тернопільський національний медичний університет ім. І. Я. Горбачевського (Тернопіль, Україна),
e-mail: kravchuklv@tdmu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-0805-6709>

Kravchuk L. V.,

Ph.D, Associate Professor of the Department of Pedagogy of the Higher School and Social Sciences of the I. Ya. Horbachevsky Ternopil National Medical University (Ternopil, Ukraine),
e-mail: kravchuklv@tdmu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-0805-6709>

В статті розкрито антигуманну природу комуністичної системи, мотиви застосування репресій як права нової влади проти населення з іншим світоглядом, неефективність командно-адміністративних радянських методів управління сільським господарством, промисловістю. Проаналізовано діяльність радянської влади яка з вересня 1939 року почала впроваджувати силові методами управління, щоб утвердити сталінські реформи на окупованій території області, що у підсумку принесло одночасно зубожіння, занепад, обурення і загострення протиріч між населенням та радянським режимом.

Ключові слова. Комунізм, націоналізація, радянська влада, селянин, сільське господарство, приватна власність, промисловість, планування, облік.

Modern analysis and coverage of socio-political, socio-economic transformations in the Ternopil Region in September 1939-1941 contributes to the adoption of the narrative, the de-Sovietization of the consciousness of certain strata of modern society, and the awareness of the aggressive nature of totalitarianism. Secondly, Sovietization of Ternopil took place simultaneously with the elimination of Poland by destroying democratic European values, with the rigorous implantation of Stalin's party-state policy, aimed at establishing an authoritarian administrative command-and-control system in the western Ukrainian region whose rudiments are really felt in the modern Ukrainian society.

Keywords: Communism, nationalization, Soviet power, peasant, rural economy, private property, industry, planning, accounting.

ВСТУП.

Комунізм- означає спільність (тих чи інших матеріальних цінностей), власності.

Звідси, як система, комунізм є вченням про поглинання приватного інтересу і перетворення його в інтерес колективний.

Комуністична ідеологія не визнає приватну власність, а сповідує рівноправність, тобто рівноправну участь у власності ближнього, без роздумів, чи бажає твій ближній цього чи ні.

Комуністична теорія має в своїй основі на перший погляд гуманні ідеї, а своєю метою - втілення цих ідей в життя, а саме: на основі рівноправності всього суспільства влаштовує рівноправне користування всім, що складає необхідність, зручності і задоволення в людському житті і по можливості покращити становище всіх людей, та дати можливість рівномірному розвитку всім іншим особам. Отже, комунізм породжується із співчуття до бідувачів і страждань людей, що походять від бідності, приховуючи справжню свою природу, яка спроможна існувати тільки на бідності. Основним ґрунтом на якому приживається і розростається комунізм є найбідніші верстви населення, або класи, і лідером тут виступає пролетаріат, який не тільки із заздрістю поглядає на власників, але за вказівкою партії готовий прийняти най активнішу участь в боротьбі за матеріальні блага. В основі всієї комуністичної системи лежить тільки розрахунок. Віднімаючи власність в одних і передаючи її іншим, комунізм суперечить почуттю справедливості і порушуючи і знищуючи права інших, одночасно опирається на власне право. Переконливо про політику комуністичної системи говорять події на передодні радянсько-німецького зіткнення.

В ході захоплення Червоною Армією Тернопільщини розпочалося вирішення земельного питання за радянською методологією. Створювалися селянські комітети, які під керівництвом тимчасових управлінь (а в них абсолютно переважали представники окупаційної влади) брали на облік безземельних і малоземельних селян, а також тих, хто не мав коней, корів, сільгоспреманенту. У Тернопільському воеводстві за перші два місяці діяльності селянські комітети передали малоземельним і безземельним селянам понад 213 тис. га землі, 10 тис. коней, 8,6 тис. корів, 3,7 тис. свиней, значну кількість посівного матеріалу. Вони ж виділяли поміщицькі угіддя під пасовища для селянської худоби, організовували компанії цукрових буряків на колишніх поміщицьких плантаціях [1, с. 71–72]. Бажаючи, щоб суспільство було рівноправним у володінні капіталом і продуктами праці, система комунізму аналізує і критикує попередній польський лад і форми соціального життя, вважаючи цей порядок безперспективним, і тому намагається виправити недоліки сформованого соціального побуту західноукраїнського суспільства, утвердити власне право будь-яким способом, надати йому законну силу.

ОСНОВНА ЧАСТИНА. Однак перші кроки радянської влади, нібито спрямовані на ліквідацію соціально-економічної несправедливості та диспропорцій в аграрній сфері регіону, що склалися внаслідок антиукраїнської політики польської адміністрації, бажаних для більшовиків результатів не дали. Незважаючи на заклики керованих більшовиками селянських комітетів щодо розподілу конфіскованих земель, селяни брали її неохоче, а деякі відмовлялися зовсім. Насамперед супротив обумовлювався споконвічним почуттям приватної власності («не моє!»). Другою причиною було переконання місцевих жителів у недовговічності більшовицького режиму. По-третє, значна частина селян усвідомлювала, що аграрна політика більшовиків, реалізована ними на сході України, не передбачала такого «дару», як земельна власність, а тому пропонуваній ними розподіл земель сприймався лише як тимчасовий облудний маневр. Хоча про колективізацію села нова влада ще не згадувала, та про неї знали сільські господарі із «східноукраїнського досвіду» і здогадувалися, що таке чекає Західну Україну. Тому до кінця 1939 р. селяни не розібрали навіть половини поміщицьких земель. А всі конфісковані землі не були розібрані й до червня 1941 р. [2, с. 314–315].

Законодавчу основу конфіскації, націоналізації й передачі селянам поміщицьких земель надала прийнята Народними Зборами Західної України Декларація, що гласила: «На звільненій у поміщиків і капіталістів землі Західної України єдиним законним її господарем є трудовий народ: робітники, селяни і трудова інтелігенція» [3, с. 312–313]. Згідно з нею, у колишніх землевласників конфісковано 2,5 млн га орної землі, що складало

майже 29,5 % земельних угідь краю. Загальна площа експропрійованих і націоналізованих земель у Західній Україні перевищила 8 млн га, з яких безземельному й малоземельному селянству передано 4,5 млн га ріллі, луків і пасовищ. До грудня 1939 р. селянські комітети розподілили між бідняками понад 1,1 млн га землі. Крім того, селяни отримали худобу, сільгоспманент, зерно. Сільським жителям Тернопільщини передали понад 13 тис. коней, більше 14 тис. корів, 5,5 тис. свиней, 4,4 тис. овець. Загалом у західних областях одержали 84 тис. коней, близько 100 тис. голів ВРХ, 14 тис. свиней, 27 тис. овець [3, с. 312–313].

Слід зауважити, що перші конкретні кроки радянської влади щодо націоналізації землі, засобів виробництва, робочої худоби, майна були досить обережними та завуальованими. Підтвердження такому підходу знаходимо у перших постановках, створених у повітах тимчасових управлінь, де простежується підступний алгоритм радянської націоналізації. Оголошено про створення селянських комітетів з бідняків і середняків для захоплення й розподілу земель колишніх землевласників. При цьому наголошується, що відібрані землі розподіляються лише між колишніми наймитами, бідняками й середняками,

проте із застереженням, що ці землі та все майно колишніх експлуататорів береться на облік і передається під охорону селянських комітетів. Насамкінець попереджається, що винні у розбазарюванні відібраного й облікованого майна притягатимуться до суворої відповідальності [4, с. 4].

Наступне в задумі радянської влади – знищення трудових селянських господарств і перетворення їх власників, споконвічних сільських господарів, у звичайних одержавлених наймитів, які замість прибутку з приватного господарювання отримували мізерну платню від господаря-держави у вигляді трудоднів. Таким способом радянська влада отримувала десятки мільйонів дешевих робочих рук, які можна було планово й примусово використовувати в будь-який час і за будь-яким призначенням.

В загальному, за задумом партійно-державного керівництва, колективізація сільського господарства, позбавляючи селян основних засобів аграрного виробництва (землі, робочої худоби, засобів обробітку землі), була покликана поступово знищити у психології селян почуття приватної власності, а у свідомості – сприйняття себе приватним власником. Тобто ліквідувати економічний фундамент індивідуальної свободи сільського трудівника, а з цим і його прагнення до національної свободи й можливості реального супротиву комуністичному деспотизму [5, с. 126–127].

Особливо привабливим для нової окупаційної влади був аграрний потенціал Тернопільської області. Посівні площі Тернопільщини в 1940 р. складала 961,8 тис. га, Посівні площі Тернопільщини були найбільшими серед новоприєднаних областей: Волинська область – 682,5 тис. га, Рівненська – 629,1 тис. га, Львівська – 506,1 тис. га, Станіславська – 460,6 тис. га, Дрогобицька – 399,3 тис. га, Чернівецька – 390,1 тис. га, Закарпатська – 219,1 тис. га. Посівна площа всіх земель західних областей перед їх приєднанням до УРСР складала біля 5,9 млн га. За довоєнною статистикою, посівні площі УРСР за рахунок приєднання Західної України збільшились із 25,6 млн га до 30,2 млн га [6, с. 136–139].

Економічною основою такого переходу радянська влада вважала ті землі й те майно, яке селяни Тернопільщини отримали після ліквідації поміщицького й монастирського землеволодіння (200 тис. га землі, більше 11 тис. коней, понад 11 тис. корів, 1,2 тис. волів, 14,3 тис. центнерів насіння зернобобових культур, 18,5 центнера картоплі, 150 центнерів насіння багаторічних трав) [7, с. 46].

На квітень 1940 р. в області організовано 45 колгоспів, що об'єднували 3905 селянських господарств. Новоствореним колгоспам держава передала 3 тис. житлових і господарських будинків з колишніх поміщицьких маєтків, 1570 коней, 3240 голів ВРХ, 900 свиней, 1440 овець і надала понад 230 000 карбованців кредиту. Радянська пропаганда вважала, що за рахунок такої підтримки покращились основні показники аграрного виробництва краю. На поча-

ток 1941 р. в області вже працювали 95 колгоспів, результати господарської діяльності яких були такими: середні врожайність зернових досягла 13,2 ц/га, цукрових буряків – 215 ц/га, картоплі – 139 ц/га [7, с. 48].

Високі темпи соціалістичних перетворень у сільському господарстві області радянські історики ілюструють такими даними: на 1 червня 1941 р. в області діяли 529 колгоспів, які об'єднували 46,5 тис. селянських господарств (15 % всіх сільських господарств області) і яким належали 183,8 тис. га землі (18 % всіх земельних угідь Тернопільщини) [7, с. 47–49].

Діаметрально протилежну оцінку витоків, причин, характеру здійснення колективізації, стилю, форм і результатів роботи колективізованих господарств дають позабільшовицькі літературні джерела, які підкріплюють свої оцінки вагомими статистичними показниками, недоступними громадянину Країни Рад з причини радянської цензури й змісту комуністичної пропаганди. Доцільно конкретизувати параметри економічного тиску на селян. Одноосібні господарства зобов'язані були «продавати» державі по 20 кг м'яса з кожного гектара землі (при розмірах наділу до 2 га), по 30 кг м'яса (при наділі до 5 га) і по 50 кг (при наділі до 10 га). Держава платила селянинові 6 – 7 коп за 1 кг м'яса при ринковій ціні 75 коп./кг. Таке ж співвідношення складалося і при «продажу» зерна державі: по 90 кг з кожного гектара (обов'язково перед жнивими!), за які держава платила по 60 коп. за 1 кг пшениці (на ринку – 1,8 крб.) і 50 коп за 1 кг жита (на ринку – 1,2 крб.). Влітку 1940 р. із селян почали стягувати ще й грошовий збір: по 50 крб. за 1 га землі, по 60 крб. за 1 корову, по 120 крб. за 1 коня [2, с.317–319]. Комунізм взяв на себе не природню функцію дозувати свободу, прикриваючись правом, навіть рівноправністю. Якщо галицький селянин більше працював і відповідно мав більший дохід по відношенню до того хто менше працював, або зовсім не працював, то відповідно мав би на власний розсуд розпоряджатися своїми достатками. Але комуністична система рішуче блокувала його особисту волю, позбавляючи власних достатків для інтересів новоформуємого комуністичного суспільства і не дозволяла самим селянам розпоряджатись результатом власної праці

Однак, незважаючи на всі зусилля більшовицької влади, колективізація на західноукраїнських землях особливого успіху не мала: серед кількості організованих колгоспів більшість становили колгоспи-карлики з 10–20 об'єднаними селянськими господарствами. Складалася ситуація, коли на одного колгоспника припадало до 5 га землі, тому не всі землі засівали, а посіяне й посаджене доглядали недбало і збирали невчасно [2, с. 326–327].

Партійно-державна влада вживала різноманітні нормативно-адміністративні заходи для прискорення переходу до соціалістичної системи господарювання в аграрній галузі західноукраїнської економіки Тернопільській області селянам-одноосібникам

дозволялося мати в користуванні до 7 га сільськогосподарських угідь, а в деяких районах (Вишнівецький, Збараський, Лановецький, Катербузький, Новосільський, Почаївський і Шумський) – до 10 га. Усі залишки землі понад встановлені норми у некооперованих селян вилучалися і передавалися колгоспам або в Земельний фонд (при відсутності колгоспів) для наділення землею безземельних і малоземельних селян, а згодом і для новоорганізованих колгоспів. Практичне виконання постанови покладалося на сільські ради, яких у цьому питанні контролювали виконкоми районних рад, що діяли під керівництвом райкомів партії [8, с. 43–44].

Усі державні заходи не тільки не враховували інтересів селянина, як основного суб'єкта сільськогосподарського виробництва, а й були спрямовані на подальше його закріпачення, позбавляли найменшої свободи і посилювали державний грабунок його праці, чим знищували будь-які стимули до його зацікавленої участі в сільськогосподарському виробництві. За статистичними даними, доступними на ту пору лише зарубіжним дослідникам, продукція колективізованого сільського господарства СРСР в 30-х роках складала лише 55–58 % аграрної продукції 1913 р. [5, с. 128–129].

Комунізм в силу принципу рівності між членами суспільства, деспотично забороняв мати будь яку приватну власність. Якщо ця власність в одного мала великі розміри, а в іншого малі, або її зовсім не було, то комунізм негайно її урівноважував. Отже спільне і рівноправне володіння всіма капіталами і продуктами праці – це основна і незмінна вимога системи яка насаджувала її всіма засобами аж до репресій. Тотожні трансформації спостерігаємо і в інших соціально-економічних сфері області. Першим кроком революційно-демократичних перетворень у промисловості було встановлення робітничого контролю над виробництвом з боку спеціально створених робітничих комітетів. Використовуючи високу суспільно-політичну та трудову активність робітників, зазначається у радянських дослідженнях, і спираючись на тимчасові органи народної влади, робітничі комітети організовували збереження майна підприємств, встановлювали 8-годинний робочий день, забезпечували нормальну роботу трудових колективів, здійснювали контроль за виробництвом і рівнем заробітної плати, повертали на робочі місця робітників, звільнених раніше за політичну неблагонадійність.

Лише за січень 1940 р. на Тернопільщині створено 28 артілей. Разом з націоналізацією в економіку регіону прийшли радянські методи господарювання, однією з характерних рис якого було розростання адміністративного апарату: на 4 – 5 працюючих припадав один управлінець, що вело до здорожчання продукції через зростання її собівартості. Зазнала реформи банківська система: 414 націоналізованих банків і 1500 кредитних установ були об'єднані в 6 обласних контор і 50 районних відділень Держбанку

СРСР. Керівництво фінансовими потоками здійснювалося лише з Москви [9, с. 107–108].

Партійно-державні органи краю практично одночасно з прийняттям відповідної постанови ЦК ВКП(б) щодо націоналізації промислових об'єктів розпочали активну кампанію з ліквідації приватної власності у виробничій сфері як головної перешкоди на шляху соціалістичної трансформації всієї системи соціально-економічних відносин і формування всіх структурних елементів соціалістичної економіки в радянському (на ту пору сталінському) варіанті.

Державні органи своїми постановами визначали конкретні списки фабрик, заводів, банків, підприємств транспорту й зв'язку, комунального господарства, побутових установ, а також великих будинково-дворів, які підлягали націоналізації, створили для цього спеціальні комісії, які розпочали процес деприватизації. Націоналізація, що спочатку проводилася на підставі постанов тимчасових управлінь, перейшла у повне відання виконкомів областей і повітів (районів). У зв'язку із цими постановами на підприємствах, в установах і закладах проводилися збори робітників і службовців, де представники органів влади оголошували рішення про націоналізацію об'єкта й про призначення нового керівника. Загалом по Західній Україні націоналізовано 1998 підприємств, з них 251 – в Тернопільській області [1, с. 127–129].

Націоналізація промисловості й банків створила економічні основи для соціалістичної трансформації народного господарства західних областей, а також, як вважають аналітики радянських часів, для ліквідації їх господарської й культурної відсталості та піднесення до рівня передових областей Радянської України. Підкреслюється, що цьому сприяла й допомога з боку російського та інших народів СРСР, які надсилали на Західну Україну промислове обладнання, механізми й техніку, матеріали, необхідні для розвитку всіх галузей промисловості краю. РНК УРСР і ЦК КП(б)У постановою від 16 лютого 1940 р. затвердили план індустріалізації західних областей Української РСР на 1940 р.. Для асигнування такого стратегічного плану РНК СРСР виділив на промисловість краю 2,7 млрд крб. [1, с. 130].

Керівництво області виходило з того, що націоналізація промислових об'єктів створює необхідні передумови для перебудови і розвитку різних галузей промисловості. Вже у квітні 1940 р. в області працювали кілька сотень промислових підприємств, де було зайнято понад 10 тисяч робітників. Тільки в Тернополі діяло 36 підприємств, на яких працювали 1480 робітників. На базі дрібних кустарних виробничих об'єктів створено 11 райпромкомбінатів, 4 райхарчкомбінати й 4 торфопідприємства. Після укрупнення дрібних промислових одиниць наприкінці 1940 р. в області діяли 14 підприємств союзного, 111 – республіканського, 108 – обласного й 15 промислових комбінатів районного підпорядкування, де працювали більше 10 тисяч робітників.

Загальна кількість працюючих у державній і кооперативній промисловості перевищила 16 тис. осіб [10, с. 22–23].

Радянські історичні джерела вказують, що високими темпами розвивалася промисловість області в першій половині 1941 р.: достроково створено майже 20 промкомбінатів, 26 промартілей, декілька комунально-побутових закладів. Підприємства освоїли 41 новий вид виробів з місцевої сировини. Загалом за 1939 – 41 роки в області збудовано й реконструйовано Радянсько-сталінський варіант націоналізації наніс нищівний удар по важливій та ефективній структурі українського господарського життя, як промислова кооперація, що мала вікові традиції. До вересня 1939 р. особливо важливу роль в господарському житті західноукраїнського населення відігравали саме кооперативи. Розгалужена система кооперативів діяла у Тернопільському воєводстві: «Центросоюз» виготовляв мило і нитки, «Суспільний промисел» – цукор і каву, «Будучність» – цигаркові папірці та гільзи, «Калина» і «Продукція» – мармелад і овочеві консерви, «Пласт» – печиво, кооперативи в Тербовлі й Рогатині – м'ясні вироби, «Фортуна» – цукерки, «Еlegant» – пасту до взуття тощо. Під кінець 1938 р. молочний кооператив «Маслосоюз» об'єднував 138 районних молочарень, що мали по селах понад 2000 молокозбірень. У «Молокосоюзі» було скооперовано 41 % сільських господарств, що давали більше 200 тисяч поставальників молока, які упродовж 1938 р. поставили до молочарень 115 млн літрів молока й виготовили 3,25 млн кг масла. Перша більшовицька окупація Західної України у вересні 1939 р. не припинила розвитку української кооперації – вона її просто ліквідувала» [11, с. 460–461].

Отож, націоналізація західноукраїнської економічної сфери руйнувала налагоджені у попередні часи зв'язки й знищувала традиційні форми українського господарського життя. Загалом процес перебудови економічного життя західноукраїнських земель здійснювався на випробуваних в СРСР принципах, але був максимально стиснутим у термінах виконання завдань кожного з її етапів. Тому насамперед здійснювалося формування основи більшовицької системи господарства – державної власності через націоналізацію промисловості, торгівлі, банків та землі й сільськогосподарських об'єктів, а загалом – через ліквідацію приватної власності. Приватного власника, як капіталіста-експлуататора, як джерело контрреволюційної пропаганди, влада знищувала економічно або навіть фізично. Цього, вважали більшовики, заслуговував і купець-спекулянт, який не лише жив за рахунок комерційного обману трудящих, а й деморалізував суспільство. Третьою ворожою категорією, проти якої спрямовувалися заходи приватизації, були заможні сільські господарі, в радянській термінології «куркулі», діяльність яких вимагала посиленої уваги органів НКВС. Саме тому до керівництва господарськими структурами різних

рівнів і профілів залучалися не досвідчені господарники, не кваліфіковані працівники, а ті, хто не мав приватної власності, об'єктів господарювання, а отже, і не мав досвіду господарської діяльності, зате не був скомпрометованим буржуазновласницьким минулим [2, с. 258–259].

Водночас із руйнуванням традиційних і підтверджених часом ефективних форм і принципів економічної діяльності господарських структур Західної України партійно-державний центр нав'язував штучні антидемократичні та неприйнятні для регіону форми й методи організації господарського життя. Армія апаратників, що сиділа в наркоматах Москви й Києва, засипала господарські установи Західної України тисячами безглузких директив, інструкцій і вказівок, яких фахівці на місцях не встигали навіть прочитати. Виробництво, розподіл і постачання на місяць виготовленої продукції за документами виглядали продумано й узгоджено, але на практиці панувало повне безладдя: товари, необхідні влітку, поставляли взимку; для ближчих до центру місцевостей була характерна затовареність, а у віддалених населених пунктах панував гострий дефіцит цих же товарів; [2, с. 262–264].

Відповідно до вкрай громіздкої дилетантської та вищою мірою неефективної системи управління виробничою сферою була запроваджена система фальшивого соціалістичного обліку у формі так званої радянської статистики, для якої об'єктивність даних не була обов'язковою умовою звітності. Більшовицька статистика віддавала перевагу зіставленню відсотків, а не порівнянню фактичних економічних показників.

Для ілюстрації: невелика соціалістична взуттєва фабрика, що випускала на рік 2 тис. пар взуття, після розширення виробничих площ і збільшення кількості працюючих стала випускати по 4 тис. пар взуття, тобто ріст виробництва склав 200 % при фактичному збільшенні продукції на 2 тис. одиниць; велика капіталістична взуттєва фабрика, яка виробляла щорічно по 20 тис. пар взуття, збільшила виробництво на 4 тис. пар, що дало приріст випуску продукції на 20 %. В результаті, за більшовицькою статистичною методикою, соціалістичне підприємство працює в 10 раз ефективніше від капіталістичного (зростання на 200 % проти 20 %), хоча реально приріст капіталістичного виробництва в натуральних вимірах був удвічі більшим (4 тис. пар проти 2 тис. пар). «Хитрість» більшовицької статистичної методики полягала у свідомому ігноруванні або замовчуванні вихідної бази статистичних підрахунків [5, с. 67–68].

Бюро обкому КП(б)У вважало націоналізацію «глибоко політичною справою», вирішення якої не зуміли забезпечити голови міськрад і райвиконкомів та секретарі повітових і міських комітетів партії. Персонально вказано заступнику голови облвиконкому та завідувачому облкомунгоспом «на відсутність з їх боку належного керівництва ходом націоналізації в області». Цим визнано, що націоналізація

здійснювалася державними структурами краю під керівництвом партійних органів.

Бюро обкому вирішило здійснити перевірку рівня організації роботи націоналізованих підприємств, створити інститут керуючих будинками (кербудів) і провести з ними відповідну нараду, а також на одному з наступних засідань заслухати звіт облвиконкому та облкомунгоспу про підсумки націоналізації підприємств в області. На бюро було оприлюднено факти зловживання службовим положенням при націоналізації майна: начальник облвідділу зв'язку незаконно провів націоналізацію приміщень для потреб працівників апарату цього відділу [12, арк. 6].

Згаданий факт не був поодиноким, бо порушення встановлених норм і правил стали невід'ємною ознакою бюрократичної системи управління, що підпорядковувалася лише партійним вказівкам і зневажала нормативні приписи й вимоги, перекладаючи їх на плечі підлеглих. В умовах такої системи справа націоналізації загрожувала вийти з-під контролю, бо у процесі її здійснення відкривалися широкі можливості управлінському, в тому числі й партійно-бюрократичному, апарату для зловживань в особистих інтересах. Під націоналізацію незаконно потрапляли лікарі, вчителі, інженери, навіть робітники й квартиронаймачі, водночас приватні власники, зокрема власники великих будинковолодінь, залишалися поза націоналізацією. Однак порушення та зловживання при проведенні націоналізації продовжувалися, про що свідчать багаточисельні заяви мешканців Тернополя до президії міської ради зі скаргами на несправедливу націоналізацію їх майна. Зокрема, на засіданні президії Тернопільської міськради 19 березня 1940 р. таких заяв розглядалося більше двадцяти. Рішення приймалися практично однотипні: після аргументації «у зв'язку з тим, що...» йшов конкретний висновок, за яким слідувало: «націоналізацію вважати правильною і в проханні відмовити» [13, арк. 86–87].

Практичний аспект націоналізації майна в області неодноразово вивчався Тернопільським облвиконкомом. Так, на засіданні президії облвиконкому 25 січня 1940 р. слухали питання «Про націоналізацію, облік і збереження державних фондів у Борщівському повіті». У постанові зафіксовано низку грубих порушень. Насамперед, у повіті націоналізували 20 дво- три-кімнатних будинків, що явно не підлягають націоналізації, а їх власники не належать до категорії заможних громадян (приватних власників). Причому одночасно у власників повітвиконком «відібрав особисте майно, навіть не залишивши необхідної кількості харчових продуктів і предметів першої необхідності». Мешканців незаконно націоналізованих будинків виселяли на вулицю, не пропонуючи взамін інших житлових приміщень. Націоналізоване майно свідомо обліковувалося недбало, що створювало умови для його розкрадання. Водночас мали місце випадки повернення націоналізованих будинків і майна крупним власникам без будь-яких на це

законних підстав [14, арк. 6–7].

Окремі негативні прояви процесу націоналізації були настільки тривожними й резонансними, що з метою уникнення радикальної реакції місцевого населення партійні органи вдавалися до жорстких персональних рішень. Так, за спробу націоналізації та опису майна ченців монастиря с. Михайлівка Борщівського району завідувача відділу Борщівського повіткому КП(б)У звільнено з посади, розпочато слідчі дії, а питання про його партійність вирішувалося після завершення слідства [15, арк. 24].

З метою запобігання помилкам і порушенням у процесі націоналізації в міськрадах і повітвиконкомах затверджували списки об'єктів, що підлягають націоналізації з детальною їх характеристикою. Один із таких списків затвердила президія Тернопільської міської ради 13 січня 1940 р. Рішення по кожному об'єкту зі списку формулювалося стандартно: «Будинок гр. Енгля, вул. Коперніка, 9, що складається із 10 квартир, 31 кімнати, має житлову площу 582 кв. м., та його майно – націоналізувати, а мешканців із квартир переселити» [16, арк. 155].

ВИСНОВОК: Таким чином процес націоналізації в області проходив настільки складно і суперечливо, що у звітній доповіді на І-й звітній обласній партійній конференції у квітні 1940 р. повідомлено лише про певні успіхи в націоналізації поміщицьких і монастирських земель, а щодо націоналізації у сфері промислового виробництва та будинково-лодіння делегатів конференції поінформовано про «численні порушення соціалістичної законності». Оприлюднено також факти супротиву місцевих жителів. Наприклад, жителі села Михайлівка Борщівського району побили членів волосного комітету за спробу націоналізувати майно місцевого монастиря. Обурення населення викликали факти привласнення чиновниками, в основному працівниками місцевих виконкомів, націоналізованого майна. Такому привласненню у формі розкрадання сприяла недосконала процедура націоналізації: здебільшого без опису майна, без належного оформлення актів та іншої документації. У підсумку, визнається у звітній доповіді конференції, обком партії більше займався виправленням системних порушень в ході націоналізації, аніж питаннями її організації, здійснення та ефективного використання націоналізованого майна» [17, арк. 58–59].

Отже, з вище наведених фактів ми бачимо як відбувалося порушення свободи людини і її права, яка вправі розпоряджатись своєю власністю: чи віддати її громаді, приватній особі, чи користуватись нею самому, не розділяючи її ні з ким. Нажитий нею капітал, звичайно, вільно передає у спадок сину, родичу і т.д. а той отримавши чужу власність шляхом доброї чиєїсь волі, тому має право користуватись нею як завгодно, так як в силу подарка, вона з чужої власності стала його.

Але комунізм не дає права людині розпоряджатись продуктами своєї справи, так як хочеться, а

заставляє віддавати у розпорядження іншим. Таким чином комунізм проголошує право в ім'я свободи, віднімає у людини одне із самих суттєвих і невідемних його прав- це його волю. Підтвердженням нашої позиції є тлумачення природи комунізму у енциклопедичних словниках дожовтневого перевороту. Комунізм- економічне і соціальне вчення, що вимагає спільності власності і соціальної рівності між особами [18, с.1729].

Комунізм -соціальне вчення, яке намагається зрівняти всіх членів суспільства у власності, шляхом знищення індивідуальної власності і на заміну її пропонується загальна власність, ліквідовуючи приватну власність, інші (комуністи) рекомендують знищити сім'ю і обов'язковість спільних квартир та обідів [19, с. 1028]. Комунізм – це плід людського розуму, який заперечував приватну власність. А прагнення до приватної власності є вродженна необхідність всього органічного світу.

Прагнення до власності, в загальному розумінні, у рослинному світі виражаються у всмоктуванні із землі необхідних поживних речовин, в житті тварини це прагнення володіти їжею. Людина з малечку, починаючи від іграшки прагне мати щось своє.

В подальшому житті людини це прагнення виражається до забезпечення і володіння всіма засобами для власного розвитку. Власність-вроджена необхідність всього живого, а вимоги комунізму- є не природніми, а відповідно не реальні в практичному житті.

Список використаних джерел

1. Бабій Б. М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР Київ : Вид-во АН УРСР, 1959. 193 с.
2. Західня Україна під більшовиками. ІХ.1939 – VI.1941 // Збірник статей / за ред. Мілени Рудницької. Нью-Йорк, 1958. 494 с.
3. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / за заг. ред. Сливки Ю. Ю. Київ : Наукова думка, 1989. 482 с.
4. Як жили робітники, шевці за польського панування. с. 2.// Сталінським шляхом. 1939. 30 вересня (№ 3).
5. Двадцятий з'їзд КПРС без маски / Видання закордонних частин ОУН, 1956. 168 с.
6. Брыль М. Освобожденная Западная Украина. Москва, 1940. 30 с.
7. Історія міст і сіл УРСР [у 26 тт.] Т. XIX : Тернопільська область / гол. редкол. Нечай С.П. Київ : Інститут історії АН УРСР, 1973. 640 с.
8. З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР // Збірник документів і матеріалів / за ред. Івасюта М. К. Київ : Наукова думка, 1976. 509 с.
9. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-ті–50-ті рр. XX століття (історико-політологічний аспект). Луцьк : Надтир'я, 1995. 175 с.
10. Нариси з історії Тернопільської обласної пар-

тійної організації. Львів : Каменяр, 1980. 288 с.

11. Збараччина. Збірник статей, матеріалів і споминів / за ред. Володимира Жили. Т.1. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1980. 740 с.

12. Державний Архів Тернопільської Облaсти „далі(ДАТО). Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 5. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 3 січня 1940 року «Про хід націоналізації промислових підприємств і житлових будинків по м. Тарнополю». Арк. 6–7.

13. ДАТО. Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 105. Постанова президії Тарнопольської міської ради від 19 березня 1940 року «Розгляд заяв про невірну націоналізацію майна». Арк. 86–87.

14. ДАТО. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 6. Постанова Тарнопольського облвиконкому від 25 січня 1940 року «Про націоналізацію, облік і збереження державних фондів по Борщівському повіту». Арк. 6–7.

15. ДАТО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 5. Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 13 січня 1940 року «Про факти описування майна монахів с. Михайлівка Борщівського району». Арк. 24.

16. ДАТО. Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 105. Постанова президії Тарнопольської міської ради від 13 січня 1940 року «Про затвердження списків будинків, які належать до націоналізації». Арк. 154–156.

17. ДАТО. Ф. П.-1. Оп. 1. Спр. 3. Стенограма першої обласної партійної конференції 23–25 квітня 1940 р. Арк. 1–159.

18. Филиппов . М.М .Енциклопедический словарь в трёх томах. том II . СПб .1901г. 2688 с .

19. Павленков Ф. Энциклопедический словарь . С. Петербург. 1913г. 3104 с.

References

1. Babiy b. M. Reunification of western Ukraine with the Ukrainian SSR. Kyiv: View-AN URSR, 1959 193 с.

2. Western Ukraine under the Bolshovykami. IX. 1939 – VI. 1941//Journal of articles/by Ed. Mileny Rudnytska. New York, 1958. 494 с.

3. Reunification of Western lands with Soviet Ukraine/for the ZG. Ed. I. Slivka, Kyiv: Naukova Dumka, 1989. 482 с.

4. How to live workers, Shevttsi for Polish domination. P. 2.//Stalin's way. 1939 September 30, (No. 3).

5. The twentieth Congress of the CPSU without a mask/publication of foreign Parts OUN, 1956. 168 с.

6. Вгыл m. Osvozhdenneya Zapadnaya Ukraine. Moscow, 1940. 30 p.

of Ukraine «. Lviv, 1997. 26с.

7. History of cities and villages of the USSR [in 26 тт.] т. XIX: Ternopil'ska Oblast/goal. The Redcount. Nechai S. P. Kyiv: Institute of History AN URSR, 1973 640 с.

8. From the history collectivization agriculture of western regions Ukrainian SSR//collection of documents and materials/by Ed. Ivasyuk M. K. Kyiv: Naukova Dumka, 1976 509 с.

9. Yarosh b. O. Totalitarian regime at Western. 30th – 50s 20TH century (historical-political-logical aspect). Lutsk: Nadvirna, 1995. 175 с.

10. Essays on the history of Ternopil regional party organization. Lviv: Kamenyar, 1980 288 с.

11. Zbarazh. A collection of articles, materials and sporadic/by Ed. Vladimir lived. T. 1. NEW YORK-Paris-Sydney-Toronto, 1980. 740 с.

12. State Archive of Ternopil Region, further (DATA). F. P-1. Op. 1. Спр. 5. Decree of the Tarnopolish Committee of the State ENTERPRISE (b) of January 3, 1940 «on the process of nationalization of industrial enterprises and residential buildings in the city of Tarnofield». Arc. 6 – 7.

13. ДАТО. F. R-9. Оп. 1. Спр. 105. Resolution of the Presidium of the Tarnopol City Council dated March 19, 1940 «Consideration of applications on the incorrect nationalization of property». Arc. 86 – 87.

14. ДАТО. F. R-1833. Оп. 6. Спр. 6. The decision of the Tarnopolish Regional Executive Committee of January 25, 1940 «on nationalization, accounting and preservation of public funds on Borshchiv County». Arc. 6 – 7.

15. ДАТО. F. P-1. Оп. 1. Спр. 5. Decree of the Tarnopolish Committee on (b) in January 13, 1940 «On the Facts of survey of property of monks S. Mykhaylivka, Borshevsky area». Arc. 24.

16. ДАТО. F. R-9. Оп. 1. Спр. 105. Resolution of the Presidium of the Tarnopolish City Council dated 13 January 1940 «on approving the lists of houses belonging to the nationalization». Arc. 154 – 156.

17. ДАТО. F. P-1. Оп. 1. Спр. 3. Transcript of the first regional party conference on 23 – 25 April 1940 Arc. 1 – 159.

18. Filippov. M. M. Entzklopedychesky Slovar in three volumes. and volume II. ST. PETERSBURG. 1901 G. 2688 с.

19. Pavlenkov F. Entzklopedychesky slovarь. S. Peterburg. 1913 G. 3104 с.

УДК 94 (477) «1941/1944»

**СИСТЕМА РЕПРЕСИВНО-КАРАЛЬНИХ
ОРГАНІВ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА»:
ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ТА СЛУЖБОВА
КОМПЕТЕНЦІЯ (1941 – 1944 РР.)**

**THE SYSTEM OF REPRESSIVE
AND PUNITIVE ORGANS OF THE
REICHSKOMMISSARIAT «UKRAINE»:
ORGANIZATIONAL STRUCTURE AND
PROFESSIONAL COMPETENCE (1941-1944)**

Куницький М. П.,

доктор історичних наук,
доцент, президент громадської організації
«Інформаційно-комунікаційний менеджмент
інтелектуальної власності»
(Україна, м. Київ),
e-mail: 2757 Mk@gmail.com

Kunytskyy M. P.,

*Doctor of Historical Sciences, Docent, President
of public organization «Information and
communication management of intellectual
property» (Ukraine Kiev),
e-mail: 2757Mk@gmail.com*

Використавши широке коло архівних документів та проаналізувавши спеціальну історичну літературу, автор публікації з'ясовує організаційно-правові та службові компетенції німецьких та місцевих поліцейних формувань, які були створені на теренах Райхскомісаріату «Україна» (далі – РКУ). Реконструкція цих аспектів минулого дозволяє більш детально з'ясувати мету та завдання окупаційної політики, яка проводилася адміністрацією РКУ щодо місцевого українського суспільства.

Автор публікації доводить, що основна ставка у впливі на місцевий соціум з боку окупаційної адміністрації РКУ відводилася виключно силовим, репресивно-каральним заходом. Основним інструментом цього впливу стали цивільна жандармерія та місцева поліція РКУ.

Ключові слова: поліція, жандармерія, окупаційна адміністрація, окупаційна політика, місцеві органи влади, управи, місцеве населення, Райхскомісаріат «Україна», гебітскомісаріат.

Having used a wide group of archival documents and analyzing special historical literature, the author of the publication examines the organizational and legal competences of German and local police forces that were created in the territory of the Reichskommissariat «Ukraine». Reconstruction of these aspects of the historical past allows us to examine in more detail the goals and objectives of the occupation policy pursued by the administration of the RKU in relation to the local Ukrainian society. The author of the publication argues that the main stake in the influence on the local society by the occupation administration of the RKU was assigned solely to force, repressive and punitive measures. The main instrument of this influence was the civilian gendarmerie and the local police of the RKU.

Keywords: police, gendarmerie, occupation administration, occupation policy, local authorities, local population, Reichskommissariat «Ukraine», gebitskommisariat.

Події, пов'язані з Другою світовою війною та періодом гітлерівської окупації України були тим часом, коли вирішувалась доля існування нашого народу. Опинившись у центрі світового глобального конфлікту, український народ упродовж більш як двох років виконував роль об'єкта нещадної колоніальної експлуатації зі сторони Третього Райху, котра передбачала ліквідацію будь-яких ознак державності, різкий повал усталених форм соціального життя, нищення окремих етнічних категорій населення, використання ресурсів окупованої країни для потреб ведення війни та підготовку «життєвого простору» для німецького народу.

Актуальність теми дослідження зумовлюється масштабністю тих соціальних, етнічних, ментальних, демографічних наслідків, масового психолого-травматичного синдрому, які з'явилися у результаті діяльності гітлерівського окупаційного апарату влади та усе ще продовжують впливати на особливості розвитку сучасного українського соціуму.

Окупація країни позбавила український народ творити власні державницькі структури. Натомість на місці колишньої УРСР постали чотири окупаційні зони: РКУ, дистрикт «Галичина» (як складова частина Генерал-губернаторства), зона відповідальності військової адміністрації та Трансністрія – складова частина Румунії. Найбільшою окупаційною зоною став РКУ, який управлявся німецькою цивільною адміністрацією. Саме на теренах цього найбільшого за розмірами та чисельністю населення адміністративного формування, окупаційний режим досяг своїх найбрутальніших меж.

Перед окупаційною адміністрацією поставала не лише проблема освоєння завойованих територій (часто – у формі типового пограбування), а й необхідність більш ефективної експлуатації та довготривалого утримання їх у сфері свого економіко-політичного впливу. При цьому використовувалися як силові методи розв'язання об'єктивно існуючих відцентрових тенденцій і пов'язаних з цим процесом проблем, так і спроби врегулювання їх за допомогою організації співпраці з представниками еліти завойованих етносів, проведення «справедливого» розв'язання наболілих соціальних проблем.

Відповідно до зазначеної публікації метою є аналіз основних засад діяльності окупаційної адміністрації РКУ при створенні системи правоохоронних органів, завданнями – визначення службової компетенції їх працівників та службовців. Цим і зумовлюється актуальність заявленої проблеми.

Заявлена проблема в історичній науці вивчена лише частково. У комплексному та системному вимірах вона так і не знайшла свого цілісного відображення в історіографії. Відомі лише окремі публікації І. Дерейка [1], В. Шайкан [2], С. Боган [3], О. Гончаренка [4, с. 59 – 67; 5, с. 340 – 350; 6, с. 137 – 147; 7, с. 90 – 96; 8, с. 43 – 54; 9, с. 257 – 264; 10, с. 48 – 54; 11, с. 180 – 187; 12, с. 124 – 130; 13, с. 136 – 140; 14; 15, с. 49 – 55], М. Куницького та О. Лисенка [16], Б.

Зека [17, с. 105 – 111], І. Тарнавського [18, с. 63 – 80]. Історіографічний аналіз проблеми участі місцевих поліційних формувань РКУ у Голокості відображена у монографії О. Гончаренка [19].

Будь-яка державна система управління потребує правоохоронних органів, але в умовах окупаційної дійсності значення і роль репресивно-карального апарату зростали майже до безмежжя. Поряд із владними структурами цивільної адміністрації РКУ, на цій же території діяли німецькі поліційні органи та формування.

Основна ставка німецької адміністрації у взаєминах з підкупаційним соціумом на теренах РКУ робилася на силові, каральні засоби. Їх тиск на місцеве суспільство мав досягти такого рівня, за якого припинявся рух опору, а будь-яка протидія заходам окупаційної адміністрації була б неможливою навіть гіпотетично. У таких умовах від ефективної діяльності німецьких репресивно-каральних органів реалізація основних напрямів окупаційної політики залежала напряму.

Указом А. Гітлера «Про введення поліційного режиму в окупованих областях СРСР» від 17 липня 1941 р. поліційна охорона в окупованих районах СРСР, а, отже і в Україні, безпосередньо покладалася на Райхсфюрера СС і шефа німецької поліції Г. Гімлера.

У результаті пошуку засобів та принципів підходів до проблеми розбудови німецьких поліційних структур в окупованих областях СРСР, у Берліні виникло рішення про створення відповідних органів комбінованого типу. У результаті поліційна охорона на теренах покладалася на поліцію порядку. До неї входили два структурні підрозділи – охоронна поліція та поліція порядку. Наймасовішим поліційним підрозділом, представленим у кожному колишньому райцентрі- стала цивільна жандармерія РКУ. Поліція безпеки та СД була найменш чисельною за кількістю особового складу й структурно присутньою тільки у найважливіших центрах генеральних округ РКУ.

Керівництво поліцією СД та поліцією порядку здійснював Вищий СС і поліцейський фюрер (Höherer SS und Polizei Führer Rusland-Sud), який мав двох заступників – з поліції безпеки і СД та поліції порядку. Від червня до грудня 1941 р. ним був СС-обергрупенфюрер Ф. Еккельн, а з грудня 1941 р. і до березня 1944 рр. – СС-обергрупенфюрер Г. Прюцман. У кожному з генеральних округів усією поліцією керував СС і поліцейський фюрер (SS und Polizei Führer), який також мав двох заступників. На рівні гебітскомісаріатів була створена майже аналогічна організаційна структура поліційних органів [20, с. 262, 263].

З 1942 р. поліція безпеки та СД напряму підпорядковувалася відомству Г. Гімлера й виконувала лише його вказівки. Керівники цивільної адміністрації РКУ отримали право віддавати накази поліції порядку та жандармерії, а також місцевій охоронній поліції [21, с. 42].

До компетенції керівництва поліції безпеки та СД в РКУ належали справи політичного порядку, боротьби з учасниками руху Опору, контроль за церквою, а також «остаточне розв'язання» «єврейського питання» [22, арк. 49 – 55]. Здебільшого всі справи, які потрапляли до рук працівників цього репресивно-карального органу, розглядалися в досить обмежені терміни та в позасудовому порядку. В поле зору поліції безпеки та СД могли потрапити й працівники та службовці цивільної адміністрації РКУ. Співробітники поліції безпеки та СД мали право проводити оперативні та слідчі дії і щодо них.

Цивільна жандармерія РКУ була наймасовішим німецьким поліційним підрозділом. Структурно вона поділялася на головні жандармські команди, команди та пости. Територіально вони відповідно розподілялися по генеральних комісаріатах, гебітскомісаріатах та адміністративних центрах районів, що до них входили. Головні жандармські команди дислокувалися у найважливіших центрах генеральних комісаріатів [23, арк. 1].

У системі жандармерії РКУ та генеральних округ були задіяні також поліційні батальйони [24, арк. 3 – 5, 8]. До створення стаціонарних жандармських команд та постів, підрозділи німецьких поліційних батальйонів на території своєї дислокації виконували за них відповідні службові функції [25, арк. 20].

У відомчому плані жандармські команди та пости підпорядковувалися генеральним комісарам та гебітскомісарам, а також власному поліційному керівництву, що існувало на рівні цих адміністративно-територіальних одиниць (утворень).

До службової компетенції підрозділів цивільної жандармерії належали всі питання, пов'язані з порушенням встановленого порядку [26, арк. 4], спекуляцією [27, арк. 1], кримінальними злочинами та хуліганськими вчинками місцевого населення [28, арк. 80; 29, арк. 60], боротьбою з самогоноварінням [30, арк. 6], крадіжками майна [31, арк. 65], випадками насильницької смерті [32, арк. 1; 33, арк. 113], протидією учасникам руху Опору [34, арк. 1; 35, арк. 37; 36, арк. 50], розшуком втікачів із таборів військовополонених та інших місць утримання [37, арк. 53].

Місцеве населення мало право поскаржитися на неправомірні дії місцевої поліції та працівників органів місцевого управління [38, арк. 175; 39, арк. 1, 2; 40, арк. 1 – 5; 41, арк. 13; 42, арк. 182]. Наслідком цих заяв ставали слідчі дії, які й проводилися жандармами.

Розгляд слідчих залежав від особистого бачення керівників місцевої жандармерії, які практично були безконтрольними. Вони могли проводити повноцінні слідчі дії щодо порушників порядку та хуліганів [43, арк. 7; 44, арк. 5], але на практиці, доволі часто підслідні розстрілювалися наступного дня після затримання [45, арк. 97 – 100].

Отже, фактично цивільна жандармерія РКУ виконувала завдання і функції кримінальної поліції, забезпечуючи правопорядок та слухняну поведінку

місцевого населення.

Водночас, до службової компетенції цивільної жандармерії РКУ належали й інші питання, які дають підстави вважати цей поліцейський підрозділ засобом реалізації репресивно-карального сегмента гітлерівської окупаційної політики. Жандармерія займалася боротьбою з рухом Опору, влаштовувала показові страти та розстріли засуджених до вищої міри покарання місцевих мешканців. Але наймасштабнішим завданням, яке довелося виконувати жандармерії, стало тотальне знищення мирного єврейського населення, яке з цілого ряду причин уціліло під час акцій 1941 р.

Хоч цивільна жандармерія РКУ і вважається наймасовішим німецьким поліцейським органом, вона також не була великою за кількістю особового складу. Як правило, розміщений у центрі гебітскомісаріату жандармський пост міг складатися з 5, а той 15 – 20 жандармів [46, арк. 81, 82; 47, арк. арк. 18]. Бажала кращого й система матеріально-технічного забезпечення діяльності підрозділів жандармерії [48, арк. 44 – 47].

У зв'язку з цим з перших днів окупації на теренах України з'явилися поліцейні формування, повністю набрані з представників місцевого населення чи військовополонених. Вони мали різну назву, хоч здебільшого їх ідентифікували як «місцеву допоміжну поліцію». З часом, після утворення РКУ, цей поліцейський підрозділ отримав назву «місцева охоронна поліція» або «допоміжна охоронна поліція». Територіально їх підрозділи розподілялися на районну, кущову та сільську поліцію. Вся їх структура підпорядковувалась і замикалася на поліцейському керівнику гебітскомісаріатів. Іншої вертикалі управління місцева охоронна поліція не мала. Так німецьке керівництво уникало можливої протидії з боку місцевої поліції, яка була озброєна, а відтак становила певну загрозу інтересам Райху та ідеологічним постулатам нацизму, відповідно до яких лише представники Німеччини мали право на носіння зброї. Але реальність була такою, що від цього принципу довелося відступати.

Згідно зі спільним наказом головного командування окупаційними військами в Україні № 257/41 П від 19 грудня 1941 р. та вищим СС і поліцейським керівником при РКУ – командуючим поліцією порядку №5/41 від 20 листопада 1941 р. всі місцеві поліцейні формування отримували назву «Допоміжна охоронна поліція» (Hilfsschutzmannschaft) й переходили у підпорядкування адміністрації РКУ [49, арк. 82].

Організаційна структура створеної восени 1941 р. місцевої охоронної поліції мала різний вигляд у масштабах РКУ. Як завжди, все залежало від особистого бачення місцевого німецького керівництва. Але, здебільшого місцеве поліцейні формування районного рівня складалися з секретаріату та двох слідчих відділів – з кримінальних та політичних справ [50, арк. 74; 51, арк. 59]. Ще більш спрощену організаційну структуру отримали кущові та сіль-

ські поліцейні підрозділи.

Отже, до службової компетенції місцевої охоронної поліції належали: охорона правопорядку у населених пунктах, забезпечення репресивно-каральних заходів вищого поліцейського керівництва, виконання розпоряджень та вказівок адміністрації гебітскомісаріатів. У дослідників існує цілком справедливе переконання, що без підрозділів цивільної жандармерії та місцевої допоміжної поліції адміністрації РКУ таки не вдалося б забезпечити повний і повсюдний контроль за населенням окупованих територій.

Список використаних джерел

1. Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки) / І.Дерейко. – К., 2012. – 187 с.
2. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни: монографія. – Кривий Ріг, 2005. – 450 с.
3. Боган С.М. Українська поліція у системі органів місцевого самоврядування на окупованій німецькими військами території України у 1941–1942 роках // Гілея. – 2006. – Вип. 5. – С. 78 – 85.
4. Гончаренко О. Особовий склад поліції Рейхскомісаріату «Україна»: до питання про мотиви колаборації / О.Гончаренко // Сумська старовина: Науковий журнал з історії та культури України. – № XVI-XVII. – Сумський державний університет, 2005. – С. 59 – 67.
5. Гончаренко О. Особливості правових санкцій в системі покарань працівників поліції та органів місцевого управління Рейхскомісаріату «Україна» // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Част. 1. – С. 340 – 350.
6. Гончаренко О. Протоколи допитів свідків та учасників ліквідаційних акцій як джерело періоду нацистської окупації України / О.Гончаренко // Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах. Вип. 1. Народжені для випробувань / Упорядник Т.Ю.Нагайко – Тернопіль: Астон, 2007. – С. 137 – 147.
7. Гончаренко О. Взаємодія підрозділів польової жандармерії та місцевої поліції у знищенні євреїв України / О.Гончаренко // Десяті Запорізькі єврейські читання. – Збірник наукових праць. – Запоріжжя, 2006. – С. 90 – 96.
8. Гончаренко О. Начальники місцевої поліції генерального округу «Київ»: соціально-психологічний аналіз мотивів колаборації (1941-1944 рр.) / О.Гончаренко // Постаті Київщини. – К.: Міленіум, 2007. – С. 43 – 54.
9. Гончаренко О. Керівники «Шуцманшафту індивідуальної служби» Генерального округу «Київ»: психологічний образ та соціальні характеристики (1941-1944 рр.) / О.Гончаренко // Гуржіївські історичні читання. Збірник наукових праць. – Ін-т історії України НАН України, ЧНУ імені Б.Хмельницького. – Черкаси, 2007. – С. 257 – 264.

10. Гончаренко О. Місцева поліція рейхскомісаріату «Україна»: проблеми кадрового забезпечення в системі нацистського окупаційного режиму / О. Гончаренко // Історія в школах України. – 2008. – № 1. – С. 48 – 54.

11. Гончаренко О. Окремі проблеми формування кадрового складу місцевих окупаційних адміністрацій та органів поліції Райхскомісаріату «Україна»: непрості відповіді та нові інтерпретації / О. Гончаренко // Література та культура Полісся. Вип. 38: Регіональна історія та культура в сучасних дослідженнях / Відп. ред. і упорядник Г.В.Самойленко. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2007. – 312 с. // с. 180-187.

12. Гончаренко О. Українські поліційні формування в системі гітлерівського окупаційного режиму на теренах Райхскомісаріату «Україна»: організаційна структура та службова компетенція (1941 – 1944 рр.) // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 24. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 124 – 130.

13. Гончаренко О. Німецькі поліційні органи на теренах Райхскомісаріату «Україна»: проблеми організаційної структури та службової компетенції (1941 – 1944 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С.Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2010. – Вип. 1. – С. 136 – 140.

14. Гончаренко О.М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941 – 1944 рр.): монографія / Гончаренко О.М. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2011. – 600 с.

15. Гончаренко О. Діяльність військових комендатур тилових районів групи армій «Південь» у сфері створення місцевих поліційних формувань (червень 1941 – вересень 1942 рр.) // Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 26. – Луганськ, 2010. – С. 49 – 55.

16. Гончаренко О.М. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. / О.М. Гончаренко, М.П. Куницький, О.С. Лисенко; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2014, – 151 с.

17. Зек Б.М. Особовий склад української допоміжної поліції Луцька у 1941–1944 рр. // Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – 2013. – Вип. 9–10. – С. 105 – 111.

18. Тарнавський І.С. Створення та функціонування допоміжної поліції в Донбасі за часів нацистської окупації (1941 – 1943 рр.) / І.С. Тарнавський. – Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Кн. 21 / Голов. ред. – З.Г. Лихолобова. Упорядник та відповідальний за випуск О.В. Стяжкіна. – Донецьк, ДонНУ, 2012. – С. 63 – 80.

19. Гончаренко О. Голокост на теренах Райхскомісаріату «Україна» у вітчизняному історіографіч-

ному дискурсі (1941 – 2016 рр.). – Дніпро – Переяслав-Хмельницький: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2017. – 258 с.

20. Дерейко І. Структура окупаційних органів Райхскомісаріату «Україна» // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 254 – 263.

21. Венди Лауэр «Опережающее подчинение» и осуществление нацистами Холокоста в Украине: взаимодействие центральных и местных властей в генеральном округе Житомир (1941 – 1944) // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал. – Випуск № 4. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», ПП Ліра ЛТД, 2007. – С. 35 – 54.

22. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.57. – Оп. 4. – Спр. 109.

23. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.Р-2732. – Оп. 1. – Спр. 2.

24. ДАКО. – Ф.Р-2732. – Оп.1. – Спр. 5.

25. Державний архів Волинської області. – Ф.Р-2. – Оп. 2. – Спр. 4.

26. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф.Р-1511. – Оп. 1. – Спр. 1.

27. ДАКО. – Ф.Р-2733. – Оп. 1. – Спр. 5.

28. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.Р-2567. – Оп. 1. – Спр. 1.

29. ДАКО. Ф.Р-2733. – Оп.1. – Спр.1.

30. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф.Р-2839. – Оп. 1. – Спр. 3.

31. ДАКО. – Ф.Р-2733. – Оп. 1. – Спр. 14.

32. ДАКО. – Ф.Р-2733. – Оп. 1. – Спр. 10.

33. ДАКО. – Ф.Р-2443. – Оп. 1. – Спр. 5.

34. ДАКО. – Ф.Р-2733. – Оп. 1. – Спр. 11.

35. ДАЖО. – Ф.Р-1452. – Оп. 1. – Спр. 1.

36. ДАЖО. – Ф.Р-1452. – Оп. 1. – Спр. 2.

37. ДАЖО. – Ф.Р-1452. – Оп. 1. – Спр. 5.

38. ДАКО. – Ф.Р-2443. – Оп. 1. – Спр. 5.

39. ДАКО. – Ф.Р-2733. – Оп. 1. – Спр. 16.

40. ДАКО. – Ф.Р-2733. – Оп. 1. – Спр. 4.

41. ДАКО. – Ф.Р-2733. – Оп. 1. – Спр. 17.

42. ДАКО. – Ф.Р-2443. – Оп. 1. – Спр. 15.

43. ДАПО. – Ф.Р-2839. – Оп. 1. – Спр. 3.

44. ДАПО. – Ф.Р-2878. – Оп. 1. – Спр. 1.

45. Галузевий державний архів СБУ (далі – ГДА СБУ). – Ф. 5. – Спр. 57198.

46. ДАДО. – Ф.Р-2567. – Оп. 1. – Спр. 9.

47. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 51498.

48. ДАДО. – Ф.Р-2567. – Оп. 1 – Спр. 9.

49. Державний архів Миколаївської області. – Ф.Р-1432. – Оп. 1. – Спр. 1.

50. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 57233.

51. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 51718.

References

1. Derejko I. Miscievi formuvannya nimeckoyi armiyi ta policiyi u Rajhskomisariati «Ukrayina» (1941– 1944 roki) / I.Derejko. – K., 2012. – 187 s.

2. Shajkan V.O. Kolaboracionizm na teritoriyi

rejhskomisariatu «Ukrayina» i vijskovoyi zoni v roki Drugoyi svitovoyi vijni: monografiya. – Krivij Rig, 2005. – 450 s.

3. Bogan S.M. Ukrayinska policiya u sistemi organiv miscevogo samovryaduvannya na okupovaniy nimeckimi vijskami teritoriyi Ukrayini u 1941–1942 rokah // Gileya. – 2006. – Vip. 5. – S. 78 – 85.

4. Goncharenko O. Osobovij sklad policiyi Rejhskomisariatu “Ukrayina”: do pitannya pro motivi kolaboraciyi / O.Goncharenko // Sumska starovina: Naukovij zhurnal z istoriyi ta kulturi Ukrayini. – № XVI-XVII. – Sumskij derzhavnij universitet, 2005. – S. 59 – 67.

5. Goncharenko O. Osoblivosti pravovih sankcij v sistemi pokaran pracivnikov policiyi ta organiv miscevogo upravlinnya Rejhskomisariatu «Ukrayina» // Storinki voyennoyi istoriyi Ukrayini: Zb. nauk. statej / In-t istoriyi Ukrayini. – K., 2006. – Vip. 10. – Chast. 1. – S. 340 – 350.

6. Goncharenko O. Protokoli dopitiv svidkiv ta uchasnikiv likvidacijnih akcij yak dzherelo periodu nacistiskoyi okupaciyi Ukrayini / O.Goncharenko // Dzherela pam'yati: Istoriko-krayeznavchij almanah. Vip. 1. Narodzeni dlya viprobuvan / Uporyadnik T.Yu. Nagajko – Ternopil: Aston, 2007. – S. 137 – 147.

7. Goncharenko O. Vzayemodiya pidrozdiliv polovoyi zhandarmeriyi ta miscevoyi policiyi u znishenni yevreyiv Ukrayini / O.Goncharenko // Desyati Zaporizki yevrejski chitannya. – Zbirnik naukovih prac. – Zaporizhzhya, 2006. – S. 90 – 96.

8. Goncharenko O. Nachalniki miscevoyi policiyi generalnogo okruhu «Kiyiv»: socialno-psihologichnij analiz motiviv kolaboraciyi (1941-1944 rr.) / O.Goncharenko // Postati Kiyivshini. – K.: Milenium, 2007. – S. 43 – 54.

9. Goncharenko O. Kerivniki «Shuchmanshaftu individualnoyi sluzhbi» Generalnogo okruhu «Kiyiv»: psihologichnij obraz ta socialni karakteristiki (1941-1944 rr.) / O.Goncharenko // Gurzhiyivski istorichni chitannya. Zbirnik naukovih prac. – In-t istoriyi Ukrayini NAN Ukrayini, ChNU imeni B.Hmelnickogo. – Cherkasi, 2007. – S. 257 – 264.

10. Goncharenko O. Misceva policiya rejhskomisariatu «Ukrayina»: problemi kadrovogo zabezpechennya v sistemi nacistiskogo okupacijnogo rezhimu / O.Goncharenko // Istoriya v shkolah Ukrayini. – 2008. – № 1. – S. 48 – 54.

11. Goncharenko O. Okremi problemi formuvannya kadrovogo skladu miscevih okupacijnih administracij ta organiv policiyi Rajhskomisariatu «Ukrayina»: neprosti vidpovidi ta novi interpretaciyi / O.Goncharenko // Literatura ta kultura Polissya. Vip. 38: Regionalna istoriya ta kultura v suchasnih doslidzhennyah / Vidp. red. i uporyadnik G.V.Samojlenko. – Nizhin: Vidavnicтво NDU im. M.Gogolya, 2007. – 312 s. // s. 180-187.

12. Goncharenko O. Ukrayinski policijni formuvannya v sistemi gitlerivskogo okupacijnogo rezhimu na terenah Rajhskomisariatu «Ukrayina»:

organizacijna struktura ta sluzhbova kompetenciya (1941 – 1944 rr.) // Naukovi zapiski z ukrayinskoyi istoriyi: Zbirnik naukovih statej. – Vip. 24. – Pereyaslav-Hmelnickij, 2010. – S. 124 – 130.

13. Goncharenko O. Nimecki policijni organi na terenah Rajhskomisariatu «Ukrayina»: problemi organizacijnoyi strukturi ta sluzhbovoyi kompetenciyi (1941 – 1944 rr.) // Naukovi zapiski Ternopil'skogo nacionalnogo pedagogichnogo universitetu imeni Volodimira Gnatyuka. Seriya: Istoriya / Za zag. red. prof. I.S.Zulyaka. – Ternopil: Vid-vo TNPU im. V.Gnatyuka, 2010. – Vip. 1. – S. 136 – 140.

14. Goncharenko O.M. Funkcionuvannya okupacijnoyi administraciyi Rajhskomisariatu «Ukrayina»: upravlinsko-rozporjadchi ta organizacijno-pravovi aspekti (1941 – 1944 rr.): monografiya / Goncharenko O.M. – K.: NPU imeni M.P.Dragomanova, 2011. – 600 s.

15. Goncharenko O. Diyalnist vijskovih komendatur tilovih rajoniv grupi armij «Pivden» u sferi stvorennya miscevih policijnih formuvan (cherven 1941 – veresen 1942 rr.) // Istorichni zapiski: Zbirnik naukovih prac. Vip. 26. – Lugansk, 2010. – S. 49 – 55.

16. Goncharenko O.M. Sistema organiv miscevogo upravlinnya na teritoriyi rajhskomisariatu «Ukrayina» ta «vijskovoyi zoni». 1941–1944 rr. / O.M. Goncharenko, M.P. Kunickij, O.Ye. Lisenko; NAN Ukrayini, In-t istoriyi Ukrayini. – K., 2014, – 151 s.

17. Zek B.M. Osobovij sklad ukrayinskoyi dopomizhnoyi policiyi Lucka u 1941–1944 rr. // Istorichni studiyi Shidnoyevropejskogo nacionalnogo universitetu imeni Lesi Ukrayinki. – 2013. – Vip. 9–10. – S. 105 – 111.

18. Tarnavskij I.S. Stvorennya ta funkcionuvannya dopomizhnoyi policiyi v Donbasi za chasiv nacistiskoyi okupaciyi (1941 – 1943 rr.) / I.S. Tarnavskij. – Novi storinki istoriyi Donbasu: Zbirnik statej. Kn. 21 / Golov. red. – Z.G. Liholobova. Uporyadnik ta vidpovidalnij za vipusk O.V. Styazhkina. – Doneck, DonNU, 2012. – S. 63 – 80.

19. Goncharenko O. Golokost na terenah Rajhskomisariatu «Ukrayina» u vitchiznyanomu istoriografichnomu diskursi (1941 – 2016 rr.). – Dnipro – Pereyaslav-Hmelnickij: Ukrayinskij institut vivchennya Golokostu «Tkuma», 2017. – 258 s.

20. Derejko I. Struktura okupacijnih organiv Rajhskomisariatu «Ukrayina» // Storinki voyennoyi istoriyi Ukrayini: Zb. nauk. statej / NAN Ukrayini. In-t istoriyi Ukrayini. – K., 2004. – Vip. 8. – Chast. 1. – S. 254 – 263.

21. Vendi Lauer «Operezhayushee podchinenie» i osushestvlenie nacistami Holokosta v Ukraine: vzaimodejstvie centralnyh i mestnyh vlastej v generalnom okruge Zhitomir (1941 – 1944) // Problemi istoriyi Golokostu: naukovij zhurnal. – Vipusk № 4. – Dnipropetrovsk: Centr «Tkuma», PP Lira LTD, 2007. – S. 35 – 54.

22. Centralnij derzhavnij arhiv gromadskih ob'yednan Ukrayini. – F.57. – Op. 4. – Spr. 109.

23. Derzhavnij arhiv Kiyivskoyi oblasti (dali – DAKO). – F.R-2732. – Op. 1. – Spr. 2.
24. DAKO. – F.R-2732. – Op.1. – Spr. 5.
25. Derzhavnij arhiv Volinskoyi oblasti. – F.R-2. – Op. 2. – Spr. 4.
26. Derzhavnij arhiv Zhitomirskoyi oblasti (dali – DAZhO). – F.R-1511. – Op. 1. – Spr. 1.
27. DAKO. – F.R-2733. – Op. 1. – Spr. 5.
28. Derzhavnij arhiv Dnipropetrovskoyi oblasti. – F.R-2567. – Op. 1. – Spr. 1.
29. DAKO. F.R-2733. – Op.1. – Spr.1.
30. Derzhavnij arhiv Poltavskoyi oblasti (dali – DAPO). – F.R-2839. – Op. 1. – Spr. 3.
31. DAKO. – F.R-2733. – Op. 1. – Spr. 14.
32. DAKO. – F.R-2733. – Op. 1. – Spr. 10.
33. DAKO. – F.R-2443. – Op. 1. – Spr. 5.
34. DAKO. – F.R-2733. – Op. 1. – Spr. 11.
35. DAZhO. – F.R-1452. – Op. 1. – Spr. 1.
36. DAZhO. – F.R-1452. – Op. 1. – Spr. 2.
37. DAZhO. – F.R-1452. – Op. 1. – Spr. 5.
38. DAKO. – F.R-2443. – Op. 1. – Spr. 5.
39. DAKO. – F.R-2733. – Op. 1. – Spr. 16.
40. DAKO. – F.R-2733. – Op. 1. – Spr. 4.
41. DAKO. – F.R-2733. – Op. 1. – Spr. 17.
42. DAKO. – F.R-2443. – Op. 1. – Spr. 15.
43. DAPO. – F.R-2839. – Op. 1. – Spr. 3.
44. DAPO. – F.R-2878. – Op. 1. – Spr. 1.
45. Galuzevij derzhavnij arhiv SBU (dali – GDA SBU). – F. 5. – Spr. 57198.
46. DADO. – F.R-2567. – Op. 1. – Spr. 9.
47. GDA SBU. – F. 5. – Spr. 51498.
48. DADO. – F.R-2567. – Op. 1 – Spr. 9.
49. Derzhavnij arhiv Mikolayivskoyi oblasti. – F.R-1432. – Op. 1. – Spr. 1.
50. GDA SBU. – F. 5. – Spr. 57233.
51. GDA SBU. – F. 5. – Spr. 51718.

**СТВОРЕННЯ МАШИНОЇ ЛАБОРАТОРІЇ У
ЛЬВІВСЬКІЙ ПОЛІТЕХНІЦІ: ХРОНОЛОГІЯ
РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЕКТУ (1908 – 1927 РР.)****CREATION OF MACHINE LABORATORY IN
LVIV POLYTECHNIC NATIONAL UNIVERSITY:
PROJECT IMPLEMENTATION TIMELINE
(1908 – 1927)****Курдина Ю. М.,**

кандидат історичних наук, асистент кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини, Національний університет «Львівська політехніка»

(Україна, Львів),

e-mail: kurdynajulia@gmail.com

orcid.org/0000-0003-4900-1672

Kurdyna Yu. M.,

PhD of History, Assistant of History, Museology and

Cultural Heritage Department of Lviv Polytechnic National University

(Ukraine, Lviv),

e-mail: kurdynajulia@gmail.com

orcid.org/0000-0003-4900-1672

На основі аналізу архівних джерел простежено хронологічний перебіг будівництва машинної лабораторії у Вищій Технічній школі Львова. Встановлено, що ідея будівництва нової лабораторії почала активно обговорюватися серед професорського кола з 1908 року. Поштовхом до цього був технічний прогрес загалом та інтенсивний розвиток самого навчального закладу зокрема, адже у Львівській політехніці з кожним роком зростала кількість нових кафедр. Однак проблема з пошуком території значно гальмувала реалізацію ідеї створення лабораторії, яка мала стати одночасно місцем практичних занять для студентів та автономною у енергетичному плані дослідною інституцією.

В процесі дослідження виявлено, що до початкового етапу реалізації проекту, окрім Ректорату та деяких професорів, були долучені Магістрат міста, Галицьке Намісництва, Міністерство віросповідання і освіти та Міністерство публічних робіт. Серед професорського складу особливо активно намагався сприяти будівництву Тадеуш Фідлер.

На основі опрацьованих документів виявлено, що мешканці Львова, котрі проживали по сусідству із Львівською політехнікою були категорично проти будівництва лабораторії. Їх основним аргументом було те, що лабораторія зашкодить психічному та фізичному здоров'ю жителів міста. А, отже, технічні нововведення на початку ХХ століття сприймалися з певною недовірою з боку пересічних людей. Через тривалі публічні обговорення втілення проекту затягнулось більш ніж на 5 років. Лише у 1913 році інженер Б. Стефановський виробив остаточний проект зовнішнього вигляду та внутрішнього облаштування майбутньої лабораторії. Безпосередні роботи здійснювалися у 1914 році та були надовго перервані війною.

Враховуючи той факт, що реалізація проекту таки була поновлена у міжвоєнний період, зроблено висновок, що

машинна лабораторія дійсно була вагомим осередком, що посилював науковий потенціал Львівської політехніки.

Ключові слова: машинна лабораторія, проект, обговорення, Львівська політехніка, будівництво, реконструкція.

Based on the analysis of archival materials, a timeline of the course of the Machine Laboratory construction in Lviv Higher Technical School was traced. It was found that the idea of a new laboratory construction had been extensively discussed among professors since 1908. This was triggered by technological progress in general and intensive development of the educational institution itself in particular, since a number of new departments increased every year. However, a problem of finding an appropriate territory significantly slowed down the implementation of the idea of establishing the lab, which had to become both a place of practical training for students and an energetically self-sufficient research institution.

In the course of the research it was discovered that the City Magistrate, Galician Viceroyalty, Ministry of Religious Affairs and Public Education and Ministry of Public Works had been engaged at the initial stage of the project implementation alongside the Rectorate and several professors. Tadeusz Fiedler was particularly active among the professors in his efforts to promote the construction.

Based on the documents examined, it was found that the citizens of Lviv living next to Lviv Polytechnic University had been strongly opposed to the construction of the laboratory. Their main argument was that the laboratory would cause harm to physical and mental health of the city residents. Thus, technological innovations in the early 20th century were met with certain distrust by common people. Due to lengthy public discussions, the project implementation was delayed for more than 5 years. Only in 1913 a final project of the exterior and interior of a future laboratory was developed by the engineer Bohdan Stefanowski. The actual works were conducted in 1914 and interrupted by the World War I for a long time.

Taking into consideration that the project had been resumed during the interwar period, a conclusion was drawn that the Machine Laboratory had indeed been an important center that had to enhance scientific capacity of Lviv Polytechnic University.

Keywords. machine laboratory, project, discussion, Lviv Polytechnic, construction, reconstruction.

Постановка проблеми. Розвиток технічної науки в Україні досі залишається маловивченим питанням. Водночас низка навчальних закладів все більше починають цікавитись власною історією та ініціюють наукові розвідки у цій царині. Львівська політехніка як один з найдавніших технічних закладів Європи не є винятком. Саме тому відкриття окремої сторінки історії Львівської політехніки, пов'язаної із заснуванням нової, на той час доволі прогресивної, лабораторії дозволяє поглянути не лише на науковий потенціал тодішнього навчального закладу, а й на сприйняття громадськістю міста таких перетворень та новацій в просторі міста.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відкриття машинної Лабораторії у тодішній Цісарсько-королівській Політехнічній Школі частіше згадується у загальному контексті. Так, З. Поплавський згадує вже про міжвоєнний період, коли будівництво лабораторії активізувалось та було завершено [18, s. 189]. Такі ж фрагментарні відомості знаходимо в ко-

лективній монографії Politechnika Lwowska Jej stan obecny i potreby [17, s.13]. Детальний первісний проект лабораторії було опубліковано саме творцем цього проекту – Богданом Стефановським ще у 1913 року. Однак у ньому акцент на машинах, їх характеристиках та плані розміщення у майбутній лабораторії [16]. Короткі нотатки щодо змін у цьому проекті в міжвоєнний період опублікував Вітольд Мінкевич [15] – власне один з авторів реанімації довоєнного проекту Б. Стефановського. Одне з останніх досліджень з історії Львівської політехніки також подає лише фрагментарні відомості про машинну лабораторію у контексті діяльності Тадеуша Фідлера [2, с. 147].

Аналіз наукових праць як вітчизняних, так і зарубіжних вчених показує, що недостатньо вивченими залишаються питання, пов'язані з історичним перебігом створення проекту машинної лабораторії та його реалізації. Зважаючи на те, що будинок лабораторії і досі функціонує у Львівській політехніці та використовується у наукових та навчальних цілях ці питання залишаються актуальними для дослідження.

У зв'язку із зазначеним вище, **мета цієї статті** полягає у висвітленні перебігу створення машинної лабораторії, включаючи суспільні та наукові обговорення навколо проекту та внесок його ініціаторів і виконавців.

Виклад основного матеріалу. Останнє двадцятиріччя XIX ст. для Цісарсько-королівської Політехнічної школи у Львові було часом значного розвитку. Окрім того, що збільшувалась кількість кафедр, доцентур та студентів [2, с. 107–109], з'являлись суто дослідні підрозділи. Так, у 1880-х рр. затверджено статуту Крайових хіміко-технологічних нафтової та керамічної станції, які діяли при Політехнічній Школі [14, арк. 18, 39–44 зв, 48–50]. Поштовхом до дальших змін стало довгоочікуване затвердження нового статуту навчального закладу у 1894 році, за яким реорганізовано структуру Школи шляхом створення чотирьох Відділів:

- а) Відділ інженерії (будівництва водного, будівництва доріг і залізниць);
- б) Відділ сухопутного будівництва (цивільне будівництво, архітектура);
- с) Відділ машинобудування;
- д) Відділ хімічно-технічний (технічної хімії) [4, арк. 157–158].

Тому не дивно, що на початку XX століття серед професорського кола з'явилась думка про створення нової машинної лабораторії, яка мала б стати осередком практичного навчання майбутніх інженерів машинної справи. Це було цілком закономірною тенденцією, оскільки майже сторіччя пройшло від започаткованого американським шкільництвом переходу від суто теоретичного навчання до практичного. Ці нововведення вже втілювались в наукових закладах Німеччини, Швейцарії та Італії, зрешту дійшли і до австрійського коронного краю. Вони були покликані необхідністю краще готувати інженерів, які б набували практичні навички не працюючи на фабриках,

а ще під час навчання. По суті, такі механічні лабораторії мали б виконувати таку ж роль як лікарні в підготовці медиків [16, s. 1].

Зрештою питання будівництва машинної лабораторії активізувалось в 1908 році. У жовтні тодішній Ректор Стефан Нементовський у листі до Намісництва повідомив, що для обговорення питання будівництва машинної лабораторії обрано професорів Романа Дзеславського, Едвіна Гаусвальда, Тадеуша Фідлера та Івана Левинського, які можуть прибувати на засідання у всі дні, окрім п'ятниці між 3 і 6 годинами вечора [7, арк. 25].

У березні 1909 р. С. Нементовський звернувся до Магістрату з проханням сприяти будівництву лабораторії шляхом узгодження меж території Політехнічної школи від вулиці Захарієвича. Ректор відзначив, що майбутня лабораторія буде взірцевим закладом, призначеним саме для наукових, а не промислових цілей, який привабить до міста інженерів та молодь. Лабораторія, розміщена у окремому будинку, за словами С. Нементовського буде складатися із машинного обладнання (3 котли, кілька парових і газових моторів, насосу, водної турбіни, компресора і електричних машин), решту будинку займуть «Дослідна станція для дослідження матеріалів», також менша лабораторна зала та житлові приміщення [7, арк. 38]. Однак проект будівництва при вулиці Захарієвича так і не було одобрено. Тому вирішено побудувати лабораторію при вулиці Уейського (суч. вулиця Устияновича) на території, що безпосередньо належала Політехніці.

У липні Ректорат звернувся до Міністерства з приводу першої квоти на будівництво, яка мала становити 50 000 крон – на підставі складеного та поданого кошторису. Ці кошти на думку Ректорату є не достатніми, оскільки покривають лише початкові роботи (залиття фундаментів, закупівля приладів для лабораторії), а тому необхідно розглянути питання про подальші грошові виплати [7, арк. 44 – 46].

Натомість громада міста не сильно раділа можливому сусідству лабораторії – у грудні того ж 1909 року «сусіди» майбутньої лабораторії звернулися до Міністерства зі своєрідним протестом. На їхню думку будинок «баракового типу» з параметрами 80 м довжини і 18 м ширини з рядом масивних вікон аж ніяк не вписується в естетику цієї частини міста та попросту «ріже око». Однак самій лабораторії не місце тут, оскільки поблизу живуть творчі люди, яким необхідний спокій. Крім того, таке будівництво загрожує здоров'ю мешканців – через викиди диму, сильний шум, загрозу руйнуванню сусідніх будинків та навіть можливість вибуху у лабораторії через несправність якогось із механізмів. Ще один аргумент противників нової лабораторії – у місті є досить вільного місця, тим більше що з розвитком науки нова лабораторія потребуватиме розширення: складів на окремі матеріали, помешкань для працівників – тому нема сенсу тіснити лабораторію і так на тісному просторі [8, арк. 15–17]. Цей лист підписали

Мечислав Теодорович (ймовірно автор запроєктованих віттарів головної нави Вірменського собору на поч. 1930-хрр та родич тодішнього вірменського архієпископа Юзефа Теодоровича) [3, с. 464], Леопольд Лизаковський, Анієла Стельжерова, Владислав Генніг, Олександр Вартересевич (архітектор), Каспер Юліан Драневич (будівничий, скульптор), Др. Броніслав Лоугхамп, Едавард Харкевич - ц.к. Радник Уряду і директор І-ї гімназії, Юзеф Коніг та Гелена Чарлінська як представниця Виховного закладу з інтернатом на 100 учениць і цехової школи з правом публічності і школи додаткової імені Сакре Кер (згромадження Св. Серця Ісуса) при вулиці Карпінського напроти проєктованого будинку [8, арк. 17] (сучасний корпус №3 Львівської політехніки).

Для роз'яснення цієї ситуації було залучено Магістрат міста, який у зверненні до Ректорату відповів, що остаточне рішення про будівництво має прийняти Міністерство, оскільки є спротив громаді. Натомість роз'яснено, що будинок «баракового типу» - це не проєкт лабораторії, а лише тимчасова дерев'яна будівля, в якій будуть зберігатися закуплені машини та інше обладнання [8, арк. 42].

Очевидно для того, аби зменшити опір громадськості Ректорат вирішує тимчасово розмістити машини у підвалах головного корпусу. Але вже у червні 1910 у переписці з Намісництвом йшлося про те, що виділене у підвалі приміщення номер 33 є занадто малим та тісним для закупленого обладнання, тому варто знайти інше приміщення [5, арк. 10].

Однак справа затягнулася і в серпні 1911 року Магістрат прийняв рішення скликати комісію щодо будівництва лабораторії біля вулиці Уейського. Комісія зібралась 24 серпня о 10 год ранку в вестибюлі сучасного головного корпусу і всі зацікавлені сторони могли висловитися з приводу будівництва [9, арк. 2]. Результатом обговорення стало рішення, що Політехніка та ІV гімназія взаємно уступлять одна одній кілька метрів території для найбільш зручного розміщення нової будівлі [9, арк. 6].

Водночас долучені до лабораторії професори вирішували питання закупівлі окремого обладнання – так у листопаді 1911 Ректор Тадеуш Фідлер звернувся з проханням виділити 5 000 корон щоб придбати новий компресор, викупивши його у Комісії будови Цісарського замку у Відні [9, арк. 11].

У грудні 1911 нарешті було вирішено питання про приміщення для зберігання машинного обладнання – це кімнати 32,33,34,35,36 та 37 в північній стороні підвалів головного будинку. Ректор Т. Фідлер у листі до Намісництва повідомив, що усі приміщення, крім 33, у якому дотепер проживав кочегар Михайло Заяць є вже підготовлені, натомість приміщення 33 потребує кількох змін: розібрати стійку, замурувати двері, встановити лампи тощо [9, арк. 38–39]. Попередньо підрядником Антонієм Р. Фляйхлем підраховано, що такі адаптаційні роботи коштуватимуть 254 крон 24 геллери [9, арк. 22–25], натомість встановлення двох ламп фірмою «Акціонерне електричне товариство

Сокольніцький та Вишневіський» – 54,40 корон, не враховуючи малярські роботи та вивезення сміття після встановлення ламп [9, арк. 33–37].

Весною 1912 року Т. Фідлер вчергове звернувся до Намісництва з повідомленням, що справа будівництва тягнеться значний час без практичних результатів, а це шкодить і молоді, яка навчається, і громаді, яка мусить задовольнятися недостатньо приготованими до праці інженерами. З метою налагодження процесу будівництва, за словами Т. Фідлера гроно професорів вже переробило первісний план будівлі і нова машинна лабораторія має бути двоповерховою, а тому, на думку Ректора, будівництво може розпочатися навесні 1913 року, оскільки перерахування кошторисів та перероблення планів не займе більше часу. Також Ректорат просив Намісництво сприяти перед Міністерством щодо затвердження нових планів та кошторисів [12, арк. 13]. Особливо це стосувалось виплати запланованих коштів, оскільки пани Богдан Стефановський і Владислав Дердацький, які виконали плани прагнули отримати гроші за виконану роботу [27, арк. 20].

Сам проєкт, описаний Б. Стефановським передбачав, що лабораторія має виконувати два завдання: 1) бути закладом науковим; 2) бути централлю, яка вироблятиме світло та тепло на власні потреби. Лабораторія мала стати «живим» місцем, де будуть проходити практичні заняття студентів і водночас не бути залежною від енергопостачання міста та, зрештою, частково компенсувати витрачені на її спорудження кошти [16, с. 4]. Планувалось, що для зали машин (у ній природно тепліше) та фронтової частини (зала викладацька, зала рисункова та приміщення для тих, хто вчить) зроблять різні опалювальні системи для максимального комфорту. За підрахунками Б. Стефановського реалізація проєкту мала б коштувати 1 730 000 крон, з яких 730 000 припадає на будівництво, а решта – на механічне, електричне та інсталяційне устаткування [16, с. 8].

Питання коштів часто виникало під час реалізації проєкту. Так у січні 1913 року Ректор Едвін Гаусвальд прозвітував Намісництва про наступні фінансові транші:

у 1910 році – виплачено першу суму 20 000 крон і ці кошти вже вичерпані;

у 1911 р наступна виплата становила 10 000 крон – ці кошти теж використані, про що Ректорат ще детальніше невдовзі відзвітує;

на 1912 рік було заплановано суму 10 000 крон, з якої на разі виділено лише 5 000 крон, а на іншу частину ще Ректорат чекає [11, арк. 37–38].

Лише з початком 1914 року справа будівництва поживалась. Ректорат звернувся у квітні до Намісництва з проханням скликати Комітет будівництва машинної лабораторії. До цього Комітету Гроно професорів делегувало Т. Фідлера з правом установчого голосу та професорів Зигмунда Цехановського і Владислава Садловського з дорадчим голосом. Також запропоновано, щоб всі деталі нового будинку

опрацьовував один із авторів проекту – Владислав Дердацький за місячну винагороду 1250 крон, яка вирахована з 20% -ю знижкою, на яку погодився сам В. Дердацький. Окрім того, для контролю за облаштуванням димоходів, каналів, збірників та інших комунікацій для машин запропоновано призначити керівником будівництва з облаштування машин Богдана Стефановського – інженера та проектанта машинного обладнання з місячною оплатою 500 крон. Посада ця планувалася лише на 10 місяців, поки триватиме будівництво лабораторії [13, арк. 128–128 зв.].

Вже 28 квітня 1914 року відбулося засідання новоствореного Технічного департаменту. На ньому підтверджено, що площу під будівництво передано для підготовчих робіт консорціуму Сосновський-Захарієвич-Іван Левинський у периметрі, обмеженому правим крилом хімічної лабораторії з півдня, будинком цієї ж лабораторії з заходу, вулицею Уейського (суч. Вулиця Устияновича) з півночі і будинком ІV гімназії зі сходу [13, арк. 67-68]. Йшлося передусім про зрізання та викорчування дерев, які тут росли (бл. 40 дерев) [12, арк. 50]. Також згадана фірма відповідно до протоколу угоди-контракту від 28 квітня мала виконати наступні роботи:

При будинку головного: земляні роботи, мулярські, бетонні, каменярські, теслярські, бляхарські, брукування та постачання залізних балок.

При будинку машинної лабораторії: роботи земляні, мулярські, бетонні, каменярські, теслярські, бляхарські, слюсарсько-конструкційно-будівничі, та інші роботи як наприклад, закладання чи лакування даху.

З робіт загальних на території: земляні, мулярські, каменярські та брукарські роботи [6, арк. 151].

Правила (в оригіналі – Regulamin) на будівництво машинної лабораторії, як при будь-яких інших подібних державних проектах були звичною річчю. У даному випадку такі Правила датовані 14 травня 1914 року. Саме у них зазначено, що для проведення будівництва лабораторії під верховенством Міністерства віросповідань і освіти створюються Комітет будівництва та Керівництво будівництва. До Комітету будівництва увійшли:

Голова – ц. к. радник міністерський Франциск Сковрон.

Заступник голови – ц.к. радник будівничий Грегор Пезанський.

Представник Міністерства віросповідань і освіти – ц.к. староста Др. Едмунд Юристовський.

Обізнаний з правами урядник (правничий радник) – ц.к. ком. Казимир Ленчевський.

Керівник будівництва – ц.к. радник будівничий Станіслав Войціцький

Інспіцієнт будівництва, що разом з тим веде протоколи без права важливого голосу – ад'юнкт будівництва Др. Чеслав Тульє.

Делегат грона професорів – радник двору професор Тадеуш Фідлер з установчим голосом.

До сфери повноважень Комітету будівництва належало: затверджувати пропозиції керівництва бу-

дівництва, незначні зміни в планах чи кошторисах, оголошувати аукціони рахунків, зав'язати контракти з виконавцями робіт та складати списки грошообігу.

Керівництво будівництва складалося із керівника, інспіцієнта (по суті помічника) та технічного помічника. Керівник був відповідальним за процес будівництва, його відповідність планам і кошторисам та дотримання термінів виконання. Натомість з метою обліку справ будівництва і коштів на інспіцієнта покладалися обов'язки ведення наступних книг:

протоколи вхідні: для нотування вхідних листів і їх розгляд;

щоденник будівництва: для записів про поступ будівництва і обставини, що його стосуються; також з метою докладного обліку робіт і поставок. (Особливо детально записуються обставини і поставки матеріалів, які не були в планах, або розміри і вартість яких не може бути перевірена після закінчення будівництва).

книга замовлень детальних робіт і матеріалів;

книга завірених та здійснених виплат [13, арк. 62 – 63 зв.] .

На засіданні Комітету будівництва 17 липня 1914 року Керівник будівництва Станіслав Войціцький доповідав про те, що Рескриптом від 3 березня 1914 №11.697. VIII.b. ц.к. Міністерство публічних робіт дозволило розпочати будівництво машинної лабораторії ц.к. Політехнічної школи у Львові, визначивши суму 660.000 крон на будівничі роботи разом із внутрішнім облаштуванням будинку, також з виготовленням фабричного комина, водопроводів, електричного освітлення, центрального опалення і робіт, які не передбачені у внутрішньому облаштуванні. Окрім того, передано виконання підготовчих робіт – зрізання кількадесяти дерев на площі будівництва, викорчування коренів і пристосування території до рівня вул. Уейського фірмі «Іван Левинський». На момент відбування засідання ці роботи вже розпочалися. Також в результаті здійснення замірів майбутнього будинку виявилось, що ширина площі будівництва становить 49.00 м, а згідно планів та ширина мала б мати 50.30 м – тому після дозволу ц.к. Крайової Шкільної ради зайнято бракуючий територію шириною 1,30 м з парцелі, яка належить до ІV гімназії. На спланованому терені зазначено за допомогою риштувань і дротів план будівництва і розпочато викопання землі під підвальні приміщення та під мури фундаменту. Пісок доброї якості, добутий при викопанні в кількості близько 1300 м³ було складено фігурними купами біля головного будинку Політехнічної школи; відповідно усної угоди між керівництвом і виконавцем цей пісок мав бути використаний при будівництві за доплату зі сторони виконавця 2 крон за 1 м³. Роботи при бетонуванні фундаментів вже закінчені, далі зроблено частково мури підвальні, також закладено близько 1/3 кам'яного цоколю, який має облягати навколо усіх сторін будинку. Керівник будівництва відзначив, що за виконання підготовчих робіт фірма «Іван Левинський» отримала в якості

90% авансу суму близько 20 000 крон, також за інші будівельні роботи отримав «Консорціум Сосновський, Захарієвич, Іван Левинський» в якості першого авансу 90% від визначеної Керівництвом вартості робіт 43 111К 89 г – частку 38 800К 70г [13, арк. 83].

Оскільки виконавець потребував у найближчому часі гроші на виплати, Комітет не міг бути терміново скликаний, тому цей рахунок було передано ц.к. Міністерству без попередньої ухвали Комітету будівництва. На тодішнє засідання Комітету будівництва подало керівництво другий авансовий рахунок «Консорціуму Сосновський, Захарієвич, Іван Левинський» на суму 40 965 крон через інпіцієнта з пропозицією на виплату 90% тієї суми.

Наприкінці засідання Керівник повідомив, що звернувся до закладу цегельні «Радзивіл, Віммер і Желінські» у справі постачання цегли машинної у вибраних Керівництвом розмірах і домовленому вишневому кольорі, також з рівними кутами і фронтальною площиною. За поставку необхідних 140 000 цеглин фабрика виставила ціну 40 крон за 1000 штук; оскільки виконавець вже платив за цегли для будівництва 33-34 корон за тисячу, то домовлено усно, щоб цю різницю ціни поділити між виконавцем і фондом будівництва так, що виконавець отримав би 3 корони від тисячі використаних цеглин. Оскільки фасад будинку після використання таких цеглин стане красивішим – Керівник висловився з проханням до у Комітету затвердити використання саме цієї цегли [13, арк. 84 – 84 зв.].

Звіт Керівника будівництва прийняв Комітет до відома, після чого взяв голос професор З. Цехановський, який зазначив, що перебіг будівельних робіт є досить повільним і виникає тривожність, чи будинок буде завершений вчасно. Керівник будівництва пояснив запізнення браком балок, трудністю з доставкою кам'яного матеріалу на цоколь, і тим, що вибрану для фасаду цеглу треба чекати кілька тижнів і т.д.

Ф. Сковрон зауважив, що в завданні виконавців за контрактом вказано лише єдиний кінцевий термін, якщо ж роботи запізнюються, керівництво має право накласти виконавцям терміни виконання окремих категорій робіт. Окрім того він запропонував, щоб зазначені керівництвом терміни було вписано до щоденника будівництва і вони були обов'язковими для виконавців робіт.

Після цього обговорення присутні приступили до другого пункту порядку денного, а саме до справи зміни покриття даху. Головуючий повідомив, що етерніт, передбачений кошторисом, є виробом імпортним, окрім того має таку ваду, що не є вогнетривким, натомість виріб крайової фабрики під Краковом «азбіт», окрім того що значно дешевший, є витривалим до вогню, оскільки виготовлений монолітом і не має у собі повітря, як етерніт. Почувши ці аргументи, Головуючий запропонував, щоб у якості дахового покриття на цілому будинку був «азбіт». З відмінними думками виступили пан Староста Юристовський та професор З. Цехановський, однак під

час голосування більшість обрали саме пропозицію Франциска Сковрона.

Також на засіданні Комітету будівництва розглядалося прохання професора А. Мауріціо, щоб кошти перенесення і упорядкування саду кафедри ботаніки оплатив фонд будівництва машинної лабораторії, оскільки власне будівництво лабораторії спровокувало наступну ситуацію: місце, призначене для саду є частково зайняте таким чином, що й інша частина неможлива до вжитку. Однак керівник будівництва висловився проти таких витрат та порадив професору А. Мауріціо просити відповідну суму в Міністерства Освіти.

Під кінець засідання взяв голос професор З. Цехановський, зауваживши що конче необхідним є пришвидшення робіт, які в певну міру можуть бути затримані через те, що план внутрішнього облаштування машинами ще не є затверджений в Міністерстві публічних робіт. Присутні вирішили, що найкраще звернутись до Міністерства з листом-проханням щодо пришвидшення даного питання [13, арк. 85 – 86 зв.].

Побоювання З.Цехановського не були даремними, адже невдовзі розпочалась Перша світова війна і питання будівництва машинної лабораторії відклалось майже на десять років. У 1922 році справу продовжити будівництво лабораторії було передано Вітольду Мінкевичу, перед яким стояло завдання дещо змінити фасад, не порушуючи при цьому загальну конструкцію та ті роботи, які виконані ще в 1914 році [15, s.6]. Зокрема первісно запроектовані коштовні залізобетонні конструкції мінялися на легкі дерев'яні конструкції англійської системи. У виправленому проекті збільшувалася висота даху та площа світлового ліхтаря. До проекту корпусу Лабораторії машин були долучені інші інженери, зокрема професор Адам Курило (фахівець по залізобетону), і Тадеуш Добжелевський (фахівець з вентиляції). Під керівництвом Адама Курило будувався власне машинний зал, перекритий залізобетонними конструкціями [1]. Тадеуш Добжелевський проектував чотири різні системи обігрівання [15, s.6].

Осердя будинку становила велика зала площею 740 кв.м, призначена на розміщення машин та виконана як залізобетонна конструкції. З одної сторони до зали прилягала котельня, накрита легким дахом, з іншої – шкільна частина будинку разом з підвалами. У коридорі та підвалах розмістилася механічно-дослідна станція; на першому поверсі – невелика викладова зала на 100 студентів, а збоку від головного входу – вежа зі збірником води для гідравлічних досліджень [15, s.6] – саме так описував Вітольд Мінкевич вигляд лабораторії у своїй публікації.

З 1927 р. лабораторія повноцінно почала працювати у новому будинку [18, s.189]. Будівля Лабораторії машин — стала яскравим зразком навчально-технічного закладу в стилі неокласицизму, який поєднав традиційні та залізобетонні будівельні конструкції. Будинок є пам'яттю архітектури місцевого

значення (ох. №309-М) [1].

Висновки. Аналіз архівних матеріалів дозволяє говорити про те, що питання будівництва машинної лабораторії почало активно обговорюватись ще з 1908 року. Окрім пошуків місця для нової лабораторії, грою професорів стикнулося з певним опором з боку місцевої громадськості, яка насторожено ставилася до новочасних машин та моторів, котрі своїм шумом могли порушити спокійне та розмірене життя представників львівської інтелігенції, які проживали чи працювали неподалік.

У справу будівництва були залучені державні органи різних рангів – Міністерство віросповідань і освіти, Міністерство публічних робіт, Галицьке Намісництво та Магістрат міста Львова. Це підтверджує важливість даного проекту, який фінансувався з імперської казни.

Після остаточного вибору місця розташування майбутньої лабораторії, здійснити проект будівлі було доручено інженеру Б. Стефановському. Ідейним натхненником залишався Тадеуш Фідлер, котрий тривалий час очолював кафедру теплових машин. Самі ж роботи розпочались аж у 1914 році, що було пов'язане із спротивом мешканців сусідніх вулиць і з тривалим обговоренням локації та самого вигляду лабораторії. Протокол першого засідання Комітету будівництва засвідчив, що будівництво йшло у дуже повільному темпі, а вже за кілька місяців воно зупинилось через початок війни. Однак відновлення будівництва у міжвоєнний період переконливо засвідчує, що на лабораторію покладались великі наукові надії – влада у Львові змінилась, однак проект таки було втілено.

Список використаних джерел

1. Бойко, О. 'вул. Устияновича, 5 – корпус НУ «Львівська політехніка» (лабораторія машин)'. [online] Режим доступу: [ht://lia.lvivcenter.org/uk/objects/ustyianovycha-5/tp](http://lia.lvivcenter.org/uk/objects/ustyianovycha-5/tp) (02.07.2019).
2. 'Від Реальної школи до Львівської політехніки: нариси з історії Львівської політехніки (1816 – 1918)' 2016, упор. О. В. Шишка; за ред. Ю. Я. Бобала. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 440 с.
3. 'Звід пам'яток історії та культури України. м. Львів. Т. 1', передмова
4. С. Павлюк. [online] Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/ZvidLviv/ZvidLviv.pdf> (20.06.2019)
5. 'Центральний державний історичний архів України, м. Львів' (ЦДАЛ), Ф. 146. Оп.4. Спр. 4379.
6. 'ЦДАЛ' Ф. 146. Оп. 316. Спр. 66.
7. 'ЦДАЛ' Ф. 146. Оп. 316. Спр. 68.
8. 'ЦДАЛ' Ф. 146. Оп. 316. Спр. 223.
9. 'ЦДАЛ' Ф. 146. Оп. 316. Спр. 224.
10. 'ЦДАЛ' Ф. 146. Оп. 316. Спр. 225.
11. 'ЦДАЛ' Ф. 146. Оп. 316. Спр. 227.
12. 'ЦДАЛ' Ф. 146. Оп. 316. Спр. 228.
13. 'ЦДАЛ' Ф. 146. Оп. 316. Спр. 229.
14. 'ЦДАЛ' Ф. 146. Оп. 316. Спр. 230.
15. 'ЦДАЛ' Ф. 146. Оп. 66. Спр. 945.

16. Minkewicz, W. (1926) 'Laboratorjum maszynowe Politechniki Lwowskiej', *Architektura i Budownictwo*, 10/11, s. 6.

17. Stefanowski, B. (1913) 'Projekt laboratorium maszynowego Politechniki we Lwowie', Lwów: [b. w.], 8 s.

18. 'Politechnika Lwowska [Text]: jej stan obecny i potrzeby' (1932), O. Nadolski, K. Weigel i in., Lwów: *nakł. grona prof.*, 272 s.

19. Popławski, Z. (1992) 'Dzieje Politechniki Lwowskiej, 1844– 1945', Kraków: *Zakł. Nar. im. Ossolińskich*, 364 s.

References

1. Bojko, O. 'вул. Устияновича, 5 – корпус НУ «Львівська політехніка» (laboratoriya mashyn) (str. Ustijanovicha, 5 - building of NU «Lviv Polytechnic» (laboratory of machines)'. [online] Available at: [ht://lia.lvivcenter.org/uk/objects/ustyianovycha-5/tp](http://lia.lvivcenter.org/uk/objects/ustyianovycha-5/tp) (Accessed 02.07.2019).
2. 'Vid Real'noyishkoly`do L`vivskoyipolitehniky`nary'sy`z istoriyi L`vivskoyipolitehniky` (1816 – 1918) (From the Real School to the Lviv Polytechnic: essays on the history of Lviv Polytechnic (1816–1918))' 2016, upor. O.V.Shyshka; za red. Yu.Ia.Bobala, L`viv: Vy`davny`chtvo L`vivskoyipolitehniky, 440 s.
3. 'Zvid pam`yatok istoriyi ta kul`tury` Ukrayiny. m. L`viv. T. 1 (A collection of historical and cultural monuments of Ukraine. Lviv city. T. 1)', [online] Available at: <http://history.org.ua/LiberUA/ZvidLviv/ZvidLviv.pdf> (Accessed 20.06.2019)
4. 'Central'ny`j derzhavny`j istory`chny`j arxiv Ukrayiny`, m. L`viv (CzDIAL) (Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv] ', F. 146. Op.4. Spr. 4379.5.
5. 'CzDIAL', F. 146. Op. 316. Spr. 66.
6. 'CzDIAL', F. 146. Op. 316. Spr. 68.
7. 'CzDIAL', F. 146. Op. 316. Spr. 223.
8. 'CzDIAL', F. 146. Op. 316. Spr. 224.
9. 'CzDIAL', F. 146. Op. 316. Spr. 225.
10. 'CzDIAL', F. 146. Op. 316. Spr. 227.
11. 'CzDIAL', F. 146. Op. 316. Spr. 228.
12. 'CzDIAL', F. 146. Op. 316. Spr. 229.
13. 'CzDIAL', F. 146. Op. 316. Spr. 230.
14. 'CzDIAL', F. 146. Op. 66. Spr. 945.
15. Minkewicz, W. (1926) 'Laboratorjum maszynowe Politechniki Lwowskiej ()', *Architektura i Budownictwo*, 10/11, s. 6.
16. Stefanowski, B. (1913) 'Projekt laboratorium maszynowego Politechniki we Lwowie (Project of the Machine Laboratory of Lviv Polytechnic)', L`viv: [b. w.], 8 s.
17. 'Politechnika Lwowska [Text]: jej stan obecny i potrzeby' (1932) (Lviv Polytechnic: its current state and needs)', O. Nadolski, K. Weigel i in., L`viv: *nakł. grona prof.*, 272 s.
18. Popławski, Z. (1992) 'Dzieje Politechniki Lwowskiej, 1844– 1945', Kraków: *Zakł. Nar. im. Ossolińskich*, 364 s.

УДК 94 (477):

ESTABLISHMENT OF THE PROFESSIONAL TEACHING ORGANIZATIONS IN GALICIA AT THE END OF XIX – THE BEGINNING OF XX CENTURY**СТВОРЕННЯ ПРОФЕСІЙНИХ УЧИТЕЛЬСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В ГАЛИЧИНІ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ****Luchakivska I.,**

Candidate of Historical Sciences, Docent of Department of History of Ukraine, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Drohobych, Ukraine), e-mail: ivanna.luch@gmail.com, ORCID (<https://orcid.org/0000-0003-3663-071X>)

Лучаківська І.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка (Дрогобич, Україна), e-mail: ivanna.luch@gmail.com, ORCID (<https://orcid.org/0000-0003-3663-071X>)

The article assumes that in Galicia and Bukovyna the number of folk teachers had significantly increased by the end of XIX – XX. It highlights the main reason to cause the creation of several cultural organizations being complicated financial situation. The author analyzed the activity of the society «Mutual Support of the Galician and Bukovynian Teachers in Lviv (1905-1913)».

Keywords: Galicia, Bukovyna, professional-teaching organizations, societies, Galician sejm, Prosvita, the Galician teachers, members of «Mutual Support of the Galician and Bukovynian Teachers».

Проаналізовано, що в Галичині і Буковині наприкінці XIX ст. – XX ст. зростає чисельність українського народно-го вчителства і подано складне матеріальне становище народних вчителів, що вплинуло на створення в краю декількох культурно-освітньої організацій. Зокрема, висвітлено діяльність товариства «Взаємна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок у Львові (1905 – 1913 рр.)».

Ключові слова: Галичина, Буковина, професійно-учительські організації, товариства, галицький сейм, Просвіта, галицьке вчителство., члени «Взаємної помочі учительської».

One of the most vulnerable categories of the Galician society were the teachers of folk schools. By the end of the XIX century the most significant problem for them was that despite having general and special education they didn't have much respect in the organisations in the political area (parliament, Sejm, political parties). Difficult financial situation and moral humiliation led

them to creating professional teachers' organisations and actually radical press establishments. The first organisation which began to work in 1896 was the Society of Folk Teachers in Galicia (Towarzystwo Nauczyceli Ludowych w Galicji). The society despite the representatives of other nationalities included the Ukrainians as well. Its task was: to protect the teachers' rights and implement the necessary measures to improve their financial situation [15].

The first press establishments were the magazine "Szkołnictwo Ludowe" ("Folk Schooling") started being issued since 1891 in Nowy Sonch and „Gazetę Szkolną” (“The School Newspaper”) first issued in Krakow in 1903. Ukrainian teachers worked in both. There were published the speeches of the sejm ambassador T. Bohachevsky in Ukrainian on schooling issues transliterated by Latin letters in order to attract more readers. Moreover, Ukrainian folk teachers assembled in Russian Pedagogic Society and organized neighborhood meetings with performances, dances and other entertainments. There they discussed economic, political and culture issues [19]. These were to some extent “pedagogical circles”. In this atmosphere, the teacher activists were growing up. The main reason caused teachers to protect their rights in public was of social character.

It was essential to unite the efforts of all the sides so that to improve the situation and the activity of krayovi viches made it possible.

The vicie elected the executive committee consisting of ten members who started their work immediately: they worked out the statute based on the existing similar statutes of German and Czech societies.

On July 18, 1904, the first assembly of folk teachers of Galicia and Bukovyna was held in Lviv under the leadership of a prominent public and political figure, honorary member of «Prosvita» and RPT Olexandr Stephanovych. It gave an impetus to the creation of teachers' professional organization «Mutual Support of the Galician and Bukovynian Teachers» VP [10].

VP started its activity at the end of August, 1905 on the basis of the Ministry of Internal Affairs confirmation of the statute after two rejections before [8]. According to the statute the purpose of VP consisted in uniting the teachers forces of Galicia and Bukovyna as well as providing them and their families with financial and moral assistance. The means to achieve the objectives were: petition to the authorities regarding the improvement of the teachers' financial situation, promotion of their consolidation through organisation of joint concerts, meetings and other cultural events; establishing for the elderly relatives, nursing homes, bursas (church schools), boarding schools, providing VP members with free legal advice [14].

The founders of the society were: the folk teacher and writer Pablo Kyrchiv, the public and pedagogical figure Onufrii Vlasiychuk and the famous writer and educator Konstantina Malyska, the active VP member Ivan Storonsky, the teachers Kyrylo Malyskyi and Oleksa Gaidukevych [19].

The first general assembly took place on August 28,

1905 in vydilova school of RPT named after Shevchenko in Lviv with the participation of about 100 delegates. The elected leadership of VP included the famous organizer of the Ukrainian teachers Andrii Alyskevych, the honorary member of «Prosvita» and the director of the bank «Dnister» Yaroslav Kulachkovsky, the head teacher of the Ukrainian School of Vprav in Lviv Mykola Moroz and others [12].

VP had a fairly branched structure. The so-called supervisory board and the executive body of the society, the directorate, managed the work of the VP. The supervisory board consisted of 12 people. The oldest member used to be the head of the board. There were also two detectors and their deputies. The society was headed by the head teacher of Shchyrets School Kyrylo Malytsky, Petro Budzinsky, Maryan Yakymovsky and Andrii Alyskevych.

Among the active members of the society it is necessary to mention Konstantyn Malytsky, the folk teacher (the future ambassador of ZUNR (West Ukrainian People's Republic) to the Ukrainian National Assembly) Agustyn Dombrowsky, the head teacher of school named after Markiyan Shashkevych, Andrii Marenin, Ivan Storonsky, Denys Stelmakh, Ivan Yutsushyn and others.

At first the leadership of the society draw their attention to the involving as many teacher members as possible. As it was mentioned above Ukrainian teachers prevailed over the Polish ones. Official statistics do not provide the exact number of folk teachers according to their nationality. In 1906/07 academic year there were 11824 folk teachers, in 1908/09 - 13419 [2].

On the session of the Galician Sejm in 1909 the ambassador I. Makukh pointed out that for the current year there had been working 1800 Ukrainians in the folk schools [3] moreover, a small percentage had been teaching in the Polish schools too. Due to the increased number of the folk schools the number of teachers also increased. In 1914 among 17 thousand teachers, 3 thousand were Ukrainians. The increased number of Ukrainian folk teachers contributed much to the membership of the VP society. By the end of 1905 it comprised 620 members, and in a year after the establishment - 1384. In 1913 VP had 2171 actual members [8].

Extraordinary members could be individuals from the families of ordinary members. A «subsidiary» or «benefactor» could be a person of Ukrainian origin who made an obligation to submit financial aid to the society. General meeting conferred the title of honorary members for services to the society and Ukrainian schooling [14]. At the beginning of 1907, the society consisted of 1552 members: 1221 ordinaries, 322 «subsidiaries», 9 «benefactors». However, the numbers were not always true. In the report of the VP, it was noted that the amount of unpaid membership fees from 1905 to 1912 amounted to 45 thousand crowns [8]. In 1907, three-fourths of the society had debts [11]. In addition, in 1909, according to the statute, 333 people were deprived of membership due to non-payment of contributions [15]. The reason for the relative indifference was the inadequate activity of the VP itself in working with its members, as well as

the position of the regional authorities that negatively affected the radical society. In early 1905, the viceroy of Galicia, Andrzej Potocki, issued an order to the regional gendarmerie, which stated to watch closely folk teachers: to find out the topics of their discussions, determine the names of the members of the opposition teaching movement. Thanks to such measures a number of leading Ukrainian teachers were transferred to Western Galicia, in particular the organizer of Ukrainian teachers and in the 20-30's of the 20th century - famous political figure Dmytro Velikanovych, Levytsky, Burbal, and others. The school administration had begun the persecution. In order to prevent it, on March 25, 1906, a teaching delegation arrived at the governor. However, the latter took it quite cold and threatened to ban their organizations if the political activity of folk teachers increased [15].

The VP organized mass demonstrations demanding to improve financial situation of the Galician folk teachers, particularly Ukrainian. They organized district viches (meetings). The first viche took place in 1901 in Przemysl. It elected the executive committee which appeared to the governor with the requirements for the teachers' pay rise. However those measures turned out to be unsuccessful. The first viches that took place in Galicia were held together with Polish teachers and their organisations and aimed at influencing the local authorities by means of professional solidarity.

In February 1907, the second viche of the Galician teachers took place. It was thoroughly prepared. VP established close contacts with the similar organisation - Krakiv Regional Association of Folk Teachers (Krajowy Związek Nauczycielstwa Ludowego), which was formed from the leading opposition members who had separated from Polish Pedagogical Society.

Galician teachers started their preparation for the next viche. The VP leadership called for conducting «educational viches» in advance among the suburbanites. Unfortunately, this time the action did not have such a massive character. The main reason distracting people's attention from the support of folk teachers movement was the political events taking place in 1910 in the region, when the issue of the opening of the Ukrainian University, electoral reform to the Sejm became exclusively important.

Taking into account the passive position if the Polish Sejm to solve the pay-wise issues, the Galician teachers addressed their demands to Austrian Parliament. In 1911 their delegation headed to Vienna. However, the central authorities referring to the legislative state structure according to which the folk teachers' issues belonged to the sphere of regional sejms didn't show support the delegation demands [5]. Thus, the teachers hopes for the help imposed on Vienna authorities failed.

The noticeable event of the Galician teachers movement became viche in January 1912. The hall where the viche took place - gymnasium, could contain up to 8 thousand people, - was overcrowded. Nearly 3 thousand participants were standing outside, where, in fact another viche was being held. The characteristic of it was the teachers' consolidation despite their nationality.

Both Polish and Ukrainian deputies were giving a talk [4]. There were the representatives of different political societies. Among the Ukrainians - Ivan Makukh (Ukrainian Sejm Club), Oleksandr Kolessa (Ukrainian Parliamentarian Club), Semen Vityk (Ukrainian Social and Democratic Party), Lyonhyn Tsehelsky (National and Democratic Party) [1]. Consequently, the teachers showed their active political position at the viche and this enabled them to join the action of struggle for electoral reform implemented in Galicia in 1914.

Therefore, with the appearance of organized teachers movement the problem of their payments became the most essential issue at the Sejm. The brightest speakers on the point were: in 1906 the lawyer Godzimir Malakhovsky [3], in 1906 Leopold Yavorsky, Yuliush Leo and others [17], in 1910 - I. Makukh. If in 1905 the folk teacher's salary depending on the rank was about 800-1600 kronas and in 1911 - it was from 1000 to 2300.

Increasing the teachers' salaries, the sejm considered economical relations in the region, price rise as a result the reforms were of no significant effect. Before the war the teachers managed to get special money bonuses, better financial support for the teachers' widows and orphans. Moreover the sejm began to work on the job's codex for the folk teachers.

The leadership of the society payed great attention to the development of the society especially in the suburbs and imposed this task on its district departments. According to the statute, such departments had to comprise at least 10 members. Those departments which had less than ten were combined with the central head office or neighbouring departments.

Initially at the general meeting of the society, and then on the assembly of the supervisory board held in September 1905 it was approved: according to the statute it was necessary to establish district departments as soon as possible. For this purpose, appropriate representations were submitted to the governorship.

The first departments were established mostly by the efforts of the supervisory board but by the local initiative. The evidence is the appeal of the VP leadership to the authorities with the insertion, where the number of the membes in all cases was clearly 10. Such departments were opened during the first months of the organisation existence preferably in county towns. They were the departments in Bohorodchany, Dolyna, Zhydachiv, Kalush, Kolomyya, Bibrtsi, Kosiv, Lisk, Nadvirna, Przemysl, Sniatyn, Sambir.

The most numerous in 1912 were the departments in Lviv (81 members), Yavoriv (75), Kolomyya (76), Khodoriv (50) but the important center Stanislav had only 29 members.

To improve the work of the central VP leadership according to the statute the supervisory board was divided into sections where other members of the society could be involved. In 1910 there was established a section for the district departments. The purpose of this was - assistance in relations with the province. The section supervised the departments to pay membership fees on time, sent protocols of their meetings, reported on their work

[14]. In general, the section was not successful because the departments themselves did not show the desired close cooperation with the center. Initiative for relations mostly came from the section. Thus, in 1910 the section sent to the departments 534 letters but received 270 [7].

By the head leadership there was the section of legal protection which provided legal advice for their members for free and its work was estimated as much more efficient than the previous one.

A member of «Mutual Support of Teachers» could become a folk teacher or their relative [13]. The development of the economical society supported district departments in Kolomyya, Sniatyn, Busk, Tovmach, Pere-myshliany, Kamyanka, Strumilova, Gvizdka, Lisk, Rava Ruska, Stanislav and Chernivtsi [12]. But the teachers unwillingly supported this action. It might be due to the absence of the information about similar organisations and the lack of faith in their prospects.

In 1909 the number of the economical society calculated 333 members, in 1912 – 848. In 1912 it had 16 thousand kronas of its own money, and 45 thousand of borrowed from banks and credit organisations [9].

On December 27, 1906 in Lviv the meeting of both societies took place where was raised the question: whether all the Galician teachers unified in Krakiv society or there would be two organisations considering the nationality. The Ukrainian delegates were strongly against the union [16]. In this year both societies came to the compromise and established joint delegations from the representatives of both organisations 16 members (8 Ukrainians and 8 Polishes) [15].

The newly created body acted quite efficiently: worked on the organization of regional teacher's viches, sent deputies to the governor, and held joint consultations. It should be noted that the Poles-teachers all the time have sought to go a common front with Ukrainian teachers. This is evidenced by the materials published in the Polish opposition teaching press.

Being a Ukrainian pedagogical organization, the VP cooperated much with the RPT. It was through the initiative of the latter that they began to take measures to create a professional organization of Ukrainian folk teaching. Both societies often sent joint delegations to various congresses, congresses held in the state. Taking into account the fact that a significant part of the members of the VP simultaneously belonged to the RPT, the general meeting of both societies decided to hold at the same time [12]. RPT, as a more numerous and financially stronger society, often provided financial and other assistance to the VP [18]. Member of the Main Board of the Teaching Society I. Yushchysyn was the editor of «Teacher» in 1912-1914.

While working at the VP, Ukrainian folk teachers began to intensify their activity in political parties: most of them were represented in the Ukrainian national-democratic, less in the Ukrainian radical, and the least in the Ukrainian social-democratic. In the 1910-1911, there were 25 folk teachers representatives in the National Democratic Party.

The National Democratic Party paid much atten-

tion to the regional school: advocated the division of the Galician Regional School Board, the creation of a Ukrainian university, the introduction of the Ukrainian language at schools [6]. In July 1914, on the eve of the elections to the Sejm, Ukrainian political parties nominated nine teachers- candidates: 7 from national democrats and 2 from Ukrainian radicals [19].

Thus, the growth of number of the Ukrainian folk teachers and the lack of support of their financial problems in Galicia at the end of XIX influenced the creation of another cultural and educational organization in the suburbs.

The activity of the VP was not diversified enough, since its main goal was to achieve decent salaries for both its members and for all Galician teachers. Acting in conjunction with the Polish similar societies and entering into close contact at the inter-regional level, the partnership managed to solve partially its tasks.

References

- Głos Nauczycielstwa Ludowego. – Kraków. 1906. № 12; – 1909. № 1–2; 15–16; – 1910. № 3; – 1912. № 1–2; 8–9; – 1913. № 3–4.
- Sprawozdanie Rady Szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego. 1868 i 1869, 1870 i 1871, 1872, 1889/90, 1890/91, 1891/92, 1892/93, 1896/97, 1897/98, 1899/900, 1900/01, 1901/02, 1903/04, 1905/06, 1907/08, 1908/09, 1909/10, 1910/11, 1911/12. Lwów, 1871–1913.
- Stenograficzne sprawozdanie Sejmu krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim z roku 1866, 1890, 1892, 1894, 1894/95, 1896/97, 1898, 1899/900, 1900/01, 1901, 1902/03, 1904, 1905, 1907, 1908, 1909, 1910, 1913/14, 1914. – Lwów, 1867–1914.
- Szkolnictwo. – Nowy Sącz. 1900. № 4; – 1912. № 2–3, 27.
- Wolna Szkoła. – Lwów. 1911. № 11–12; – 1912. № 1.
- Голубець М. Велика історія України. Від найдавніших часів до 1923 р. – Львів: Тиктор, 1935. – 864 с.
- Звіт з діяльності головної управи товариства ВП. 1911. – Львів, 1912.
- Звіт з діяльності товариства “Взаїмна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок у Львові” [1905–1913]. Львів, 1907–1914.
- Звіт товариства “Взаїмна поміч учительська”. 1912. – Львів, 1913.
- Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848–1914. – Львів, 1926. – 736 с.
- Луна. – Львів. 1907. 5 жовт., 12 жовт., 9 лист.
- Промінь. – Вашківці. 1904. Ч. 3, 5, 6; – 1905. Ч. 6, 16, 17; – 1906. Ч. 3, 4, 5, 10, 14, 15, 16, 17; – 1907. Ч. 1, 2, 3, 6.
- Статут товариства “Взаємна поміч учительська”. – Львів, 1906. , 24 с.
- Статут товариства “Взаїмна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок”. – Львів: накл. т-ва, 1905. – 30 с.
- Товариство взаїмна поміч українського вчителства. 1905–1930. – Львів, 1932. – 340 с.
- Учитель. – Львів. 1889. Ч. 1; – 1890. Ч. 2, 3; – 1893. Ч. 21; – 1904. Ч. 9, 12, 19, 21; – 1906. Ч. 22, 23, 24, 25; – 1907. Ч. 1; – 1908. Ч. 13, 14; – 1910. Ч. 7.

Ф. 178. Крайова шкільна рада. – Оп. 1, спр. 9, 568, 1774, 2565, 2968, 3920, 4762, 4782. – Оп. 2, спр. 475, 485, 710, 3345, 3980, 4748, 4762, 4805, 4823, 4954, 5062, 5125, 5136, 5771. – Оп. 3, спр. 353, 357, 363, 371, 377, 502, 507, 523, 592, 976. – Оп. 4, спр. 4890.

Ф. 206. Українське педагогічне товариство “Рідна школа”. – Оп. 1, спр. 1, 2, 29, 31.

Ющишин І. Організація українського вчителства в Австрії до Європейської війни. – К., 1918. – 25 с.

References

- Głos Nauczycielstwa Ludowego. – Kraków. 1906. № 12; – 1909. № 1–2; 15–16; – 1910. № 3; – 1912. № 1–2; 8–9; – 1913. № 3–4.
- Sprawozdanie Rady Szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego. 1868 i 1869, 1870 i 1871, 1872, 1889/90, 1890/91, 1891/92, 1892/93, 1896/97, 1897/98, 1899/900, 1900/01, 1901/02, 1903/04, 1905/06, 1907/08, 1908/09, 1909/10, 1910/11, 1911/12. Lwów, 1871–1913.
- Stenograficzne sprawozdanie Sejmu krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim z roku 1866, 1890, 1892, 1894, 1894/95, 1896/97, 1898, 1899/900, 1900/01, 1901, 1902/03, 1904, 1905, 1907, 1908, 1909, 1910, 1913/14, 1914. – Lwów, 1867–1914.
- Szkolnictwo. – Nowy Sącz. 1900. № 4; – 1912. № 2–3, 27.
- Wolna Szkoła. – Lwów. 1911. № 11–12; – 1912. № 1.
- Golubecz` M. Vely`ka istoriya Ukrayiny`. Vid naj-davnishy`x chasiv do 1923 r. – L`viv: Ty`ktor, 1935. – 864 s.
- Zvit z diyal`nosti golovnoyi upravu` tovary`stva VP. 1911. – L`viv, 1912.
- Zvit z diyal`nosti tovary`stva “Vzayimna pomich galy`cz`ky`x i bukovy`ns`ky`x uchy`teliv i uchy`tel`ok u L`vovi” [1905–1913]. L`viv, 1907–1914.
- Zvit tovary`stva “Vzayimna pomich uchy`tel`s`ka”. 1912. – L`viv, 1913.
- Levy`cz`ky`j K. Istoriya polity`chnoyi dumky` galy`cz`ky`x ukrayinciv. 1848–1914. – L`viv, 1926. – 736 s.
- Luna. – L`viv. 1907. 5 zhovt., 12 zhovt., 9 ly`st.
- Promin`. – Vashkivci. 1904. Ch. 3, 5, 6; – 1905. Ch. 6, 16, 17; – 1906. Ch. 3, 4, 5, 10, 14, 15, 16, 17; – 1907. Ch. 1, 2, 3, 6.
- Statut tovary`stva “Vzayemna pomich uchy`tel`s`ka”. – L`viv, 1906. , 24 s.
- Statut tovary`stva “Vzayimna pomich galy`cz`ky`x i bukovy`ns`ky`x uchy`teliv i uchy`tel`ok”. – L`viv: nakl. t-va, 1905. – 30 s.
- Tovary`stvo vzayimna pomich ukrayins`kogo vchy`tel`stva. 1905–1930. – L`viv, 1932. – 340 s.
- Uchy`tel`. – L`viv. 1889. Ch. 1; – 1890. Ch. 2, 3; – 1893. Ch. 21; – 1904. Ch. 9, 12, 19, 21; – 1906. Ch. 22, 23, 24, 25; – 1907. Ch. 1; – 1908. Ch. 13, 14; – 1910. Ch. 7.
- F. 178. Krajova shkil`na rada. – Op. 1, spr. 9, 568, 1774, 2565, 2968, 3920, 4762, 4782. – Op. 2, spr. 475, 485, 710, 3345, 3980, 4748, 4762, 4805, 4823, 4954, 5062, 5125, 5136, 5771. – Op. 3, spr. 353, 357, 363, 371, 377, 502, 507, 523, 592, 976. – Op. 4, spr. 4890.
- F. 206. Ukrayins`ke pedagogichne tovary`stvo “Ridna shkola”. – Op. 1, spr. 1, 2, 29, 31.
- Yushhy`shy`n I. Organizaciya ukrayins`kogo vchy`tel`stva v Avstriyi do Yevropejs`koyi vijny`. – K., 1918. – 25 s.

**«ТРУДОВИЙ ПРИНЦИП» ЯК МОДЕЛЬ
НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА
ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ УНР**

**«LABOR PRINCIPLE» AS THE MODEL OF
NATIONAL-STATE CONSTRUCTION OF THE
DIRECTORY UNR**

ЛюбоVECь О. М.,
доктор історичних наук, (Київ, Україна),
e-mail: olena_lubovec@ukr.net

Liubovets O.,
Doctor of Historical Sciences, (Kyiv, Ukraine)
e-mail: olena_lubovec@ukr.net

Розглянуто трудовий принцип організації влади як одну з альтернативних моделей національно-державного будівництва доби Директорії УНР. Висвітлено перебіг міжпартійної боротьби в процесі пошуку Директорією ефективних методів і принципів державного управління. Охарактеризовано політичні партії, які відстоювали необхідність реалізації трудового принципу.

Ключові слова: Директорія УНР, трудовий принцип організації влади, національно-державне будівництво, Трудовий Конгрес України.

The labor principle of organization of power as one of the alternative models of national-state construction of the UNR Directory era is considered. The course of inter-party struggle in the process of searching the Directory of effective methods and principles of public administration is covered. Political parties have been characterized, which have argued for the need to implement the labor principle.

Keywords: UNR Directory, Labor Principle of Organization of Power, National-State Construction, Labor Congress of Ukraine.

Запорукою успіху національно-державного будівництва є розбудова адекватної суспільно-економічним умовам політичної системи та вибір відповідної форми організації влади. Створення авторитетних і ефективних органів державного управління є обов'язковою передумовою для реалізації політичним проводом своєї програми та стратегії перетворень, фундамент для розбудови держави. І навпаки, відсутність чітко організованого, сильного адміністративного апарату посилює анархічні та охлократичні тенденції в суспільстві, стає однією з причин втрати влади певною політичною силою.

Метою даної роботи є аналіз сутності трудового принципу організації влади, який запропонували та зробили спробу втілити в життя певні політичні сили доби Директорії УНР.

Прийшовши до влади в Україні після переможного антигетьманського повстання, Директорія мала запропонувати суспільству нову політичну програму подальшого розвитку, яка б забезпечила незалежність країни та ефективну діяльність державних структур. Однак, на противагу своїм попередникам – Центральній Раді та гетьману П. Скоропадського – Директорія

не мала чіткої програми державотворення. Її основні напрями окреслювалися вже в процесі безпосередньої практичної діяльності.

Політичні сили, які утворили Директорію, по-різному уявляли собі можливі моделі держави. Спочатку партійні та державні лідери розглядали тільки два принципи організації влади: парламентську демократію західного типу та радянську владу більшовицького зразка. На окреслення цих двох орієнтирів впливали як внутрішньо-, так і зовнішньополітичні чинники. З одного боку, перемога Антанти над країнами німецького альянсу в Першій світовій війні та початок інтервенції її військ на Півдні України. А з іншого – значне полівиння і радянська мас та революційні події в деяких країнах Європи. Врешті-решт після довготривалого і детального обговорення на міжпартійних нарадах було вироблено власну модель – так званий трудовий принцип державного управління, за яким повинна була створитися така вертикаль влади: на місцях – губернські та повітові трудові ради, а в центрі – Конгрес трудового народу. Але остаточне розв'язання проблеми щодо організації влади в країні відкладалося до Трудового Конгресу, який і повинен був визначити основні державні органи, затвердити їхні повноваження та функції.

Конкретний політичний зміст трудового принципу державного управління розкривався в першому програмному документі Директорії – Декларації від 26 грудня 1918 р.: «право правління і порядкування краєм повинно належати тільки тим класам, які суть основою громадського життя, які творять матеріальні і духовні цінності ... Влада в Україні повинна належати лише класам працюючим – робітництву і селянству» [2, с. 87]. Водночас проголошувалася заборона земельній і промисловій буржуазії брати участь у державному управлінні. Зрозуміло, що наведені положення Декларації були спрямовані проти тих соціальних верств, на які спирався у своїй політиці гетьманат П. Скоропадського, та відбивали соціалістичну ідейну орієнтацію лідерів Директорії.

Провідники УНР були щиро переконані, що трудовий принцип як влада всього трудового народу, на противагу більшовицькій диктатурі пролетаріату, був більш адекватним тогочасній політичній ситуації. Їм здавалося, що була знайдена формула, яка могла задовольнити відразу кілька умов – позначити зв'язок Директорії з робітництвом і трудовим селянством; вибити ґрунт з-під більшовицької агітації; довести Антанти, що УНР формується не в більшовицьких формах. До того ж, на вибір таких форм державотворення впливала й особливість етносоціальної структури тогочасного українського суспільства, тобто соціально-класова «неповнота» українського народу і домінування в ньому селянства – єдиного класу, що мав виразно українське «обличчя» поряд із інонаціональним містом [12, с. 31-34]. Однак то було скоріше абстрактно-теоретичне розв'язання нагальних проблем. Насправді реалізація цього принципу виявилася важко здійсненою.

У день оголошення Декларації Директорія наказом затвердила свій перший уряд – Раду народних міністрів у складі 18 осіб, очолив його міністр закордонних справ, соціал-демократ В. Чехівський.

Політичний провід відновленої УНР практично з перших же днів своєї діяльності зіткнувся з серйозною правовою проблемою – відсутність чіткого визначення компетенції Директорії та уряду. Декларація від 26 грудня 1918 р. встановлювала правовий статус Директорії як «тимчасової верховної влади революційного часу». Водночас не були визначені її конкретні функції й повноваження. З того, що Директорія відміняла закони і постанови гетьманського уряду і повинна була розробити «Інструкцію» про вибори до Трудового Конгресу, випливала її законодавча функція. Водночас Директорія як верховна влада брала на себе й керівництво Радою народних міністрів, про утворення якої також сповіщала Декларація, тобто мала й виконавчі функції. Лише одне положення Декларації безпосередньо стосувалося правового статусу уряду – йому доручалося «негайне переведення в життя великих задач», окреслених цим документом [2, с. 89]. Зрозуміло, що така невизначеність неминує мала призвести до серйозних непорозумінь, насамперед, до надмірного втручання членів Директорії у вирішення оперативних питань внутрішньої та зовнішньої політики, фактичної підміни Директорією низки галузевих відомств.

5 січня 1919 р. на основі трудового принципу було видано закон про вибори до Трудового Конгресу України (ТКУ). Згідно з інструкцією про вибори до його складу обиралися громадяни від 21 року, незалежно від їх статі, віросповідання і національної належності. 593 мандати майбутнього українського передпарламенту розподілялися між губерніями та по куріях: 377 – від селян, 118 – від робітників, 33 – від трудової інтелігенції, 65 місць надавалося представникам Західної України. Інструкція передбачала не тільки нерівний розподіл мандатів між різними верствами суспільства, а й нерівний порядок обрання – селяни на повітових селянських з'їздах, а робітники і «трудова інтелігенція» – на губернських. Крім того, зважаючи на «визначні заслуги робітників залізниць і почт під час боротьби з гетьманщиною», передбачалося окреме представництво Всеукраїнського залізничного з'їзду (20) і Всеукраїнського поштового з'їзду (10). Таким чином, представництво від цих двох професійних груп практично дорівнювало представництву від усієї «трудової інтелігенції», не кажучи вже про досить абстрактне визначення, кого можна до неї віднести: «робітники на ниві народної освіти і служачі в народних кооперативах, земських та міських самоврядуваннях та інших установах державних, громадських і приватних» [10, с. 128].

Проведення виборів до ТКУ на основі трудового принципу фактично означало порушення невід'ємних конституційних прав людини, обмежувало (насамперед – з якісної точки зору) суспільно-політичну базу нової влади, її інтелектуальний потенціал. У цілому трудовий принцип відбивав насамперед політичну позицію есерів та лівих соціал-демократів. Більшість в УСДРП визначала його як диктатуру дрібної сільської буржуазії, вважала його прийняття тимчасовою тактичною поступкою з огляду на радикалізацію мас і виступала загалом за парламентаризм та демократію [4, 16 січня]. УПСФ, УПСС, УДХП наполягали на за-

гальному виборчому праві. У середовищі військових і, зокрема, Січових стрільців зріла ідея встановлення військової диктатури.

Засідання Трудового Конгресу розпочалися 23 січня. На цей форум прибуло приблизно до 400 депутатів, з них 36 – від західноукраїнських земель. Незважаючи на обмежене виборче право, ТКУ, порівняно з Центральною Радою, має більше підстав вважатися парламентом через те, що він формувався на основі результатів виборів і хай й неповноцінного, але територіального представництва. До того ж він уособлював соборну Україну, на ньому було урочисто проголошено Акт Злуки УНР і ЗУНР.

У центрі роботи Конгресу було обговорення подальших шляхів державотворення УНР. Під час дискусій висловлювалися різноманітні, часом полярні пропозиції – від передання всієї влади радам робітничих і селянських депутатів і негайного проголошення України «соціалістичною Республікою» до формування стандартного європейського парламенту. На останньому засіданні 28 січня 1919 р. було ухвалено «Закон про форму влади на Україні», який називали ще Тимчасовою конституцією УНР. Цим документом фактично вперше з моменту проголошення УНР ще в листопаді 1917 р. у формі закону, а не політико-правового акту, визначалися підвалини державного устрою. Крім того, на відміну від Конституції УНР 28 квітня 1918 р. він набрав чинності.

У законі висловлювалася повна довіра Директорії. З огляду на скрутне внутрішнє і зовнішнє становище республіки, Конгрес передавав Директорії право бути верховною владою республіки до наступної сесії ТКУ, а також право видавати закони, що підлягали затвердженню найближчою сесією Конгресу. Водночас терміни і періодичність скликання сесій ТКУ законом не визначалися, не пояснювалася різниця між «наступною» та «найближчою» сесіями. Згідно з законом виконавча влада належала уряду, який мав формуватися Директорією і звітувати перед нею у проміжках між сесіями ТКУ. Однак компетенція та повноваження уряду не були чітко окреслені. Так само як не зовсім зрозумілим був і статус Директорії: що означала «верховна влада» – тільки законодавчі функції чи і виконавчі також. Тобто, як і Декларація, цей закон не розв'язував проблеми розподілу влади між її різними гілками. Місцеві органи влади очолювали комісари уряду УНР, підконтрольні місцевим Трудовим радам селян і робітників [1, 8 лютого].

Директорія видала й «Закон про місцеві Конгреси і ради трудового народу», який передбачав таку структуру місцевих органів влади: повітові та губернські конгреси трудового народу, які скликалися за трудовим принципом і за системою пропорційних виборів; губернські та повітові організаційні комісії як постійні органи управління. Повітові конгреси формувалися з уповноважених від селянських сходів – по одному уповноваженому від села з населенням у 500-2000 мешканців та по 2 уповноважених від сіл із більшою чисельністю населення. Делегати конгресів від робітників конкретної місцевості отримували від 10 до 30 відсотків місць, представники трудової інтелігенції – від 10 до 20 відсотків, залежно від частки згаданих

верств серед населення місцевості. Губернські конгреси формувалися з представників від селянських сходів (по одному від волості) та представників інших соціальних груп залежно від їх частки серед населення. У компетенції місцевих конгресів та їх виконавчих органів була боротьба з контрреволюцією й анархією, політичний контроль над діями місцевої адміністрації та за дотриманням законності, висування кандидатур на посади у вищі органи влади, а також розслідування «зловживань агентів гетьманського уряду» [11, с. 3-5].

Таким чином, Директорія у внутрішній політиці почала реалізовувати трудовий принцип. Результатом запровадження цього принципу, який поєднував у собі елементи хоч і обмеженої, але демократії та більшовицький класовий підхід, стала парадоксальна ситуація, коли Антанта розглядала політику Директорії як більшовицьку, а більшовики – як буржуазну. Це спричинило вороже ставлення до Директорії обох сторін. Саме ці два зовнішньополітичні чинники були вирішальні на початку 1919 р. і обмежували реальну можливість української влади зосередитися на розв'язанні внутрішніх проблем.

Початкова орієнтація українського проводу на Антанту призвела до зміни вищих органів влади – виходу 9 лютого 1919 р. із складу Директорії В. Винниченка, який невдовзі виїхав за кордон, та відставки тодішнього прем'єра В. Чехівського, а за ним і всього уряду.

13 лютого 1919 р. своїм наказом Директорія затвердила новий склад Ради народних міністрів на чолі з С. Остапенком, основу якого становили представники УПСФ та УПСР. Політичний курс на порозуміння з Антантою змусив новий кабінет відмовитися від втілення трудового принципу. Зокрема, уряд відмовився опублікувати й увести в дію розроблений своїм попередником і затверджений Директорією закон про трудові ради, що мали бути організовані на місцях як тимчасові контрольні органи. Делегації від Селянської спілки і від українських есерів намагалися вплинути на Директорію (Ф. Швеця, А. Макаренка і П. Андрієвського), але цей закон так і не було офіційно опубліковано. Лише 6 березня 1919 р. його оприлюднила «незалежна демократична газета» – «Життя Поділля».

Така ситуація викликала незадоволення лівої опозиції. Представники УСДРП і УПСР передали Директорії доповідну записку з вимогою пошуку компромісу з радянською Росією та встановлення радянської форми правління, що стала вже фактом. Тоді ж свою декларацію передали Директорії й Січові стрільці. Відчуваючи неприхильне ставлення з боку селянства, не бажаючи протиставляти себе трудовому народові, стрільці заявили про підтримку радянської влади на місцях і про свою опозицію урядові, який виступає проти радянського й трудового принципів [6, т. 3, с. 117]. Але поставлена перед необхідністю вибору Директорія на державній нараді 14 березня 1919 р. так і не змогла виробити будь-яке чітке рішення: С. Петлюра відстоював трудовий принцип організації влади, С. Остапенко рішуче відкидав його.

Вирішальний вплив на перебіг подій справив успішний наступ радянських військ у жмеринсько-проскурівському напрямі. 18 березня 1919 р. Директорія виїхала з Проскурова, де вона востаннє зби-

ралася у повному складі. С. Петлюра й А. Макаренко опинилися у Рівному, П. Андрієвський – у Станіславо-ві. Фактично припинив своє існування й уряд, оскільки його члени перебували частково у Кам'янці-Подільському, Гусятині, Станіславо-ві, Рівному, Одесі. Таким чином, по суті, вищі владні установи розпалися, що паралізувало державне управління.

Параліч влади активізував знову ліву опозицію. 20–22 березня 1919 р. у Кам'янці-Подільському відбувся повітовий селянський конгрес. Під впливом есерів і соціал-демократів він ухвалив резолюцію «Про внутрішнє та міжнародне становище УНР», в якій так висловив своє ставлення до поточного моменту: «Україна єсть самостійною й незалежною Республікою, в якій вся влада належить об'єднаним Радам Робітничих і Селянських Депутатів по принципу пропорційності» [6, т. 4, с. 111].

Скориставшись повним безладдям, опозиція разом із делегатами з'їзду сформувала Комітет Охорони Республіки (КОР) «для тимчасового представництва центральної влади» УНР. Головою Комітету став В. Чехівський, відомий як прихильник курсу на мир із Радянською Росією. У відозві 22 березня 1919 р. Комітет оголосив себе «тимчасовим представником центральної влади Республіки», метою якого було подолання дезорганізації державного апарату. Комітет не обмежився заявами: він призначив комісарів до всіх міністерств, зупинив панічну евакуацію, намагався навести порядок у військах. 28 березня 1919 р. у зв'язку зі стабілізацією обстановки на фронті й налагодженням зв'язку між різними ланками влади Комітет припинив своє існування.

Виступ Комітету спричинив різке «полівіння» тодішнього політичного курсу. 4 квітня 1919 р. у Рівному, що на деякий час став державним центром УНР, відбулася спільна нарада представників УСДРП та УПСР з приводу утворення соціалістичного уряду [3, т. 1, с. 159]. 9 квітня після інтенсивних дебатів було затверджено новий кабінет міністрів на чолі з Б. Мартосом, який оприлюднив 12 квітня свою Декларацію. У документі наголошувалося на соціалістичному характері уряду й підкреслювалося, що у внутрішній політиці він буде прагнути до запровадження трудового принципу [4, 15 квітня].

Однак реальних можливостей щось змінити на краще новий уряд не мав. До господарської руїни, загального хаосу додавалася руйнівна сила отаманщини. На місцевому рівні реальна влада перебувала в руках різних отаманів, які лише номінально визнавали зверхність Головного Отамана.

У річницю встановлення гетьманства – 29 квітня 1919 р. командував південно-західного фронту В. Оскілко підняв заколот. Вважається, що цю акцію «благословили» члени Директорії П. Андрієвський і Є. Петрушевич, які не визнавали нового уряду. В грамотах, що їх оприлюднив В. Оскілко, обіцялося утворити тверду владу, лад і порядок, відновити порушені класові відносини і право приватної власності. На противагу «радянському принципу» пропонувалося «обрати негайно голову Директорії з правами тимчасового президента республіки» і «при першій змозі скликати народне представництво з правами установчих зборів»

[3, т. 1, с. 156]. Таким чином, протягом одного місяця сталися дві події, які наочно продемонстрували наявність глибокого розколу в підходах українських політичних сил до вибору моделі державного будівництва. За існування такого розколу можливість реального державотворення була досить проблематичною.

Заколот за два дні був придушений. Але, незважаючи на короткочасність свого існування, він мав фатальні наслідки – остаточно зліквідував український фронт і призвів до цілковитої втрати урядом території Наддніпрянської України.

17 травня 1919 р. уряд Б. Мартоса виїхав до Галичини. Вся Наддніпрянська Україна опинилася під контролем радянського уряду Х. Раковського. Однак дуже скоро невідповідна місцевим умовам політика радянської влади викликала повстання селянства. Ще у квітні представники трьох соціалістичних партій – УСДРП, УСДРП(незал.) і УПСР – підписали між собою договір про спільну боротьбу проти радянської влади [7]. У цих умовах уряд Б. Мартоса поставив собі за мету взяти під контроль повстанський рух, розпочавши переговори з його керівництвом. Переговорам сприяв й успішний наступ Української армії, який вдалося прорвати більшовицький фронт і значно просунутися на схід, захопивши 3-4 червня 1919 р. Кам'янець-Подільський.

9 червня 1919 р. уряд підписав Чорноострівську угоду, згідно з якою негайно мусили бути здійснені Рівненські умови між двома урядовими партіями з додатками про організацію органів місцевої влади за трудовим принципом. На основі Чорноостровних домовленостей Рада народних міністрів ухвалила постанову про утворення на місцях народних рад – органів з широкими політичними та адміністративно-господарськими повноваженнями, що мали обиратися за трудовим принципом. Тобто, з назви рад зникло визначення «трудова» і з'явилася нова назва – «народні». Для вироблення відповідного законопроекту щодо організації народних рад була утворена спеціальна урядова комісія [6, т. 4, с. 138].

Однак вплив на політику Директорії справляли не тільки «радянськості» тенденції й спроби дійти порозуміння з повстанцями. Не менш важливим чинником була й опозиційна діяльність так званих правих політичних сил – самостійників-соціалістів, соціалістів-федералістів, народних республіканців, хліборобів-демократів, а також галицького політичного проводу. Забезпечення керівних позицій в УНР вимагало від соціалістів уникати конфронтації з цими колами, бо вони мали певний вплив в армії. 9 червня 1919 р. у Проскуріві праві радикали зробили спробу державного перевороту. На цей раз на чолі заколоту став отаман П. Болбочан. Планувалося заарештувати С. Петлюру і РНМ, захопити владу і створити власний уряд. Але виступ П. Болбочана не вдався.

Наприкінці червня 1919 р. з'явився ще один напрям протистояння уряду. У цей час до Кам'янця прибули обрані Трудовим Конгресом члени Президії та комісій, що мали значні контрольні функції. Незважаючи на постанову РНМ від 10 червня 1919 р. про недоцільність скликання Трудового Конгресу в найближчий час, вони розгорнули активну діяльність. На 6 липня

рішенням зборів Президії Трудового Конгресу було призначено нараду з РНМ, щоб заслухати звіт уряду і голів комісій про виконану роботу [5, 29 червня].

Уряд з цього приводу зайняв подвійну позицію. З одного боку – була дана вказівка міністрам підготувати звіти про свою діяльність і перспективи подальшої праці. А з іншого – пропозицію міністра праці О. Безпалка про необхідність встановлення взаємодії між урядом і членами комісій Трудового Конгресу навіть не розглянули на засіданні РНМ [8]. Більш того, 2 липня, на засіданні ЦК урядових партій та міністерств було ухвалено вжити заходів щодо саморозпуску решток комісій Трудового Конгресу. Але нарада членів Трудового Конгресу все ж таки відбулася 6–11 липня. У її роботі взяло участь близько 50 депутатів, а також член Директорії Ф. Швець, голова уряду Б. Мартос, більшість міністрів. У центрі обговорення стояли питання політичного становища УНР, її оборони, а також налагодження державного апарату [6, т. 4, с. 147].

Однак ані Директорія, ані уряд не були зацікавлені у постійній роботі інституції Трудового Конгресу як законодавчих, контролюючих органів. До того ж, серед членів комісій було немало депутатів опозиційно налаштованих до урядової політики. З огляду на це 11 липня на спільному засіданні фракцій УСДРП і УПСР на нараді Трудового Конгресу була ухвалена резолюція, в якій пропонувалося закінчити нараду, припинити роботу комісій, а документи і кошти Президії передати державним установам. Опозиція виступила з проектом контррезолюції, де містилися вимоги реконструкції уряду із залученням до його роботи представників від усіх демократичних кіл; передбачалися реформи самоврядування на основі загального виборчого права; пропонувалися тісніші контакти уряду з комісіями Трудового Конгресу. Після оголошення проектів обох резолюцій виникла широка дискусія, наприкінці якої Голова Президії С. Вітик став на бік фракцій УСДРП і УПСР. Він проголосив, що нарада не має права виносити жодних резолюцій, і закрити збори [5, 20 липня].

12 липня 1919 р. на засіданні Президії Трудового Конгресу поведінка С. Вітика була засуджена і вирішено продовжити діяльність комісій, які перейшли в опозицію до уряду. Парадоксальним було те, що ці структури Трудового Конгресу, який був обраний за класовою ознакою, активно виступали за загальне виборче право і парламентаризм, тобто фактично за заперечення самих себе, підривали свою легітимність. Також Президія наполягала на тому, що до обрання всеукраїнського парламенту уряд «повинен спиратися в своїй праці на Трудовий Конгрес України, як тимчасове парламентське тіло» [9]. Але Директорія та уряд не скликали ані Трудовий Конгрес, ані інший парламентський представницький орган.

Політичні сили, які виступали проти трудового принципу організації влади, об'єдналася в Український Національно-Державний Союз (УНДС), установчі збори якого пройшли 15 липня 1919 р. УНДС оголосив себе наступником колишнього Національного Союзу і, з незначними змінами, прийняв його статут. До складу союзу увійшли соціалісти-федералісти, соціалісти-самостійники, хлібороби-демократи, на-

родні республіканці та селянські соціалісти. Своім основним завданням новостворений союз вбачав утворення міцної самостійної демократичної Української держави; боротьбу за демократичний виборчий закон і законну владу, відповідальну перед парламентом; захист прав українського народу на міжнародній арені, а також сприяння створенню сильної української армії [5, 7 серпня]. Для реалізації цих завдань члени союзу планували здійснювати постійний тиск на Директорію та соціалістичний уряд.

З середини липня 1919 р. цей тиск «справа» посилювався у зв'язку з переходом на Наддніпрянщину Української Галицької армії та галицького проводу. З цього моменту галицькі правлячі кола на чолі з Є. Петрушевичем стали своєрідною ударною силою впливу на політику соціалістичного уряду.

У результаті правляча УСДРП поступово почала здійснювати поворот у державній політиці у бік демократичних орієнтацій. Зокрема, була серйозно пригальмована реалізація ідеї організації на місцях народних рад за трудовим принципом: відкладалася передача уже виробленого в середині липня партійною комісією законопроектів до більш широкій за своїм складом урядової комісії. А 6 серпня 1919 р., соціал-демократи поставили есерам ультиматум, який передбачав визнання урядом принципу широкої демократії, що мав бути покладений в основу державної діяльності коаліційного кабінету. Відповідно, за демократичним принципом, мали вибиратися центральний представницький орган і народні ради на місцях [6, т. 4, с. 154]. Незважаючи на те, що есери спочатку негативно поставилися до умов ультиматуму ЦК УСДРП, 12 серпня 1919 р. вони все ж таки змушені були погодитися на пропозиції соціал-демократів.

12 серпня 1919 р. Рада народних міністрів ухвалила Декларацію, в якій йшлося про подальший напрям політики УНР. Ця Декларація стала документом, що символізував поворотний пункт у державному будівництві УНР на основі європейської парламентської моделі. Фактично це означало відмову від трудового принципу організації влади. У цьому документі уряд заявив, що готує проект закону про вибори в парламент із правами Установчих зборів і про реформування органів місцевого управління на основі всенародного виборчого права. [5, 16 серпня]. Положення Декларації підтверджувалися зверненням 14 серпня 1919 р. голови Директорії С. Петлюри до голови РНМ Б. Мартоса [1, 19 серпня].

Отже, трудовий принцип державного управління став своєрідним третім шляхом вітчизняного державотворення доби Директорії УНР. Його підтримували не всі українські партії – помірковані та консервативні партії залишилися на загальнодемократичних позиціях, відстоюючи ідеї загального виборчого права та парламентаризму. Наявність цих різновекторних орієнтирів не давала можливості Директорії виробити чітку державницьку стратегію, бо, опинившись між лівими та правими, протягом всього часу свого існування вона намагалася визначитися, що варто покласти в основу державного будівництва – трудовий принцип чи загальне виборче право. Залежно від того, які політичні сили формували урядовий курс

на певному етапі залежало й визнання пріоритетності того чи іншого принципу державного управління. Однак, проголошення нею того чи іншого принципу слід розглядати лише як декларацію намірів, оскільки жоден із них внаслідок воєнно-політичних обставин так і не був втілений в життя.

Список використаних джерел

1. Вісник УНР. – 1919.
2. Історія України: Хрестоматія: Ч. 2, 1996, К.: ІЗМН, 372 с.
3. Мазепа І., 1941. Україна в огні й бурі революції: В 3-х т. Прага.
4. Робітничка газета. – 1919.
5. Трудовий шлях. – 1919.
6. Христюк П., 1921. Замітки і матеріали до історії Української революції: В 4-х т., Прага.
7. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО України. – Ф. 4657. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1.
8. ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 41.
9. ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 429зв.
10. Шаповал М., 1928. Велика революція і українська визвольна програма. Прага: Видавництво «Вільна спілка», 335 с.
11. Шаповал М., 1928. Занепад УНР. Прага: Видавництво «Вільна спілка», 42 с.
12. Шаповал М., 1994. Соціологія українського відродження. К.: Україна, 45 с.

References

1. Visnik UNR. - 1919.
2. Istoryia Ukraïni: Hrestomatiya: CH. 2, 1996, K.: IZMN, 372 s.
3. Mazepe I., 1941. Ukraïna v ogni y buri revolyucii: V 3-h t. Praga.
4. Robitnicha gazeta. - 1919.
5. Trudoviy shlyah. - 1919.
6. Hristyuk P., 1921. Zamitki i materialy do istorii Ukraïns'koï revolyucii: V 4-h t., Praga.
7. Central'nyy derjavniy arhiv visch'ih organiv vladi Ukraïni (dali CDAVO Ukraïni. - F. 4657. - Op. 1. - Spr. 1. - Ark. 1.
8. CDAVO Ukraïni. - F. 1065. - Op. 1. - Spr. 6. - Ark. 41.
9. CDAVO Ukraïni. - F. 1092. - Op. 2. - Spr. 16. - Ark. 429zv.
10. SHapoval M., 1928. Velika revolyuciya i Ukraïns'ka vizvol'na programa. Praga: Vidavnictvo «Vil'na spilka», 335 s.
11. SHapoval M., 1928. Zaneпад UNR. Praga: Vidavnictvo «Vil'na spilka», 42 s.
12. SHapoval M., 1994. Sociologiya Ukraïns'kogo vidrodjennya. K.: Ukraïna, 45 s.

**СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВИХ ЗАСАД
СЕЛЕКЦІЇ ВИНОГРАДУ
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ**

**DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC SOURCES OF
GRAPES SELECTION IN THE FIRST HALF OF
THE 20TH CENTURY**

Малащук О. С.,

кандидат економічних наук, доцент,
Одеський державний аграрний університет;
докторант Національної наукової
сільськогосподарської бібліотеки НААН України
(Одеса, Україна),
e-mail: osmalashcuk@gmail.com

Булишева Д. В.,

кандидат економічних наук,
начальник відділу довузівської підготовки
та підвищення кваліфікації фахівців,
Одеський державний аграрний університет;
(Одеса, Україна),
e-mail: bu.dasha.bu@gmail.com

Malaschuk O. S.,

*PhD, Associate Professor, Odessa State Agrarian
University;
candidate for a doctor's degree of the National
Scientific Agricultural Library NAAS Ukraine
(Odessa, Ukraine),
e-mail: osmalashcuk@gmail.com*

Bulysheva D. V.,

*PhD in Economics, Odessa State Agrarian
University;
Head of department for pre-university training and
advanced training
of specialists (Odessa, Ukraine),
e-mail: bu.dasha.bu@gmail.com*

Проведено аналіз вітчизняного досвіду розвитку селекції винограду, виявлено загальні тенденції в процесі її формування та становлення. Дослідження в напрямку даної проблеми показали, що в Російській імперії перші роботи з сортовивчення та селекції сортів винограду проводились в 30-х рр. XIX в Нікитському ботанічному саду М.А. Гартвісом, де було вперше застосовано штучну гібридизацію винограду.

Встановлено, що особливе значення для розвитку наукових засад селекції винограду мали роботи М.І. Вавилова, І.В. Мічуріна, С.І. Коржинського, М.В. Папонова, А.С. Мержаніана, О.М. Негруля, С.О. Мельника та інших. Ними розроблено теоретичні основи різних методів селекційної роботи: статевої гібридизації, клонованої та масової селекції, інтродукції, що в кінцевому результаті призвело до появи перших нових сортів вітчизняної селекції.

Ключові слова: селекція винограду, види родини

Vitaceae, схрещування сортів, інтродукція, гібридизація, спадкова і вегетативна мінливість, морфологічна кореляція, клонована селекція.

Analysis of domestic experience in the development of grape selection has been done, general tendencies in the process of its formation have been revealed. Studies of this problem have shown that in the Russian Empire, the first studies on varietal study and selection of grape varieties were carried out in the 1930's at the Nikitsky Botanical Gardens of M.A. Gartwis. The artificial hybridization of grapes was first applied there.

It was established that the work of M.I. Vavilov, I.V. Michurina, S.I. Korzhinsky, M.V. Paponova, A.S. Merzhaniana, O.M. Negrul, S.O. Melnyk were of special importance for the development of scientific principles of selection of grapes. They have developed the theoretical foundations of various methods of selection work: sexual hybridization, cloned and mass selection, introduction, which ultimately led to the appearance of the first new varieties of domestic selection.

Keywords: selection of grapes, species of the Vitaceae family, breeding of varieties, introduction, hybridization, hereditary and vegetative variability, morphological correlation, cloned selection.

Постановка проблеми. Сортимент винограду України сьогодні достатньо великий і різноманітний, що є результатом багаторічної роботи селекціонерів і ампелографів. Однак розрізненість і відсутність систематизації робіт з селекції винограду, говорить про необхідність аналізу наукових досліджень у цій галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій Дослідження історії розвитку та становлення селекції винограду в Україні є порівняно малодослідженою галуззю вітчизняної науки. Поряд з цим існує низка наукових праць вчених, у яких окремі аспекти даної тематики були розглянуті. Серед них роботи А.М. Авідзба [1], Н.Г. Бернар [2], А.А. Зармаєва [6, 7], М.В. Мелконяна, В.А. Волинкіна [11-13]. Тому на сьогодні залишається актуальним і потребує подальшого узагальнення аналіз напрацювань в цій сфері.

Постановка завдання. Мета досліджень полягає у історіографічному узагальненні праць з селекції винограду вітчизняних науковців для дослідження розвитку виноградарства як науки та подальшому її розвитку.

Виклад основного матеріалу. Селекція винограду (лат. selectio – вибір, відбір) – це розділ виноградарства, який вивчає методи створення сортів і гібридів винограду з потрібними виробництву ознаками, шляхом застосування наукових методів. Основна задача селекції полягає в удосконаленні природи виноградної лози, посилення її властивості до найбільш повного використання основних факторів життя і покращення умов її вирощування з метою підвищення урожайності та покращення якості продукції.

В селекційній роботі користуються наступними основними прийомами:

завезення готових сортів винограду з інших районів – інтродукція;

введення нових сортів на основі зміни природи виноградної рослини, шляхом посіву насіння від природного опилування, штучної гібридизації та експериментального мутагенезу;

покращення існуючих сортів на основі застосування методів клонованої селекції, мутагенезу, поліплоїдії та інших прийомів.

Селекція винограду в історичному розвитку пройшла декілька етапів. Найдавніший із них – простий відбір безпосередньо в диких лісових заростях кращих лоз з великими та смачними плодами. Другий селекційний етап охоплює період отримання нових сортів, шляхом висівання насіння від природного опилування, зібраних з кращих форм винограду та проведення відбору найбільш якісних і урожайних сіянців. Перші відомості про застосування цього методу у селекції винограду були ще в працях Теофраста (III с. до н.е.). Третій етап пов'язаний із застосуванням штучного схрещування і відноситься до більш пізнього періоду. Особливо активно застосовується цей метод, починаючи з кінця XIX століття після появи у Франції філоксери, з метою виведення міжвидових філоксеростійких гібридів. Четвертий етап характеризувався комплексним застосуванням штучного схрещування, експериментального мутагенезу, гетерозису, поліплоїдії [7, с. 26].

Розвиток наукової селекції у виноградарстві нерозривно пов'язаний з розвитком загальної селекції у світі та нашій країні. Вчені-селекціонери різних поколінь внесли свій внесок у процес удосконалення сортименту винограду, створюючи тим самим історію селекції винограду.

Особливе значення для розвитку наукової селекції мали праці М.І. Вавилова (1887-1943 рр.) – вченого-генетика, селекціонера, ботаніка, дійсного члена ВАСГНІЛ (1929-1935 рр. – її президент, 1935-1959 рр. – віце-президент). Зокрема, закон гомологічних рядів у спадковій мінливості, який дозволив вперше систематизувати розрізнені факти в сфері мінливості та передбачити можливість існування нових форм рослин; теорія центрів походження культурних рослин; еколого-географічні принципи селекції, вчення про вихідний матеріал та імунітет рослин [21].

Основи гібридизації рослин з метою виведення нових сортів були відображені в працях А.Т. Болотова (1738-1833 рр.) – ботаніка, засновника агрономії та помології. Він не лише відстоював позицію, що у рослин є стать, але і значно поглибив це поняття, приєднавши до формальної систематичної ролі органів розмноження деякі важливі сторони фізіологічного та генетичного значення [7, с. 23].

Першим досвідом селекції винограду можна вважати 30-ті рр. XIX ст., який пов'язаний з роботами М.А. Гартвіса (1793-1860 рр.) – другого директора Нікітського саду. Ці дослідження полягали у покращенні сорту Мурведр шляхом відбору сіянців із гібридних популяцій від схрещування з цим сортом. Відбір вівся

з метою підвищення продуктивності сорту Мурведр. Це можна вважати початком осмисленої цілеспрямованої селекції винограду методом гібридизації. Ці перші схрещування у межах виду *Vitis vinifera* були внутривидовими і близькородинними. Деякі відібрані сорти, такі як Мурведр Гуле, переважали за продуктивністю Мурведр, але оскільки зразу ж не були розмножені в достатній кількості та не впроваджені, залишилися як пам'ять про перших селекціонерів в колекції. М.А. Гартвіс впродовж 36 років проводив дослідження з сортовивчення та селекції винограду. Вчений вивів декілька нових сортів, з яких до наших днів збереглися два: технічний сорт Мурведр Гуле та столовий сорт Нікітський жемчуг (Перл де Нікіта) [2 с. 161-162].

Напряцювання щодо опису декількох форм вегетативної мінливості винограду здійснив вчений-ботанік С.І. Коржинський (1861-1900 рр.) Ці форми він називав бруньковими мутаціями (*Knospen variation*). В своїх працях вчений досліджував статеву та вегетативну мінливість (у двох випадках змінюється пагін): у першому випадку він говорив про «гетерогенезис», а у другому – про «частковий гетерогенезис». Однак автор не відмічав, що в першому випадку мінливість виникає як наслідок злиття двох різних начал (запліднення), у другому ж була результатом внутрішніх змін, які відбувались в одному організмі.

С.І. Коржинський описав форми вегетативної зміни у сортів винограду Кабарне, Шасла, Піно чорний. Зокрема, описані мутації сортів Піно чорний і Шасла з різним ступенем розсіченості листків. Відмічено, що це явище часто супроводжується зменшенням величини грона чи ягоди. Вчений, як багато й інших науковців в цей час, вказував, що брунькові мутації частіше є небажаними, мало плодоносними, які скоріше розповсюджуються чубуками, що і приводить до погіршення сорту (виродження). Тому С.І. Коржинський пропонував брати для розмноження чубуки лише з урожайних кущів [10].

Неоднозначний і вагомий вплив на розвиток теорії та практики селекції винограду зробили роботи І.В. Мічуріна (1855-1935 рр.) – біолога-селекціонера, який створив багато сортів плодово-ягідних культур, серед них 8 сортів винограду. Основні дослідження вченого: міжсортова і віддалена гібридизація, методи вирощування гібридів у зв'язку з закономірностями онтогенезу, управління домінуванням, метод ментору, оцінка і відбір сіянців, прискорення селекційного процесу за допомогою фізичних і хімічних факторів.

Найбільш важливим в селекції є підбір батьківських пар для схрещування. У першу чергу для цього підбирають кращі сорти, які відповідають поставленому селекціонером завданню. Цю думку здійснив на практиці І.В. Мічурін, тобто створив теорію підбирання вихідних форм для схрещування. Ним встановлено, що «...чим далі знаходяться між собою пари схрещуваних рослин-виробників за місцем їх батьківщини і умов навколишнього середовища, тим легше пристосовуються до умов середовища у новій

місцевості гібридні сіянці...» [4]. І.В. Мічурін також розробив теоретичні основи і деякі практичні прийоми віддаленої гібридизації. Вченим запропоновані методи подолання генетичного бар'єру несумісності при віддаленій гібридизації: запилення молодих гібридів при їх першому цвітінні, попереднє вегетативне зближення, застосування посередника, запилення сумішно пилку та ін. [23].

Одним із напрямів роботи вченого в галузі виноградарства С.О. Мельника (1898-1968рр.), член-кореспондента ВАСГНІЛ була селекція виноградної лози. Ним запропонована теорія і найбільш ефективні прийоми штучного додаткового запилення сортів винограду [6].

Вивчення диких та культурних видів родини Vitaceae має велике значення для вирішення багатьох теоретичних та практичних питань виноградарства, особливо у селекційній роботі при виведенні нових сортів стійких до несприятливих умов зовнішнього середовища, хвороб та шкідників. Так, для того щоб правильно підібрати вихідні форми при гібридизації, потрібно ретельно вивчити видове різноманіття і виділити ті форми, що характеризуються найбільш цінними господарськими та біологічними ознаками, як, наприклад, висока урожайність та відмінна якість плодів, морозостійкість та ін. Перевага надавалась вивченню тих форм і видів родини Vitaceae, котрі добре пристосовані до ґрунтово-кліматичних умов даного району, де сорти культурного винограду *Vitis Vinifera L.*, рости не можуть [3].

У селекційній практиці досліджуваного періоду дикий європейський виноград використовувався достатньо мало. У східній Азії багато видів винограду, що збереглись ще з третинного періоду. Майже всі вони, нажаль, були мало вивчені та не використовувались у культурі винограду, хоча окремі його представники володіють декількома досить цінними біологічними властивостями. Найбільшу цікавість представляв амурський виноград або так званий уссурійський (*V. amurensis*). Відмінною особливістю амурського винограду є висока морозостійкість, він витримує морози до 40°C. Саме ця його біологічна особливість вперше була використана у селекційній роботі при виведенні морозостійких сортів І.В. Мічурінім. Упродовж 30-х рр. ним були виведені сорти винограду міжвидового походження, які мали розповсюдження у культурі винограду північних районів. І.В. Мічурінім були отримані такі відомі сорти, як Буйтур, Руський Конкорд, Металічеській та ін., які потім застосовувались при схрещуванні для отримання морозостійких культурних сортів винограду [23].

Одним із визначних вчених зі світовим іменем у галузі селекції та генетики винограду був О.М. Негруль (1900-1971 рр.). Упродовж 1926-1929 рр. навчався у аспірантурі при кафедрі генетики і селекції під керівництвом А.А. Сапегіна, де проводив дослідження з селекції нових сортів винограду та цитології міжвидових гібридів винограду. У 1928 р. аспірант О.М. Негруль організував при Одеській виноробній

станції перший в СРСР відділ селекції винограду та завідував ним упродовж 3-х років. Отримані результати своєї селекційної роботи О.М. Негруль доповів у 1929р. на Всесоюзному з'їзді з генетики, селекції, насінництва і племінного тваринництва.

В 1931-1932 рр. О.М. Негруль очолював відділ селекції Закавказького НДІ виноградарства і виноробства Тбілісі. Під його методичним керівництвом почалась активна робота з селекції винограду на дослідних станціях в різноманітних регіонах СРСР. На Всесоюзній нараді з виноградарства і виноробства, яка відбулась в Тбілісі, молодий вчений виклав свої перші методичні міркування відносно сортового районування в СРСР.

В 1932р. О.М. Негруль отримав запрошення у Всесоюзний інститут рослинництва (ВІР) від М.І. Вавілова. До того часу О.М. Негруль вже мав великий науковий доробок в галузі селекції винограду. Починаючи працювати на посаді вченого спеціаліста ВІРу відділу селекції вегетативного розмноження рослин, через короткий час став завідувачем секції виноградарства (сектор селекції винограду). Працював у ВІРі 18 років, із яких 8 під безпосереднім керівництвом М.І. Вавілова [6].

За роки роботи у ВІРі були здійснені значні дослідження в галузі теорії і методики селекції винограду. Одночасно у великих об'ємах розвернулась робота з вивчення дикоростучого винограду і місцевих сортів винограду Середньої Азії та інших районів СРСР, а також щодо походження культурного винограду. Проводилось схрещування сортів і видів із різних районів з метою розробки генеалогічної класифікації сортів винограду [17].

Професор О.М. Негруль вважав, що вивчення дикого виду винограду має велике значення для вирішення питання про походження виноградної лози. Вчений відмічав, що різниця між диким виноградом та культурним мало виражена і зводиться до наступного: дикий виноград доволі однорідний, особливо у відношенні грон, ягід та насіння, а культурний дуже мінливий. Культурні сорти винограду мають двостатевий тип квітки, а дикий виноград – чоловічі та функціонально жіночі квітки. Культурованих сортів винограду з чоловічим типом квітки не існує.

О.М. Негруль встановив, що найбільша подібність морфологічних ознак є між культурними і дикими виноградними лозами у Західній Європі та Закавказзі. А це дозволяло стверджувати, що багато сортів винограду були отримані шляхом штучного ціленаправленого відбору. На основі своїх досліджень вчений дійшов висновку про практичне значення дикого європейсько-азійського винограду, яке визначалось двома напрямками: для подальшого відбору найбільш цінних форм і введення їх у культуру; використання найбільш цінних форм, що характеризуються потужним розвитком, високою урожайністю, стійкістю до несприятливих екологічних факторів, хвороб і шкідників у якості "вихідних форм" для селекційної роботи у виноградарстві [16].

Вивчення старих місцевих сортів винограду із різних районів СРСР та інших держав дозволило О.М. Негрулю виявити закономірності появи деяких ознак та властивостей винограду в залежності від екологічних умов та географії місця. На основі цього в кінці 30-х рр. вченим була зроблена перша спроба генеалогічної класифікації сортів винограду. Культивовані види винограду були розділені на еколого-географічні групи: 1) європейсько-азіатські, 2) східно-азіатські, 3) північно-американські. Правильність такого поділу була доведена експериментально, шляхом самозапилення і гібридизації старих сортів цих груп [19].

Роботи О.М. Негруля, які приурочені вивченню дослідження господарсько-цінних ознак як при внутрішньовидовій, так і при віддаленій гібридизації, і сьогодні мають велике значення для практичної селекції винограду. Працював сумісно з Я.Ф. Кацем, П.А. Барановим і І.А. Райковою. Опіраючись на вчення М.І. Вавілова, І.В. Мічуріна про вихідний матеріал для селекції, а також використовуючи свої спостереження, О.М. Негруль разом з М.С. Журавель вивели на Середньоазіатській станції ВІРУ декілька цінних сортів винограду, деякі з них районовані в республіках Середньої Азії та інших районах СРСР [18].

На початку ХХ століття в Російській імперії зростає увага до клонованої селекції, зокрема вегетативної мінливості, вивченням якої займалися А.С. Мержаніан, Н.В. Папонов, С.О. Мельник, М.П. Цебрія та ін. Основне питання, яке продовжувало цікавити вчених і навколо якого виникали спори: чи можна шляхом відбору більш урожайних кущів покращити сорт і таким чином підвищити урожайність виноградників, які будуть закладатись? Узагальнення з цього питання були зроблені одним із ініціаторів клонованої селекції А.С. Мержаніаном (1928 р.). Розвиток його ідей в цьому напрямі відображені у роботах Б.Г. Кузнецова, П.В. Коробец (1933 р.), Н.І. Маковецького (1939-1940 рр.) та інших [20].

Дослідження в галузі селекції виноградної лози присвячені методиці клонованої селекції проводив вчений-виноградар А.С. Мержаніан (1885-1951 рр.). Йому належить розробка способу швидкого виділення клонів з метою покращення сорту за урожайністю чи за іншими показниками. Спосіб цей названий автором «метод морфологічної кореляції», отримав обґрунтування у результаті встановленої ним певної закономірності при вивченні індивідуальної мінливості морфологічних ознак виноградної лози. Вперше про це вчений відмітив у 1928 р. в праці «Селекція у виноградарстві», а пізніше глибше розвинув свою теорію з кореляціями між анатомо-морфологічними ознаками і агробіологічними особливостями виноградної лози, що по суті було проявом функцій фізіологічного характеру [11].

З цією метою в 1923-1926рр. А.С. Мержаніан дослідив на Анапській дослідній станції постійність урожайності окремих кущів у насадженнях сортів Ріслінга, Аліготе і Каберне Совіньон. Він встановив,

що рівень урожайності у кущів непостійний. Так, наприклад, хороша урожайність кущів упродовж всіх 4-х років спостережень відмічена була в окремих випадках. Кількість кущів з хорошою урожайністю на протязі трьох років становило у Ріслінга – 3%, Аліготе – 36%, Каберне – 15,6%. Інші кущі хорошої урожайності були лише 1-2 роки із 4-х річного періоду. Частина ж кущів (від 16,4 до 42,3%) виявилась на протязі всіх років безплідною. Спостереження у дослідженнях зміни (коливання) урожайності окремих кущів, а також і низка інших факторів привели А.С. Мержаніана до думки про те, що причинами таких коливань могли бути:

а) генетично обумовлена різниця в урожайності кущів – внутрішні фактори урожайності;

б) наявність чи недостатність умов, які сприяють отриманню хорошого врожаю: опади, умови живлення, розвиток шкідників і хвороб, умови агротехнічного догляду – зовнішні фактори врожайності.

Проводячи далі думку про першочерговість зовнішніх факторів у визначенні величини врожаю, вчений вважав, що залежність у стійкості до несприятливих умов середовища, шкідників і хвороб, яка виявлялась між кущами, також не може мати значення для відбору. Це скоріше відноситься до звичайних явищ мінливості, які змінюються у залежності від зовнішніх умов середовища. На його думку, сюди ж відноситься досить часто і різноманітна ступінь осипання квіток у винограду [14].

А.С. Мержаніан вважав, що при можливій наявності відповідних спадкових задатків у певного сорту винограду, вони будуть знівельовуватись певними зовнішніми умовами (мінімумом факторів зовнішнього середовища). На думку вченого, це приводить до непрогнозованих результатів урожайності всередині сорту. І все ж він визнавав пряму залежність між спадково-обумовленими задатками та урожайністю окремих кущів одного сорту, що беззаперечно приводить до селекційного покращення сортів [8].

А.С. Мержаніан надавав великого значення відбору в розмноженні за негативними ознаками. Він вважав, що виявляти спадкову мінливість негативного характеру слід за кореляційними ознаками, наприклад, коли мала урожайність зв'язана з добре виявленими морфологічними ознаками, такими як розсіченість листків, махровість квіток, дрібноягідність та ін. Суть запропонованого методу полягає в наступному:

а) будь-яка довільна ознака, яка впливає на величину врожаю є спадковою (генетично-обумовленою), якщо вона зв'язана з певною морфологічною ознакою (розсіченість листка, форма виїмок, забарвлення чи опушення верхівок пагонів, горошення ягід, дефекти квітки, забарвлення ягід і ін.);

б) такий кореляційний зв'язок не є випадковим, якщо він повторюється у визначеній кількості кущів. Гранична межа прояву ознаки, значно віддаленої від звичайної для сорту (слабка або сильна) є показником його спадкового походження [15].

Запропонований А.С. Мержаніаном новий метод був названий методом «морфологічних кореляцій», сприяв кращому поставленню селекційних робіт у виноградарстві. Ним були встановлені анатомічні показники стійкості виноградних лоз до мільдю і виявлено вплив перемінних температур на тривалість його інкубаційного періоду; вивчений бактеріоз винограду і встановлено його збудник. Положення, висунуті А.С. Мержаніаном, використовуються і зараз як основа при клонованому відборі та при відборі батьківських форм для схрещування.

На основі методу «морфологічних кореляцій» були виділені мутації в сортах винограду з негативними і позитивними для виробництва ознаками. Наприклад, Н.І. Маковецьким (1940 р.) виділений клон сорту Піно чорний, М.Г. Цейтліним (1947 р.) – клони сорту Кишмиш білий. Однак до виробничо-значних результатів роботи в основному не були доведені, багато із виділених клонів були загублені. У цей період селекціонери, виходячи із рекомендацій А.С. Мержаніана, звертали увагу на виявлення кореляційних зв'язків, які обумовлюють у більшості випадків зниження врожаю сорту (дефекти квітки, які приводять до погіршення зав'язування ягід, горошення, дрібні грона). Тобто дослідження в селекції з удосконалення сортів винограду необхідно проводити шляхом виключення із сорту небажаних мутацій (відхилень), а не шляхом покращення – пошуку більш цінних мутацій [22].

В першій половині ХХ ст. на теренах України найбільший внесок у дослідження з селекції винограду зробили:

Нікітський ботанічний сад;

Магарацький заклад виноградарства та виноробства (пізніше – Всесоюзний науково-дослідного інституту виноробства і виноградарства «Магарач»);

Виноробна станція російських виноградарів та виноробів в Одесі (пізніше – Український науково-дослідний інститут виноградарства і виноробства ім. В.С.Таїрова).

Селекція і гібридизація винограду проводилися фахівцями «Магарачу» спільно з відділом селекції і генетики Нікітського саду на комплекс ознак (врожайність, величину і форму грона, час дозрівання, рівномірність розвитку плодів). Гібридизація проводилася між сортами-донорами високої якості та врожайності сорту; схрещувалися також між собою сорти, що вживалися технологіями для спільного купажу вин. Упродовж 20-х рр. ХХ століття селекціонери інституту «Магарач» пішли далі у науковому обґрунтуванні планування схрещувань і отримали потомство від гібридизації вихідних сортів різних еколого-географічних груп виду *Vitis vinifera*. Роботу також було направлено на підвищення продуктивності західноєвропейських аборигенних сортів винограду. Дослідження у цьому напрямку розпочав М.В. Папонов, а продовжили її В.В. Зотов, П.Ф. Царев та інші [12].

У 1928 р. в Одесі на Виноробній станції російських виноградарів та виноробів було створено від-

діл генетики та селекції винограду під головуванням О.М. Негруля. Діяльність відділу була спрямована на створення морозо- та філоксеростійких сортів при схрещуванні французьких та місцевих сортів. Результатом роботи стало отримання сортів, більш адаптованих до умов України: Таїровський, Одеський чорний, Сухолиманський білий [22].

М.В. Папонов (1902-1939 рр.) – вчений в галузі селекції винограду, з 1927 р. починає працювати в Нікітському ботанічному саду, де виконував роботу з селекції винограду і за короткий період роботи у ньому (1927-1931 рр.) пройшов шлях: асистент, старший науковий співробітник, завідувач відділом селекції. Вчений проводив велику роботу з вивчення біологічних і господарських ознак рослин великої колекції сортів винограду Нікітського ботанічного саду, знайомився з існуючими даними попередніх досліджень, з характеристиками і вимогами виноробів до якості продукції [7].

Зібрані матеріали, узагальнення наявної літератури, лягли в основу програми гібридизації виділених М.В. Папонову вихідних сортів Нікітського ботанічного саду (1928 р.). Ця робота вченого, її наукове і практичне значення стали основою для створення і розвитку робіт із селекції винограду в Криму та інших регіонах держави. Результатом стало створення 8-ми сортів винограду, найбільше значення набули створені ним сорти Бастардо Магарацький, Ранній Магарача та Рубіновий Магарача, включені в Атлас кращих сортів держави.

У жовтні 1936 р. М.В. Папонова призначають завідувачем відділу селекції на Кримську зональну станцію виноробної промисловості в Магарачі, яка була організована на базі відділу винограду Нікітського ботанічного саду. Тут у 1928 р. вченим були проведені схрещування виноградних сортів, у результаті цих досліджень і наступного відбору перспективних номерів М.В. Папонов виділив декілька цінних сортів, розмноження яких велось у розсадниках станції. У 1937 р. вчений провів схрещування гібридного насіння, згідно розробленої програми, а весною 1938 р. – їх посів [12].

За періоди 1927-1929 рр. та 1937-1938 рр. вченим-селекціонером М.В. Папоновим було виконано 140 комбінацій схрещування з метою покращення столових та технічних сортів винограду, досліджувалися дикорослі та аборигенні сорти Криму. Уперше в світі він використовував у гібридизації форми, віддалені за походженням: схрещені західноєвропейський сорт Бастардо з Сапераві, який походить з Причорномор'я. Вченим були створені сорти Бастардо Магарацький, Ранній Магарача, Кримський, Таврида, Рубіновий Магарача, Ізмурдний, Мускатний Магарача, Український ранній, робота з якими була закінчена вже після його смерті [1].

Висновки. Розвиток наукової селекції у виноградарстві нерозривно пов'язаний з розвитком загальної селекції у світі та нашій країні. Упродовж 20-30 рр. ХХ ст. була створена мережа нових науково-дослід-

ницьких селекційних установ, було організоване державне сортовипробовування, проводились роботи з сортового районування, розвернулись великі генетичні та селекційні дослідження.

Дослідження у галузі становлення селекції винограду, показали, що у зазначений період часу вченими М.І. Вавіловим, І.В. Мічуріним, С.І. Коржинським, С.О. Мельником, А.С. Мержаніаном, О.М. Негрулем, Папоновим М.В. та ін. розроблено методику та схеми проведення селекційної роботи, а саме інтродукції, статевої гібридизації, клонованої та масової селекції виноградної лози.

Список використаних джерел

1. Авидзба, АМ., 2015. 'Эволюция исследований по проблемам ампелографии, генетики и селекции винограда в институте винограда и вина «Магарач» с XIX века', *«Магарач»*. *Виноградарство и виноделие*, №3, с. 3-7.

2. Бернар, НГ., 2014. 'История виноградарства как науки: від Нікітського Ботанічного Саду до інституту «Магарач»', *Чорноморський літопис: видавництво ЧДУ імені Петра Могили*, Вип. 10, с. 158-168.

3. Вавилов, НИ., 1931. 'Дикие родичи плодовых деревьев азиатской части СССР и Кавказа и проблема происхождения плодовых деревьев', *Труды по прикладной ботанике, генетике и селекции*. Т. 26, Вып. 3. Л., с.85-107.

4. Вавилов, НИ., 1987. 'Теоретические основы селекции', Москва: *Наука*, 511с.

5. Гартвис, НА., 1855. 'Обзор действий Императорского Никитского сада и Магарачского училища виноделия', Санкт-Петербург: *Департамент сельского хозяйства*, 51 с.

6. Зармаев, АА., 2014. 'История винограда', *LAP Lambert Academic Publishing*. Германия, 346 с.

7. Зармаев, АА. и Борисенко, МН. 2018. 'Селекция, генетика винограда и ампелография. От теории к практике', Симферополь. 406 с.

8. Зотов, ВВ. и Куликов, МИ., 1947. 'Массовая селекция винограда', Симферополь: *Крымиздат*.

9. Кипен, АА., 1914. 'Виноградные гибриды (подвой и прямые производители)', Санкт-Петербург.

10. Коржинский, СИ., 1904. 'Ампелография Крыма: описание сортов винограда, разводимых в Крыму', Санкт-Петербург: *Гл. упр. Уделов*, 323 с.

11. Мелконян, МВ. и Волынкин, ВА., 2001. 'Селекция винограда в триединстве с генетикой и ампелографией в XIX – XX веках и ее задача на XXI век', *«Магарач»*. *Виноградарство и виноделие*, №1. с. 4-7.

12. Мелконян, МВ., Бойко, ОА., и Волынкин, ВА., 2003. 'Эволюция селекции, генетики винограда и ампелографии в институте винограда и вина «Магарач» за 175 лет', *Виноградарство и виноделие: Сб. научн. Тр.ИвиВ «Магарач»*. Том XXXIV, с. 15-26.

13. Мелконян, МВ., Бойко, ОА. и Волынкин, ВА. 2005. 'Ампелография, селекция и генетика винограда в институте «Магарач» за 175 лет', *Виноделие и виноградарство: Сб. научн. Тр.ИвиВ «Магарач»*, №5,

с. 21-23.

14. Мерджаниан, АС., 1928. 'Селекция в виноградарстве', Ростов-на-Дону: *Изд. Сев. Кавказского винтреста*, 54 с.

15. Мерджаниан, АС. и Зеленін, ІЛ. 1932. 'Методика селекции в виноградарстве', Москва, 41 с.

16. Негруль, АМ., 1938. 'Эволюция культурных форм винограда', *Доклады Академии наук СССР*. Т.17, №8. с. 585-588.

17. Негруль, АМ., 1936. 'Генетические основы селекции винограда', Москва: *Изд-во ВАСХНИЛ*, 138 с.

18. Негруль, АМ., 1946. 'Очерк семейства виноградных и его главных видов с их краткой хозяйственной характеристикой', *Ампелография СССР*. Т.1., Москва: *Пищепромиздат*, с. 45-133.

19. Негруль, АМ., 1946. 'Происхождение культурного винограда и его классификация', *Ампелография СССР*. Т.1. Москва: *Пищепромиздат*, с. 159-216.

20. Негруль, АМ. и Кац, ЯФ., 1946. 'История ампелографических исследований', *Ампелография СССР*. Т.1. Москва: *Пищепромиздат*, с. 16-39.

21. Носульчак, ВА., 2013. 'Виноград в научных трудах академика Н.И.Вавилова', Краснодар: *Просвещение-Юг*, 67 с.

22. Трошин, ЛП., 1999. 'Ампелография и селекция винограда', Краснодар: *Издательский цех «Вольные мастера»*, 138 с.

23. Яковлев, ПН. ред., 1948. *Мичурин И.В. Избранные Сочинения*, Т.1. Москва: Государственное издательство Сельскохозяйственной литературы, 792 с.

References

1. Avidzba, AM., 2015. 'Jevoljucija issledovanij po problemam ampelografii, genetiki i selekcii vinograda v institute vinograda i vina «Magarach» s XIX veka. (Evolution of research on the problems of ampelography, genetics and grape breeding at the Institute of Grape and Wine «Magarach» from the XIX century)', *«Magarach»*. *Vinogradarstvo i vinodelie*, №3, s. 3-7.

2. Bernar, NG., 2014. 'Istoriia vynohradarstva yak nauky: vid Nikitskoho Botanichnoho Sadu do instytutu «Maharach» (History of viticulture as a science: from the Nikitsky Botanical Garden to the institute «Magarach»)', *Chornomorskyi litopys: vydavnytstvo ChDU imeni Petra Mohyly*, Vyp. 10, s. 158-168.

3. Vavilov, NI., 1931. 'Dikie rodichi plodovyh derev'ev aziatskoj chasti SSSR i Kavkaza i problema proishozhdenija plodovyh derev'ev (Wild relatives of the fruit trees of the Asian part of the USSR and the Caucasus and the problem of fruit trees' origin)', *Trudy po prikladnoj botanike, genetike i selekcii*. Т. 26, Vyp. 3. Л., s.85-107.

4. Vavilov, NI., 1987. 'Teoreticheskie osnovy selekcii (Theoretical basis of selection)', Moskva: *Nauka*, 511s.

5. Gartvis, NA., 1855. 'Obzor dejstvij Imperatorskogo Nikitskogo sada i Magarachskogo uchilishha vinodelija (An overview of the actions of the Imperial Nikitsky Garden and the Magarach School of Winemaking)',

Sankt-Peterburg: *Departament sel'skogo hozhajstva*, 51 s.

6. Zarmaev, AA., 2014. 'Istorija vinograda (The History of grapes)', *LAP Lambert Academic Publishing*. Germanija, 346 s.

7. Zarmaev, AA., Borisenko, MN. 2018. 'Selekcija, genetika vinograda i ampelografija. Ot teorii k praktike (Selection, grape genetics and ampelography. From theory to practice)', Simferopol. 406 s.

8. Zotov, VV., Kulikov, MI., 1947. 'Massovaja selekcija vinograda (General selection of grapes)', Simferopol: *Krymizdat*.

9. Kipen, AA., 1914. 'Vinogradnye gibridy (podvoi i prjamye proizvoditeli) (Grape hybrids (stocks and direct producers))', Sankt-Peterburg.

10. Korzhinskij, SI., 1904. 'Ampelografija Kryma: opisanie sortov vinograda, razvodimyh v Krymu (Crimea ampelography: description of grape varieties bred in Crimea)', Sankt-Peterburg: *Gl. upr. Udelov*, 323 s.

11. Melkonjan, MV., Volynkin, VA., 2001. 'Selekcija vinograda v triedinstve s genetikoj i ampelografiej v XIX – XX vekah i ee zadacha na XXI vek (Selection of grapes in trinity with genetics and ampelography in the XIX - XX centuries and its task for the XXI century)', *«Magarach». Vinogradarstvo i vinodelie*, №1. s. 4-7.

12. Melkonjan, MV., Bojko, OA., Volynkin, VA., 2003. 'Jevoljucija selekcii, genetiki vinograda i ampelografii v institute vinograda i vina «Magarach» za 175 let (Evolution of breeding, genetics of grapes and ampelography at the Institute of Grape and Wine «Magarach» for 175 years)', *Vinogradarstvo i vinodelie: Sb. nauchn. Tr.IviV «Magarach»*. Tom XXXIV, s. 15-26.

13. Melkonjan, MV., Bojko, OA., Volynkin, VA., 2005. 'Ampelografija, selekcija i genetika vinograda v institute «Magarach» za 175 let (Ampelography, selection and genetics of grapes at the Institute «Magarach» for 175 years)', *Vinodelie i vinogradarstvo: Sb. nauchn. Tr.IviV «Magarach»*, №5, s. 21-23.

14. Merzhanian, AS., 1928. 'Selekcija v vinogradarstve (Selection in viticulture)', Rostov-na-Donu: *Izd. Sev. Kavkazkogo vintresta*, 54 s.

15. Merzhanian, AS., Zelenin, IL. 1932. 'Metodika selekcii v vinogradarstve (Methodics of selection in viticulture)', Moskva, 41 s.

16. Negrul', AM., 1938. 'Jevoljucija kul'turnyh form vinograd (Evolution of cultural forms of grape)', *Doklady Akademii nauk SSSR*. T.17, №8. s. 585-588.

17. Negrul', AM., 1936. 'Geneticheskie osnovy selekcii vinograda (Genetic basis of grape selection)', Moskva: *Izd-vo VASHNIL*, 138 s.

18. Negrul', AM., 1946. 'Ocherk semejstva vinogradnyh i ego glavnyh vidov s ih kratkoj hozhajstvennoj harakteristikoj (Essay on the family of grapes and its main species with their brief economic characteristics)', *Ampelografija SSSR*. T.1., Moskva: *Pishhepromizdat*, s. 45-133.

19. Negrul', AM., 1946. 'Proishozhdenie kul'turnogo vinograda i ego klassifikacija (The origin of cultivated grapes and its classification)', *Ampelografija SSSR*. T.1. Moskva: *Pishhepromizdat*, s. 159-216.

20. Negrul', AM., Kac, JaF., 1946. 'Istorija ampelograficheskikh issledovanij (History of ampelographic researches)', *Ampelografija SSSR*. T.1. Moskva: *Pishhepromizdat*, s. 16-39.

21. Nosul'chak, VA., 2013. 'Vinograd v nauchnyh trudah akademika N.I.Vavilova (Grapes in the scientific works of Academician N.I. Vavilov)', Krasnodar: *Prosveshhenie-Jug*, 67 s.

22. Troshin, LP., 1999. 'Ampelografija i selekcija vinograda (Ampelography and selection of grapes)', Krasnodar: *Izdatel'skij ceh «Vol'nye mastera»*, 138 s.

23. Yakovlev, PN. red., 1948. *Michurin I.V. Izbrannye Sochinenija (Selected Works)*, T.1. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo Sel'skohozhajstvennoj literatury, 792 s.

УДК 94(470.67)

РУССКО-СЕФЕВИДСКИЕ ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В РАБОТАХ РУССКИХ АВТОРОВ (конец XVI - начало XVII в.в.)**РОСІЙСЬКО-СЕФЕВИДСЬКИ ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ У РОБОТАХ РОСІЯН (кінець XVI - початок XVII ст.ст.)****RUSSIAN-SEFEVIDS RELATIONS IN THE WORKS OF RUSSIAN AUTHORS (late XVI-early XVII centuries)**

Мамедов Рафаэль Ю.,
доктор философии по истории, преподаватель,
Сумгаитский государственный университет
(Сумгаит, Азербайджан),
e-mail: mamedov@mail.ru

Мамедов Рафаель Ю.,
доктор філософії по історії, викладач,
Сумгайтський державний університет
(Сумгайт, Азербайджан),
e-mail: mamedov@mail.ru

Mamedov Raphael U.,
Doctor of Philosophy in History, Lecturer,
Sumgait State University (Sumgait, Azerbaijan),
e-mail: mamedov@mail.ru

В статье отмечается, что русско-сефевидские отношения основываются на взаимовыгодных политических и экономических связях. Обосновывается мысль о том, что оба государства всячески стремились укреплять добрососедские связи и избегать напрасных осложнений в отношениях между двумя странами, базирующихся на принципах добрососедства и обоюдного интереса. В целом политические русско-сефевидские отношения за исследуемые годы неуклонно развивались и крепли, создавая серьезную основу для широких всесторонних взаимоотношений, базирующихся на принципах равенства и взаимного уважения.

Ключевые слова: Сефевиды, Россия, политические отношения, региональная политика.

У статті наголошується, що російсько-сефевидський відносини ґрунтуються на взаємовигідних політичних і економічних зв'язках. Обґрунтовується думка про те, що обидві держави всіляко прагнули зміцнювати добросусідські зв'язки і уникати марних ускладнень у відносинах між двома країнами, які базуються на принципах добросусідства і взаємної інтересу. В цілому політичні російсько-сефевидський відносини за досліджувані роки неухильно розвивалися і міцніли, створюючи серйозну основу для широких всебічних взаємин, які базуються на принципах рівності та взаємної поваги.

Ключові слова: Сефевіди, Росія, політичні відносини, регіональна політика.

The article based on political interests and mutual economic relations between Russia and Safavids. The relations were not interrupted even during the crisis of foreign policy at

the turn of the XVI-XVII centuries. In any case, both countries tried to create peaceful relations. It is emphasized that, during the studied years the economic and trade relations of Russia with East were more important than those with the West. In general, the Russian-Safavid political relations over the years studied steadily developed and strengthened, creating a serious basis for a broad comprehensive relationship based on the principles of equality and mutual respect.

Keywords: Safavids, Russia, political relations, regional policy.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Введение. Как известно, политические отношения двух стран имеют многовековую историю. Наиболее распространенной формой этих взаимоотношений был обмен посольствами. В исследуемые годы отправка и прием иностранных посольств участились и осуществлялись в строгом соответствии с принятым в те времена дипломатическим церемониалом. Вместе с тем русско-сефевидские отношения на рубеже XVI-XVII вв. остались малоизученными до последнего времени, а богатейшие архивные фонды бывшего СССР – недостаточно использованными. Результатом многолетних изысканий по истории становления русско-сефевидских дипломатических отношений, скрупулезного изучения многих сотен плохо сохранившихся и трудночитаемых рукописных документов стали труды русских ученых, научное значение которых трудно переоценить.

Особенности формирования русско-сефевидских дипломатических отношений. Развитие дипломатических отношений Московского государства с Сефевидами тормозилось сопротивлением со стороны соседей на западе и юге. Особенно мешали разорительные набеги крымских татар, терзавшие южные и юго-западные окраины Руси [1, с.265]. В эти тяжелые годы между обоими государствами устанавливаются регулярные дипломатические отношения. Шах Аббас I в 1588 г. «начал регулярный обмен посольствами с Россией» [2, с.579]. Начало же этому обмену было положено миссией Анди-бека от шаха Мухаммеда Худабенде в 1586 г. «Известив Федора о своих мнимых победах над турками, шах Худабенде предложил ему изгнать турков из Баку и Дербента, обзаваясь уступить нам в вечное владение сие издавна персидские города, если и сам возьмет их. Чтобы заключить союз на таком условии, Федор послал к шаху дворянина Васильчикова» [3, с.41].

И для России, и для сефевидской державы было крайне невыгодным то обстоятельство, что побережье Каспийского моря оказалось в руках османов, а вследствие этого волго-каспийский путь – под их контролем. Общие торговые и внешнеполитические интересы толкали оба государства к сближению. Еще до заключения мира с османами правительство шаха Аббаса I обратилось через своего полномочного посла Анди бея к московскому правительству с предложением начать совместные военные действия против Турции, обещая за это предоставить Москве занять своими войсками и удержать за собой навсегда Дербент и Баку, с прибрежной полосой между

ними. Но это предложение было сделано Анди беком устно, в письменных инструкциях об этом не было сказано [4, с.23, 24].

Предложение военного союза с сефевидами отвечало и интересам Москвы, ибо захват стран Южного Кавказа османами должен был привести к тому, что шелк, вывозившийся в Европу по волго-каспийскому пути, теперь стали бы вывозить в Европу через средиземноморские порты, минуя Москву. Это должно было расстроить товарооборот внешней торговли Руси. Но Московское государство в тот момент переживало внутренний кризис, и после долгой и разорительной Ливонской войны слишком ослабело. Правительство Федора, в лице руководителя его внутренней и внешней политики Б.Годунова, не могло решиться на войну с таким колоссом, каким все еще казалось Османская держава. Да и посылка войск в Дербент представляла для Москвы большие технические и финансовые трудности [5, с.276].

Политика Московского государства в бассейне Каспийского моря. Политика Московского государства в бассейне Каспийского моря в конце XVI в. диктовалась, с одной стороны, потребностью выхода на внешний рынок, а с другой – необходимостью обороны своих юго-восточных границ. Москва проводила гибкую внешнюю торговую политику, сочетая внешнеполитические интересы с интересами русских феодалов и купечества, умело используя, по выражению М.А.Полиевктова, «европейско-азиатский транзит мирового значения» [5, с.7]. Русское государство было заинтересовано в продвижении на юг и юго-восток, но здесь его интересы сталкивались с интересами султана и крымского хана. Так создавалась общность интересов Русского и Сефевидского государств, а стержнем ее была совместная борьба против Турции и Крыма. На это обращал внимание Миклухо-Маклай, когда писал, что выход России на берег Каспия объективно помогал Сефевидам, находившихся между двумя враждебными ему государствами (турецкого султана и шейбанидов), «до некоторой степени выйти из своего изолированного положения» [6, с.18].

В.В. Бартольд также дал политическую оценку событий этого периода в свете взаимоотношений трех держав: Турции, Персии и России, а также вкратце изложил узловые вопросы экономических и иных отношений Сефевидского государства со странами ближнего и дальнего зарубежья. Ученый убежден, что на Сефевидов западные страны обращали внимание, особенно при Аббасе I, для политических целей, чтобы найти союзника в борьбе с Турцией, которая была опасна для европейских держав, а уже затем с экономической стороны, чтобы пользоваться выгодами восточной торговли [7, с.756].

Во время деятельности первого русского посла в Иране Г.В. Васильчикова (1588-1589 г.г.) определились основные направления взаимной политической заинтересованности Руси и Сефевидов в следующих основных вопросах: русско-иранская торговля

с включением в дальнейшем вопроса о транзите иранских товаров в Европу через территорию Московского государства, а также о статусе и действиях купцов; забота о защите общей границы с Ираном со стороны Московского государства от прохода через нее турецко-татарской конницы; освобождение прикаспийских провинций с городами Дербент и Баку, занятых турками, ликвидация контроля Турции над Волжско-каспийским путем, проблема Грузии и русского проникновения на Северный Кавказ и в Южный Кавказ [8, с.118].

В 90-е годы обмен дипломатическими миссиями был более интенсивным. Основным событием, изменившим позицию Сефевидов, было подписание мирного договора с Османской империей 1590 г. Однако шах Аббас I, вместо оповещения московского правительства о подписании мира с турками, отправил в 1591 г. гонца Кая с грамотой в Москву. В ней он в письменной форме подтвердил свою просьбу о военной помощи против турок, настойчиво уговаривал царя послать войска под Дербент и Баку, чтобы отнять их у них [8, с.230]. Результатом русско-сефевидских отношений рассматриваемого периода было установление иранской стороной в 1591 г. новой формы торговли в виде беспощинного ввоза товаров шахского двора через специальных купчин в Россию, и вывоза товаров царского двора в Иран. Так была создана привилегия для шахского двора не только на протяжении XVI-XVII в.в., но и в XVIII в. Однако, начиная с 1594 г., русская сторона стала ограничивать привилегии шахских купчин, хотя по-прежнему освобождала их от таможенных пошлин и др. поборов; в отдельных случаях шахским купчинам предоставлялись исключительные привилегии [9, с.168].

Проблемы русско-сефевидских отношений были в центре внимания Е.Зевакина [10], который, касаясь политической подоплеки вопроса, указывает на конец XVI - начало XVII в.в., когда всплывает вопрос о союзе против Турции, кончившийся ничем. Затем он упомянул вопрос о Грузии (заступничество России), о Дагестане (вопрос о сфере влияния), т.е. уже тогда замечается стремление расширить русскую территорию за счет Кызылбашии, но поскольку Россия и Персия в XVII столетии были более или менее равноценны в политическом и военном отношении, русская активность на Кавказе встречала непреодолимое препятствие со стороны Персии и Турции. Автор считает, что в течение всего этого периода отношения Руси с Сефевидами носили чисто экономический характер, и были направлены почти исключительно к развитию торговли. Главные вопросы, рассматриваемые на дипломатических переговорах, касались торговых дел, политические вопросы не играли большой роли [10, с.3,4].

М.В. Фехнер также считает, что в дипломатических отношениях Руси с Сефевидами вопросы, связанные с нуждами торговли, играли значительную роль, путем дипломатических переговоров и

грамот регулировались торговые отношения России с восточными странами. Нередко, ввиду опасности нападения на караваны в пути, купцы присоединялись к дипломатическим посольствам, обычно находившимся под усиленной охраной, и совместно следовали с ними дальше. Посольские пути являлись одновременно и торговыми дорогами, поскольку дипломатия и внешняя торговля – эти две формы связи с иностранными государствами, в ту эпоху были фактически почти неотделимы друг от друга: посол нередко являлся купцом, а купец часто выполнял обязанности посла [11, с.20]. Взаимная заинтересованность в торговле была очевидна для обеих сторон настолько, что не потребовалось каких-либо особых переговоров. Так, направляя первое посольство в Иран, умный и осторожный Б.Годунов с 1587 г. фактически управлявший страной самостоятельно, структурировал Г.Васильчикова: во-первых, добиться установления с Сефевидами прочных добрососедских отношений, во-вторых, не отвергать шахского предложения о совместной борьбе против Турции. Правда, Васильчиков кривил душой, разясняя местным властям, что они «посланы не для торговли», хотя в составе посольства было 4 купца [9, с.74].

Терпимость и лояльное отношение русских властей к представителям Сефевидского посольства лишний раз подтверждает, что царский двор в начале XVII в. имел серьезные намерения заключить военный союз с Ираном против Турции, причем рубеж XVI-XVII в.в. был единственным периодом, когда обстоятельства в обоих государствах могли привести к логическому завершению переговоров – заключению военно-политического союза против Османской Турции. Однако результатов этой новой попытки заключить договор с Ираном мы не знаем, поскольку по неизвестным причинам эти посольства в начале XVII в. были отозваны в Москву. Хотя переговоры о заключении военного соглашения против Турции не дали результатов, в отношении торговых соглашений были достигнуты успехи, приведшие к увеличению вывоза шелка-сырца в Европу [11, с.275].

Последующий десятилетний период (1594-1604 г.г.) русско-сефевидских отношений характеризуется большей дипломатической активностью русской стороны, хотя число посольств с обеих сторон было равным: по три с каждой. В военном и политическом отношении и Сефевиды, и Русь за эти годы значительно усилились, что позволило шаху Аббасу I успешно закончить борьбу против Шейбанидов и узбекской опасности, активно готовиться к войне с османами. Московское государство, успешно закончив в 1595 г. войну со Швецией за выход в Балтийское море, смогло несколько активизировать борьбу против Турции и Крыма. Следовательно, дипломатические взаимоотношения Московского и Иранского государства основывались на усилении мощи обоих государств с общей целевой направленностью-активизацией борьбы против Османской империи. Однако только у русской стороны эта целенаправленность

приняла конкретную форму, вылившись в стремление объединять военные силы для борьбы с Турцией. С этой целью в Иран из Москвы были направлены два посольства, которые везли проекты военного соглашения против Турции [8, с.396].

Дальнейшее развитие русско-сефевидских дипломатических связей. Русско-сефевидские дипломатические связи в 1604-1612 г.г. оказались прерванными из-за крестьянских восстаний, развала и разрухи в Московском государстве. Воспользовавшись ослаблением своих соседей – Турции и Московского государства, шах Аббас I пытался решить две задачи: в 1603 г. начал войну с османами за аннулирование договора 1590 г., а в 1605 г. с оружием в руках приступил к ликвидации русского влияния в Восточной Грузии. Таким образом, 1605 год является годом изменения политики шахского двора в отношении Грузии. Грузинский вопрос становится одним из основных в русско-сефевидских противоречиях [12, с.347].

В дальнейшем Аббас I возвращается к прежней «русской политике» – политике широких обещаний на словах через своих посланцев с последующим уклонением от переговоров с русскими дипломатами. Новым тактическим ходом было предложение помощи в виде денег и даже ратными людьми. Однако русская сторона от конкретных обязательств в борьбе против турок отказалась, мотивируя это финансовыми трудностями и тяжелым состоянием страны. Авторы особо отмечают недружественный прием русских миссий после 1615-16 гг., что тоже не было случайностью, это была определенная, строго выдерживаемая линия.

Поэтому шах отказался от финансовой помощи России вторично, поскольку и без помощи России вышел победителем в войне с Турцией, и ввиду ликвидации турецкой угрозы Русское государство теряло для честолюбивого шаха Аббаса I роль военного союзника против Османской империи. На этом общем историческом фоне вырисовывается поведение шаха, победителя Османской империи, в отношении крайне ослабленного Московского государства, когда он смог позволить себе не считаться с кодексом международных отношений, и допустил грубые и оскорбительные выражения в адрес не только посольства, но и всего Русского государства, которую Соловьев С.М. мягко охарактеризовал как «сильную выходку против обычного в Москве обращения с иностранными послами» [4, с.150].

Выводы. Исходя из этих основных положений по истории русско-сефевидских отношений конца XVI - начала XVII в.в., можно сделать соответствующие выводы. Эти связи начались с установления дружественных отношений Сефевидов с Московским государством и с просьбой о военной помощи, взамен которой шах Худабенде обещал передать Московскому государству Дербент и Баку, что было встречено в Москве с интересом. Последующие годы характеризуются интенсивной дипломатической ак-

тивностью Москвы и Сефевидского двора, которые обменялись многими посольствами. Активизация переговоров с кызылбашами у Русского государства была обусловлена его военно-политическими усилиями и благоприятными внешними факторами. Одновременно значительно укрепилось и Сефевидское государство, тогда как основной противник обоих государств Турция стала ослабевать от войны с Австрией, а, главное, от внутренних беспорядков, которые потрясли основы Османской империи. Начало нового столетия отмечается ослаблением политических связей Москвы с кызылбашами. Социально-политические потрясения этих лет изолировали Русь от внешнего мира, в том числе и от Сефевидов. Ослабление Московского государства позволило Сефевидам приступить к ликвидации вооруженным путем русского влияния в Грузии.

Список использованных источников

1. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в. Изд. ЛГУ, 1958. – 390 с.
2. История стран зарубежной Азии в средние века. М.: 1970. – 372 с.
3. Карамзин П.М. История государства Российского кн. III, т.X, М.: 1989. – 500 с.
4. Соловьев С.М. Соч. кн.IV, т.7-8, М.: 1989. – 783 с.
5. Полиевктов М.А. Экономические и политические разведки Московского государства XVII в. на Кавказе. Тифлис: 1932. – 218 с.
6. Миклухо-Маклай Н.Д. К истории политических взаимоотношений Ирана со Средней Азией в XVI в.- Краткие сообщения ин-та востоковедения АН СССР, вып. IV, М.: 1952. – 442 с.
7. Бартольд В.В. Соч. II, ч.I, М.: 1966. – 657 с.
8. Бушев П.П. История посольств и дипломатических отношений Русского и Иранского государств в 1856-1612 гг. М.: 1976. – 478 с.
9. Бушев П.П. Сборник статей. Иранский купчина Казим-бек в России. М.: 1973. – 180 с.
10. Зевакин Е.С. Азербайджан в нач. XVIII в. Вып. IV, №8. Изд. Об-во obs. и изучения Азербайджана. Баку: 1929. – 31 с.
11. Фехнер М.Б. Торговля русского государства со странами Востока в XVI в. Москва, 1956. – 120 с.
12. Петрушевский И.П. Сборник статей по истории Азербайджана. Вып. I, Баку: 1949. – 310 с.

References

1. Y`story`ya Y`rana s drevnejshy`x vremen do koncza XVIII v. Y`zd. LGU, 1958. – 390 s.
2. Y`story`ya stran zarubezhnoj Azy`y` v sredny`e veka. M.: 1970. – 372 s.
3. Karamzy`n P.M. Y`story`ya gosudarstva Rossy`jskogo kn. III, t.X, M.: 1989. – 500 s.
4. Solov`ev S.M. Soch. kn.IV, t.7-8, M.: 1989. – 783 s.
5. Poly`evktov M.A. Ekonomy`chesky`e y` poly`ty`chesky`e razvedky` Moskovskogo gosudarstva XVII v. na Kavkaze. Ty`fly`s: 1932. – 218 s.
6. My`kluxo-Maklaj N.D. K y`story`y`

poly`ty`chesky`x vzay`mootnosheny`j Y`rana so Srednej Azy`ej v XVI v.- Kratky`e soobshheny`ya y`n-ta vostokovedeny`ya AN SSSR, вып. IV, М.: 1952. – 442 s.

7. Bartol`d V.V. Soch. II, ch.I, М.: 1966. – 657 s.

8. Bushev P.P. Y`story`ya posol`stv y` dy`plomaty`chesky`x otnosheny`j Russkogo y` Y`ranskogo gosudarstv v 1856-1612 gg. М.: 1976. – 478 s.

9. Bushev P.P. Sborny`k statej. Y`ransky`j kupchy`na Kazy`m-bek v Rossy`y`. М.: 1973. – 180 s.

10. Zevaky`n E.S. Azerbajdzhan v nach. XVIII v. Выр. IV, #8. Y`zd. Ob-vo obs. y` y`zucheny`ya Azerbajdzhana. Baku: 1929. – 31 s.

11. Fexner M.B. Torgovlya russkogo gosudarstva so stranamy` Vostoka v XVI v. Moskva, 1956. – 120 s.

12. Petrushevsky`j Y`.P. Sborny`k statej po y`story`y` Azerbajdzhana. Выр. I, Baku: 1949. – 310 s.

УДК 94 (477) „1957/1964“ : 351/354 (477) (045)

НАСЛІДКИ ЗДІЙСНЕННЯ ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЮ ТА ГОСПОДАРСЬКОЮ НОМЕНКЛАТУРОЮ УКРАЇНИ ТРЕТЬОЇ НАДПРОГРАМИ М. ХРУЩОВА (В 50-60 РР. ХХ СТ.)

THE CONSEQUENCES OF THE PARTY-SOVIET AND ECONOMIC NOMENCLATURE OF UKRAINE OF THE THIRD SUPERPROGRAM OF M. KHRUSHCHEV (50-60 YEARS OF XX CENTURY)

Невмита Ю. В.,

аспірантка, кафедри історії України
Черкаський державний технологічний
університет (Черкаси, Україна)
e-mail: Julia_Vladimirovna.1v@ukr.net

Nevmyta Y. V.,

Postgraduate student of the Department
of History of Ukraine,
Cherkasy State Technological
University (Cherkasy, Ukraine)
e-mail: Julia_Vladimirovna.1v@ukr.net

На основі архівних та опублікованих джерел досліджено процес реалізації партійно-радянською та господарською номенклатурою України третьої над програми Хрущова в 50-60 рр. ХХ ст. Розглянуто спроби найвищого партійно-державного керівництва адміністративним шляхом покращити механізм функціонування колективних господарств та ефективність діяльності керівної ланки середнього рівня, що мало на меті сприяти збільшенню виробництва продукції тваринництва. Визначено складний характер ініційованої реформи, обумовлений поєднанням ідеологічних, державно-політичних та соціальних суперечностей.

Ключові слова: партійно-радянська та господарська номенклатура України, реалізація третьої над програми Хрущова, реформа тваринництва, колгоспне виробництво, керівна ланка, голови колгоспів, сільське господарство, сільськогосподарське виробництво.

On the basis of archival and published sources, the consequences of the implementation of the party-soviet and economic nomenclature of Ukraine by the third superprogram of Khrushchev, in the 50-60 years of the last century, were researched. The attempts by the higher party and state administration to improve the mechanism of functioning of collective farms and the effectiveness of the middle level management unit aimed at increasing the production of livestock products has been considered. Determined by their complex nature, defined by a combination of national, ideological, state-political, geopolitical, and social contradictions.

Keywords: party-soviet and economic nomenclature of Ukraine, realization of the third superprogram of Khrushchev, livestock reform, collective-farm production, management link, heads of collective farms, Agriculture, agricultural production.

Нині в Україні одним із головних і першочергових завдань є розвиток аграрного сектору економіки. У цьому контексті буде доцільно проаналізувати досвід років «великого десятиліття», щоб на сучасному етапі уникнути в сільському господарстві повторення схожих негативних явищ та помилок, які мали місце у вищевказаний історичний період.

1953-1964 рр. увійшли в історію під назвою доба «відлиги», або «хрущовська відлига», адже, Хрущов, зійшовши на владний «Олімп», став одноосібним керманічем держави, і з його ім'ям були пов'язані важливі, хоча не завжди вдалі зміни у суспільно-політичному та в економічному житті країни. За цей час було здійснено низку реформ у різних галузях, багато з них себе не виправдали.

Взагалі, для часу перебування Хрущова на найвищих партійних і державних посадах був характерний постійний і напружений пошук нових, більш ефективних методів керівництва колгоспно-радгоспним виробництвом. Зосередивши в своїх руках всю повноту влади, поєднавши посади Першого секретаря ЦК КПРС та Голови Ради Міністрів СРСР, новий керівник держави не гаяв часу й ініціював низку заходів, які здійснювалися на селі.

Аналіз літератури й архівних джерел свідчить про те, що в Україні активно впроваджувалися всі хрущовські починання того часу, й, в цьому контексті, вона була попереду інших республік. У результаті цього Українська РСР стала своєрідним «полігоном» для різноманітних нововведень у сільському господарстві, адже, вони мали на меті реформувати систему управління галузі та покращити роботу її керівної ланки – номенклатури середнього рівня, для того, щоб сприяти швидкому та ефективному розвитку аграрного сектору економіки народного господарства.

Вітчизняна історіографія накопичила помітний науковий доробок, присвячений вивченню доби «відлиги». Вищевказану проблематику в своїх публікаціях, у тій, чи іншій мірі, висвітлювали такі науковці як: В. Баран [1], Л. Беренштейн [2], С. Кульчицький [6], В. Литвин [7], І. Романюк [9], В. Туренко [10] та інші. Проте, нині особливий інтерес у вчених-дослідників викликає партійно-радянська та господарська номенклатура і наслідки її діяльності в досліджуваній період, оскільки, дана проблема ще потребує з'ясування цілого ряду важливих аспектів, адже, вона не була належно розглянута у працях вітчизняних істориків. Це і обумовило актуальність заявленої теми.

Об'єктивна необхідність кардинальних змін в економіці та невпинне зростання в процесі реформ суб'єктивного фактора, насамперед впливу самого Хрущова, зумовили появу волонтаристських реформ. У галузі аграрної політики визначалося щонайменше три такі надпрограми, свою данину кожній із них віддала й Україна.

Мета статті: на основі вивчення наукових праць та архівних джерел, використовуючи методологію

історичного об'єктивізму, аналізу й синтезу, дослідити наслідки від участі партійно-радянської та господарської номенклатури Української РСР у реалізації третьої надпрограми Хрущова.

Не можна сказати, що Хрущов добре обдумував реформи. Очевидно, він діяв здебільшого спонтанно, нерідко під впливом кризових ситуацій та критики своїх опонентів. Але партійно-державний лідер не просто імпровізував, переходячи від однієї смислової програми до іншої, як про це часто говорили. Його експерименти мали свій стиль і загальне спрямування. Їх, в цілому справедливо, назвали «популістськими», проте, популізм Хрущова відзначався особливим гатунком, оскільки міг реалізуватися тільки з партією і завдяки їй [5, с. 412]. В свою чергу партійно-радянська та господарська номенклатура повинна була не тільки підтримувати свого лідера у всіх його починаннях, а й бути виконавцем, поставлених перед нею найвищим керівництвом держави і КПРС завдань.

Більше того, у хрущовському варіанті місія партії та соціалістичної системи полягала в тому, щоб поліпшити матеріальне становище простих людей, оскільки для керівника держави офіційний соціалізм означав матеріальний добробут народу. Втілення цієї ідеї неминуче вимагало реформування сільськогосподарського виробництва. Однак, ці перетворення в постсталінський період вплинули ще й на ефективність діяльності української номенклатури всіх рівнів, що привело до наслідків далеких від прогнозованих.

Здійснюючи численні зарубіжні турне, бачачи, як живе світ, Хрущов відзначав: «Нажаль, ми ніяк не можемо наздогнати капіталістичні країни. А щоб успішно змагатися з ними, у нас все має бути найкращим» [8, с. 90]. Тому, лідер держави, вирішивши проблему з хлібом, та, отримавши завдяки цьому суспільну підтримку, був переконаний, що досягнуті успіхи дозволять йому вирішити ще одну велику проблему – збільшити виробництво продукції тваринництва [12, с. 10-11].

У зв'язку з цим, на весні 1957 р. був висунутий третій грандіозний хрущовський проект – надпрограма у тваринництві, суть якої полягала в тому, щоб в найближчі роки наздогнати і перегнати США у виробництві м'яса, масла й молока на душу населення. У січні наступного року всесоюзна нарада керівників та передовиків сільського господарства підтримала це рішення, після чого в країні розпочалася гарячкова реалізація намічених завдань.

Проте, варто наголосити на тому, що в той час тваринництво Української РСР вже і так розвивалось доволі динамічно. Про це свідчить прийнята у лютому 1957 р. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, у якій відзначалось, що Україна в порівнянні з іншими республіками досягла найкращих результатів по продажу державі продуктів тваринництва. Зокрема, в колгоспах УРСР за 1956 р. виробництво м'яса збільшилося на 25%, а молока на 41%.

Значних результатів досягли колгоспи Харківської, Запорізької та Вінницької областей. Також успішними були господарства Донецької, Чернівецької, Миколаївської, Херсонської та Черкаської областей [4, с. 437]. Принагідно зауважимо, що у вказаний період основними показниками розвитку тваринництва вважалась щільність худоби на 100 га сільгоспугідь.

Однак, Хрущов прагнув отримати ще більший і, головне, негайний результат. Шлях до реалізації своїх намірів керівник держави вбачав у збільшенні поголів'я всіх видів тварин форсованими, а не поетапними темпами. А тому, у 1957 р. з оптимізмом запевнив: «З молоком питання зрозуміло. Ми можемо й повинні наздогнати Сполучені Штати Америки, і досягнемо цього» [13, с. 17]. Крім того, догнати та випередити США по виробництву м'яса на душу населення він вважав можливим вже у 1960 році [13, с. 15]. Його найближче оточення цілковито підтримувало свого лідера. Зокрема, заступник Голови Ради Міністрів СРСР В. Мацкевич пропонував вирішити завдання по збільшенню виробництва м'яса, насамперед, за рахунок розвитку свинарства та птахівництва, тобто тих галузей сільського господарства, що давали максимально швидко віддачу [3, с. 9].

Проте, на догоду лідеру, пам'ятаючи про намагання Хрущова наздогнати США не лише по м'ясу, але і по молокопродуктах, на місцях почали «форсувати» прирощення поголів'я великої рогатої худоби.

Більше того, виступаючи у 1957 р. на пленумі ЦК Компартії України,

Хрущов гостро поставив питання про добровільний продаж колгоспниками своїх корів та іншої худоби колгоспним тваринницьким фермам. Мовляв, навіщо мати клопіт із худобою, коли можна одержати молоко на трудовні! Але не знайшлося таких колгоспниць, які побажали б добровільно відмовитися від своєї корови і повірити, що колгоспна контора кожного дня випикуватиме їм наряди на молоко. Кампанія по вилученню корів, поки тривала, здійснювалася тільки засобами адміністративного тиску, як і в сталінські часи. Кількість корів у підсобних господарствах колгоспників України скоротилася за 1954-1964 рр. на 9%, свиней – на 20%, овець і кіз – на 53%. Не колгоспникам, взагалі, заборонили тримати худобу ще в 1959 р. В результаті обсяг продукції, що надходила в базарну торгівлю, зменшився, а ціни – зросли. Від цього постраждали як міські споживачі, так і самі колгоспники [6, с. 125-126].

Для Української РСР ця «гонка за лідерством», яка вимотувала сили, енергію, людські й матеріальні ресурси, закінчилася тим, що виробництво продукції тваринництва, в цілому по республіці, у 1964 р. впало до 92% від рівня 1958 року.

В зв'язку з цим, потрібно наголосити на тому, що частина голів колгоспів так і не змогла організувати виробництво належним чином, й не виконала, навіть, мінімальних обсягів намічених завдань. Крім того, існуюча система обліку виробництва м'яса не давала можливості правильно оцінити результати

діяльності господарств. Тому, передовим вважалось не те сільськогосподарське виробництво, що одержувало більше приросту живої ваги у тварин, а те, яке більше продавало їх, тобто замість збільшення поголів'я худоби колгоспи, частіше за все, торгували нею, масово закупаючи її у населення, з метою подальшого перепродажу державі.

В цьому контексті необхідно вказати на те, що аналіз архівних матеріалів цілком підтверджує вищесказане. Так, на ім'я секретаря ЦК КПУ О. Кириченка 9 вересня 1957 р. надійшла доповідна завідуючого сільськогосподарським відділом Андрієнка. У ній йшлося про традиційну методику обліку виробництва м'яса. Зокрема, говорилося про те, що відповідно до діючої інструкції ЦСУ СРСР, місцеві статистичні органи вели облік не м'яса, а живої ваги худоби, а дані надавали як відомості про його виробництво. В документі, також вказувалось на те, що за 1956 р. колгоспи Української РСР виробили 819 тис. т м'яса, але фактично це була жива вага худоби, а Укрстатуправління фіксувало її як м'ясо [14].

Крім того, у результаті безвідповідального ставлення частини голів колгоспів до справи, в деяких господарствах ферми залишалися не підготовленими до зими. Не було вдосталь заготовлено й кормів на цей період року, тому частина тварин, навіть, зимувала в літніх таборах просто неба, голодувала й нерідко гинула. Про це свідчить й аналіз архівних документів, який вказує на те, що на початку 60-х р. все частіше з'являлася інформація про випадки загибелі худоби, особливо взимку. Так, всього по Українській РСР, лише в період з січня по травень 1962 р., було втрачено 245 тис. поголів'я великої рогатої худоби, 1,3 млн. голів свиней і 490 тис. овець [17, арк. 13].

Однак, згідно семирічного плану (1959-1965 рр.), поголів'я великої рогатої худоби повинно було зрости більше, ніж втричі [11, с. 312]. Спеціалісти прекрасно розуміли, що досягнути такого фантастичного результату практично неможливо, але Хрущов «знайшов» рецепт вирішення проблеми – кукурудза, в чудодійних властивостях якої він не сумнівався, тому наголошував, що буде гарний врожай кукурудзи – покращиться кормова база, а буде більше кормів – більше буде й м'яса [11, с. 367]. Крім того, від господарств директивно вимагали сіяти й горох. Облвиконками зобов'язували колгоспи вживати заходів по негайному розширенню посівів кормових бобів, щоб вже в перший рік довести виробництво їхнього кондиційного насіння до 11,8 тис. т [16, арк. 42]. З цією ж метою, для того, щоб звільнити площі для гороху, скоротили на 580 тис. га площі багаторічних трав, які були досить стабільним компонентом кормової бази [15, арк. 14].

З вищесказаного видно, що під загрозою опинилося не тільки виконання колективними господарствами тваринницької програми, – це впливало на функціонування всієї аграрної галузі.

Проте, навіть, очевидні невдачі не зупинили Хрущова на шляху до реалізації наміченої програ-

ми по підвищенню виробництва м'ясопродуктів, і він запропонував покращити ситуацію за рахунок вирощування й продажу державі м'яса птиці [12, с. 321-322].

В Україні природно-кліматичні умови дозволяли розвивати цю справу. Так, у довідці про стан та заходи по збільшенню виробництва пташиного м'яса в колгоспах Української РСР, на 10.01.61 р., вказувалось про те, що на початок 60-х рр. вдалось досягти значного збільшення обсягів його виробництва. Якщо у 1958 році було вирощено 17,2 млн. качок і гусей, то впродовж 1959-1960 рр. – близько 31 млн. [16]. Однак, варто зауважити, що чимало керівників господарств не хотіли займатися птахівництвом, тому багато ландшафтів, придатних для цього, були не задіяні.

Намагання за будь-яку ціну досягти бажаних результатів «взяло гору» над здоровим глуздом, але як показав час, прогнози і розрахунки, щодо третьої хрущовської надпрограми виявилися далекими від реального життя. Вона, як і багато інших його реформ, фактично зазнала краху, хоча в ній, враховуючи її цільове спрямування, було немало корисного та реалістичного. Проте, грандіозні масштаби, волонтаристські методи, форсовані темпи, тобто вади, які є характерними для функціонування командно-адміністративної системи, – все це перешкоджало отримати прогнозований і очікуваний результат.

Реалізація третьої надпрограми Хрущова українською партійно-радянською та господарською номенклатурою, на яку він завжди розраховував у всіх своїх починаннях, носила некерований належним чином, непослідовний, суперечливий, хвилеподібний характер, оскільки, не було створено такого господарського механізму, який би зацікавлював кожного працівника в результатах від виконаної ним роботи. Крім того, відсутність необхідної кормової і матеріальної бази, нестача потрібної техніки та спеціального обладнання, – все це, не тільки, збільшило фізичне навантаження на людей, а й погіршило їхні умови праці, що, згодом, вплинуло ще й на зниження доходів тваринників.

Разом із тим, в аграрній галузі не вистачало голів колгоспів, які б мали не тільки досвід роботи, але і спеціальні знання, необхідні для здійснення належної організації виробничого процесу, й вміли грамотно керувати ним, для того, щоб ефективно працювати, виконуючи намічені плани, що були передбачені реформою тваринництва. Проблеми, які постійно виникали перед господарствами, практично, завжди вирішувалися їх керівниками самотужки, тому стан справ у колгоспах залежав, у великій мірі, від «вболівання» за справу та особистісних якостей представників номенклатури середнього рівня, тобто від їх ділових, моральних й організаторських здібностей.

Участь партійно-радянської й господарської номенклатури України у реалізації третьої надпрограми Хрущова, в цьому, непродуманому до кінця проекті, зумовила збій ритмічного розвитку тварин-

ництва республіки, та спричинила нераціональне використання матеріальних і людських ресурсів, що суттєво підірвало потенціал народного господарства, ставши однією з причин, внаслідок яких почався загальний спад сільськогосподарського виробництва.

Список використаних джерел

1. Баран В.К., 1992. Україна після Сталіна. Нариси історії 1953-1985 рр. – Львів : «Свобода», с. 123.
2. Беренштейн Л.Ю., 1995. Аграрні проблеми у діяльності М.С. Хрущова. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова, Київ: Інститут історії України НАН України, с. 79–87.
3. Гаврилюк А., 1989. Хрущев и крестьянство. Сельская молодежь, №12, с. 7–9.
4. Історія селянства Української РСР, 1967. В 2-х т. Т. 2, Київ: Наукова думка, с. 534.
5. Історія українського селянства, 2006. Нариси в 2-х т. Т. 2, Київ: Наукова думка, 653 с.
6. Кульчицький С.В., 1998. Спроби реформ (1956-1964), Український історичний журнал, №3, с. 120–129.
7. Литвин В.М., 2004. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956– 1965), Київ: Вид. дім «Лі-Терра», 272 с.
8. Мемуари Никиты Сергеевича Хрущова, 1992. Вопросы истории, №6, с. 90.
9. Романюк І.М., 2003. Трансформація колгоспів України у другій половині 50-60-х рр. XX ст., Український селянин: збірник наукових праць, Вип. 7, Черкаси, с. 161–162.
10. Туренко В.В., 2008. Управлінські реформи в сільському господарстві у добу М. Хрущова. Наукові праці. Історичні науки. Т. 83. Вип. 70, Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, с. 45-49.
11. Хрущов М.С., 1963. Будівництво комунізму в СРСР і розвиток сільського господарства. Промови і документи. У 7 т. Т. 3. Січень 1958 – травень 1959 рр. К.: Держполітвидав УРСР, 523 с.
12. Хрущов М.С., 1964. Будівництво комунізму в СРСР і розвиток сільського господарства. Промови і документи. У 7 т. Т. 5. Лютий 1961 – жовтень 1961 р. К.: Держполітвидав УРСР, 450 с.
13. Хрущов М.С., 1957. В найближчі роки догнати Сполучені Штати Америки по виробництву м'яса, масла і молока на душу населення, Київ: Політвидав УРСР, с. 15, 17.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). Ф. 1, Оп. 80, Спр. 1271, 53 арк.
15. Там само. Спр. 1289, 112 арк.
16. Там само. Спр. 1291, 105 арк.
17. Там само. Спр. 1299, 70 арк.

References

1. Baran V.K., 1992. *Ukrain'na Stalina. Narisy Istorija 1953-1985 rr.* – Lviv: «Svoboda», s. 123.
2. Berenshtejn L.Ju., 1995. *Aghrarni problemy u dijalnosti M.S. Khrushhova. Materialy naukovogho*

seminaru 14 kvitnja 1994 r., prysvjachenogho 100-richchju vid dnja narodzhennja M.S. Khrushhova, Kyi'v: Instytut istoriji Ukrai'ny NAN Ukrajinu, s. 79–87.

3. Ghavryljuk A., 1989. *Khrushhev y krestjjanstvo. Seljskaja molodezhj*, №12, s. 7–9.
4. *Istorija seljanstva Ukrai'nskoji RSR*, 1967. V 2-kh t. T. 2, Kyi'v: Naukova dumka, s. 534.
5. *Istorija ukrai'nsjkogho seljanstva*, 2006. *Narysy v 2-kh t. T. 2*, Kyi'v: Naukova dumka, 653 s.
6. *Kuljchycjkij S.V.*, 1998. *Sproby reform (1956-1964), Ukrai'nsjkij istorychnyj zhurnal*, №3, s. 120–129.
7. *Lytvyn V.M.*, 2004. *Ukrai'na u drughomu povojennomu desjatylytti (1956– 1965)*, Kyi'v: Vyd. dim «Li-Terra», 272 s.
8. *Memuary Nykyty Sergeevycha Khrushhova*, 1992. *Voprosy istoryy*, №6, c. 90.
9. *Romanjuk I.M.*, 2003. *Transformacija kolghospiv Ukrai'ny u drughij polovyni 50-60-kh rr. XX st., Ukrai'nsjkij seljanyn: zbirnyk naukovykh pracj*, Vyp. 7, Cherkasy, s. 161–162.
10. *Turenko V.V.*, 2008. *Upravlinsjki reformy v siljsjkomu ghospodarstvi u dobu M. Khrushhova. Naukovi pracj. T. 83. Vyp. 70. Istorychni nauky. Mykolajiv: Vyd-vo MDGhU im. Petra Moghyly*, s. 45-49.
11. *Khrushhov M.S.*, 1963. *Budivnyctvo komunizmu v SRSR i rozvytok siljsjkogho ghospodarstva. Promovy i dokumenty. U 7 t. T. 3. Sichenj 1958 – travenj 1959 rr. K.: Derzhpolitvydav URSSR*, 523 s.
12. *Khrushhov M.S.*, 1964. *Budivnyctvo komunizmu v SRSR i rozvytok siljsjkogho ghospodarstva. Promovy i dokumenty. U 7 t. T. 5. Ljutyj 1961 – zhovtenj 1961 r. K.: Derzhpolitvydav URSSR*, 450 s.
13. *Khrushhov M.S.*, 1957. *V najblyzhchi roky doghnaty Spolucheni Shtaty Ameryky po vyrobnyctvu m'jasa, masla i moloka na dushu naseleennja*, Kyi'v: *Polityvydav URSSR*, s. 15, 17.
14. *Centralnyj derzhavnyj arkhiv ghromadsjkykh ob'jednanj Ukrai'ny (dali CDAGhO Ukrai'ny). F. 1, Op. 80, Spr. 1271, 53 ark.*
15. *Tam samo. Spr. 1289, 112 ark.*
16. *Tam samo. Spr. 1291, 105 ark.*
17. *Tam samo. Spr. 1299, 70 ark.*

УДК 54(092)

**«ХОРОВОЕ И РЕГЕНТСКОЕ ДЕЛО» ПРО
ЦЕРКОВНО-СПІВОЧУ ДІЯЛЬНІСТЬ НА
УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
(ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)**

**«THE CHOIR AND CHOIRMASTERS' AFFAIRS»
– THE CHURCH SINGING ACTIVITY AT THE
UKRAINIAN TERRITORIES
(THE BEGINNING OF THE XX CENTURY)**

Перепелюк О. М.,

аспірантка кафедри історії України,
Уманський державний педагогічний
університет ім. П. Тичини (Умань, Україна)
e-mail: perepelu4ka@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7261-5811>

Perepeliuk O. M.,

Postgraduate student of the Department of History
Ukraine,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical
University (Uman, Ukraine),
e-mail: perepelu4ka@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7261-5811>

Межа XIX – XX століть характеризується стрімким розвитком духовної музичної культури та пов'язаними з нею наукових досліджень. Крім того це період змін та переосмислення у сфері регентсько-співочої освіти та концертно-хорового життя; розквіту теоретичної думки та спроб її практичної реалізації. У той час на сторінках музичних журналів, газет з'являється велика кількість спеціальних досліджень – музиканти висловлюють свої наукові погляди, дискутують з питань історичного шляху та сучасного стану духовної музики і розвитку церковних хорів.

На сторінках журналу «Хоровое и регентское дело» можна знайти відображення історичних перетворень в церковно-хоровій галузі, тому метою даної статті є проаналізувати публікації журналу, що пов'язані з діяльністю церковних хорів, регентів та становищем музичної освіти в Україні.

У даній статті подано коротку історію створення журналу «Хоровое и регентское дело», проаналізовано публікації, що містять інформацію про діяльність церковних хорів на українських територіях, становище регентів, рівень освіти та реформи церковно-співочої діяльності за допомогою загальноісторичних наукових методів: компіляції, типологізації та класифікації.

Висновки. Журнал «Хоровое и регентское дело» є цінним історичним джерелом у дослідженні повсякдення регентів, хористів та духовної музичної освіти.

Ключові слова: церковний хор, регент, «Хоровое и регентское дело», музична освіта, початок ХХ століття.

The nineteenth and twentieth centuries are characterized by the rapid development of spiritual musical culture and related research. In addition, it is a period of changes and rethinking in the field of a choirmaster and singing education, concert, and choral life; the flourishing of theoretical thought and attempts to implement it. At that time, a large number of special studies appeared on the pages of musical journals,

newspapers - musicians express their realism; discuss the historical trajectory and the contemporary state of spiritual music and the development of the church.

On the pages of «The choir and choirmasters' affairs» magazine, you can find a reflection of historical transformations in the church and choral industry, so the purpose of this article is to analyze the publications of the magazine related to the activities of church choirs.

The short history of creation «The choir and choirmasters' affairs» magazine is given in the article, also analyzed publications containing information on the activities of church choirs at the Ukrainian territories, the position of choirmasters, the level of education and the reform of church-singing activities with the help of general historiographical methods: compilation, typology and classifications.

Conclusions. «The choir and choirmasters' affairs» magazine is a valuable historical source in the study of the daily life of choirmasters, choristers, and spiritual music education.

Keywords: church choir, choirmaster, «The choir and choirmasters' affairs», music education, the beginning of the twentieth century.

Журнал «Хоровое и регентское дело» – унікальне історичне джерело для вивчення церковного співу; роботи, навчання та повсякдення регентів. У публікаціях щомісячника відображається стан музичної освіти та рівень хорів. Особлива увага приділена діяльності регентів: звіти про регентські курси, статті, які стосуються практичної та матеріальної сторони роботи, а також відомості про вакансії для регентів і вчителів співу, питання, що розглядалися на Регентських з'їздах, нові напрямки в церковній музиці, опубліковані джерела (листи, матеріали регентів), біографічні відомості, довідкові відомості. Крім того, тут публікувалися концерти, ноти та рецензії на них.

Спробу типологізувати публікації журналу зробив Топичканов А. у своїй статті «Опыт создания библиографического описания журнала «Хоровое и регентское дело» [24] автор здійснив аналіз основних матеріалів, зазначивши високий інформаційний потенціал журналу як джерела з історії церковної музики початку ХХ століття. Єрмакова С. у статті «Журнал «Хоровое и регентское дело» [4] о русском церковно-певческом искусстве» здійснив огляд публікацій з позиції визначення головних духовно-музичних тем, які були найбільш популярними у музичній пресі початку ХХ століття. Авторка приходиться до висновку: «к наиболее значимым темам относятся тема исторического пути и, современного тому времени состояния русской духовной музыки, выбора формы для духовных произведений, церковно-певческого репертуара» [4, с. 11].

Метою нашої статті є висвітлити головні дані про журнал та здійснити аналіз усіх публікацій, що містять інформацію про становище церковно-хорової справи в Україні.

Ідея створення журналу належить Степану Васильовичу Смоленському, відомому хоровому диригенту, музикознавцю і педагогу. Саме він, виступивши на Першому Всеросійському регентському з'їзді (17-21 червня 1908 р.), заявив: «Самое лучшее сред-

ство для облагораживания регента – это гласность, достигаемая путем издания своего профессионального органа... обличение и гласность – будет беспощадной казнью для всех недостатков в регентском деле...» [25, с.72].

Журнал «Хоровое и регентское дело» видавався у Санкт-Петербурзі з січня 1909 до весни 1917 року. Номери виходили щомісячно. Літні номери 5-6 і 7-8, за травень-червень і липень-серпень, були об'єднаними, крім років: 1909 (тільки №7-8), 1911 (тільки №6-7), 1914 (№5-6, №7-8 і №10-11), 1916 (№5-6, №7-8, №9-10, 11-12). У кінці 1916 року редакція журналу вирішила в 1917 році видати два випуски у вигляді окремих книг, об'ємом не менше 6 друківаних листів, без зміни структури журналу. Можливо, це рішення було обумовлене інфляцією: так, ціна за річну підписку піднялась з 2 руб. 50 коп. в 1909-1916 роках до 3 руб. 25 коп. в 1917 році. Перший і останній випуски журналу вийшли не раніше травня 1917 року.

Об'єм кожного номера коливався від 16 до 32 сторінок. Журнал мав суцільну пагінацію (виключення – №3 за 1911 рік, в якому окрема пагінація). Річний об'єм журналу коливався від 214 сторінок у 1913 році – до 320 у 1909 і 1910-му роках. Об'єм першого випуску за 1917 рік складає 64 сторінки. До журналу додавалися ноти духовних музичних творів.

Редактором і видавцем журналу був композитор і автор духовно-музичних творів Петро Олексійович Петров (псевдонім Петров-Бояринов). Публікувалися статті і замітки священиків, композиторів, дослідників музики та церковної музичної освіти. Авторами були: Димитрій Алеманов, Н.Ф. Букреєв, Є.М. Вітошинський, Володимирський, Гречанинов, М.Ф. Гривський, Х.Н. Гроздев, В.І. Дановський, С.В. Делішев, Д.І. Зарін, А.Д. Кастальський, А.В. Касторський, Н.М. Ковін, А.П. Коптяєв, Василій Лебедев, Ліпаєв, Нікольський, Пашенко, В.Г. Петрушевський, Преображенський, С.А. Пузенкін, О. Смоленський, П.Г. Чесноков та інші.

Публікації журналу спрямовані на реалізацію двох основних завдань: професійну допомогу регентам і вчителям співу та об'єднання їх «на почве и материального обеспечения и художественно-музыкального развития» [24, с. 430].

У другому номері 1910 року [6] міститься публікація, що дає нам інформацію про стан церковного співу та хорів у Харкові: «Оказывается, что в Харькове некоторые регенты постепенно захватили в свои руки певчих, работавших в разных церквях, и обратили их в отделение одного общего хора...» [6, с. 38]. Автором наступної замітки зазначений Нагибин В. (1912 рік, № 9) [16]. Мова іде про популярність церковного співу: «За последнее время у нас, в Харькове, с выбором церковным старостой Собора Н.С. Голева... и благодаря дирижёрскому опыту подрегента архиерейского хора... пение Соборного отделения привлекает массу слушателей, – очевидно растёт и интерес к древнему пению у публики» [16, с. 179].

Ще одна стаття, підписана Казанским К., у № 10

за 1915 рік [12], приурочена створенню у м. Чернігові церковно-співочої школи. У цьому ж номері, у розділі «Известия и заметки» [10, с. 184] згадано і про «Черниговское Братство св.кн.Михаила» та створення при Братствах хорів [10, с. 185].

У рубриці «Хроника» публікувалися відомості про концерти, діяльність Синодальних комісій, музичних спілок і курсів. Зокрема, у цій рубриці у 4 номері журналу за 1909 рік [30] вміщено інформацію про створені I Всеросійським регентським з'їздом регентсько-учительські курси. Подано інформацію про термін навчання та предмети, які будуть вивчатися. Цікавими є вимоги до слухачів курсів: «На курсы принимаются лица обоого пола, не моложе 16 лет, грамотные, обладающие музыкальным слухом и данными для регентства или учителя хорового пения» [30, с.111], увагу тут привертає, гендерна особливість, тобто на курси могли вступити як чоловіки, так і жінки. У наступних номерах журналу опубліковано звіти про діяльність цих курсів. Це інформація про теоретичне та практичне навчання, предмети, які вивчалися та імена викладачів та, навіть, про кількість проведених занять [18].

У ще одній постійній рубриці «Кориспонденция» міститься безцінна інформація про діяльність Київських хорів, зокрема, у випуску за 1909 рік [15]. Автор замітки, до речі, підписався просто «П.» дуже критично показує нам концертну діяльність хорів та відкриває картину життя хористів м. Києва: «Прошлый 1909 год отличался заметным затишьем в отношении музыкальной деятельности наших хоров. В продолжение его не было ни одного публичного выступления, предпринятого каким-либо хором по собственной инициативе или представляющего особый интерес по программе и ее исполнению... Вообще наши хоры далеко не играют какой-либо роли в местной музыкальной жизни. В взаимных своих отношениях они представляют печальную картину развала, недоверия и иногда вражды, возникающей большею частью на почве мелочных самолюбий...» [15, с. 51]. Або, у того ж «П.» у ще одному номері за 1910 р. [14] знаходимо прізвища регентів, кількісний склад та прізвища хористів, репертуар та іншу інформацію: «В настоящем году первый сеанс духовной музыки состоялся 21 марта в зале Купеческого Собрания. Пел хор Владимирского собора под управлением М.А. Надеждинского. Программа концерта отличалась серьезностью и, так сказать, идейностью. По словам дирижера, он имел в виду сделать сопоставление наиболее типичных представителей западноевропейской и русской духовной музыки. С этой целью первое отделение программы было посвящено исполнению Бетховена, а второе – произведениям Гречанинова» [14, с. 141].

У цій же рубриці містяться короткі замітки про стан церковного співу і хорів в інших містах України. Про відкриття літніх регентсько-учительських курсів при музичному училищі Є.М. Самойлової у м. Севастополь [22], [23], Регентські курси у Херсоні

та відкриття там же капельмейстерського відділення [29], організація хору у м. Ялта [31], про концерт з'єднаних хорів Семінарського і Архієрейського у м. Житомир [5], про народне співоче свято Холмщини у 1913 р., навіть, опубліковано його програму [17] та про Другий з'їзд народно-церковних хорів Холмщини [2]. Є згадка про етнографічну експедицію в Україну під назвою «Результаты последней музыкально-этнографической экспедиции в Малороссию» [21], про практичні курси для учителів «Волчанского уезда Харьковской губернии» [1], про Харківський архієрейський хор під керівництвом «М.С. Ведринского, при участии о. протодиакона В.Д. Вербицкого и солистки И.И. Харьковской» [26] теж про Харків йдеться у номері 5-6 за 1914 р, у місті відбувся концерт Московського Чудовського хору і І.М. Туроврова [27] і знову про концерт хорів Мироносицької і Ново-Троїцької церков (під керівництвом А.Г. Житнікова) у номері 11 за 1915 рік [28], про відкриття у м. Полтаві школи регентів імені Лисенка [9].

Історичним називають духовний концерт, який відбувся у березні 1914 р. в Одесі: «Из Одессы сообщают, что в марте состоялся исторический духовный концерт под управлением Н.Ф. Марценко, посвященный композиторам русской школы нового направления: Кастальского, Балакирева Панченко, Азева, Гречанинова, Римского-Корсакова, Ипполитова-Иванова, Чайковского, Аренского, Чеснокова, Рахманинова, и Черепнина. Весь чистый сбор с концерта, в количестве 180 руб. 12 к. поступил в Комитет по постановке памятника П.И. Чайковскому» [8, с. 76].

Автор В. Дановский у номері 8 за 1911 р. публікує свої враження від хорів Київської єпархії [19]. Стаття, як і у попереднього автора, критична. В. Дановский наполягає що «не странно ли, что в этом самом Киеве нет ни одного порядочного церковного певческого хора. Обойдите вы все Киевские монастырские приходские церкви – и ни в одном из них вы не услышите порядочного хора, соответствующего простору и благолепию храмов...» [19, с. 178]. Серйозної критики зазнає хор регента Калішевського у Софійському соборі: «...знаменитый хор Калишевского оказался не только не знаменитым, но после того, что я услышал, его трудно назвать сносным...» [19, с. 179]. Таких же відгуків удостоїлись й інші хори – Нікольського монастиря, Володимирського собору (регент Надеждинський), Лаврський хор під керівництвом о. Іадора, хор Михайлівського монастиря та інші. На завершення автор констатував: «Итак, в Киеве петь не умеют» [19, с. 180].

Автор І. Точиський у номері 3 за 1912 рік [20] публікує статтю про вільнонайманий хор П.Г. Гончарова, який співає у церкві Київського воєнного госпіталю. Автор відмічає, що «благодаря вполне правильной и очень удачной соразмерности вокальных сил и наличности очень хороших солистов, хор, несмотря на малочисленный состав (всего кажется около 12-13 человек), поет удивительно стройно, тихо, и, при

этом – выразительно, с достаточной дикцией...», что в общем производит на молящихся чарующее впечатление...» [20, с. 52].

Про Київський церковний спів та школу, розповідає цікава і, навіть, комічна стаття «Из копилки курьезов» у рубриці «Известия и заметки» (номер 7-8 за 1913 р.) [7]: «Сочинение ученика Киевской церковно-учительской школы С. Воронюка на тему: «Значение изучения теории музыки». После неизбежного плана сочинение начинается следующим глубокомысленным определением понятия «теории»: «Теория, вообще, есть знание того, что должно делать всегда и чего не должно делать никогда»» [7, с. 128].

Про Київську єпархію йдеться і у 2 номері за 1915 року [11] у вже згадуваній рубриці «Известия и заметки». Тут зазначається, що приходи єпархії організували збір коштів «на голодных Галичан», гарні пожертви були там де «збор сопровождался крестным ходом с пением рождественских песнопений и со всенародным молитвенным поминовением... Во многих селах ... где существуют хорошие церковные хоры, были организованы, по инициативе священников, группы колядников, которые обошли «со звездой» и с пением старинных колядок все дворы своего прихода и собранный таким образом хлеб и деньги пожертвовали на нужды разоренных галичан» [11, с. 45]. У цій же рубриці знаходимо навіть таку детальну інформацію – як співають «Отче наш» у Києво-Братському монастирі: «Преосв. Иннокентий выходит на амвон и, обратясь лицом к народу, с воздетыми гор руками, произносит возглас: «И сподоби нас, Владыко». После этого вся масса народа, присутствующего в храме, начинает петь, под руководством владыки, молитву Господню «Отче наш»» [13, с. 160].

У номері 12 за 1914 р. [3] з'являється ще одна рубрика «Голос из провинции» тут же міститься інформація, що «в репертуарах хорів южных и юго-западных городов России, например: Харькова, Киева, Полтавы, приходится наблюдать весьма прискорбный факт отсутствия произведений нового направления и в частности произведений наиболее видного представителя этого направления – А.Д. Кастальского. Необыкновенно странно то, что у духовенства и у большинства регентов сложилось совершенно превратное представление о пригодности или непригодности к исполнению при церковном богослужении сочинений новейших композиторов» [3, с. 233].

Отже, у журналі «Хоровое и регентское дело», за увесь період виходу (1909 – 1917 рр), міститься близько п'ятдесяти статей у яких мова іде про українські землі. З проаналізованих публікацій стає відомо, що на початку ХХ століття Київ втрачає свій статус «музичної столиці», адже церковні хори найвідоміших регентів міста зазнають жорсткої критики. У той же час, хори Харкова поступово розвиваються, про що свідчать тексти журналу. Велика увага приділяється музичній освіті, а також професійній

підготовці регентів та учителів церковного співу. Таким чином, підтверджується інформативність даного видання для вивчення історії церковних хорів, діяльності регентів та музичної освіти на початку ХХ століття.

Список використаних джерел

1. 'Волчанское земство Харьковской губернии', 1913, *Хоровое и регентское дело*, №5-6, с. 94.
2. 'Второй съезд народно-церковных хоров Холмщины', 1913, *Хоровое и регентское дело*, №1, с. 67.
3. 'Голос из провинции', 1914, *Хоровое и регентское дело*, №12, с. 233-234.
4. Ермакова, СС, 2017, 'Журнал «Хоровое и регентское дело» о русском церковно-певческом искусстве', *Наука вчера, сегодня, завтра: материалы XLV международной научно-практической конференции*, № 4(38), Новосибирск: СибАК, Россия, с. 11-16.
5. 'Житомир, Волынской губерния', 1912, *Хоровое и регентское дело*, №12, с. 230-231.
6. 'Из жизни. (Церковно-певческое дело в Харькове)', 1910, *Хоровое и регентское дело*, №2, с. 38-40.
7. 'Из копилки курьезов', 1913, *Хоровое и регентское дело*, №7-8, с. 128-129.
8. 'Из Одессы', 1914, *Хоровое и регентское дело*, №4, с. 76.
9. 'Известия и заметки', 1914, *Хоровое и регентское дело*, №12, с. 232.
10. 'Известия и заметки', 1915, *Хоровое и регентское дело*, №10, с. 184-186.
11. 'Известия и заметки', 1915, *Хоровое и регентское дело*, №2, с. 45.
12. Казанский, К., 1915, 'Новая церковно-певческая музыкальная школа', *Хоровое и регентское дело*, №10, с. 178-180.
13. 'Как поют «Отче наш в Киево-Братском монастыре»', 1911, *Хоровое и регентское дело*, №6-7, с. 160.
14. 'Киев', 1910, *Хоровое и регентское дело*, №5-6, с. 141-143.
15. 'Киев. Итоги деятельности Киевских хоров за 1909 год', 1910, *Хоровое и регентское дело*, №2, с. 50-51.
16. Нагибин, В, 1912, 'Харьков', *Хоровое и регентское дело*, №9, с. 179.
17. 'Народно-певческий праздник Холмщины в 1913 г.', 1913, *Хоровое и регентское дело*, №1, с. 15-18.
18. 'Отчет о Московских летних Регентско-Учительских Курсах за 1909 и 1910 г.г. ', 1910, *Хоровое и регентское дело*, №12, с. 311-315.
19. 'По Киевским хорам', 1911, *Хоровое и регентское дело*, №8, с. 178-181.
20. 'По Киевским хорам', 1912, *Хоровое и регентское дело*, №3, с. 52-53.
21. 'Результаты последней музыкально-этнографической экспедиции в Малороссию', 1913, *Хоровое и регентское дело*, №2, с. 32-33.
22. 'Севастополь', 1911, *Хоровое и регентское дело*, №8, с. 183.
23. 'Севастополь', 1912, *Хоровое и регентское дело*, №7-8, с. 160.
24. Топычканов, АВ, 2002, 'Опыт создания библиографического описания журнала «Хоровое и регентское дело»', *Труды Московской регентско-певческой семинарии 2000-2001: сборник статей, воспоминаний, архивных документов*, Москва, Россия, с. 430-440.
25. 'Труды Первого Всероссийского Съезда регентов царских хоров и деятелей по церковному пению', Изд-ние Общества взаимопомощи регентов церковных хоров, Москва, Россия, 1908, с.72.
26. 'Харьков', 1914, *Хоровое и регентское дело*, №3, с. 55.
27. 'Харьков', 1914, *Хоровое и регентское дело*, №5-6, с. 109-110.
28. 'Харьков', 1915, *Хоровое и регентское дело*, №11, с. 209-210.
29. 'Херсон', 1911, *Хоровое и регентское дело*, №9, с. 208-209.
30. 'Хроника', 1909, *Хоровое и регентское дело*, №4, с. 111-112.
31. 'Ялта', 1911, *Хоровое и регентское дело*, №1, с. 26.
32. 'Волчанское земство Харьковской губернии', 1913, *Хоровое и регентское дело*, №5-6, с. 94.
33. 'Второй съезд народно-церковных хоров Холмщины', 1913, *Хоровое и регентское дело*, №1, с. 67.
34. 'Голос из провинции', 1914, *Хоровое и регентское дело*, №12, с. 233-234.
35. Ермакова, СС, 2017, 'Журнал «Хоровое и регентское дело» о русском церковно-певческом искусстве', *Наука вчера, сегодня, завтра: материалы XLV международной научно-практической конференции*, № 4(38), Новосибирск: СибАК, Россия, с. 11-16.
36. 'Житомир, Волынской губерния', 1912, *Хоровое и регентское дело*, №12, с. 230-231.
37. 'Из жизни. (Церковно-певческое дело в Харькове)', 1910, *Хоровое и регентское дело*, №2, с. 38-40.
38. 'Из копилки курьезов', 1913, *Хоровое и регентское дело*, №7-8, с. 128-129.
39. 'Из Одессы', 1914, *Хоровое и регентское дело*, №4, с. 76.
40. 'Известия и заметки', 1914, *Хоровое и регентское дело*, №12, с. 232.
41. 'Известия и заметки', 1915, *Хоровое и регентское дело*, №10, с. 184-186.
42. 'Известия и заметки', 1915, *Хоровое и регентское дело*, №2, с. 45.
43. Казанский, К., 1915, 'Новая церковно-певческая музыкальная школа', *Хоровое и регентское дело*, №10, с. 178-180.
44. 'Как поют «Отче наш в Киево-Братском монастыре»', 1911, *Хоровое и регентское дело*, №6-7, с. 160.
45. 'Киев', 1910, *Хоровое и регентское дело*, №5-6, с. 141-143.
46. 'Киев. Итоги деятельности Киевских хоров за

- 1909 год', 1910, *Хоровое и регентское дело*, №2, с. 50-51.
47. Нагибин, В, 1912, 'Харьков', *Хоровое и регентское дело*, №9, с. 179.
48. 'Народно-певческий праздник Холмщины в 1913 г.', 1913, *Хоровое и регентское дело*, №1, с. 15-18.
49. 'Отчет о Московских летних Регентско-Учительских Курсах за 1909 и 1910 г.г.', 1910, *Хоровое и регентское дело*, №12, с. 311-315.
50. 'По Киевским хорам', 1911, *Хоровое и регентское дело*, №8, с. 178-181.
51. 'По Киевским хорам', 1912, *Хоровое и регентское дело*, №3, с. 52-53.
52. 'Результаты последней музыкально-этнографической экспедиции в Малороссию', 1913, *Хоровое и регентское дело*, №2, с. 32-33.
53. 'Севастополь', 1911, *Хоровое и регентское дело*, №8, с. 183.
54. 'Севастополь', 1912, *Хоровое и регентское дело*, №7-8, с. 160.
55. Топычканов, АВ, 2002, 'Опыт создани библиографического описания журнала «Хоровое и регентское дело»', *Труды Московской регентско-певческой семинарии 2000-2001: сборник статей, воспоминаний, архивных документов*, Москва, Россия, с. 430-440.
56. 'Труды Первого Всероссийского Съезда регентов царских хоров и деятелей по церковному пению', Изд-ние Общества взаимопомощи регентов церковных хоров, Москва, Россия, 1908, с.72.
57. 'Харьков', 1914, *Хоровое и регентское дело*, №3, с. 55.
58. 'Харьков', 1914, *Хоровое и регентское дело*, №5-6, с. 109-110.
59. 'Харьков', 1915, *Хоровое и регентское дело*, №11, с. 209-210.
60. 'Херсон', 1911, *Хоровое и регентское дело*, №9, с. 208-209.
61. 'Хроника', 1909, *Хоровое и регентское дело*, №4, с. 111-112.
62. 'Ялта', 1911, *Хоровое и регентское дело*, №1, с.
- prakticheskoy konferentsii*, №4 (38), Novosibirsk: SibAK, Rossiya, s. 11-16.
5. 'Zhitomir, Volyinskoy guberniya (Zhytomyr, the Volyn vicegerency)', 1912, *Horovoe i regentskoe delo*, №12, s. 230-231.
6. 'Iz zhizni. (Tserkovno-pevcheskoe delo v Harkove) (Real-life. (Church singing in Kharkov))', 1910, *Horovoe i regentskoe delo*, №2, s. 38-40.
7. 'Iz kopilki kurezov (From the moneybox of curiosities)', 1913, *Horovoe i regentskoe delo*, №7-8, s. 128-129.
8. 'Iz Odessyi (From Odesa)', 1914, *Horovoe i regentskoe delo*, №4, s. 76.
9. 'Izvestiya i zametki (News and notes)', 1914, *Horovoe i regentskoe delo*, №12, s. 232.
10. 'Izvestiya i zametki (News and notes)', 1915, *Horovoe i regentskoe delo*, №10, s. 184-186.
11. 'Izvestiya i zametki (News and notes)', 1915, *Horovoe i regentskoe delo*, №2, s. 45.
12. Kazanskiy, K., 1915, 'Novaya tserkovno-pevcheskaya muzyikalnaya shkola (New church singing music school)', *Horovoe i regentskoe delo*, №10, s. 178-180.
13. 'Kak poyut «Otche nash» v Kievo-Bratskom monatyire (How they sing "Our Father" in the Kiev-Bratsk Monastery)', 1911, *Horovoe i regentskoe delo*, №6-7, s. 160.
14. 'Kiev (Kyiv)', 1910, *Horovoe i regentskoe delo*, №5-6, s. 141-143.
15. 'Kiev. Itogi deyatelnosti Kievskih horov za 1909 god (Kyiv. Results of the Kiev choirs' activity in 1909)', 1910, *Horovoe i regentskoe delo*, №2, s. 50-51.
16. Nagibin, V, 1912, 'Harkov (Kharkiv)', *Horovoe i regentskoe delo*, №9, s. 179.
17. 'Narodno-pevcheskiy prazdnik Holmschinyi v 1913 g. (Public singing holiday of Kholm region in 1913)', 1913, *Horovoe i regentskoe delo*, №1, s. 15-18.
18. 'Otchet o Moskovskih letnih Regentsko-Uchitelskih Kursah za 1909 i 1910 g.g. (The report of Moscow Summer Choirmaster-Teacher Courses for 1909 and 1910)', 1910, *Horovoe i regentskoe delo*, №12, s. 311-315.
19. 'Po Kievskim horam (According to the Kyiv choirs)', 1911, *Horovoe i regentskoe delo*, #8, s. 178-181.
20. 'Po Kievskim horam (According to the Kyiv choirs)', 1912, *Horovoe i regentskoe delo*, №3, s. 52-53.
21. 'Rezultaty posledney muzyikalno-etnograficheskoy ekspeditsii v Malorossiyu (The results of the last musical and ethnographic expedition to Little Russia)', 1913, *Horovoe i regentskoe delo*, №2, s. 32-33.
22. 'Sevastopol (Sevastopol)', 1911, *Horovoe i regentskoe delo*, №8, s. 183.
23. 'Sevastopol (Sevastopol)', 1912, *Horovoe i regentskoe delo*, №7-8, s. 160.
24. Topychkanov, AV, 2002, 'Opyit sozdani bibliograficheskogo opisaniya zhurnala «Horovoe i regentskoe delo» (The experience of creating a bibliographic description of the «Choral and choirmaster» magazine)', *Tруды Московскоy regentsko-pevcheskoy*

References

1. 'Volchanskoe zemstvo Harkovskoy gubernii (Volchansk district council of Kharkov vicegerency)', 1913, *Horovoe i regentskoe delo*, №5-6, s. 94.
2. 'Vtoroy s'ezd narodno-tserkovnyih horov Holmschinyi (The second congress of the public church choirs of Kholm region)', 1913, *Horovoe i regentskoe delo*, №1, s. 67.
3. 'Golos iz provintsii (Voice from the province)', 1914, *Horovoe i regentskoe delo*, №12, s. 233-234.
4. Ermakova, SS, 2017, 'Zhurnal «Horovoe i regentskoe delo» o russkom tserkovno-pevcheskom iskusstve («The choir and choirmasters' affairs» on Russian church singing art)', *Nauka vchera, segodnya, zavtra: materialy XLV mezhdunarodnoy nauchno-*

seminarii 2000-2001: sbornik statey, vospominaniy, arhivnykh dokumentov, Moskva, Rossiya, s. 430-440.

25. 'Trudyi Pervogo Vserossiyskogo S'ezda regentov tsarskih horov i deyateley po tserkovnomu peniyu (Works of the First All-Russian Congress of Choirmasters of the Tsar's Choirs and Church Singers)', *Izd-nie Obschestva vzaimopomoschi regentov tserkovnykh horov*, Moskva, Rossiya, 1908, s.72.

26. 'Harkov (Kharkiv)', 1914, *Horovoe i regentskoe delo*, №3, s. 55.

27. 'Harkov (Kharkiv)', 1914, *Horovoe i regentskoe delo*, №5-6, s. 109-110.

28. 'Harkov (Kharkiv)', 1915, *Horovoe i regentskoe delo*, №11, s. 209-210.

29. 'Herson (Kherson)', 1911, *Horovoe i regentskoe delo*, №9, s. 208-209.

30. 'Hronika (Chronicle)', 1909, *Horovoe i regentskoe delo*, №4, s. 111-112.

31. 'Yalta (Yalta)', 1911, *Horovoe i regentskoe delo*, №1, s. 26.

32. 'Volchanskoe zemstvo Harkovskoy gubernii (Volchansk district council of Kharkov vicegerency)', 1913, *Horovoe i regentskoe delo*, №5-6, s. 94.

33. 'Vtoroy s'ezd narodno-tserkovnykh horov Holmschini (The second congress of the public church choirs of Kholm region)', 1913, *Horovoe i regentskoe delo*, №1, s. 67.

34. 'Golos iz provintsii (Voice from the province)', 1914, *Horovoe i regentskoe delo*, №12, s. 233-234.

35. Ermakova, SS, 2017, 'Zhurnal «Horovoe i regentskoe delo» o russkom tserkovno-pevcheskom iskusstve («The choir and choirmasters' affairs» on Russian church singing art)', *Nauka vchera, segodnya, zavtra: materialyi XLV mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii*, №4 (38), Novosibirsk: SibAK, Rossiya, s. 11-16.

36. 'Zhitomir, Volyinskoy guberniya (Zhytomyr, the Volyn vicegerency)', 1912, *Horovoe i regentskoe delo*, №12, s. 230-231.

37. 'Iz zhizni. (Tserkovno-pevcheskoe delo v Harkove) (Real- life. (Church singing in Kharkov))', 1910, *Horovoe i regentskoe delo*, №2, s. 38-40.

38. 'Iz kopilki kurezov (From the moneybox of curiosities)', 1913, *Horovoe i regentskoe delo*, №7-8, s. 128-129.

39. 'Iz Odessyi (From Odesa)', 1914, *Horovoe i regentskoe delo*, №4, s. 76.

40. 'Izvestiya i zametki (News and notes)', 1914, *Horovoe i regentskoe delo*, №12, s. 232.

41. 'Izvestiya i zametki (News and notes)', 1915, *Horovoe i regentskoe delo*, №10, s. 184-186.

42. 'Izvestiya i zametki (News and notes)', 1915, *Horovoe i regentskoe delo*, №2, s. 45.

43. KazanskIy, K., 1915, 'Novaya tserkovno-pevcheskaya muzyikalnaya shkola (New church singing music school)', *Horovoe i regentskoe delo*, №10, s. 178-180.

44. 'Kak poyut «Otche nash» v Kievo-Bratskom monatyire (How they sing "Our Father" in the Kiev-

Bratsk Monastery)', 1911, *Horovoe i regentskoe delo*, №6-7, s. 160.

45. 'Kiev (Kyiv)', 1910, *Horovoe i regentskoe delo*, №5-6, s. 141-143.

46. 'Kiev. Itogi deyatelnosti Kievskikh horov za 1909 god (Kyiv. Results of the Kiev choirs' activity in 1909)', 1910, *Horovoe i regentskoe delo*, №2, s. 50-51.

47. Nagibin, V, 1912, 'Harkov (Kharkiv)', *Horovoe i regentskoe delo*, №9, s. 179.

48. 'Narodno-pevcheskiy prazdnik Holmschini v 1913 g. (Public singing holiday of Kholm region in 1913)', 1913, *Horovoe i regentskoe delo*, №1, s. 15-18.

49. 'Otchet o Moskovskikh letnih Regentsko-Uchitelskikh Kursah za 1909 i 1910 g.g. (The report of Moscow Summer Choirmaster-Teacher Courses for 1909 and 1910)', 1910, *Horovoe i regentskoe delo*, №12, s. 311-315.

50. 'Po Kievskim horam (According to the Kyiv choirs)', 1911, *Horovoe i regentskoe delo*, №8, s. 178-181.

51. 'Po Kievskim horam (According to the Kyiv choirs)', 1912, *Horovoe i regentskoe delo*, №3, s. 52-53.

52. 'Rezultaty posledney muzyikalno-etnograficheskoy ekspeditsii v Malorossiyu (The results of the last musical and ethnographic expedition to Little Russia)', 1913, *Horovoe i regentskoe delo*, №2, s. 32-33.

53. 'Sevastopol (Sevastopol)', 1911, *Horovoe i regentskoe delo*, №8, s. 183.

54. 'Sevastopol (Sevastopol)', 1912, *Horovoe i regentskoe delo*, №7-8, s. 160.

55. Topyichkanov, AV, 2002, 'Opyit sozdani bibliograficheskogo opisaniya zhurnala «Horovoe i regentskoe delo» (The experience of creating a bibliographic description of the «Choral and choirmaster» magazine)', *Trudyi Moskovskoy regentsko-pevcheskoy seminarii 2000-2001: sbornik statey, vospominaniy, arhivnykh dokumentov*, Moskva, Rossiya, s. 430-440.

56. 'Trudyi Pervogo Vserossiyskogo S'ezda regentov tsarskih horov i deyateley po tserkovnomu peniyu (Works of the First All-Russian Congress of Choirmasters of the Tsar's Choirs and Church Singers)', *Izd-nie Obschestva vzaimopomoschi regentov tserkovnykh horov*, Moskva, Rossiya, 1908, s.72.

57. 'Harkov (Kharkiv)', 1914, *Horovoe i regentskoe delo*, №3, s. 55.

58. 'Harkov (Kharkiv)', 1914, *Horovoe i regentskoe delo*, №5-6, s. 109-110.

59. 'Harkov (Kharkiv)', 1915, *Horovoe i regentskoe delo*, №11, s. 209-210.

60. 'Herson (Kherson)', 1911, *Horovoe i regentskoe delo*, №9, s. 208-209.

61. 'Hronika (Chronicle)', 1909, *Horovoe i regentskoe delo*, №4, s. 111-112.

62. 'Yalta (Yalta)', 1911, *Horovoe i regentskoe delo*, №1, s. 26.

УДК 54(092)(73+477.65)(1=161.2)

**МОЗЕС ГОМБЕРГ – АМЕРИКАНСЬКИЙ
ХІМІК РОДОМ З ЄЛИСАВЕТГРАДА**

**MOSES GOMBERG – AN AMERICAN
CHEMIST WHO WAS BORN IN
YELISAVETGRAD**

Позднякова І. С.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри
всесвітньої історії, Центральнотраїнський
державний педагогічний університет імені
Володимира Винниченка (Україна, Кропивниць-
кий), e-mail: pozdnyakova@ukr.net

Pozdniakova I.S.,

candidate is historical sciences associate
professor department of world history Volodymyr
Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical
University (Ukraine, Kropyvnytskyi), e-mail:
pozdnyakova@ukr.net

Досліджено основні етапи життєвого шляху та наукової діяльності Мозеса Гомберга – видатного вченого світового рівня, хіміка-органіка, засновника хімії вільних радикалів, члена Національної академії наук США, президента Американського хімічного товариства. У статті на основі архівних матеріалів розкрито маловідому сторінку життя Мозеса Гомберга періоду навчання у Єлисаветградській чоловічій прогімназії.

Ключові слова: Мозес Гомберг, Єлисаветградська чоловіча прогімназія, наукова робота, хімія вільних радикалів.

The article covers the main stages of the life and scientific activity of Moses Gomberg – an outstanding world-class scientist, an organic chemist, the founder of free radicals chemistry, the Member of the United States National Academy of Sciences and the President of the American Chemical Society. He was born in 1866 in Yelisavetgrad (now Kropyvnytskyi, Ukraine). Moses Gomberg studied at Yelisavetgrad men's progymnasium. In the 1980s he immigrated to the USA, where he became a chemist. During 1927 – 1936, he headed the Department of Chemistry at the University of Michigan. Moses Gomberg made a number of important scientific discoveries and won recognition as one of the leading scientists in the field of organic chemistry. On the basis of archival materials this article reveals the little-known period of Moses Gomberg's life, namely his studying at the Yelisavetgrad men's progymnasium. The facts presented in this article make it possible to create a more complete picture of his personality and fill in the blank spots in his biography.

Keywords: Moses Gomberg, Yelisavetgrad men's progymnasium, research, chemistry of free radicals.

Утворення міста, в якому народився відомий вчений, пов'язане з будівництвом в середині XVIII ст. фортеці святої Єлисавети.

У відомостях про склад населення за 1797 р. проживання євреїв у місті не зафіксовано. Відповідно до відомостей 1799 р. у місті мешкало євреїв-купців 3 (християн 734), євреїв-міщан 395 (християн 3195).

Джерела 1803 р. містять наступні цифри: євреїв-купців 7 (християн 724), євреїв-міщан 567 (християн 4053). На 1861 р. у місті проживало 8073 євреїв, діяло 4 синагоги та 15 молитовних будинків. За даними перепису 1897 р., у місті Єлисаветграді жителів 61 488, з яких євреїв 23 967. Згідно перепису, із загальної кількості населення євреїв самостійних в економічному плані 6 428 чоловіків та 1 638 жінок. Найпоширеніший вид їх занять – виготовлення одягу (1187 чоловіків та 474 жінок) та різного роду торгівля [3, стлб. 514].

1853 р. у місті було завершено будівництво двоповерхової кам'яної будівлі синагоги, капітальне оновлення якої відбулося протягом 1895–1896 рр. На оновлення, відповідно до кошторису, було виділено 24 551 рублів, з яких 10 831 руб. з коробочних сум і 1 3620 руб. благодійних внесків [4, с. 309]. На даний час синагога діюча.

Назавжди увійшли в історію міста імена композитора Юлія Мейтуса, драматурга та засновника духовно-біблійного братства Якова Гордіна, письменника Ісака Шкловського, поета Амінодава Шполянського (Дон Амінадо), лікарів Натана Ширмана та Ісака Гольденберга й багатьох інших представників єврейської громади, які зробили величезний внесок у розвиток не лише вітчизняної, а й світової науки, культури, літератури тощо.

Серед видатних євреїв, уродженців Єлисаветграда, чинне місце посідає Мозес Гомберг – учений світового рівня, хімік-органік, засновник хімії вільних радикалів, професор Мічиганського університету в США, президент Американського хімічного товариства.

При аналізі досліджень, присвячених цьому видатному науковцю, впадає в око фактично шаблонний виклад його біографії. Біографічні описи містять короткі відомості про його батьків, зазначається, що він вступив до Єлисаветградської чоловічої прогімназії, а в 1885 р. його родина приїхала до США [20]. Набагато більше матеріалу в публікаціях, присвячених американському періоду його життя та безпосередньо науковій діяльності [19]. Відтак, стало очевидним, що єлисаветградський період, період навчання Мозеса Гомберга у Єлисаветградській чоловічій прогімназії, є білою плямою в його біографії, що і спонукало до науково-пошукової роботи в цьому напрямку.

Серед архівних матеріалів Державного архіву Кіровоградської області віднайдено та опрацьовано протоколи засідань педагогічної ради Єлисаветградської прогімназії, які й покладено в основу даної публікації. Ці протоколи містять унікальний матеріал щодо його успіхів у навчанні, а також особистісні характеристики, подані класними наставниками.

Перш ніж перейти до вивчення років проведених Мозесом Гомбергом у стінах Єлисаветградської чоловічої прогімназії, необхідно сказати кілька слів про особливості поширення світської освіти серед єврейського населення у другій половині XIX століття.

Процеси економічної модернізації середини й другої половини XIX століття, поява міцного прошарку заможного єврейства, тісно інтегрованого до економічного життя краю, імперії та зарубіжжя, спонукали єврейство південноукраїнського регіону до культурної трансформації, насамперед – до перегляду усталених поглядів на призначення, зміст і роль освіти та освіченості. Модернізоване єврейство звернуло свій погляд на іншу освіту: світську за змістом, практичну за спрямованістю і російську за мовою.

Хронологічно перші паростки світської освіти євреїв співпадають із початком прискореного й успішного розвитку єврейського дрібного і середнього підприємництва, що припав на 1860-і роки. Економічні інтереси дрібного й середнього єврейського підприємницького класу – основного споживача освітніх послуг із середини 1850-х років вийшли за межі єврейської громади настільки, що це стало вимагати саме світської і російськомовної середньої освіти [18, с. 115].

Суттєвим поштовхом до розвитку світської освіти в єврейському середовищі стало прийняття у 1864 р. «Статуту гімназій і прогімназій». Оскільки §53 Статуту зафіксував право навчатися у гімназіях та прогімназіях дітям всіх станів, незалежно від звання та віросповідання, то фактично зробив ці навчальні заклади безстановими [15, с. 172].

Важливу роль в доступі євреїв до освіти відіграв Указ Олександра II «Про переваги євреїв, що отримали освіту» 1861 року. Згідно з цим документом, євреям, що мали вищу освіту або вчений ступінь, дозволялися державна служба й повсюдне мешкання, без обмеження місця їх перебування межею єврейської осілости. Протягом 1865–1867 рр. цей закон поширювався на євреїв-лікарів, що не мали наукового ступеня. Нарешті 19 січня 1879 р. право повсюдного проживання було надано тим, хто закінчив вищі навчальні заклади, аптекарським помічникам, дантистам та фельдшерам [17, с. 457].

Уже в середині 1860-х років євреї становили приблизно 18–19 % серед учнів казенних закладів Одеського навчального округу, до якого належала Єлисаветградська чоловіча прогімназія. Євреї також були другим за чисельністю прошарком серед учнів після дітей дворян і чиновників, що становило близько 29 % [18, с. 116].

Представники єврейської громади міста Єлисаветграда брали активну участь у створенні Єлисаветградської чоловічої прогімназії. Особливо відзначився один із її лідерів, купець, гласний міської думи і товариш (заступник) директора правління Єлисаветградського міського банку Г. Когон. Він був членом комісії міської думи, створеної у травні 1874 р. у складі К. Соколова-Бородкіна, О. Пашутіна, І. Макеєва, І. Костіна та Г. Когана. За результатами роботи комісії на засіданні міської думи було прийнято рішення про звернення до уряду щодо заснування в Єлисаветграді чотирикласної прогімна-

зії. На утримання прогімназії комісія запропонувала виділяти з міського бюджету по чотири тисячі рублів на рік. Міська дума схвалила пропозиції комісії й доручила міському голові клопотати про відкриття навчального закладу. Однак звернення не знайшло підтримки у міністерстві фінансів, зокрема й через те, що війна з Туреччиною, яка розпочалася незабаром, потребувала значних фінансових витрат. Повторне звернення міських урядників 1878 р. мало успіх – і 20 лютого 1879 р. був наданий дозвіл Державної Ради на відкриття Єлисаветградської прогімназії, дозвіл схвалений Олександром II, був наданий місту на початку 1879 року. Урочисте відкриття чотирикласної прогімназії в Єлисаветграді відбулося 8 вересня 1879 р. У перший же рік були відкриті одразу всі класи разом з підготовчим, оскільки кількість вступників була достатньою [4, с. 148–150].

Серед вступників до Єлисаветградської чоловічої прогімназії чисельно виділялися євреї. Наприклад, серед 25 охочих вступити до підготовчого класу прогімназії, 20 мали єврейське походження. Із 64 подань на вступ до I класу прогімназії – 36 належали євреям [9, арк. 2–2зв.]. Одним із тих, хто вступив до прогімназії у рік її відкриття, був Мошко Гомберг.

Мозес (ім'я при народженні – Мошко) Гомберг народився в Єлисаветграді (тепер – Кропивницький) 8 лютого (27 січня за старим стилем) 1866 року [6, арк. 5 зв.]. Його батько, Гершко Гомберг, син місцевого купця. Мати, Марьям-Етль Резникова, теж походила з родини місцевих купців [5, арк. 1 зв.]. Окрім Мозеса, у них були сини Ель (30.10.1863), Мошко (17.02.1865), Ісосхер (05.10.1867), які померли в дитинстві, та донька Сося (20.11.1870) [7, с. 16].

Вочевидь фінансові справи родини йшли не дуже добре. Архівні матеріали свідчать, що ще на початку 1867 р. Гершко Гомберга та його дружину було виключено з Єлисаветградської 2-ї купецької гільдії та зараховано до стану міщан [12, арк. 176 зв. – 177]. Однак дід Мозеса по материнській лінії, Хайкель Резников, залишився в купецькому стані [1, арк. 91 зв.]. Це, ймовірно, дозволило Мозесу отримати якісну домашню освіту, а згодом навчатися у прогімназії, адже навчання у Єлисаветградській чоловічій прогімназії було платним і коштувало 40 рублів сріблом на рік для кожного учня 1–4 класів та 26 рублів сріблом для тих, хто навчався у підготовчому класі [9, арк. 2].

Це було надзвичайно дорого для пересічної єврейської родини, адже доход 70 % єврейських ремісників і торговців краю не перевищував 250–300 руб. на рік [18, с. 116].

Яку саме освіту отримав Мозес Гомберг в дитинстві, достеменно невідомо. Можна припустити, що його підготовка не обмежувалася традиційною єврейською релігійною освітою. Адже, відповідно до нового Статуту гімназій і прогімназій 1871 р., для вступу до першого класу прогімназії, яка складалася з чотирьох нижчих гімназійних класів, необхідно було: «швидко та з інтонацією читати російською

тексти, які надруковані цивільним шрифтом та переказувати (за запропонованими питаннями) невеликі прочитані оповідання; писати під диктовку тексти російською мовою без викривлення слів, крупним і середнім шрифтами; знати перші чотири арифметичні дії з цілими числами». Також приписувалося, щоб до 1 класу вступали діти не молодші 10 років, а до інших класів прогімназії зараховувалися з урахуванням виявлених під час іспиту знань та віку [16, с. 88].

Отже, рівень його підготовки був достатньо високим. Із 17 дітей, які подали документи на вступ до другого класу прогімназії, успішно склали іспити 12. Серед них був і Мошко Гомберг. Таким чином, у віці 13 років він вступив до другого класу Єлисаветградської чоловічої 4-класної прогімназії [9, арк. 3 зв., 6 зв.].

Серед основних предметів, які необхідно було опанувати учням, були: латина, грецька, російська, німецька, французька, математика, алгебра геометрія, історія та географія.

З другого до третього класу Мозес Гомберг не раз заохочувався та нагороджувався як найкращий учень. У протоколах засідань педагогічної ради прогімназії за 1879 р., містяться звіти класного наставника другого класу П. Дубнякова. У звітах Мошко Гомберг неодноразово згадується як єдиний, із загальної кількості учнів другого класу (всього 22 – Авт.), учень першого розряду [9, арк. 21 – 21зв.]. Для порівняння, у звітах класних наставників третього та четвертого класів, із загальною кількістю учнів 22 та 19 відповідно, серед учнів першого розряду не значиться жоден.

По завершенню першого півріччя, класний наставник П. Дубняков, у своєму звіті знову відніс Гомберга до учнів першого розряду й підсумовуючи його успіхи, відзначив, що Мошко Гомберг заслуговує на те: «щоб бути записаним на класну червону дошку» [9, арк. 29зв.].

У фондах Державного архіву Кіровоградської області відсутні протоколи засідань педагогічної ради прогімназії за 1880 рік. Проте у протоколах за березень 1881 р. Мошко Гомберг знову згадується як єдиний учень першого розряду серед 23 учнів третього класу [10, арк. 8]. У звіті класного наставника С. Борішкевича щодо учнів третього класу, за підсумками півріччя відзначено: «За відмінні успіхи та поведінку Гомберг дві чверті перебуває у першому розряді й гідний бути записаним на класну червону дошку» [10, арк. 16зв.].

За підсумками навчання у третьому класі прогімназії, у червні 1881 р., Мозеса Гомберга, разом з двома учнями четвертого класу, було «відзначено нагородою 2-го ступеня» [10, арк. 24].

Тут варто пояснити, що поділ учнів на розряди, відповідно до їх успіхів у навчанні, з урахуванням поведінки, був основним різновидом заохочення. Прізвища учнів, що входили до першого розряду протягом одного півріччя, записувалися на «класну червону дошку». Ті, що входили до першого розря-

ду протягом однієї чверті, вважалися кандидатами для запису на «класну червону дошку». За успіхи у навчанні учні нагороджувалися грамотами та, за рішенням педагогічної ради, отримували право давати приватні уроки гімназістам молодших класів [11, арк. 56]. Учні, що входили до першого розряду не менше двох років поспіль, записувалися на «золоту дошку» гімназії.

Таким чином, протягом перших років навчання Мозес Гомберг показав себе як надзвичайно здібний учень, який вирізнявся з-поміж інших своїми успіхами та високим рівнем знань.

Навесні 1881 р. одним з перших міст імперії хвиля погромів накрила Єлисаветград. Приводом стали чутки про царський дозвіл «бити жидів». Загалом у рухові брала участь міська біднота та селяни. Громили єврейські будинки та, особливо, шинки й корчми. Картину єврейського кварталу після погрому описав кореспондент газети «Голос» в м. Єлисаветграді: «Насамперед, кидається у вічі білизна вулиць, укритих пухом від перин, ніби снігом. Жодна подушка, жодна перина в єврейських будинках не залишилася цілою – усі розрізані, пух і пір'я викинуті на вулицю. Поблизу розбитих будинків – залишки поламаних меблів та різного манаття. Тут валяються кістяки фортеп'янів, балалайок із порваними струнами, залишки меблів; ще далі – залишки шибок. Усередині будинків ламали й розбивали усе до останньої дрібної речі» [14, с. 66].

Вочевидь ця хвиля зачепила й родину Гомбергів. Батьки не змогли вчасно оплатити навчання сина й 2 жовтня 1881 року Мозеса було відраховано зі складу учнів четвертого класу [10, арк. 44 зв.]. Відповідно до § 30 Статуту гімназій і прогімназій 1871 р., плата за навчання вносилася за півріччя, а саме: за першу половину календарного року протягом січня й лютого, за другу – протягом серпня й вересня. Учні, що вчасно не оплатили навчання, відраховували, але після внесення коштів могли поновити [16, с. 89].

Як відомо, дітей збіднілих сімей, що демонстрували успіхи у навчанні, у ті часи, звільняли від плати за нього, на основі § 31 Статуту гімназій та прогімназій. Однак, стосовно Мозеса такого звернення від батьків не надходило. Через тиждень плату за навчання було внесено й Гомберга поновили у складі учнів четвертого класу, на той час вже 6-класної прогімназії [10, арк. 46 зв.].

Загалом, разом з Мозесом Гомбергом, за не внесення плати за навчання, було відраховано шість із вісімнадцяти учнів цього класу, а саме: Крамінського Лейзора, Гомберга Мойсея, Воловця Якова, Дашевського Цудика, Бенякевича Іпполіта та Оксмана Лейзора [10, арк. 44 зв.].

Після цього випадку поведінка Мозеса різко погіршується. У звіті класного наставника К. Знаменського за першу чверть 1881/1882 навчального року, серед учнів першого розряду не значиться жоден з 18-ти. У цьому ж звіті класним наставником запропоновано поставити Гомбергу оцінку «3» за поведінку.

Окремим пунктом цього протоколу, за пропозицією голови педагогічної ради прогімназії, зафіксовано обговорення проступку Гомберга Мойсея, а саме: «його зухвалого поведіння, під час оприлюднення списку учнів, звільнених від плати за навчання, а також змісту написаного ним твору з російської мови, в якому він вжив сміливі висловлювання, маючи за мету засудити деякі з порядків прогімназії». За результатами обговорення було прийнято рішення винести учню четвертого класу Гомбергу Мойсею догану від педагогічної ради й поставити за поведінку оцінку «3» [10, арк. 54 - 55].

Однак вже наприкінці першого півріччя ситуація дещо стабілізується, другу чверть Гомберг закінчує з відміткою «4» з поведінки, однак вже не належить до числа учнів перших розрядів [10, арк. 63 зв.].

На жаль, у фонді Державного обласного архіву Кіровоградської області відсутні матеріали Єлисаветградської чоловічої класичної гімназії за період з січня 1882 до грудня 1883 р. Цей факт суттєво ускладнює можливість реконструкції подій значених років життя та навчання Мозеса Гомберга.

Утім, наявні джерела дають можливість стверджувати, що прогімназію Мозес Гомберг не закінчив. У списках учнів, яким було видано свідоцтво про завершення курсу 6-класної прогімназії у червні 1884 р., а саме в цей час він мав завершити навчання у шостому класі, прізвище Гомберга відсутнє [11, арк. 26 зв.].

Достеменно не відомо, за яких обставин обірвалося його навчання у прогімназії. Можливо, це відбулося 1884 р., коли батька звинуватили у підпільній антиурядовій діяльності. Питання про те, якого змісту була ця антиурядова діяльність, теж залишається відкритим. Імовірно, щоб уникнути арешту і в'язниці родина Гомбергів вимушена була емігрувати. Немає відомостей про те, яким чином вдалося уникнути покарання та перетнути кордон. Відсутні й згадки про їхню подорож до США [20, с.141].

З американських джерел відомо, що 1885 р. родина Гомбергів оселилася в Чикаго, де жила вкрай бідно. Оскільки Гомберги не розмовляли англійською, членам родини доводилося працювати на найважчих видах робіт. Сам Мозес деякий час працював на скотобійні [24, с. 4].

1886 р. Мозеса Гомберга прийняли до Мічиганського університету, а 1890 р. він захищає ступінь бакалавра та продовжує працювати асистентом на кафедрі хімії. 1892 р. отримує диплом магістра. Ще через 2 роки під керівництвом професора Прескотта захищає дисертацію «Реакція кофеїну» [20, с. 143].

Деякі з досліджень цього періоду були пов'язані з криміналістикою. Молодого дослідника залучали до судових процесів як експерта. Ця робота йому не дуже подобалася як така, що відволікає його від серйозних наукових досліджень, але розглядав такий вид діяльності лише як спосіб заробити кошти для подальшого навчання та досліджень. І як тільки його матеріальне становище дозволило, залишив її [7, с. 16].

1894 р. Мозес Гомберг отримав ступінь доктора та залишився викладати у Мічиганському університеті, де він працював до свого виходу на пенсію 1936 р. Протягом 1927–1936 рр. очолював хімічний факультет. Член Національної академії наук США з 1914 р., Товариства хіміків Нідерландів, президент Американського хімічного товариства з 1931 р., мав почесні звання багатьох університетів [21].

За результатами своїх досліджень у 1900 році Мозес Гомберг опублікував в журналі Американського хімічного товариства статтю з незвичайною для того часу назвою «Трифенілметил: випадок тривалентного вуглецю» [22].

У статті йшлося про найголовніше відкриття професор хімії Мічиганського університету Мозеса Гомберга. Саме тоді він підтвердив існування стабільного тривалентного органічного вільного радикала – трифенілметилу. Цим відкриттям Гомберг зробив головний внесок в теорію органічної хімії. Його робота привела до сучасних теорій будови і реакційної здатності органічних молекул. Це теорії, застосування яких мало величезний вплив на сучасне життя. Відомо, що органічні вільні радикали беруть участь у старінні організму, в його здоровому функціонуванні, у розвитку онкологічних та інших серйозних захворювань. Дослідження в галузі вільних радикалів допомогли зрозуміти багато природних явищ – від псування харчових продуктів до впливу сонячних опіків. До того ж у 1924 р. Гомберг розробив спосіб отримання діарилів з ароматичних сполук та створив перший вдалий антифриз для автомобілів [23; 2].

Під час Першої світової війни Мозес Гомберг займався оборонними дослідженнями у Військово-хімічній службі США, де на чолі групи учених досліджував бойові отруйні речовини. Після перших німецьких газових атак запропонував спосіб промислового синтезу етиленхлорідриду – проміжного продукту у виробництві іприту. З 1919 р. Гомберг – головний хімік і радник артилерійського відомства США з виробництва пороху і вибухових речовин [13].

У 1925 р. Мозеса Гомберга було нагороджено премією Уїлларда Гіббса, яка починаючи з 1911 р. щорічно вручається Чиказькою секцією Американського хімічного товариства, за роботи в галузі хімії, які сприяли підвищенню якості життя та пізнанню світу [25].

За весь час життя в Америці він лише кілька разів виїздив з Анн-Арбора: у 1896–1897 рр. підвищував освіту у Мюнхенському та Гейдельберзькому університетах. А також один літній семестр викладав у Каліфорнійському університеті. Решту часу – займався наукою. Особисте життя у нього не склалося, точніше він навіть не робив спроб його улаштувати. У повсякденних побутових справах йому допомагала молодша сестра Софія, а сам Гомберг увесь свій час віддавав науці [21].

Як хімік-практик вважав, що навчання в універ-

ситеті не можливе без досліджень. У роботі з учнями робив наголос на практичній роботі в лабораторії.

Помер Мозес Гомберг 12 лютого 1947 р. і за життя завоював визнання як один з провідних науковців у галузі органічної хімії. У світі він сприймається як американський вчений. Його наукові праці, їх 99, присвячені головним чином хімії вільних радикалів, засновником якої власне він є.

У 2000 році, з нагоди 100-річчя наукового відкриття зробленого Мозесом Гомбергом, а саме відкриття вільного радикалу, в Університеті Мічигану США було проведено наукову конференцію та відкрито меморіальну дошку. У написі на дошці відзначено, що відкриття Гомберга зробило великий внесок у теоретичну органічну хімію і сприяло розвитку досліджень, які продовжують зростати і розширюватися. Сьогодні органічні вільні радикали широко використовуються у виробництві пластмас і каучуків, а також у медицині, сільському господарстві та біохімії [24, с.6].

Відають належне та вшановують пам'ять цього видатного науковця й жителі міста, в якому він народився. Одним з наслідків процесу декомунізації стала хвиля перейменувань вулиць, площ, парків, населених пунктів, що, у свою чергу, активізували інтерес до історії міста та його видатних мешканців.

Під час декомунізації, відповідно до розпорядження голови Кіровоградської обласної державної адміністрації від 19.05 2016 р. за № 216-р. вулицю Миколи Кузнецова, радянського диверсанта-розвідника, який під час Другої світової війни виконував завдання радянського командування, що мали на меті викликати терор з боку німецької окупаційної влади проти українського населення у Рівному та Львові, було перейменовано на вулицю Мозеса Гомберга [8].

Отже, потужна єврейська громада міста Єлисаветграда, дала світові чимало видатних діячів різних сфер науки та культури. Хоча у своєму сприйнятті світова спільнота вкрай рідко асоціює їх з Україною. Яскравим підтвердженням є біографія Мозеса Гомберга, хіміка-органіка, професора Мічиганського університету, президента Американського хімічного товариства. Він сприймається світом як американський вчений, проте має безпосереднє відношення до історії єврейської громади міста Єлисаветграда (тепер – Кропивницький). Саме в цьому місті минуло його дитинство та частина юності, тут він навчався у чоловічій прогімназії, тут відчув на собі особливості державної політики щодо євреїв. Ці роки не могли не вплинути на формування його особистості та світогляду. Саме тому видається важливим заповнення прогалин в його біографії, що дасть можливість доповнити портретні характеристики цього видатного науковця.

Список використаних джерел

1. 'Алфавитные посемейные списки жителей г. Елисаветграда с указанием сословной принадлежности за 1866 год', 'Державний архів Кіровоград-

ської області', Ф. 18, Оп. 1, Спр. 514, 459 арк.

2. Босько, В., 'Видатні американці – уродженці нашого краю', [online] Доступно: <http://library.kr.ua/elib/bosko/advokaty/usa.html>

3. 'Еврейская энциклопедия, Издание Общества для Научных Еврейских Изданий и Издательства Брокгауз-Ефрон', 1991. М.: Издательство Терра, Репринтное воспроизведение издания, том 9, 960 столб.

4. 'Исторический очерк г. Елисаветграда', 1897. Составил и издал А.Н. Пашутин, Елисаветград, Лито-типография Бр. Шполянских, 311 с.

5. 'Книга для записи бракосочетавшихся евреев в городе Елисаветграде на 1862 год', 'Державний архів Кіровоградської області', Ф. 185, Оп. 1, Спр. 25, 58 арк.

6. 'Книга о родившихся евреях в г. Елисаветграде за 1866 год', 'Державний архів Кіровоградської області', Ф. 185, Оп. 1, Спр. 12, 69 арк.

7. Любарский, Р., 1996. 'Президент из Елисаветграда', [online] Доступно: <http://library.kr.ua/elmuseum/zem/gomberg/2.html>

8. 'Нові назви вулиць в місті Кропивницький', [online] Доступно: <http://rename.kr.ua/street/view/id/146>

9. 'Протоколы заседаний педагогического совета Елисаветградской прогимназии (начато 1 июня 1879 года окончено 20 декабря 1879 года)', 'Державний архів Кіровоградської області', Ф. 59, Оп. 1, Спр. 1, 32 арк.

10. 'Протоколы заседаний педагогического совета Елисаветградской прогимназии (начато 12 февраля 1881 года окончено 17 декабря 1881 года)', 'Державний архів Кіровоградської області', Ф. 59, Оп. 1, Спр. 2, 65 арк.

11. 'Протоколы заседаний педагогического совета Елисаветградской 6-ти классной прогимназии (начато январь 1884 года окончено октябрь 1885 года)', 'Державний архів Кіровоградської області', Ф. 59, Оп. 1, Спр. 3, 144 арк.

12. 'Ревизские сказки на мещан и купцов евреев г. Елисаветграда и м. Каменки Чигиринского уезда', 'Державний архів Кіровоградської області', Ф. 18, Оп. 1, Спр. 500, 482 арк.

13. Сухомозский, Н., Аврамчук Н., 'Справочник-дайджест', [online] Доступно: <https://coollib.com/b/357913/readp>

14. Тихонов А.К., 2007. 'Єврейські погроми 1881 р. в українських губерніях Російської імперії', *Український історичний журнал*, № 5, с. 65 – 74.

15. 'Устав гимназий и прогимназий: Высочайше учрежденный 19 ноября 1864 г.', 'Полное собрание законов Российской империи, Собрание 2, Том XXXIX, Отделение II, № 41472', 573 с.

16. 'Устав гимназий и прогимназий: Высочайше учрежденный 30 июля 1871 г.', 'Полное собрание законов Российской империи, Собрание 2, Том XLVI, Отделение II, № 49860', 814 с.

17. 'Энциклопедический словарь Брокгауза –

Ефрона», 1894. Т. XI^a, СПб, 958 с.

18. Яшин, В., 2004. 'Розвиток світської освіти серед єврейського населення Херсонщини та Катеринославщини у другій половині XIX століття', *Грани*, №5 (109), с. 114 – 122.

19. Aaron J. Ihde, 1967. 'The History of Free Radicals and Moses Gomberg's Contributions, Pure and Applied Chemistry', p. 1 – 13.

20. John C., Bailar, Jr., 1970. 'Moses Gomberg 1866 - 1947', *Biographical Memoirs of the National Academy of Science*, Washington, p.141 – 173.

21. Moses Gomberg (1866–1947), [online] Доступно: <https://lsa.umich.edu/chem/about/department-history/moses-gomberg.html>

22. Moses Gomberg, 1900. 'An Instance of Trivalent Carbon: Triphenylmethyl', *Journal of the American Chemical Society*, №20 (11), p. 757–771.

23. 'Moses Gomberg in Ann Arbor', [online] Доступно: <https://web.archive.org/web/20110607131337/http://www.chem.yale.edu/~chem125/125/history99/5Valence/GombergWeb/gomberghouses.htm>.

24. 'The Discovery of Organic Free Radicals by Moses Gomberg', 2000. University of Michigan Ann Arbor, June 25, , 6 p.

25. 'Willard Gibbs Award Winners of the Willard Gibbs Award', [online] Доступно: https://chicagoacs.org/content.php?page=Willard_Gibbs_Award

Reference

1. 'Alfavitnyie posemeynyie spiski jiteley g. Elisavetgrada s ukazaniem soslovnoy prinadlejnosti za 1866 god' (Alphabetic family lists of the inhabitants of Yelisavetgrad with the indication of class affiliation for 1866)', 'Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti (State Archive of Kirovograd Oblast), F. 18, Op. 1, Spr. 514, 459 ark.

2. Bosko, V., 'Vydatni amerykantsi – urodzhentsi nashoho kraiu (Outstanding Americans – the natives of our region)', [online] Доступно: <http://library.kr.ua/elib/bosko/advokaty/usa.html>

3. 'Evreyskaya entsiklopediya, Izdanie Obschestva dlya Nauchnyih Evreyskih Izdaniy i Izdatelstva Brokgauz-Efron (The Jewish Encyclopedia, Publication of the Society for Scientific Jewish Editions and Brokhauz and Efron Printing House)', 1991. M.: Izdatelstvo Terra, Reprintnoe vosproizvedenie izdaniya, tom 9, 960 stolb.

4. 'Istoricheskiy ocherk g. Elisavetgrada (The historical sketch of Yelisavetgrad)', 1897. Sostavil i izdal A.N. Pashutin, Elisavetgrad, Lito-tipografiya Br. SHpolyanskih, 311 s.

5. 'Kniga dlya zapisi brakosochetavshihsy evreev v gorode Elisavetgrade na 1862 god (The register of Jews married in Yelisavetgrad in 1862)', 'Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti'(State Archive of Kirovograd Oblast), F. 185, Op. 1, Spr. 25, 58 ark.

6. 'Kniga o rodivshihsy evreyah v g. Elisavetgrade za 1866 god (The register of Jews born in Yelisavetgrad in 1866)', 'Derjavniy arhiv Kirovogradskoi oblasti',

(State Archive of Kirovograd Oblast), F. 185, Op. 1, Spr. 12, 69 ark.

7. Lyubarskiy, R., 1996. 'Prezident iz Elisavetgrada (The president from Yelisavetgrad)', [online] Dostupno: <http://library.kr.ua/elmuseum/zem/gomberg/2.html>

8. 'Novi nazvy vulyts v misti Kropyvnytskyi (New name of the streets in Kropyvnytskyi)', [online] Dostupno: <http://rename.kr.ua/street/view/id/146>

9. 'Protokolyi zasedaniy pedagogicheskogo soveta Elisavetgradskoy progimnazii (nachato 1 iyunya 1879 goda okoncheno 20 dekabrya 1879 goda) (The protocols of the pedagogical council meetings of the Yelisavetgrad progymnasium (started on June 1, 1879 finished on December 20, 1879))', 'Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti'(State Archive of Kirovograd Oblast), F 59, Op. 1, Spr. 1, 32 ark.

10. 'Protokolyi zasedaniy pedagogicheskogo soveta Elisavetgradskoy progimnazii (nachato 12 fevralya 1881 goda okoncheno 17 dekabrya 1881 goda) (The protocols of the pedagogical council meetings of the Yelisavetgrad progymnasium (started on February 12, 1881 finished on December 17, 1881))', 'Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti' (State Archive of Kirovograd Oblast), F. 59, Op. 1, Spr. 2, 65 ark.

11. 'Protokolyi zasedaniy pedagogicheskogo soveta Elisavetgradskoy 6-ti klassnoy progimnazii (nachato yanvar 1884 goda okoncheno oktyabr 1885 goda) (The protocols of the pedagogical council meetings of the Yelisavetgrad 6-class progymnasium (started in January 1884 finished in October 1885))', 'Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti' (State Archive of Kirovograd Oblast), F. 59, Op. 1, Spr. 3, 144 ark.

12. 'Revizskie skazki na meschan i kuptsov evreev g. Elisavetgrada i m. Kamenki Chigirinskogo uезда (Census lists of Jewish bourgeoisies and merchants of Yelisavetgrad and Kamenka, Chigirin district)', 'Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti' (State Archive of Kirovograd Oblast), F. 18, Op. 1, Spr. 500, 482 ark.

13. Suhomozskiy, N., Avramchuk N., 'Spravochnik-daydjest (Reference book-digest', [online] Dostupno: <https://coollib.com/b/357913/readp>

14. Tykhonov AK., 2007. 'Yevreiski pohromy 1881 r. v ukrainskykh huberniiakh Rosiiskoi imperii (The Jewish pogroms of 1881 in the Ukrainian provinces of the Russian Empire)', *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 5, s. 65 – 74.

15. 'Ustav gimnazyi i progimnazyi: Vyisochayshe ucherejdennyiy 19 noyabrya 1864 g.', 'Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii, Sobranie 2, Tom XXXIX, Otdelenie II, № 41472 (The Statute of gymnasiums and progymnasiums: by Imperial establishment on November 19, 1864, Complete Collection of the Laws of the Russian Empire, Corpus 2, Volume XXXIX, Section II, No. 41472)', 573 s.

16. 'Ustav gimnazyi i progimnazyi: Vyisochayshe ucherejdennyiy 30 iyulya 1871 g.', 'Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii, Sobranie 2, Tom XLVI, Otdelenie II, № 49860 (The Statute of gymnasiums and

progymnasiums: by Imperial establishment on July 30, 1871, Complete Collection of the Laws of the Russian Empire, Corpus 2, Volume XLVI, Section II, No. 49860), 814 s.

17. 'Entsiklopedicheskiy slovar Brokgauza – Efrona (Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary)', 1894. T. XI^a, SPb, 958 s.

18. Yashyn, V., 2004. 'Rozvytok svitskoi osvity sered yevreiskoho naseleння Khersonshchyny ta Katerynoslavshchyny u druhii polovyni XIX stolittia (The development of secular education among the Jewish population of Kherson and Ekaterinoslav in the 2nd half of the 19th century)', *Hrani*, №5 (109), s. 114 – 122.

19. Aaron J. Ihde, 1967. 'The History of Free Radicals and Moses Gomberg's Contributions, Pure and Applied Chemistry', p. 1 – 13.

20. John C., Bailar, Jr., 1970. 'Moses Gomberg 1866 - 1947', *Biographical Memoirs of the National Academy of Science*, Washington, p.141 – 173.

21. Moses Gomberg (1866–1947), [online] Dostupno: <https://lsa.umich.edu/chem/about/department-history/moses-gomberg.html>

22. Moses Gomberg, 1900. 'An Instance of Trivalent Carbon: Triphenylmethyl', *Journal of the American Chemical Society*, №20 (11), p. 757–771.

23. 'Moses Gomberg in Ann Arbor', [online] Dostupno: <https://web.archive.org/web/20110607131337/http://www.chem.yale.edu/~chem125/125/history99/5Valence/GombergWeb/gomberghouses.htm>.

24. 'The Discovery of Organic Free Radicals by Moses Gomberg', 2000. University of Michigan Ann Arbor, June 25, 6 p.

25. 'Willard Gibbs Award Winners of the Willard Gibbs Award', [online] Dostupno: https://chicagoacs.org/content.php?page=Willard_Gibbs_Award

Позднякова Інна Сергіївна кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка (Україна, Кропивницький), pozdneyakova@ukr.net

Службова адреса: Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, кафедра всесвітньої історії, вул. Шевченка 1, м. Кропивницький, 25006.

Домашня адреса: вул. В. Чорновола 1а, кв. 7, м. Кропивницький, 25006.

Контактний телефон: 050-239-62-63; *e-mail:* pozdneyakova@ukr.net

**ЧИТАЦЬКІ ІНТЕРЕСИ ПРАВОСЛАВНОГО
ДУХОВЕНСТВА В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
(1920–1930-ТІ РР.)**

**READERS' INTERESTS OF THE ORTHODOX
CLERGY IN THE SOVIET UKRAINE
(1920-1930S)**

Савчук Т. Г.,

кандидат історичних наук, доцент, доцент
кафедри історії України, Запорізький національний
університет (Запоріжжя, Україна),
e-mail: savatg@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1315-0513>

Savchuk T. G.,

*Candidate of Historical Sciences, docent,
docent of the Department of History of Ukraine,
Zaporizhzhia National University (Zaporizhzhia,
Ukraine), e-mail: savatg@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1315-0513>*

Публікація є спробою висвітлення читацьких інтересів духовенства різних православних церков в Україні в 1920–1930-х рр. Порівняно літературні уподобання духовенства та селян. Простежено причини дефіциту літератури та вказано на антигуманну політику влади, яка проявилася у забороні та вилученні богословської, української книги. Охарактеризовані неймовірні зусилля церковного керівництва щодо забезпечення служителів українських церков необхідною літературою. Проілюстровано ставлення духовенства до публікацій у державних періодичних виданнях, антирелігійної літератури.

Простежено, яке значення надавало духовенство науковій літературі. Доведено, що читацькі інтереси духовенства віддзеркалили національні погляди священнослужителів.

Ключові слова: православне духовенство, церква, читацькі інтереси, повсякденне життя, радянська влада, література.

The publication is an attempt to highlight the readers' interests of the clergy of various Orthodox churches in Ukraine in the 1920-1930. Literary preferences of the clergy and peasants were compared. The reasons for the lack of literature were traced and indicated on the inhuman policy of the authorities, which was manifested in the prohibition and seizure of a theological and Ukrainian book. The incredible efforts of the church leadership to provide the ministers of the Ukrainian churches with the necessary literature were described. The attitudes of the clergy to publications in state periodicals, anti-religious literature were illustrated. It was clarified what value to the clergy in scientific literature was attached. It has been proved that the readers' interests of the clergy reflected the national views of the clergy.

Keywords: orthodox clergy, church, readers' interests, daily life, Soviet power, literature.

Всебічна реконструкція історичного процесу неможлива без урахування особливостей повсякденного життя суспільства. Інтелектуальний світ духовенства ще мав суттєвий вплив на думки пересічного православного вірянина в епоху трансформації традиційних цінностей. Наукове звернення до важливої складової духовного світу – читацьких інтересів духовенства православних церков – не тільки допоможе відтворити інтелектуальний світ духовенства, а й дасть зріз нагальних проблем, які постали в житті священнослужителів.

Вчені Інституту історії України НАН України у 2010–2012 рр. зробили першу спробу комплексного узагальнення історії повсякденного життя селянства, робітництва, інтелігенції, компартійного функціонера, нової буржуазії, студентства. У поле уваги потрапило і православне духовенство. Т. Євсєєва схарактеризувала православне духовенство як суспільний стан в роки нової економічної політики, звернула увагу на джерела його існування, побутові умови та комунальне обслуговування, соціальну адаптацію духовенства [13, с. 275-325]. Окремо окреслено повсякденне життя духовенства в 1930-х рр. [19, с. 610-649].

У попередніх дослідженнях ми розглянули важливі аспекти повсякденного буття духовенства: проблему зовнішнього вигляду, дозвілля, морального комфорту чи дискомфорту духовенства православних конфесій у 1920–1930-х рр.; модифікацію проповідей православного духовенства під впливом радянської модернізації; питання відображення Голодомору 1932–1933 рр. у свідомості православного духовенства [14; 15; 16; 17; 18]. На сьогодні повсякденні практики православного духовенства в 1920–1930-х рр. належать до числа малодосліджених сфер української науки.

Метою представленої статті є розгляд читацьких інтересів православного духовенства в 1920–1930-х рр.

Духовенство традиційно читало літературу, видачу в Російській імперії, богословського, історичного змісту, художні твори, цікавилася світськими газетами, оскільки на той час періодика залишалася чи не єдиним джерелом інформації про суспільні події. Священник В. Афонський у 1885 р. у журналі «Руководство для сельских пастырей» – навіть дорікав своїм колегам, що ті забагато читають світських журналів та потім дискутують на прочитані теми [1, с. 150].

«Дружба» з книгою не згасла в час зламу традиційних духовних цінностей. Частина вільного часу духовенство присвячувало читанню книг. Спектр літературних уподобань був досить різноманітним. Зачитувалися російською класикою, зарубіжною літературою. Священнослужителі прагнули не просто «вбивати час» на дозвіллі, читаючи книжки, а давати їм оцінку, характеризували майстерність авторів.

Про літературні уподобання сільського священника Російської православної церкви з Поділля, зокрема, дізнаємося з листів протоієрея Д. Галевича до доньки. Серед прочитаних ним книг у 1920-х рр. він називає роман «Клеопатра» Г. Еберса, «Записки

із Мертвого дому» Ф. Достоєвського [3, с. 34, 63]. У листах Д. Галевич цитує ранньохристиянського філософа Тертуліана [3, с. 24], згадує і сучасного йому літератора Д. Бідного [3, с. 36]. Хоча радянську літературу, особливо поезію, він називав «не культурною» [3, с. 41].

Д. Галевич писав, що роман «Клеопатра» він читає кожного року протягом останніх чотирьох років (з 1923 р.) із «захопленням сентиментальної інститутки». Твір він розпочинав читати восени, коли відчував «холод в руках і ногах».

У 1932 р. прочитав твори «Старосвітські батюшки і матушки», «Кайдашева сім'я», «Бурлачка» І. Нечуя-Левицького, якого вважав «найкращим прозаїком, майже на рівні з Шевченком» [3, с. 77].

Книги священник обирав не випадково. «Записки із Мертвого дому» Ф. Достоєвського, прочитані ним у 1929 р. – році посиленого політичного тиску на духовенство, – відповідали його сумному настрою. «Старосвітські батюшки і матушки» зацікавили Д. Галевича схожістю описаних подій із життям церкви в радянський період.

У проповідях священнослужителі зверталися до поезії, щоб зробити своє слово більш сприятливим до слухача, влучно донести свої думки, щоб промова наповнилася барвами. У доленосній для митрополита Миколи Борецького промові на панахиді в день Тарасового свята у 1930 р. автор використав образи поезії Т. Шевченка, О. Олеся та прози А. Андрєєва. Олесеві айстри з однойменного вірша – то для митрополита образ світлих душ, доля яких «схилилась і вмерла» [10, с. 77]. Науковець О. Зінченко пише, що М. Борецький продовжив промову, згадавши оповідання А. Андрєєва «Оповідання про сімох повішених», зокрема зворушливу сцену перед прощанням старих батьків з єдиним їхнім сином-студентом, засудженим до страти. На думку О. Зінченка, він проводить паралель між батьками з цього оповідання і матір'ю Україною, яка прощається зі своїми приреченими на смерть дітьми. Промова завершується цитуванням Шевченкових рядків: «все йде, все минає... І забудеться срамотня давня година, і воскресне добра слава, слава України, і світ тихий невечірній над нею засяє» [10, с. 77-78].

Обізнаність з українською книжкою не випадкова. Духовенство на Поділлі відзначалося високим ступенем національної свідомості. Під час становлення українського національного руху в 1917 р. подільське духовенство одне з перших виступило за впровадження української мови в церковних школах, за видання рідною мовою книжок, листівок. Як бачимо М. Борецький проніс любов до української книжки через усе життя.

У той же час духовенство, яке прибуло з російських міст, навіть на Київщині – одному із центрів автокефального церковного руху, залишалося носієм російського національного світу. Показовим є лист священника парафії в селі Віта-Поштова Сергія Сидорова. Навесні 1923 р. ієрей писав рідному бра-

ту Олексію Сидорову в Москву: «Культурне життя Києва слабке, мало цікавих людей. Центр релігійного життя Лавра і прихід отця Анатолія Жураковського, але обидва, можливо, скоро будуть розгромлені. Живу на Віті, читаю багато Отців Церкви, писав про мандрівників, пишу про юродивих, але тягне до Москви, у Росію. Зрідка проповідую в Києві. Читаючи московські та закордонні видання, знаю деякі твої роботи. Дуже мене цікавить, де тепер отець Павло Флоренський, зустрічаєш ти його?» [9].

Для того щоб більш конкретно уявити, що читало парафіяльне духовенство, наприклад, на півдні України, розглянемо інвентарний опис літератури. На 1924 р. припав перший інвентарний перепис бібліотек при храмах, за даними якого на цей час у Запорізькому окрузі діяло 45 великих бібліотек, з яких 40 – православних [4, арк. 1-300]

Для аналізу церковної бібліотеки оберемо каталоги книг бібліотек двох православних парафій міста Запоріжжя – Миколаївської на Південному селищі (Російська православна церква) та Пилипівської (Синодальна церква) громади. Влада з метою подальшого вилучення забороненої літератури провела скрупульозний опис літератури. У списку книг першої парафії нараховувалася 261 позиція. З них – 97 % література суто релігійного та богословського змісту. 6 книжок релігійно-історичного змісту (Фомин П. «История постройки Вознесенского храма в Екатеринославе» (1913), «Полное собрание творений Иоанна Златоуста», «Хлыстовщина» (1899), «Лютер» (1898), «Расколы и секты Русской церкви» (1903), «История православной церкви»; одна історична – «Св. Игнатъев. Учебник русской истории» (1900)) [4, арк. 71-74]. Художньої літератури зовсім не було.

Книжковий каталог Пилипівської церкви складав 308 одиниць. На відміну від каталогу Миколаївської церкви, віряни та служителі Пилипівської парафії мали в наявності різноманітні книжки. З них – 91 % література суто релігійного, богословського змісту, призначена для духовної практики служителів; 8 книжок історичного змісту («Император Александр III. 1909», «Архимандрит Макарий. Крепостное право на Руси и освобождение крестьян. 1911», «Император Николай I. 1899», «Освобождение крестьян от крепостной зависимости. 1902», «Протоирей Хитров. Великий князь Александр Невский. 1902», «Краткая русская история. 1903», «Арсеньев С. Д. Царствующий дом Романовых. 1904», Д. И. Троицкий. Домонгольская Русь. 1907»; 14 книжок сільськогосподарського змісту («Поропыгин. Скотоводство. 1898», «Кован. Пчеловодство. 1898», «Пчеловодство. 1898», «Сельский огород и сад. 1898», «Птицы. 1898», «Млекопитающие. 1898», «Котельников. О возделывании хлебов. 1903», «Котельников. О почве. 1902», «Наблюдение над муравьями. 1904», «Котельников. О возделывании картофеля. 1904», «Котельников. Об удобрении почв. 1903», «Полевая мышь. 1903», «Пчелы. 1907», «Сельский

огород. 1899»; 2 художні твори («С.А. Аксаков. Из записок русского охотника. 1909», «Полевой. Драматические сочинения. 1899»), 3 про профілактику захворювань і боротьби із шкідливими звичками («О зубах», «Курение табаку. 1902», «Спиртные напитки. 1907» [4, арк. 85-88].

Порівняно багато літератури сільськогосподарського змісту пояснюється тим, що ця література була привезена священниками, що служили раніше в сільській місцевості.

Показово, що вся література була видана в до-революційні часи. Наповнення книжкових фондів відбувалося в 1880–1910 рр. Оскільки священники були переважно керівниками церковних бібліотек, то і книжкові колекції формувалися за їхнім смаком.

У Запоріжжі, як і в цілому на півдні України, духовенство мало досить низький рівень національної свідомості. Багато з них потрапили на служіння з російських губерній. З п'ятдесяти священників РПЦ у Запорізькому окрузі в реєстраційних анкетах тільки четверо висловилися за українську мову служби та проповіді [5, арк. 9-36]. Вони несли російський інтелектуальний світ, у тому числі і російську книжку. Як результат – наявна в бібліотеках література, присвячена історії російських монархів, історії російської держави і жодної української книжки.

Рідкісна українська книжка серед запорізьких священників зустрічається тільки в приватних колекціях. Науковець О. Ігнатуша звернув увагу на те, що саме священник УАПЦ із села Коломійцеве Запорізького округу володів «книгою під назвою «Історія України» (автор Михайло Грушевський)» та давав її читати селянам [11, с. 220].

Заслуговують на порівняння літературні смаки сільського духовенства та селян. У фокус нашої уваги потрапило саме сільське духовенство, оскільки традиційно воно становило основу духовенства як соціального стану [2, с. 44].

Захоплення національно свідомих сільських священників Т. Шевченком, І. Нечуй-Левицьким, книгами сільськогосподарського змісту відповідали літературним уподобанням сільського населення. Навесні 1928 р. органи політосвітроботи провели дослідження читацьких інтересів селян. Було записано 1600 читацьких запитів і 491 відгук по 58 сільських бібліотеках 12 округів України. У результаті було встановлено, що з усіх читацьких запитів 44 % припадало на художню літературу, 20 % – на книги сільськогосподарського змісту, 9 % – на політичну і партійну літературу [13, с. 191].

У рейтингу популярності серед письменників перші місця належали Т. Шевченку, В. Винниченку, І. Франку, І. Нечуй-Левицькому. Цікаво, що серед літераторів не звучали прізвища зарубіжних авторів. Ця література у 1920-х рр. не розповсюджувалася в мережі радянських бібліотек, і залишалася в приватних колекціях переважно високо освічених людей, зокрема й духовенства.

Подільський протоієрей Д. Галевич зауважував,

що твори М. Лескова ніде не міг дістати [3, с. 29]. Дефіцит літератури став результатом встановлення владою нагляду за розповсюдженням друкованої продукції. Знищення, спалення, списування книжок було частиною так званої класової боротьби. Дослідниця В. Молоткіна дійшла висновку, що, відповідно до списків, підготовлених Головлітом та Центральним управлінням в справах друку, упродовж 1923 р. тільки з фондів публічних бібліотек Києва органами цензури було вилучено 4 469 примірників видань. Вилучалися релігійні трактати, описи життя святих, книги з історії церкви, монастирів тощо; видання з питань філософії, психології; література, видана царською владою для народу, різними урядовими установами, друкарями Троїцької та Києво-Печерської лаври. Крім того, вилучали українські підручники, белетристику, публіцистичні та історичні книжки, твори, присвячені українській мові. До контрреволюційної та антихудожньої літератури зараховували твори зарубіжних філософів: Декарта, Канта, Маха, Платона, Спенсера, Шопенгауера, учення яких суперечило матеріалістичним ідеям, які були покладені в основу комуністичної ідеології. Також вилучали й знищували твори відомих російських класиків: «релігійно-моральні оповідання» Л. Толстого, твори І. Тургенева, «архискверного» Достоевського, І. Гончарова, які нібито нічого не мали спільного з робочо-селянським людом. До списків забороненої літератури потрапляли і твори таких письменників, як М. Лесков, Л. Андрєєв, І. Бунін. Серед українських авторів найбільш «популярними» для політцензорів були – М. Грушевський, Д. Донцов, Д. Драгоманов, Б. Грінченко, В. Резніченко. 12 квітня 1923 р. вилученню підлягали 868 книг, зокрема й Л. Старицької-Черняхівської, Х. Барановського, О. Скоропис-Йолтуховського, С. Єфремова [12, с. 132].

Підлягали інвентаризації з метою подальшого вилучення та контролю за читацькими уподобаннями людей і церковні бібліотеки. Значну кількість книжок із Києво-Печерської Лаври, «аби ні віруючі, ні науковці не користувалися більше цими друками», іменем радянської влади розброшували з метою продажу їх на макулатуру [12, с. 132]. У результаті священнослужителі втрачали доступ до літературного доробку.

На всіх митницях запроваджувалися спеціальні контрольні пункти, які за централізованими списками вилучали всю «шкідливу» літературу [12, с. 134].

Дослідниця О. Федотова наводить звіт Волинської губуправи Головному управлінню у справах преси про кількість вилученої літератури за 1923 р. Цифри, наведені у документі, є промовистими: тільки по Вінницькому округу вилучено анархістської літератури – 3 %, есерівської меншовицької – 8 %, релігійно-богословської 45 %, навчальної – 20 %, белетристики – 7%, дитячої – 6%, кадетсько-монархічної – 8 %, зокрема й «10 пудів 27 фунтів петлюрівської» [20, с. 131].

Політика вилучення книг духовного змісту про-

довжувалася і в наступні роки. Надсилалися на місяць інструкції з визначенням тематики книг, які підлягали негайному вилученню [20, с. 132]. На першому місці бачимо релігійні твори.

Отже, церковні книгозбірні знекровлювалися, а попит на богословську, церковну літературу залишався. Конфесії, що постали на хвилі національного піднесення та церковного реформування – Українська автокефальна православна, Синодальна та Соборно-єпископська церкви, турбувалися про питання забезпечення їх служителів необхідною літературою. Листом від 5 березня 1921 р. М. Борецький, на той час протоієрей в Гайсині на Поділлі, ще на зорі становлення української церкви, повідомляв В. Липківському, що «вислав 4300 крб. на Євангелію, Службу Божу, Шестопсалми і просить передати «всі церковні книжки, які тільки вийшли з друку» [10, с. 20]. Навіть у період економічної кризи майбутній митрополит переймався духовними питаннями.

Формування бібліотеки Вищої Української Богословської Школи в Києві необхідною літературою яскраво ілюструє літературні уподобання як єпископів, так і пересічних священників. Бібліотека поповнювалася за рахунок добровільної передачі особистих книг духовенства. Священнослужителі мали у своєму розпорядженні цілі колекції літератури переважно богословського змісту. У 1927 р. протоієрей Бердичівської єпархії А. Пероговський передав до шкільної бібліотеки всю колекцію своїх книг.

Священнослужителі колекціонували богословську академічну літературу. Священник К. Березовський пожертвував Школі 12 томів зібрання «Православна Богословська енциклопедія» [8, с. 240]. Енциклопедія видавалася в 1900–1911 рр. у Петербурзі. Це перша в Росії настільна довідкова книга з усіх предметів богословського і філософського знання. Містила рубрики з таких богословських наук, як: Св. Писання і біблійна історія та археологія; основне, догматичне і моральне богослов'я; церковна історія – загальна і російська; викриття інослав'я, розколу і сектантства; канонічне право і церковно-приходська практика; літургіка, агіологія і церковна археологія; проповідництво і його історія; філософія, педагогіка та православ'я.

Редакція енциклопедії прагнула задовольнити загальну потребу в знаннях широкої публіки, а також духовенства, що і визначило науково-популярний та доступний стиль викладу.

Синодальна церква не була байдужа відносно того, що читає парафіяльне духовенство. Про це свідчить і публікований на сторінках друкованого органу Синодальної церкви «Українського православного благовісника» огляд важливої для вивчення літератури, підготовлений у 1927 р. знавцем української минувшини протоієреєм П. Фоміним [8, с. 241].

Єпархії турбувалися про придбання богослужбової літератури [8, с. 249]. Окремим питанням на Другому 1925 р. та Третньому Помісному Соборі 1928 р. стояло питання видавництва та розповсю-

дження богослужбової літератури українською мовою. Примітно, що з пропозиціями щодо активізації роботи з перекладу та поширення богослужбової літератури виступали парафіяльні священнослужителі [8, с. 204–205, 228]. Проголошений Синодальною церквою курс на українізацію церковного життя, боротьба із впливом УАПЦ змушували священників порушувати питання про поширення української богослужбової літератури. Однак через низький рівень національної свідомості, консервативність частини духовенства, антицерковну політику влади, справа розповсюдження літератури українською мовою була пригальмована.

Хоча навіть серед духовенства Українського Екзархату Російської православної церкви були й такі, як, наприклад, Д. Галевич, які стежили за виданням української богослужбової літератури. Зокрема, священник виписав шість випусків «Українських пісень». Д. Галевич зауважив, що музикою Леонтовича цікавляться практично усі. Саме з творами Леонтовича можна було ознайомитися з видання «Українські пісні» [3, с. 41].

Справі закупівлі та збирання книжок заважала партійна влада. Окрім того, вона протидіяла розповсюдженню літератури, проводячи репресії проти духовенства. Відомі факти арештів священників, яким інкримінували розповсюдження антирадянської літератури.

На дозвіллі священнослужителі читали радянську пресу – центральну, зокрема «Московские известия», місцеву, суто атеїстичного пропагандистського спрямування – «Безвірник».

Упереджене ставлення влади до священників, що віддзеркалювалося на сторінках преси, фрази на кшталт – «нам ще потрібно побороти куркуля і попа» – викликали моральне пригнічення священнослужителів [3, с. 22]. У листі від 9 грудня 1924 р. Д. Галевич з обуренням та смутком повідомляв своїй доньці у Німеччині про статті в газетах. Він зауважував, що неможливо холоднокривно ставитися до подібних фраз: «... піп вже більше року поборений. ... Мабуть Зинов'єв, мешкаючи в Москві, не знає і не розуміє нашого провінційного українського попа, якщо сумнівається, що він поборений. Невже боротьба ще не закінчилася? Та і за що боротися? Невже ми вороги державі?» [3, с. 23].

У той же час духовенство не залишало без уваги спеціальну антирелігійну літературу. Виписані з Москви антицерковні брошури викликали обурену оцінку Д. Галевича: «Яке нерозуміння Христова вчення, яке незнання історії взагалі... Головне, що не сторінка, то “поп” у всіх відмінках і числах; а також слова – “поповський дурман”, “поповські розказні”, “бог”, “боги”, “монахи”. Взагалі у всіх брошурах сквозить якоюсь травлею попів. Якоюсь попофобією чи попоманією» [3, с. 30].

Духовенство розуміло, що для спростування наклепів, атеїстичних теорій, викладених у публікаціях, йому необхідно знати зміст цієї літератури. Од-

нак далеко не всі священники поспішали виписувати атеїстичну літературу. Зокрема, в селах Варвїнського району Чернігівського округу у другій половині 1920-х рр. діяло декілька священнослужителів [7, арк. 33-37]. І лише священник із села Остапівка передплачував один примірник «Безвірника» [7, арк. 37].

Одні не хотіли читати упереджену критику, іншим не вистачало коштів на передплату, хоча вона коштувала копійки. Вивчення антирелігійної преси дозволило б духовенству відшукати ефективні методи протидії насадженню нової ідеології та проведенню антицерковної боротьби.

Інші священнослужителі, які сприйняли ліві радикальні ідеї, на початку 1920-х рр. брали участь у революційних подіях, читали спеціальну літературу відповідного характеру. У Лосинівському районі Ніжинського округу під керівництвом священника церковний хор вивчив «Інтернаціонал» та революційні пісні [6, арк. 10].

Не нехтували священнослужителі і суто науковою літературою. Протоієрей Синодальної церкви Г. Богословський перед початком занять 3 жовтня 1926 р. закликав студентів Вищої Української Богословської Школи в Києві використовувати наукові здобутки для облаштування Царства Божого на землі. Г. Богословський закликав відмовитись від практики анафемствування інакомислячих, від виявів фанатизму та антагонізму стосовно опонентів [8, с. 239-240].

Обізнаність з суто науковою літературою демонстрували священнослужителі під час диспутів з атеїстами. Зокрема, у січні – лютому 1926 р. обновленські місіонери брали участь у диспутах на тему: «Чи є Бог?». У Павлограді диспут тривав 12 годин. Оponentами на диспуті виступали Г. Г. Свиридов і В.В. Токарев, які мали вищу освіту з природничих наук і заперечували віру в Бога з наукової точки зору. Їх головний опонент, архієпископ Павлоградський Андрій, зміг довести сумісність науки та релігії. [8, с. 282-283]. Подібними перемогами завершилися диспути і в інших містах.

Освічена активна частина духовенства намагалася підвищувати свій інтелектуальний потенціал, читаючи наукову літературу не тільки богослужбого характеру.

Таким чином, література та преса залишалися важливими джерелами нового знання, натхнення, відпочинку. Спектр літературних уподобань був різноманітним. Духовенство читало не тільки книжки церковного характеру, а й наукову літературу, брошури, газети антирелігійного спрямування. Читацькі інтереси визначалися національним рівнем свідомості служителів. Захоплення українством зумовило і наявність української книжки в приватній колекції, і прагнення її здобути, поширити. На початку 1920-х рр. доступною була література богословського, історичного, історико-церковного напрямків, видана в Російській імперії. З 1924 р. держава через розгалужену систему заборон опосередковано впливала на

літературні смаки духовенства – не давала читати те, що було до душі. У приватних колекціях духовенства зберігалися книжки, які мали богословську цінність, зразки світової класики. У 1930-х рр. священники вимушені були поневірятися, неодноразово змінювати місця проживання, у такій ситуації важко було зберегти ці книжкові колекції.

Подальші наукові розвідки в окресленому напрямку дають підстави для ретельного вивчення історії парафіяльних бібліотек. Окрім того, багатогранність феномену «людинознавчої» історії вимагає спеціального простеження специфіки повсякденних практик православного духовенства в 1920–1930-х рр.

Список використаних джерел

1. Беликова, Н., 2016. «Руководство для сельских пастырей» як джерело з історії повсякденного життя сільського парафіяльного духовенства українських єпархій РПЦ, *Нові сторінки історії Донбасу*, Кн.25, с.146-163.
2. Бобко, Т.Г., 2005. «Православне духовенство в суспільному житті України 20–30-х рр. ХХ ст.», Дис. канд. наук. Запорізький національний університет, Запоріжжя, 232 с.
3. Галевич Дмитро. Незаарештовані листи: Листи священника з України до Німеччини. 1922–1938», 2001, Київ: *Видав. дім «Козаки»*, 128 с.
4. «Державний архів Запорізької області» (далі – ДАЗО), Ф.Р.316 Адміністративний відділ Запорізького окружного виконавчого комітету, Оп.3, Спр.120 Списки книг церковних бібліотек (31.01.1924 – 20.01.1926), 309 арк.
5. «ДАЗО», Ф.Р.316 Адміністративний відділ Запорізького окружного виконавчого комітету, Оп.3, Спр.165 Документи релігійної громади села Вербова (статут, протоколи, списки) (5.04.1925 – 2.02.1926), 87 арк.
6. «Державний архів Чернігівської області» (далі – ДАЧО), Ф.П. 11 Ніжинський окружний комітет КП(б)У, Оп. 1, Спр. 609 Директиви і відомості окружному і райкомів КП(б)У про антирелігійну роботу і роботу гуртка «Безбожник» (2.02.1929 – 25.12.1929), 46 арк.
7. «ДАЧО», Ф.П. 342 Прилуцький окружний комітет КП(б)У, Оп. 1, Спр. 227 Доповідні записки, інформації та інші документи про антирелігійний рух, характеристику стану сіл Прилуцького округу до революції і за період радянської влади (4.02.1925 – 5.12.1926), 156 арк.
8. Жилуок, С.І., 2002. «Обновленська церква в Україні (1922–1928)», Рівне: *РДГУ*, 384 с.
9. «Записки священника Сергія Сидорова», 1999. С прил. его жизнеописания, сост. дочерью, В. С. Бобринской, Москва: *Православ. Свято-Тихонов. Богослов. Ин-т*, 296 с. Доступно: URL: <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=11463>. (дата звернення – 08.07.2019).
10. Зінченко, А., 2003. «Ієрархи Української цер-

кви: митрополит Микола Борецький, архієпископ Костянтин Кротевич, митрополит Іван Павловський, Київ: *Українська Видавнича Спілка*, 156 с.

11. Ігнатуша, О.М., 2004. 'Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-і рр. XX ст.)', Запоріжжя: *Поліграф*, 440 с.

12. Молоткіна, В., 2011. 'Ідеологічний нагляд за друкованою продукцією в УСРР у першій половині 1920-х рр.', *СХІД*, № 7 (114), с.132–136.

13. 'Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)', 2010. Колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький, Київ: *Інститут історії України НАН України*, Кн.1, Ч.2, 382 с.

14. Савчук, Т.Г., 2010. 'Дозвілля православного духовенства в 1920-х рр.', *Історичний архів. Наукові студії*, Миколаїв: *Вид-во ЧДУ ім. П. Могили*, Вип. 5, с.56–59.

15. Савчук, Т.Г., 2010. 'Зовнішній вигляд православного духовенства в період комуністичної модернізації', *Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич*, Львів: *Львівський музей історії релігії; вид-во "Логос"*, Кн.1, с.722–727.

16. Савчук, Т.Г., 2011. 'Православне духовенство в 1920–1930-х рр.: між настановами Біблії та викликами століття', *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, Запоріжжя: *ЗНУ*, Вип. XXXI, с.243–246.

17. Савчук, Т.Г., 2013. 'Модифікація проповідей православного духовенства під впливом радянської модернізації (1920–30-і рр. XX ст.)', *Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич*, Львів: *Львівський музей історії релігії; вид-во "Логос"*, Кн.1, с.499–505.

18. Савчук, Т.Г., 2013. 'Православне духовенство в умовах голодомору 1932–1933 рр.', *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, Запоріжжя: *ЗНУ*, Вип. XXXV, с.134–137.

19. 'Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя', 2012. Колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький, Київ: *Інститут історії України НАН України*, 786 с.

20. Федотова, О.О., 2009. 'Політична цензура друкованих видань в УСРР-УРСР (1917-1990 рр.)', Київ: *Парлам. вид-во*, 350 с.

References

1. Belykova, N., 2016. '«Rukovodstvo dlia selskykh pastyrei» yak dzherelo z istorii povsiakdennoho zhyttia silskoho parafialnoho dukhovenstva ukrainskykh yeparkhii RPTs («Guide for rural shepherds» as a source of the history of everyday life of the rural parish clergy of the Ukrainian dioceses of the Russian Orthodox Church)', *Novi storinky istorii Donbasu*, Кн.25, s.146-163.

2. Bobko, T.H., 2005. 'Pravoslavne dukhovenstvo v suspilmomu zhytti Ukrainy 20–30-kh rr. KhKh st. (The Orthodox clergy in the social life of Ukraine in the 20–30-s of the 20th century)', *Dys. kand. nauk. Zaporizkyi natsionalnyi universytet, Zaporizhzhia*, 232 s.

3. 'Halevyeh Dmytro. Nezaareshtovani lysty: Lysty sviashchenyka z Ukrainy do Nimechchyny. 1922–1938 (Galievich Dmitry. Non-arrested letters: Letters from a priest from Ukraine to Germany. 1922-1938)', 2001, Kyiv: *Vydav. dim «Kozaky»*, 128 s.

4. 'Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti (State Archive of Zaporizhzhia Oblast)' (dali – DAZO), F.R.316 Administratyvnyi viddil Zaporizkoho okruzhnoho vykonavchoho komitetu, Op.3, Spr.120 Spysky knih tserkovnykh bibliotek (31.01.1924 – 20.01.1926), 309 ark.

5. 'DAZO (SAZO)', F.R.316 Administratyvnyi viddil Zaporizkoho okruzhnoho vykonavchoho komitetu, Op.3, Spr.165 Dokumenty relihiinoi hromady sela Verbove (statut, protokoly, spysky) (5.04.1925 – 2.02.1926), 87 ark.

6. 'Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (State Archives of Chernihiv Oblast)' (dali – DACHO), F.P. 11 Nizhynskyi okruzhnyi komitet KP(b)U, Op. 1, Spr. 609 Dyrektyvy i vidomosti okruzhkomu i raikomiv KP(b)U pro antyrelihiinu robotu i robotu hurtka «Bezbozhnyk» (2.02.1929 – 25.12.1929), 46 ark.

7. 'DACHO (SACO)', F.P. 342 Prylutskyi okruzhnyi komitet KP(b)U, Op. 1, Spr. 227 Dopovidni zapysky, informatsii ta inshi dokumenty pro antyrelihiinyi rukh, kharakterystyku stanu sil Prylutskoho okruhu do revoliutsii i za period radianskoi vlady (4.02.1925 – 5.12.1926), 156 ark.

8. Zhyliuk, S.I., 2002. 'Obnovlenska tserkva v Ukraini (1922–1928) (Revival Church in Ukraine (1922-1928))', Rivne: *RDHU*, 384 s.

9. 'Zapysky sviashchenyka Serhyia Sydorova (Notes by priest Sergei Sidorov)', 1999, S pryl. eho zhyzneopysanyia, sost. docheriu, V.S. Bobrynskoï, Moskva: *Pravoslav. Sviato-Tykhonov. Bohoslov. Yn-t*, 296 s. Dostupno: URL: <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=11463>. (data zvernennia – 08.07.2019).

10. Zinchenko, A., 2003. 'Ierarkhyi Ukrainskoi tserkvy: mytropolyt Mykola Boretskyi, arkhiepyskop Kostiantyn Krotevych, mytropolyt Ivan Pavlovskyi (Hierarchs of the Ukrainian Church: Metropolitan Nikolai Boretsky, Archbishop Konstantin Krotevych, Metropolitan Ivan Pavlovskyi)', Kyiv: *Ukrainska Vydavnycha Spilka*, 156 s.

11. Ihnatyusha, O.M., 2004. 'Instytutsiyni rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: heneza i kharakter (KhIKh st. – 30-i rr. KhKh st.) (Institutional split of the Orthodox Church in Ukraine: the genesis and character (the nineteenth century - the 30's of the twentieth century))', Zaporizhzhia: *Polihraf*, 440 s.

12. Molotkina, V., 2011. 'Ideolohichni nahliad za drukovanoi produktsiieiu v USRR u pershii polovyni

1920-kh rr. (Ideological supervision of printed matter in the Ukrainian SSR in the first half of the 1920's.)', *SKhID*, № 7 (114), s.132–136.

13. 'Narysy povsiakdennoho zhyttia radianskoi Ukrainy v dobu nepu (1921–1928 rr.) (Essays on Everyday Life of Soviet Ukraine at the NEP Times (1921 – 1928)', 2010. Kolektyvna monohrafiia / Vidp. red. S.V. Kulchytskyi, Kyiv: *Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy*, Kn. 1, Ch. 2, 382 s.

14. Savchuk, T.H., 2010. 'Dozwillia pravoslavnoho dukhovenstva v 1920-kh rr. (Leisure Orthodox clergy in the 1920's.)', *Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii*, Mykolaiv: *Vyd-vo ChDU im. P. Mohyly*, Vyp. 5, s.56–59.

15. Savchuk, T.H., 2010. 'Zovnishnii vyhlid pravoslavnoho dukhovenstva v period komunistychnoi modernizatsii (Appearance of the Orthodox clergy during the period of communist modernization)', *Istoriia religii v Ukraini: naukovyi shchorichnyk / uporiad. O. Kyrychuk, M. Omelchuk, I. Orlevych*, Lviv: *Lvivskyi muzei istorii religii; vyd-vo "Lohos"*, Kn.1, s.722–727.

16. Savchuk, T.H., 2011. 'Pravoslavne dukhovenstvo v 1920–1930-kh rr.: mizh nastanovamy Biblii ta vyklykamy stolittia (Orthodox clergy in the 1920s and 1930s: between the Bible's instructions and the challenges of the century)', *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, Zaporizhzhia: *ZNU*, Vyp.KhKhKhI, s.243–246.

17. Savchuk, T.H., 2013. 'Modyfikatsiia propovidei pravoslavnoho dukhovenstva pid vplyvom radianskoi modernizatsii (1920–30-i rr. KhKh st.) (Modification of the sermons of the Orthodox clergy under the influence of Soviet modernization (1920-30-ies of the XX century))', *Istoriia religii v Ukraini: naukovyi shchorichnyk / uporiad. O. Kyrychuk, M. Omelchuk, I. Orlevych*, Lviv: *Lvivskyi muzei istorii religii; vyd-vo "Lohos"*, Kn.1, s.499–505.

18. Savchuk, T.H., 2013. 'Pravoslavne dukhovenstvo v umovakh holodomoru 1932–1933 rr. (Orthodox clergy in the conditions of the Holodomor of 1932-1933)', *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, Zaporizhzhia: *ZNU*, Vyp. KhKhKhV, s.134–137.

19. 'Ukrainske radianske suspilstvo 30-kh rr. XX st: narysy povsiakdennoho zhyttia (Ukrainian Soviet Society of the 1930's: Essays on Everyday Life)', 2012. Kolektyvna monohrafiia / Vidp. red. S.V. Kulchytskyi, Kyiv: *Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy*, 786 s.

20. Fedotova, O.O., 2009. 'Politychna tsenzura drukovanykh vydan v USRR-URSR (1917-1990 rr.) (Political censorship of printed editions in the Ukrainian SSR-USSR (1917-1990))', Kyiv: *Parlam. vyd-vo*, 350 s.

ВЕКТОРИ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЗДОБУТКИ ЦЕРКОВНО-ГРОМАДСЬКОЇ ПРАЦІ ПОЛІКАРПА (СІКОРСЬКОГО) ВПРОДОВЖ 1930-Х РР.

VECTORS OF THE ACTIVITY AND ACHIEVEMENTS OF THE CHURCH-SOCIAL WORK OF POLYCARP (SIKORSKY) DURING THE 1930

Скиба І. Б.,

протоієрей, аспірант Національного університету «Острозька Академія», проректор з навчальної роботи Волинської Православної Богословської Академії (Луцьк, Україна), e-mail: prorector@vpba.org

Skyba I. B.,

archpriest, postgraduate student National University of Ostroh Academy, Vice-rector for educational work of the Volyn Orthodox Theologic Academy (Lutsk, Ukraine), e-mail: prorector@vpba.org

Однією із головних постатей православного церковно-й церковно-громадського життя Волині в 30-х рр. ХХ ст. був єпископ Луцький Полікарп (Сікорський). Незважаючи на статус єпископа-помічника його моральний авторитет виходив за межі вікаріату, був важливим для тисяч православних українців Волинського воєводства, православного духовенства і чернецтва, яке стояло на національних позиціях. З 1932 по 1939 рр. єпископ Полікарп зосереджував зусилля на українізації відправ, перекладах українською богослужбовою літератури, підтримував соціально важливі акції, реалізовував відповідну церковно-адміністративну політику в межах доручених повітів.

Ключові слова: Українська православна церква, Полікарп (Сікорський), Волинсько-Кременецька єпархія, українське православ'я, українізація, міжвоєнний період.

One of the main figures of the Orthodox Church and church-public life of Volyn in the 30's of the twentieth century was Bishop of Lutsk Polycarp (Sikorsky). Despite the status of the Assistant Bishop, his moral authority went beyond the boundaries of the vicariat, and was important for thousands of Orthodox Ukrainians in the Volyn Voivodship, Orthodox clergy and monasticism, which was in national positions. From 1932 to 1939, Bishop Polycarp concentrated his efforts on Ukrainianization of translations, translations of Ukrainian liturgical literature, support of socially important actions, and the implementation of the corresponding church-administrative policy within the boundary counties.

Keywords: Ukrainian Orthodox Church, Polycarp (Sikorsky), Volyn-Kremenets diocese, Ukrainian Orthodoxy, Ukrainianization, interwar period.

Висвята в єпископи архімандрита Полікарпа (Сікорського) в 1932 р. зафіксувала новий рівень розвитку українського національно-церковного руху на Волині в міжвоєнний період. Луцький вікарій став формальним і реальним лідером українізації Православної церкви не лише в межах Волинського воє-

водства, але й усієї Польщі. Головними напрямними його діяльності стали дерусифікація відправ, упродовження соборноправності, підтримка національно-церковних процесів. Здобутки у цих напрямках стали основою церковного будівництва в наступні десятиліття.

Напрями діяльності і досягнення православного єпископа Луцького Полікарпа (Сікорського) у 30-х рр. ХХ ст. знайшли часткове висвітлення в дослідженнях вітчизняних [1; 2; 24; 26] та зарубіжних [23; 33] науковців. Однак розширення джерельної бази, нові підходи в оцінці діяльності Полікарпа (Сікорського) зумовлюють необхідність нового прочитання подій минулого.

На підставі архівних документів, матеріалів тогочасної преси спробуємо конкретизувати вектори церковно-адміністративної та церковно-громадської діяльності єпископа Полікарпа (Сікорського), окреслити масштабність цієї праці та її значення в інституванні Української церкви.

Новим етапом духовної й церковно-адміністративної праці для архімандрита Полікарпа (Сікорського) став час його перебування на посаді єпископа Луцького, вікарія Волинської єпархії Православної автокефальної церкви в Польщі. На початку 1932 р. волинський воєвода Генрік Юзевський подав у Міністерство віросповідань і народної освіти клопотання про ініціювання урядом перед Синодом Православної церкви в Польщі висвяти єпископа для вікарної кафедри у Луцьку [2, с. 83]. Уряд вважав, що прийнятною кандидатурою є архімандрит Жировицького монастиря Полікарп (Сікорський) [27, с. 16].

У такій ситуації вище церковне керівництво вирішило для збереження переваги російських сил вимагати від влади згоди і на висвяту свого ставленика – архімандрита Савви (Советова). В уряді не знайшлося аргументів відмовити і домовленості було прийнято.

Висвята в єпископи архімандрита Полікарпа (Сікорського) відбулася у Варшаві. Дев'ятого квітня 1932 р. було здійснено наречення. В чині наречення брали участь митрополит Діонісій, архієпископ Феодосій, архієпископ Олексій та єпископи Симон і Савва. Присутні єпископи за давнім звичаєм відправили короткий молебень. Урочистість наречення завершилась промовою до єпископів архімандрита Полікарпа, котрий українською мовою натхненно й з почуттям відповідальності сказав: «...Господь Бог через постанову Вашого Святійшества нині покликає мене до високого сану і разом подвигу єпископського... Про високий сан єпископський ніколи не марив я у своєму житті і тому зараз почуваю в собі більше смутку, ніж радості, більше хвилювання, ніж спокою... Ясно бачу свої немочі, а також передбачаю й ті труднощі єпископського служення в теперішню тяжку годину, коли всю Церкву Православну зо всіх боків облягають чорні хмари, коли безвірні сили змагаються підкопати самі засади віри... бачу для себе

велику вітху і підтримку в тому, що служення єпископське я проходитиму серед рідного мені народу, того народу, який з діда-прадіда був православним та твердо боронив свою православну віру й, яко син свого народу, всі мої сили віддам на діло віри, на користь і добробут рідної Православної Церкви» [15].

Під час наречення архімандрита Полікарпа окрім духовенства були присутні представники польської влади, українські послы та сенатори, церковно-громадські та політичні діячі

З приводу заміщення вакантної Луцької вікарної кафедри в журналі Товариства імені Петра Могили «За соборність» побачила світ стаття «Луцька єпископська кафедра». Автор матеріалу стверджував, що 9-10 квітня 1932 р. – дні наречення та хіротонії в єпископи архімандрита Полікарпа залишаються пам'ятними днями в історії Волині, а зокрема і Луцька, як столиці Волинського воєводства [8, с. 3–6].

Висвята Полікарпа (Сікорського) мала велике духовне і морально-психологічне значення для українського національно-церковного руху в Польщі. Вперше українці отримали канонічного єпископа і цим нівелювалися всі пропагандистські закиди росіян про незаконність вимог православних українців, зокрема української богослужбової мови. Зазначимо, що хоча як вікарний єпископ владика Полікарп не мав потрібної повноти адміністративних повноважень, але сам факт наявності єпископа-українця мобілізував українське духовенство і вірних у розбудові українського православ'я.

Урочисті зустрічі єпископа у Луцьку засвідчили появу нового центру впливу на церковне життя Волині. Перша урочиста зустріч українською громадськістю відбулася 22 квітня в Костополі. Більш масовою та представницькою стала зустріч у Рівному. Тут організацією прийому керували послы і сенатори Української парламентарної репрезентації Волині [9].

Проїзд владика Полікарпа селами Рівненського та Луцького повітів супроводжувався зупинками біля тріумфальних арок, котрі споруджувало місцеве православне населення, вітаючи єпископа-українця. Такі зустрічі відбулися в Обарові, де зібрались православні українці з Ставків, Городка, Понебеля, Великого Олексина, Бронниках і Клевани.

Найбільш знаковою виявилася зустріч владика Полікарпа в кафедральному соборі Луцька. Від Волинського українського об'єднання єпископа вітав посол Михайло Тележинський, від імені міської влади – бурмістр Т. Оловінський, лавник Олександр Ковалевський та інші.

Архіпастирське служіння владика Полікарп розпочав 23 квітня у Вербну суботу першою відправою всенічної в Луцькому соборі. Обставини призначення й особа нового вікарія посирили інтерес вірних і на службу владика прийшла значна кількість вірних, як під час великодніх відправ. Вже упродовж травня владика Полікарп здійснив низку відправ. Знаковою стала поїздка і служба в храмах Ковеля 21–23 травня 1932 р. Наприкінці травня з благословення митропо-

лита Діонісія Полікарп (Сікорський) освятив будову нового Покровського храму в м. Козин Дубенського повіту. Владиці співслужило 18 священників та 4 дияконів. Читання Євангелія українською мовою та проповіді о. Сагайдаківського і о. Тація стали значною подією в духовному й національному житті місцевого українського населення.

Необхідно зауважити, що статус вікарного єпископа давав владіці Полікарпу обмежені церковно-адміністративні повноваження. Без благословення єпархіального архієрея він не мав права здійснювати священні та дияконські рукоположення, призначати настоятелів, помічників та адміністраторів парафій, псаломщиків і затверджувати церковних старост. Отже, Полікарп (Сікорський) міг впливати на кадрове забезпечення вікаріату лише шляхом клопотань перед керуючим єпархією, а також ініціативами морального та духовно-просвітницького характеру.

Чи не єдиним значним духовно-психологічним чинником його впливу на церковне життя Луцького, Горохівського та Володимирського повітів були візитації парафій. У липні 1932 р. першу таку візитацію було здійснено у Луцькому повіті [1, с. 4]. Участь у підготовці відвідин громад єпископа Полікарпа брали послы Української парламентарної репрезентації Волині. Завдяки їх зусиллям візитації відбувалися максимально урочисто з метою демонстрації православному населенню ролі і значення єпископа-українця. Обов'язковими елементами зустрічей Полікарпа (Сікорського) з парафіянами була почесна варта на конях та в українських одностроях, українська національна символіка, відправи та проповіді українською. Це були вияви реальної дерусифікації церковних відправ, при звичаєння населення до важливості відновлення давніх традицій українського православ'я.

Влітку 1935 р. Луцький єпископ упродовж трьох тижнів відвідував громади вікаріату. Серед перших населених пунктів, де здійснено візитацію було с. Хорів Горохівського повіту [12, с. 399]. Проблеми в церковному житті вікаріату яскраво розкрив стан парафії с. Княже [12, с. 403]. На протигагу Княжому в Бранах виявилась якісно інша ситуація. На службу прийшло багато людей, а церковний хор серед іншого виконав український духовно-національний гімн «Боже, Великий, Єдиний» [13, с. 431]. У с. Пулгани урочиста арка на честь приїзду владика була прикрашена синьо-жовтими прапорцями.

Одним із завершальних пунктів єпископської візитації Полікарпа (Сікорського) стало містечко Берестечко. Незважаючи на дощ, владика прибув у містечко ввечері 6 липня. Наступного дня він служив літургію в Троїцькій церкві. Під час відправи владика відзначив духовенство нагородами. Після служби до Полікарпа (Сікорського) звернулись парафіяни із проханням благословити відправи в храмах містечка українською мовою [14, с. 465].

Кількатижневу візитацію парафій Горохівського повіту владика завершив у с. Сернички. Отже,

візитація стала важливим інструментом духовної й національної мобілізації вірних. Відвідини парафій також показали реальну картину церковного життя, духовно-просвітницької та церковно-адміністративної роботи настоятелів.

Активна духовно-національна позиція луцького вікарія викликала занепокоєння у першу чергу російських церковних сил. Саме вони ініціювали обмеження діяльності Полікарпа (Сікорського). Ось як про це писало «Воскресное чтение»: «Не можна заперечувати, що візитаційні поїздки викликали у церковній владі певні заперечення і навіть сумніви у їх доцільності... кожна візитаційна поїздка преосвященного перетворювалась ними [українськими угодовцями] на суцільний політичний мітинг за преосвященим, так би мовити в його оточенні, невідступно йшли представники певної політичної групи і майже скрізь де зупинявся преосвящений, досить часто безпосередньо після богослужіння і навіть у церковній огорожі, влаштовували мітинги, виголошували промови, - і все, так би мовити, в безпосередньому зв'язку з відвідинами архієрея, з релігійною урочистістю, під її, так би мовити, фірмою» [14, с. 465].

Зростання авторитету єпископа Полікарпа серед населення викликало занепокоєння і польської влади, котра розглядала діяльність владики під кутом протиставлення російському домінуванню у Православній церкві. Тому архієпископські візитації владики Полікарпа невдовзі почали обмежувати розпорядження повітового старости.

Однією зі сфер, де єпископ Полікарп намагався компенсувати обмеження в діяльності, стали церковно-громадські інституції. Особливе місце серед них посідало Товариство прихильників православної освіти і оборони традицій православної віри імені митрополита Петра Могили. Впродовж 1932 р. філії Товариства було створено в Рівному [22, арк. 1], Кременці [21, арк. 10-12], Володимирі [16, арк. 27], Сарнах [29, арк. 11]. Ним друкувався неперіодичний журнал «За соборність», де публікувались статті відомих українських церковно-громадських діячів Волині, а серед них і генерального секретаря Товариства професора Івана Власовського.

Водночас зі співпрацею із Товариством Петра Могили владику Полікарп активно займався справою перекладу богослужбових чинів. У 1932 р. у Варшаві при Українському науковому інституті створено Комісію перекладу Святого Письма та богослужбових книг. Комісія перекладу мала свої дві секції в Кременці та Луцьку [30, с. 363].

23 червня 1934 р. під час засідання Головної управи Товариства було озвучено рішення влади про передачу державного маєтку «Жидичин» в оренду товариству на п'ять років. Цей маєток призначався під резиденцію для єпископа Полікарпа (Сікорського) [10, арк. 4]. Пізніше, коли в цій резиденції владику проводив наради із духовенством, церковно-громадськими діячами, засідання Богословської секції Товариства Петра Могили та Луцької підкомісії пе-

рекладу богослужбової літератури, стала очевидною необхідність єпископського дому як осередку українського національно-церковного руху.

Ще одним підтвердженням ролі владики Полікарпа в українському національно-церковному русі стала його позиція під час Почаївської маніфестації 1933 р. [24, с. 99]. Полікарп (Сікорський) розглядався українцями як головна кандидатура на становище волинського єпархіального архієрея. Однак, офіційна Варшава прагнула усунути одну проблему, але не бажала набувати іншої і більш вагомій. Тому вони зупинилися на постаті Олексія (Громадського) [6, с. 31].

В умовах декларативної підтримки єпископ Полікарп зосередився на архієпископській та церковно-громадській роботі й участі у тих заходах, котрі сприяли розбудові українського православ'я краю, зміцненню національної ідентичності волинян. Зокрема, 10 березня 1935 р. у Луцькому кафедральному соборі Полікарп (Сікорський) відправив українською мовою панахиду по Тарасові Шевченкові [28, с. 4].

Важливим етапом у діяльності владики Полікарпа в 1930-х рр. стала його участь у роботі Волинського єпархіального зібрання духовенства і мирян. Перше із них проведено в січні 1935 р., а друге – у лютому 1936 р. Волинський церковний собор мав вирішити важливі для українського православ'я краю питання – підвищення рівня місії та духовно-просвітницької праці духовенства, забезпечення підготовки кандидатів в ієреї та церковнослужителі, викладання Закону Божого в школах, українізації внутрішньо-церковного діловодства, допомоги бідним духовного стану [25, с. 6–10], створення в Кременці на базі Волинської духовної семінарії Богословського ліцею [11, с. 57–58], видання україномовного офіціозу – журналу «Церква і нарід» [3, с. 52–53]. Крім цього своїм рішенням делегати санкціонували запровадження української мови в діловодстві єпархіального управління [4, с. 125–127].

Одним із напрямів церковно-громадської діяльності єпископа Полікарпа і надалі залишалася співпраця із Товариством Петра Могили, де він вважався неформальним лідером. З моменту створення Богословської секції при Товаристві Полікарп (Сікорський) зосередився на реалізації нею важливих духовно-просвітницьких завдань. Богословську секцію було засновано у лютому 1935 р. Ініціаторами її організації виступили о. П. Пашевський, о. О. Мільков, о. А. Огібовський та інші [7, арк. 71–72].

Управа секції розпочала активну роботу і вже під час засідання 4 березня 1935 р. розглянула і затвердила теми для друку листівок із тематикою проти безбожництва, сектанства та на церковно-історичні теми [17, арк. 3].

У липні – серпні 1935 р. владику Полікарп разом із членами Луцької підкомісії Комісії перекладу Святого Письма та богослужбових книг українською мовою переглянули і звірили тексти перекладів «Тайни святого хрещення», «Тайни святого миропомазання», «Тайни сповіді», «Чину похорону дити-

ни», «Чину вінчання другошлюбних» та інше. Через рік Луцька підкомісія в літній резиденції владики Полікарпа опрацювала переклади «Чину соборування хворого», «Чину освячення води», «Чину похорону священика», «Молебня перед початком шкільної науки». Вивірені переклади стали основою подальшого розмосковлення Церкви.

Однією із суттєвих перешкод на шляху повернення української мови до богослужбового вжитку була відсутність відповідних україномовних видань. Цю прогалину було вирішено заповнити під час засідання управи Богословської секції Товариства Петра Могили 8 жовтня під головуванням Полікарпа (Сікорського). Першим мав вийти друком Малий Богослужбник [18, арк. 8]. Під час засідання було ухвалено продовжити проведення бесід-проповідей у Луцькому кафедральному соборі. Необхідно зауважити, що видавничу діяльність секції була доволі успішною. Вже у другій половині жовтня розпочали друк українських молитовників. Одну з головних ролей у налагодженні видавничої справи секції відіграв Михайло Тележинський.

На початку 1936 р. управа секції вже розглядала можливість термінової підготовки і друку календаря на 1936-1937 рр. для учнів та катехізису. Їх підготовку доручено о. Олегові Мількову та о. Василеві Новоселецькому.

Особливий акцент Полікарп (Сікорський) як голова управи секції та її члени робили на духовному просвітництві української молоді. У лютому на засіданні управи вирішено видати до Пасхи Господньої популярну книжку – «Замість крашанки для української молоді». Книжка містила історію та значення Великодня, Вознесення та Трійці з відповідними тропарями та кондаками.

Інше питання, котре намагалась розв'язати Богословська секція, – переклад і друк українською мовою богослужбових книг. Це дозволило б поставити дерусифікацію відправ на фаховий рівень впровадження. Тому першими виданнями секції стали чини Требника: хрещення, вінчання та похорону. Свої видання секція розповсюджувала у парафіях та у співпраці з українськими громадськими й фінансово-господарськими інституціями. Так, відомо, що весною 1936 р. для книгарні ім. Шевченка у Луцьку було передано для продажу 50 екземплярів літургії св. Івана Золотоустого [19, арк. 11].

Восени 1936 р. Богословська секція підсумувала певний етап своєї роботи. Владика Полікарп під час засідання управи заявив, що на 2 жовтня було надруковано «Чин таїни святого хрещення і миропомазання» (дві тисячі примірників), молитовників (двадцять п'ять тисяч) та «Тайни шлюбу» (дві тисячі примірників). Тематика видань і їх кількість свідчать про очевидну стратегію секції – надати найбільш запитувані богослужбові книги українською мовою в кількості, яка дозволить дерусифікацію не лише у Волинсько-Кременецькій єпархії, але й в українських парафіях інших регіонів країни.

У поширенні україномовних видань, за словами владики Полікарпа, секція використовувала як єпархіальні структури, так і світські. Для духовенства книги продавалися через єпархіальний склад в Кременці, його відділ у Дублянах та благочинницький склад. Світським партнерами секції виступали книгарня Критюка, книгарня ім. Шевченка (Луцьк), книгарня в Ковелі та Горохові. Таким чином вдавалося досить ефективно поширювати видання секції серед духовенства та зацікавлених мирян.

Поява української богослужбової літератури була на часі і викликала попит. Про це свідчили прохання від українських православних громад Варшави, Перемишля, Каліша, Парижа, Музею боротьби у Празі, Бібліотеки НТШ у Львові, а також Українського наукового інституту у Варшаві.

Наступним кроком роботи Богословської секції на чолі із єпископом Полікарпом стала підготовка до друку та наступне видання партитур повної літургії, панахиди та творів українських та зарубіжних церковних композиторів [20, арк. 18]. Для здійснення цього амбітного проекту Богословська секція мала у своїх лавах такого професіонала музичної справи як Михайла Тележинського.

На початку 1938 р. Богословська секція Товариства Петра Могили під керівництвом єпископа Полікарпа нараховувала понад вісімдесят членів. Це були активні й свідомі українські душпастирі, а також світські особи. Результатом їх кількарічної праці стали підготовлені та видрукувані Чин сповіді, молебні, Літургія Івана Золотоустого, Октоїх, Акафісти. У планах було видання Часослова, Вечірні та Утрені. У березні 1939 р. Під тиском офіційної Варшави було оголошено про припинення діяльності Луцької підкомісії перекладу Святого Письма та богослужбових книг українською мовою, де головував єпископ Полікарп (Сікорський) [32, с. 15].

Необхідно також зауважити, що зміна акцентів внутрішньої політики після смерті диктатора Ю. Пілсудського негативно позначилась на усьому українському національно-церковному русі другої половини 30-х рр. Віхою в цьому процесі стало переведення воєводи Генріка Юзевського з Луцька. Новий керівник воєводства був прихильником жорсткої колонізації як в національному, так і церковному питаннях. У результаті наприкінці 1938 р. перестав виходити єпархіальний орган, україномовний двотижневик «Церква і нарід» [31, с. 963]. Українські священики потрапили під більш жорсткий нагляд поліції. У березні 1939 р. воєводське управління склало список нелояльних православних кліриків Волинської єпархії з 85 осіб. Це означало, що кожен із них у будь-який момент міг бути висланий польською владою в концентраційний табір «Берега Картузька». З початком Другої світової війни в таборі опинилась низка видатних українських священиків і церковно-громадських діячів [5].

Отже, впродовж 1930-х рр. єпископ Полікарп (Сікорський) утримував позиції лідера українсько-

го національно-церковного руху на Волині. Ця роль стала знаковою після рукоположення П. Сікорського в єпископи. Статус архієрея підніс українське православ'я краю на новий духовно-організаційний рівень. Лідерство владики Полікарпа набуло іншої якості після призначення волинським єпархіальним архієреєм Олексія (Громадського), котрий співпрацював із Українською парламентарною репрезентацією Волині щодо дерусифікації Православної церкви, реалізував курс співробітництва із воєводою Г. Юзевським та його командою. У цих умовах владики Полікарп зосередив зусилля на українізації парафій підвладного вікаріату, участі в роботі церковно-громадських інституцій. Особливо плідною стала співпраця із Товариством Петра Могили в Луцьку та керівництво Богословською секцією при Товаристві. Завдяки зусиллям Полікарпа (Сікорського) та членів секції до кінця 1930-х рр. перекладено українською мовою, підготовлено до друку і видано головні богослужбові чини, необхідні літургічні тексти, що якісно змінило процес українізації православних громад краю.

Важливою була чітка позиція щодо дерусифікації та демократизації церковного життя Волині Полікарпа (Сікорського) під час роботи Волинського єпархіального зібрання духовенства і мирян у 1935, 1936 рр., відзначенні ювілею Хрещення України-Руси.

Список використаних джерел

1. А. К., 1955, Блаженніший митрополит Полікарп (Сікорський). Літопис Волині, Ч. 5, С. 4–7.
2. Власовський І., 1975. Нарис історії Української православної церкви. У 4-х т., 5-ти кн. Нью Йорк – Баунд Брук: Українська православна церква в США, Т. 4., кн. 2, 416 с.
3. Волинське єпархіальне зібрання. Ухвали єпархіального зібрання на пленумі 30 січня 1935 р. на підставі протоколу Місійно-освітньої комісії, 1935. Церква і нарід, Ч. 2, 1 квітня, С. 52–55.
4. Волинське єпархіальне зібрання, 1936. Церква і нарід, Ч. 4, 15 квітня, С. 125–127.
5. Гаюк С., прот., 1955. Від церковного престолу до Берези за дрого. Вінніпег: Ін-т дослідів Волині, 48 с.
6. За соборність. 1933. Ч. 7, С. 31.
7. Заява протопресвітера Павла Пашевського, протоієрея Олега Мількова, протоієрея А. Огибовського та інших, 9 листопада 1934 р. Державний архів Волинської області. Ф.63, оп.1, спр.2, арк.71–72.
8. Власовський І. Луцька єпископська кафедра. За Соборність. Ч.3, С. 3–6.
9. К.М. 1933. Напередодні реформи (Православна церква в Польщі в 1932 р.). Українська нива, Ч. 1–2 (362–363), 7 січня.
10. Лист голови управи Товариства імені Петра Могили міністру віросповідань та освіти, 13 лютого 1934 р. ДАВО. Ф.63, оп.1, спр.1, арк.4.
11. Меморіал до пана Міністра ісповідань і народньої освіти в спарві заснування Православного богословського ліцею в м. Крем'янці. 1935. Церква і нарід, Ч. 2, 1 квітня, С. 57–58.

12. Об'їзд парафій Горохівського повіту Владикою Полікарпом. 1935. Церква і нарід, Ч. 13, С. 399–404.

13. Об'їзд парафій Горохівського повіту Владикою Полікарпом (Продовження). 1935. Церква і нарід, Ч. 14, С. 429–434.

14. Об'їзд парафій Горохівського повіту Владикою Полікарпом. 1935. Церква і нарід, Ч. 15. С. 463–469.

15. Полікарп Єпископ Луцький. 1932. За Соборність, Ч. 3, С. 6–12.

16. Протокол засідання президії управи Товариства імені Петра Могили, 6 березня 1932 р. ДАВО. Ф.63, оп.1, спр.2, арк. 27.

17. Протокол засідання управи Богословської секції, 4 березня 1935 р. ДАВО. Ф.63, оп.1, спр.2, арк.3.

18. Протокол засідання управи Богословської секції, 8 жовтня 1935 р. ДАВО. Ф.63, оп.1, спр.2, арк.8.

19. Протокол засідання управи Богословської секції, 1 квітня 1936 р. ДАВО. Ф.63, оп.1, спр. 16, арк. 11.

20. Протокол засідання управи Богословської секції, 30 вересня 1937 р. ДАВО. Ф.60, оп.1, спр.16, арк. 18.

21. Протокол Організаційних зборів філії Товариства імені Петра Могили в Крем'янці, 17 квітня 1932 р. ДАВО. Ф.63, оп.1, спр.8, арк. 10–12.

22. Протокол Організаційних зборів філії Товариства імені Петра Могили в Рівному, 28 лютого 1932 р. ДАВО. Ф.63, оп.1, спр.7, арк. 1.

23. Раневский С. 1948. Украинская автокефальная церков. Джорданвилль: Типография преподобного Иова Почаевского в Св.Троицком монастыре, 22 с.

24. Сивіцький М. 1985. Біля джерел почаївських подій. Укр. православний календар на 1985 рік. С.-Баунд-Брук: Вид. УПЦ в США, С. 99.

25. Слово архієпископа Волинського і Крем'янецького Олексія (Громадського). 1935. Церква і нарід, Ч. 1, 15 березня, С. 6–10.

26. Стоколос Н. 2003. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). Рівне: Ліста, 480 с.

27. У двадцять роковини архипастирства митрополита Полікарпа. 1952. Українське православне слово, Ч. 4, квітень, С. 16.

28. Українська нива. 1935, Ч. 11(455), 19 березня, С. 4.

29. Фінансовий звіт Товариства імені Петра Могили, січень 1933 р. ДАВО. Ф.63, оп.1, спр. 1, арк. 11.

30. Церква і нарід. 1935, Ч. 12, 1 вересня, С. 363.

31. Церква і нарід. 1938, Ч. 23, 1 грудня, С. 963.

32. Шлях. 1939, Ч. 4(24), С. 15.

33. Heyer F. 1953. Die Orthodoxe kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. Köln-Braunsfeld: Verlagsgesellschaft Rudolf Muller, 271 s.

References

1. А. К., 1955, Blazhennishyi mytropolyt Polikarp (Sikorskyi). Litopys Volyni, Ch. 5, S. 4–7.
2. Vlasovsky I., 1975. Narys istorii Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy. U 4-kh t., 5-ty kn. Niu York – Baund Bruk: Ukrainska pravoslavna tserkva v SSHA, T.

4., kn. 2, 416 s.

3. Volynske yeparkhialne zibrannia. Ukhvaly yeparkhialnoho zibrannia na plenumi 30 sichnia 1935 r. na pidstavi protokolu Misiino-osvitnoi komisii, 1935. Tserkva i narid, Ch. 2, 1 kvitnia, S. 52–55.

4. Volynske yeparkhialne zibrannia, 1936. Tserkva i narid, Ch. 4, 15 kvitnia, S. 125–127.

5. Haiuk S., prot., 1955. Vid tserkovnoho prestola do Berezy za droty. Vinnipeh: In-t doslidiv Volyni, 48 s.

6. Za sobornist. 1933. Ch. 7, S. 31.

7. Zaiava protopresvitera Pavla Pashchevskoho, protoiieraia Oleha Milkova, protoiieraia A. Ohybovskoho ta inshykh, 9 lystopada 1934 r. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti. F.63, op.1, spr.2, ark.71–72.

8. Vlasovskiy I. Lutska yepyskopska kafedra. Za Sobornist. Ch.3, S. 3–6.

9. K.M. 1933. Naperedodni reformy (Pravoslavna tserkva v Polshchi v 1932 r.). Ukrainska nyva, Ch. 1–2 (362–363), 7 sichnia.

10. Lyst holovy upravly Tovarystva imeni Petra Mohyly ministru virospovidan ta osvity, 13 liutoho 1934 r. DAVO. F.63, op.1, spr.1, ark.4.

11. Memorial do pana Ministra ispovidan i narodnoi osvity v sparvi zasnovannia Pravoslavnoho bohoslovskoho litseiu v m. Kremiantsi. 1935. Tserkva i narid, Ch. 2, 1 kvitnia, S. 57–58.

12. Obizd parafii Horokhivskoho povitu Vladykoiu Polikarpom. 1935. Tserkva i narid, Ch. 13, S. 399–404.

13. Obizd parafii Horokhivskoho povitu Vladykoiu Polikarpom (Prodovzhennia). 1935. Tserkva i narid, Ch. 14, S. 429–434.

14. Obizd parafii Horokhivskoho povitu Vladykoiu Polikarpom. 1935. Tserkva i narid, Ch. 15. S. 463–469.

15. Polikarp Yepyskop Lutskiy. 1932. Za Sobornist, Ch. 3, S. 6–12.

16. Protokol zasidannia prezydii upravly Tovarystva imeni Petra Mohyly, 6 bereznia 1932 r. DAVO. F.63, op.1, spr.2, ark. 27.

17. Protokol zasidannia upravly Bohoslovskoi sektsii, 4 bereznia 1935 r. DAVO. F.63, op.1, spr.2, ark.3.

18. Protokol zasidannia upravly Bohoslovskoi sektsii, 8 zhovtnia 1935 r. DAVO. F.63, op.1, spr.2, ark.8.

19. Protokol zasidannia upravly Bohoslovskoi sektsii, 1 kvitnia 1936 r. DAVO. F.63, op.1, spr. 16, ark. 11.

20. Protokol zasidannia upravly Bohoslovskoi sektsii, 30 veresnia 1937 r. DAVO. F.60, op.1, spr.16, ark. 18.

21. Protokol Orhanizatsiinykh zboriv filii Tovarystva imeni Petra Mohyly v Kremiantsi, 17 kvitnia 1932 r. DAVO. F.63, op.1, spr.8, ark. 10–12.

22. Protokol Orhanizatsiinykh zboriv filii Tovarystva imeni Petra Mohyly v Rivnomu, 28 liutoho 1932 r. DAVO. F.63, op.1, spr.7, ark. 1.

23. Ranevskiy S. 1948. Ukraynskaia avtokefalnaia tserkov. Dzhordanyl: Typohrafiya prepodobnoho Yova Pochaevskoho v Sv.Troytskom monastyre, 22 s.

24. Syvitskiy M. 1985. Bilia dzherel pochaivskykh podii. Ukr. pravoslavnyi kalendar na 1985 rik. S.-Baund-Bruk: Vyd. UPTs v SSHA, S. 99.

25. Slovo arkhiepyskopa Volynskho i Kremianetskoho

Oleksiiia (Hromadskoho). 1935. Tserkva i narid, Ch. 1, 15 bereznia, S. 6–10.

26. Stokolos N. 2003. Konfesiino-etnichni transformatsii v Ukraini (XIX – persha polovyna XX st.). Rivne: Lista, 480 s.

27. U dvadtsiati rokovyny arkhypastyrstva mytropolyta Polikarpa. 1952. Ukrainske pravoslavne slovo, Ch. 4, kviten, S. 16.

28. Ukrainska nyva. 1935, Ch. 11(455), 19 bereznia, S. 4.

29. Finansovyi zvit Tovarystva imeni Petra Mohyly, sichen 1933 r. DAVO. F.63, op.1, spr. 1, ark. 11.

30. Tserkva i narid. 1935, Ch. 12, 1 veresnia, S. 363.

31. Tserkva i narid. 1938, Ch. 23, 1 hrudnia, S. 963.

32. Shliakh. 1939, Ch. 4(24), S. 15.

33. Heyer F. 1953. Die Orthodoxe kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. Köln-Braunsfeld: Verlagsgesellschaft Rudolf Muller, 271 s.

**УКРАЇНА – НАТО: ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ
ВЗАЄМОВІДНОСИН****UKRAINE – NATO: HISTORY AND
PROSPECTS OF RELATIONSHIPS****Соловей А.О.,**

кандидат історичних наук, доцент,
Одеська національна академія харчових техно-
логій
(Україна, Одеса),
e-mail: solovanatoliy@gmail.com

Ботіка Т.С.,

кандидат історичних наук, старший викладач,
Одеська національна академія харчових техно-
логій
(Україна, Одеса),
e-mail: btatiana654@gmail.com

Solovey A.O.,

PhD, assistant professor, Odessa National
Academy
of Food Technologies (Ukraine, Odessa),
e-mail: solovanatoliy@gmail.com

Botika T.S.,

PhD, senior lecturer, Odessa National Academy
of Food Technologies (Ukraine, Odessa)
e-mail: btatiana654@gmail.com

В статті розглянуті історичні реалії та геополітичні процеси, які мають вплив на ефективну євроатлантичну інтеграцію України. Проаналізовано питання взаємовідносин України з НАТО у контексті трансформаційних чинників. Досліджені аспекти, які можуть стати ключовими та перспективними для подальшого суверенного розвитку України у XXI ст.

Ключові слова: Україна, НАТО, геополітика, міжнародні відносини, глобалізація, суверенітет.

The historical realities and geopolitical processes are depicted in the article which have an influence on an effective Euro-Atlantic integration of Ukraine. The questions of the relationships of Ukraine with NATO in the context of transformational factors are analyzed. The aspects which can be important and perspective for the sovereign development of Ukraine in the XXI century are investigated.

Keywords: Ukraine, NATO, geopolitics, international relations, globalization, sovereignty.

Кінець XX – початок XXI ст. став переломним етапом у міжнародних відносинах, який надовго визначив політичні, соціально-економічні та культурні пріоритети не лише країн Європи, а й усього світу в цілому. Сучасний світ не стоїть на місці. Він характеризується динамічною трансформацією багатьох аспектів міждержавних взаємовідносин. Кардиналь-

ні зміни, а також зрушення в розміщенні світових міжрегіональних центрів політичного впливу, наростання глобальних і локальних суперечностей в економічній та етнокультурній сферах активно впливають на формування нових геополітичних парадигм [4, с. 3].

Саме рубіж XX – XXI ст. ознаменувався суттєвими зрушеннями. Досить активно заявили про своє самовизначення країни Центрально-Східної Європи, возз'єдналася Німеччина, розвалився військово-політичний союз країн Варшавського договору, а згодом і СРСР, закінчилася «холодна війна», світ перестав бути двополюсним. На тлі цих кардинальних змін на політичній карті відновилася незалежна держава Україна з-поміж інших країн пострадянського та постсоціалістичного простору. І нині у зв'язку з цим постає чимало гострих і складних запитань [7, с. 5]. Крім того, варто звернути увагу й на те, що за цих умов у громадській свідомості та світосприйнятті відбувається еволюція поглядів, переосмислення моральних і соціальних орієнтирів. Головним принципом таких перетворень можна назвати відхід від конфронтаційних підходів старого політичного мислення.

Географічно суверенна Україна розташована у центрі Європи – на перетині політичних, економічних і навіть екологічних інтересів своїх близьких та далеких сусідів. Можна з упевненістю стверджувати, що константою буття України є її розташування на перехресті між Сходом і Заходом, Північчю та Півднем. Україна з давніх-давен ставала об'єктом нападів войовничих племен і народів, неодноразово рятуючи від руйнувань не лише Центральну, але й Західну Європу [3, с. 298]. Вона знаходиться у стратегічно важливому регіоні з точки зору формування сучасної архітектури європейської безпеки. Тому сьогодні Україна має віднайти свій шлях і своє потенційне належне місце у геополітичній системі сучасного світу, а також стати свого роду ланцюжком між Сходом і Заходом континенту [5]. Отже, її перспективний розвиток можливий тільки за умов встановлення добросусідських відносин з європейською сім'єю народів. Обрання Україною шляху інтеграції до Європи ґрунтується на затвердженні в своєму державному розвитку загальнолюдських цінностей, принципів демократії, ринкових відносин, світових культурних надбань, що забезпечує активну та ефективну діяльність в європейських і загальносвітових альянсах як рівноправного стратегічного партнера.

Важливим напрямом зовнішньої політики України є євроатлантична інтеграція. Її необхідність обумовлена прагненням забезпечити надійний захист територіальної цілісності та суверенітету, недоторканість кордонів. Найпотужнішим військово-політичним союзом у світі та Європі є НАТО. НАТО – це міжурядова організація, політико-безпековий союз, об'єднаний спільною системою цінностей, до яких належать демократія, свобода, верховенство права, вирішення спірних питань мирним шляхом і рин-

кова економіка. НАТО вважається найкраще організованою та дієвою міжнародною організацією у сфері оборони, безпеки та політики. Ідеологія Організації Північноатлантичного договору викладена у Договорі, укладеному у Вашингтоні 4 квітня 1949 р. десятьма європейськими та двома північноамериканськими незалежними країнами, які взяли на себе зобов'язання щодо забезпечення взаємної оборони.

Сьогодні НАТО – ледь не єдина структура, яка довела свою дієздатність, і тому є надзвичайно привабливою для тих держав, які залишилися поза надійною системою безпеки. Не залишається осторонь таких процесів й Україна, відносини якої з Організацією Північноатлантичного договору почали розвиватися невдовзі після здобуття незалежності.

Аналізу взаємовідносин України – НАТО присвячено чимало досліджень і публікацій як відомих українських науковців, так і провідних військово-політичних діячів. На думку дослідників М. та С. Василенко, Україна не може бути байдужою до загальноєвропейських процесів. Вона має брати в них активну участь, в міру своїх сил прагнути здійснювати задумане, будувати спільний європейський дім. Шлях України до Європи буде складним і тривалим, але іншого шляху для того, щоб стати цивілізованою державою, у неї немає. Крім того, автори роблять висновки, що ідея європейського вибору України має досить активну підтримку не тільки серед різних політичних сил суспільства, але й серед широких верств населення [2, с. 118].

Звертаючись до історії, варто відзначити, блок НАТО був створений у середині минулого століття, у період протистояння двох політичних світових систем, очолюваних з одного боку Радянським Союзом, з іншого – Сполученими Штатами Америки, що відповідало складним реаліям того часу. Приводом щодо створення блоку був розмах «холодної війни». Західноєвропейські держави відчували себе невпевненими щодо індивідуального захисту від Радянського Союзу, а членство в НАТО передбачало створення системи колективної безпеки та взаємний захист від агресії. Цією організацією також розроблялися заходи щодо поглиблення політичних, економічних і соціальних зв'язків між членами блоку. Численність альянсу постійно мала тенденцію до збільшення.

Розпад Організації Варшавського договору та проголошення Україною незалежності поставили важливе завдання – гарантувати національну безпеку нашої держави. Займаючи важливе місце на Європейському континенті, цілком природно, що ще в Декларації про державний суверенітет у 1990 р. Україна заявила про наміри взяти участь в європейських структурах у контексті сприяння і зміцнення миру та безпеки.

Розбудову відносин Україна – НАТО було започатковано одразу після здобуття Україною незалежності. У книзі В. Литвина «Україна: хроніка поступу (1991 – 2000)», автор звертає увагу на те, що вже 3

грудня 1991 р., одразу після проведення референдуму, який підтвердив Акт проголошення незалежності України, у Брюсселі розпочала роботу спеціальна нарада країн-членів НАТО, присвячена подіям в Україні [8, с. 32].

Офіційні відносини між НАТО та Україною розпочалися у 1991 р., коли Україна приєдналася до Ради північноатлантичної співпраці (яка пізніше була замінена на Раду євроатлантичного партнерства), отримавши незалежність після розпаду Радянського Союзу. У січні 1992 р. представник України вперше взяв участь у Робочій групі високого рівня Ради північноатлантичного співробітництва. У лютому 1992 р. відбувся перший візит Генерального секретаря НАТО до Києва, в ході якого Україна була запрошена до участі в Раді північноатлантичного співробітництва. З того часу відомі активні контакти України з НАТО. У 1994 р. Україна стала першою країною-членом Співдружності Незалежних Держав (СНД). Протягом 90-х рр. ХХ ст. вона також продемонструвала своє прагнення брати участь у забезпеченні євроатлантичної безпеки. 9 липня 1997 р. у Мадриді український президент, а також голови держав та урядів НАТО підписали Хартію про Особливе партнерство між НАТО та Україною. Вона стала офіційною основою для відносин між НАТО та Україною. Згодом визначилися певні тенденції діалогу та практичної співпраці з широкого кола питань. У 1995 р. Україна підписала з керівництвом НАТО індивідуальну «Програму заради миру», згідно з якою почали проводитися спільні військові навчання, моделювалися миротворчі акції [9, с. 138].

Можна констатувати, що питання членства України в НАТО у сучасних умовах є досить багатовимірним, оскільки включає геополітичну та геостратегічну, історичну та політичну, економічну, військову, правоохоронну та інші складові, а також потребує формування відповідної позиції систем влади на всіх її рівнях.

Взаємини України та НАТО упродовж усього періоду існування незалежної держави України були неоднозначними й у різні періоди то динамічно розвивались, то перебували буквально в занепаді [6]. Поглиблення співпраці з НАТО є невід'ємним елементом європейської інтеграції України. Неможливо розвивати євроінтеграційний процес, не посилюючи партнерство з НАТО, яка залишається головною інституцією європейської безпеки.

Зважаючи на стратегічну позицію України як моста між Східною і Західною Європою, відносини між НАТО та Україною мають провідне значення для розбудови миру та стабільності в євроатлантичному регіоні. Враховуючи той факт, що НАТО об'єднує технологічно розвинені держави, важливе значення мають також завдання щодо надання сталого характеру співпраці в таких сферах, як, зокрема, в науковій, економічній, а також боротьби з надзвичайними ситуаціями та ліквідації наслідків стихійних лих і катастроф.

Проте, незнання проблеми часто породжує хибне уявлення щодо природи НАТО, створює певні суспільні стереотипи про діяльність цієї організації. Результати соціологічних досліджень виявили такі характерні для України міфи про НАТО: НАТО – агресивний імперіалістичний блок, НАТО може втягнути Україну у військові дії, вступ до НАТО потребуватиме значних додаткових коштів, тощо. Ймовірно, це частково пов'язано з тим, що протягом тривалого часу під час протистояння соціалістичного табору країнам західної демократії радянська система приховувала правдиву інформацію щодо ідеології НАТО, а також нав'язувала думку про ворожість Північноатлантичного Альянсу.

Сучасний український дослідник О. Алексєєв стверджує, що, незважаючи на постійні політичні махінації і спекуляції, пов'язані із темою Північноатлантичного Альянсу в нашій державі, вступ України до найважливішої організації у світі, що займається питаннями безпеки, є досить туманною перспективою. Значна частина джерела влади у нашій країні – народ, не підтримує ідею вступу до НАТО переважно через існування стійких стереотипів щодо уявлення цієї організації, як потенційно агресивного військового блоку, що тільки використовує Україну у своїх корисних цілях. Звісно ж таке негативне ставлення до організації вміло підживлюється деякими політичними силами, які незацікавлені у активізації євроатлантичної інтеграції України лише по причині власних вузькопартійних інтересів [1, с. 63 – 73].

У ХХІ ст. перед НАТО постав цілий комплекс стратегічних цілей та завдань, які докорінно відрізняються від колишніх, зокрема подолання наслідків поділу Європи за часів «холодної війни», зміцнення демократії в країнах Центральної та Східної Європи.

Таким чином, Україна, досягнувши свого нинішнього суверенного статусу, має знайти власне місце, свою стратегію розвитку у зовсім іншій, ніж в попередній період, площині геополітичних координат. Історичний досвід, реалії життя та приклади провідних країн світу свідчать, що тільки така історична структура, як самостійна демократична держава, яка буде свої відносини з іншими країнами на рівноправних, партнерських, цивілізованих принципах, може забезпечити своєму народові гідне життя, економічне, соціальне та культурне процвітання, а також сприяти її участі у загальносвітових інтеграційних процесах.

Список використаних джерел

1. Алексєєв А. Новое измерение Североатлантического Союза / А. Алексєєв // *Международная жизнь*. – 1992. – №1. – С. 63 – 73
2. Василенко М.Д., Василенко С.Д. Україна: міжнародні зв'язки: навчальний посібник / М.Д. Василенко, С.Д. Василенко. – Одеса: Юридична література, 2004. – 168 с.
3. Гольцов А.Г. Геополітика та політична географія / А.Г. Гольцов. – К.: Центр учбової літератури,

2012. – 416 с.

4. Дністрянський М.С. Геополітика / М.С. Дністрянський. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 436 с.

5. Зленко А.М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін / А.М. Зленко. – Харків: Фоліо, 2003. – 559 с.

6. Каляєв А.О. Членство України в НАТО як геополітичний імператив у контексті національної та регіональної безпеки / А.О. Каляєв // *Демократичне врядування*. – 2014. – Вип. 14. [online] Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2014_14_4.

7. Кудряченко А.І. Геополітика / А.І. Кудряченко, Ф.М. Рудич, В.О. Храмов. – К.: МАУП, 2004. – 296 с.

8. Литвин В.М. Україна: хроніка поступу (1991 – 2000) / Відп. ред. В. Смолій. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2000. – 516 с.

9. Мадіссон В.В., Шахов В.А. Сучасна Українська геополітика: навчальний посібник / В.В. Мадіссон, В.А. Шахов. – К.: Либідь, 2003. – 176 с.

References

1. Alekseev A. Novoe yzmerenye Severoatlanticheskogo Soiuza / A. Alekseev // *Mezhdunarodnaia zhyzn*. – 1992. – №1. – S. 63 – 73

2. Vasylenko M.D., Vasylenko S.D. Ukraina: mizhnarodni zviazky: navchalnyi posibnyk / M.D. Vasylenko, S.D. Vasylenko. – Odesa: Yurydychna literatura, 2004. – 168 s.

3. Holtsov A.H. Neopolityka ta politychna heohrafiia / A.H. Holtsov. – K.: Tsentр uchbovoi literatury, 2012. – 416 s.

4. Dnistrianskyi M.S. Neopolityka / M.S. Dnistrianskyi. – Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2011. – 436 s.

5. Zlenko A.M. Dyplomatia i polityka. Ukraina v protsesi dynamichnykh heopolitychnykh zmin / A.M. Zlenko. – Kharkiv: Folio, 2003. – 559 s.

6. Kaliaiev A.O. Chlenstvo Ukrainy v NATO yak heopolitychnyi imperativ u konteksti natsionalnoi ta rehionalnoi bezpeky / A.O. Kaliaiev // *Demokratychnе vriaduvannia*. – 2014. – Vyp. 14. [online] Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2014_14_4.

7. Kudriachenko A.I. Neopolityka / A.I. Kudriachenko, F.M. Rudych, V.O. Khramov. – K.: MAUP, 2004. – 296 s.

8. Lytvyn V.M. Ukraina: khronika postupu (1991 – 2000) / Vidp. red. V. Smolii. – K.: Vydavnychyi dim «Alternatyvy», 2000. – 516 s.

9. Madisson V.V., Shakhov V.A. Suchasna Ukrainaska heopolityka: navchalnyi posibnyk / V.V. Madisson, V.A. Shakhov. – K.: Lybid, 2003. – 176 s.

**СЕЛЯНСТВО УМАНЬСЬКОГО ПОВІТУ XIX
– ПОЧАТКУ XX СТ.: ІМПЕРСЬКИЙ ПЕРІОД
ДОСЛІДЖЕННЯ**

**THE PEASANTS OF UMAN DISTRICT IN THE
19TH – EARLY 20TH CENTURIES: THE EMPIRE
RESEARCH PERIOD**

Тацієнко Н. Л.,
викладач кафедри історії України
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини (Умань, Україна),
e-mail: tatsiyenko_natalia@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7872-9008>

Tatsiyenko N. L.,
Lecturer of History of Ukraine Chair,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical
University
(Uman, Ukraine),

e-mail: tatsiyenko_natalia@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7872-9008>

У статті систематизовані основні здобутки історіографії імперського періоду та джерел історії селянства Київської губернії, зокрема Уманського повіту XIX – початку XX ст. З'ясовано, що для імперського періоду дослідження характерним було висвітлення проблем територіально-адміністративного, соціально-економічного, культурного розвитку земель регіону та видання ґрунтовних статистичних розвідок з найпродуктивніших галузей господарства імперії. До основних опублікованих джерел відносяться: Повне зібрання законів Російської імперії, довідкові видання Київського губернського статистичного комітету, матеріали Першого всеросійського перепису населення 1897 р. та періодичні видання.

Ключові слова: селянство, історіографія, джерела, Уманський повіт, Київська губернія.

The article presents the systematized historiography of the Empire period and sources of peasant history in Kyiv province, in particular; Uman district of the 19th - early 20th centuries. It has been found that the imperial period of the study was characterized by the coverage of problems in territorial, administrative, social, economic and cultural development of regional lands, and the publication of thorough statistical surveys on the most productive sectors in the Empire economy. The main published sources include: the Complete Collection of Laws of the Russian Empire, reference publications of Kyiv Provincial Statistical Committee, materials of the First All-Russian Population Census of 1897 and the periodical publications.

Keywords: the peasants, historiography, sources, Uman district, Kyiv province.

Актуалізація продовольчої, екологічної, аграрної, демографічної проблематики ставить в сучасних умовах завдання вивчення соціально-економічних параметрів минулих епох. А особливо коли йдеться про найчисельнішу частину населення українських земель – селянство. І якщо історико-економічна література, демографічні дослідження селянського

укладу на загально-суспільному рівні представлені великою кількістю ґрунтовних публікацій, то регіональний зріз цих проблем залишається ще мало-дослідженим. А саме локальні дослідження дають можливість вирізнити регіональні особливості, як, врешті, і підтвердити загальні тенденції. Регіональні аспекти української історії є найменш вивченими, тому науковий інтерес до них є цілком закономірним.

Одним із перших серед вітчизняних дослідників до історії Правобережжя звернувся М. Максимович [1; 2], який на основі фольклорного матеріалу, широкої джерельної бази зробив значний внесок для майбутнього вивчення краю. Важливе місце в українській історіографії останньої третини XIX ст., зокрема, в аспекті з'ясування розвитку регіону в досліджуваній період, займають праці В. Антоновича [3; 4], який створив підґрунтя для сучасної історичної науки. Дослідник проаналізував міжконфесійні відносини, економічне та правове становище селян, дійшовши висновку, що після інкорпорації до складу Російської імперії, мешканці сіл потерпали від процесів соціального розшарування та опинилися під подвійним економічним тиском.

Для імперського періоду характерним було висвітлення проблем територіально-адміністративного, соціально-економічного, етнографічного розвитку Правобережної України, зокрема й Уманського повіту як складової Київської губернії. Серед дослідників XIX ст. були вихідці з різних станів, на світогляд яких могли впливати оточення, освіта, службове становище, науковий інтерес тощо. Глибокий аналіз кризи феодално-кріпосницьких відносин міститься в працях видатного економіста та теоретика статистичної науки першої половини XIX ст. Д. Журавського [5], який працював у канцелярії київського губернатора І. Фундуклея чиновником з особливих доручень і одночасно виконував обов'язки вченого секретаря комісії з опису губерній Київського навчального округу при Київському університеті. Д. Журавський висвітлював стан і перспективи розвитку основних галузей економіки Київської губернії, виокремлюючи серед головних причин повільного рівня розвитку промисловості нерозвинутість внутрішнього ринку та зумовлену кріпосним ладом бідність українського народу. У фундаментальній праці «Статистическое описание Киевской губернии», виданій київським губернатором І. Фундуклеєм [6], висвітлювалося географічне розташування та природні умови, що сприяли розвитку сільського господарства регіону. Автор узагальнив показники чисельності селянства та його соціальну структуру, форми земельної власності, кількість селянської землі тощо. Також зроблений приблизний підрахунок поголів'я худоби по повітах Київської губернії, завдяки чому зримо простежується переважача роль вівчарства в Уманському повіті та й губернії загалом, а також в таблицях систематизовано залежність поголів'я худоби від кількості сінокісних земель в господарствах селян і т.д.

Багатий етнографічний матеріал з відомостями про традиції, житло, одяг, пам'ятки й старожитності селянського населення Київської губернії, ілюстрованими численними малюнками та доповненими народними переказами, прислів'ями та піснями, складений етнографом французького походження, старшим лікарем Київських державних маєтностей, надвірним радником Де ля Флізом [7; 8; 9; 10]. Автором відображені певні етнографічні відмінності на рівні повітів та й навіть сільських громад.

А. Тройницький [11], аналізуючи зібрані центральним статистичним комітетом для 10-ї ревізії населення дані, узагальнив динаміку чисельності кріпосного селянства європейської частини Російської імперії та Сибіру. Автором представлені відомості, що увиразнюють наявність великого поміщицького землеволодіння на Правобережжі, зокрема в Київській губернії у другій половині XIX ст.

Географічне розташування населених пунктів Київської губернії із зазначенням історії сіл та містечок, чисельності населення, земельної власності тощо з'ясував Л. Похилевич [12; 13]. Автор перераховував населені пункти, причислені до Уманського округу військових поселень, переданих в державу у 1834 р., зазначаючи чисельність в них як чоловічого так і жіночого населення, що є цінним для дослідження динаміки чисельності селянства у зазначений час, адже переважна більшість опрацьованих матеріалів стосувалися лише ревізького чоловічого населення. М. Столпянський [14], приділяючи увагу території та географічному розташуванню губерній, шляхам сполучення, кліматичним показникам, подавав коротку інформацію по кожному з повітів досліджуваних територій, в тому й числі Уманському, описуючи основні заняття населення, його чисельність та соціальний склад. При вивченні соціально-економічного становища селянства Київської губернії важливими є дослідження Д. Воейкова і В. Загоскіна [15; 16]. Авторами здійснено огляд основних селянських занять, наведені статистичні відомості про обсяги сільськогосподарського виробництва з характеристикою умов праці, рутинної технології та застарілих знарядь праці сільських трударів. Порівнюючи урожайність ґрунтів губернії, автори дійшли висновку, що найбільш родючими були землі Уманського та Сквирського повітів Київської губернії.

Серед вчених XIX ст. популярним було видання ґрунтовних статистичних розвідок з найпродуктивніших галузей економічного життя Російської імперії. Зокрема, П. Чубинський як член Російського географічного товариства очолював наукову експедицію в Південно-Західному краї і протягом двох років досліджував й Київську губернію в тому числі. Результатом дослідницької праці стало видання сімох томів (у 9-ти книгах) «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край» [17], що відзначені золотими медалями Російського географічного товариства, Міжнародного географічного конгресу в Парижі та Уваровською премією

Петербурзької Академії наук. Автором проведено масштабну роботу щодо вивчення ментальності місцевого населення, його чисельності, походження, побуту, звичаїв та традицій тощо. П. Чубинський звертав увагу на процес наділення селян землею, діяльність волосних судів та органів селянського управління. Також дослідником узагальнено офіційні дані стосовно становища цукрової промисловості за 1871-1872 рр., де містилися відомості із звітів адміністрацій по кожному окремому заводу [18].

У праці В. Мозгового [19] узагальнено статистичні дані про кількість землі у поміщицьких та селянських господарствах, вартість оренди земельних наділів, зокрема наголошувалося, що орендаторами в Київській губернії виступали, переважно, не селяни чи сільські громади, а здебільшого представники з інших соціальних верств – польські дворяни, шляхтичі, євреї. Ще однією особливістю землеволодіння автор називав те, що кількість поміщицької землі в Київській губернії переважала над селянською.

Про селянські виступи, форми та методи боротьби в Київській губернії, в тому числі і в Уманському повіті, згадувалося і в дослідженнях, присвячених селянству Російської імперії загалом, зокрема у праці В. Семевського [20]. М. Ясинським [21] на основі архівних матеріалів проаналізовано події 1855 р. на Київщині, конкретними прикладами показано розгортання селянського руху, його придушення та винесення покарань. В дорадянській історіографії селянських рухів у Київській губернії можна виділити працю І. Іконникова [22], який на основі широкої джерельної бази показав піднесення селянського руху в 1826-1827 рр., в тому числі і на Уманщині.

Видання «Весь Юго-Западный край» [23] вміщує загальний огляд губерній, статистичні нариси про промисловість, торгівлю, ринки збуту, шляхи сполучення, кооперацію, що детально характеризувало економічне життя Правобережної України на початку XX ст. У праці Л. Личкова [24] аналізуються результати перепису 1897 р.: чисельність населення з поділом на міське та сільське, поділ за віковим показником, віросповіданням, сімейним станом, грамотністю і т.д.

Одними з перших дослідників, що спробували узагальнити зміни, які відбувалися в селянському середовищі внаслідок реформ 60-70-х рр. XIX ст. були Ф. Воропонов, А. Лосицький, В. Голубев [25, 26, 27]. Ринок та ціни на сільськогосподарську продукцію, участь в торгівлі поміщицьких та селянських господарств аналізуються у збірнику «Хлебная торговля в Киевской губернии» за редакцією І. Черниша [28]. Проблема забезпеченості та життєдіяльності селянських господарств Правобережної України висвітлюється у праці М. Реви [29].

Важливим для вивчення динаміки чисельності селянства Уманського повіту є з'ясування масштабів переселенського руху на початку XX ст. А. Кауфман, [30] аналізуючи процес освоєння нових земель, наголошував на особливостях переселенської політики

Російської імперії до і після реформи 1861 р. Увагу автора привертала реалізація закону 6 червня 1904 р. «О добровольном переселении сельских обывателей и мещан-землевладельцев». У праці детально розглядаються причини переселенського руху та його вплив на селянське землеволодіння та господарство. Характеризуються умови життя переселенців, їх взаємовідносини з місцевим населенням, вказується на таке явище як бродяжництво та повернення переселенців. І. Ямзін, характеризуючи причини міграційних процесів, визначав їх економічний характер «в несоответствии доходности крестьянских земель потребностям земледельческого хозяйства и затруднительности добывать себе заработок на стороне», розглядаючи малоземелля як невідповідність площі селянського господарства робочим рукам, що при низькому рівні сільськогосподарської техніки та економічної кон'юнктури переходить у кризу «особое состояние культуры» [31]. У праці П. Новосолова [32] відображені розміри переселенського руху з другої половини XIX ст. до першої половини 1913 р. Автором визначені населені пункти з найменшими та найбільшими виходами, основні ареали освоєння нових територій, середній склад сімей переселенців т. д.

Для з'ясування правового статусу селян після 19 лютого 1861 р. та узагальнення змін, що відбулися в їх становищі найбільше затребуваним серед опублікованих джерел було Повне зібрання законів Російської імперії, яке містить законодавчі акти, що регламентували відносини державного, адміністративного характеру, а також цивільного і кримінального права. До першого видання Повного зібрання законів Російської імперії, яке нараховує 45 томів у 48 книгах, увійшли закони з 1649 р. до 1825 р. До другого видання, яке складається з 55 томів у 125 книгах були включені законодавчі акти з 1825 по 1881 рр. З усього комплексу документів найважливішими були такі: «Загальне Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності», «Місьцеве Положення про поземельний устрій селян, що проживали на поміщицьких землях в Київській, Подільській та Волинській губерніях», «Про пониження викупних платежів за землі, що відійшли у власність селян Південно-Західного краю», «Про селянські фруктові сади в поміщицьких лісах Південно-Західного краю» і т. д. [33; 34; 35; 36; 37; 38; 39; 40; 41; 42; 43; 44].

Умови інвентарної реформи 1847-1848 рр. для Київської губернії були видані комісією для складання положень про селян, де містилися відомості про кількість землі по повітах губернії у піших та тяглих селян [45].

Серед опублікованих статистичних видань цінним джерелом є «Памятные книжки Киевской губернии...» та «Адрес-календари...» [46; 47; 48; 49; 50] – офіційні довідкові видання Київського губернського статистичного комітету, що дозволяють отримати відомості про чисельність, категорії і заняття сільських жителів, дані економічного характеру, по-

бутового життя селян тощо. Видання дають можливість простежити щорічні зміни в Уманському повіті та Київській губернії й систематизувати інформацію. Ще одним важливим джерелом статистичного характеру є матеріали Першого всеросійського перепису населення 1897 р. Зведені у томі «Киевская губерния» вони дали можливість підрахувати чисельність сільського населення, простежити його соціальний склад, з'ясувати освітній рівень сільських та міських жителів і т. д. Тобто, в комплексі проаналізовані дані дали можливість скласти загальні уявлення про стан тогочасного суспільства. І хоча в ході здійснення перепису не вдалося уникнути багатьох помилок та неточностей, все ж його результати мають великий науковий інтерес для вивчення української історії в цілому та окремих регіонів зокрема.

Важливу групу джерел становлять періодичні видання. Найперше – це щомісячний історико-етнографічний та літературний часопис «Киевская старина». Цінну інформацію про розгортання селянського виступу на Уманщині у 1826 р. та про солдата О. Семенова як його організатора [51], про події Київської козаччини 1855 р. почерпнуто зі сторінок цього видання. Важливим джерелом для вивчення революційних подій 1905-1907 рр. та впровадження Столипінської аграрної реформи в Уманському повіті є газета «Кивлянин». Саме на сторінках цього видання міститься інформація про те, що Київська губернія за розміром селянського землеволодіння на душу населення займала одне з останніх місць в Російській імперії. Про масштаби селянського малоземелля на початку XX ст. зазначалося також і в щоденному українському періодичному виданні «Рада». У газеті «Киевлянин» також публікувалися відомості про аграрні заворушення, що відбувалися між землевласниками та селянами Уманського повіту на початку XX ст. Селяни виганяли з економії найманих робітників, вимагаючи для себе підвищення заробітної плати до 1 руб. за робочий день. Також наголошувалося, що в селах та містечках зростає кількість прокламаційної літератури серед населення із закликами до відстоювання своїх прав і свобод. Важливим джерелом вивчення взаємин мирян з духовенством, ролі Православної церкви у впровадженні реформи 1861 р., освітньої діяльності священників, створення шкіл для селянських дітей є «Киевские епархиальные ведомости».

Узагальнюючи науковий доробок кінця XIX – початку XX ст., можна заключити, що тогочасні дослідники зосереджувалися здебільшого на систематизації статистичних даних, описовості подій та явищ без їх належного аналізу, вбачаючи головним своїм завданням, насамперед, збирання та накопичення теоретичного матеріалу. Однак, не зважаючи на певні недоліки, їх праці є незамінними для розуміння сутності процесів, що відбувалися у Правобережній Україні впродовж досліджуваного періоду.

Список використаних джерел

1. Максимович, МА., 2004. 'О малороссийских народных песнях', *Вибрані твори*, Київ: *Либідь*, 360 с.
2. Максимович, МА., 1880. 'Собрание сочинений МА. Максимовича', Т.3. Языкознание. История словесности, Киев: *Тип. Е. Керер*, 743 с.
3. Антонович, ВБ., 1870. 'Предисловие', *Архив Юго-Западной России*, Ч.6, Т.2: Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI–XVIII веке (1700–1799), Киев: *Тип. И. и А. Давиденко*, с. 1–64.
4. Антонович, ВБ., 1885. 'Монографии по истории Западной и Юго-Западной России', Т.1, Київ: *Тип. Е. Я. Федорова*, 351 с.
5. Журавский, ДП., 1859. 'Статистическое обозрение расходов на военные потребности с 1711 по 1825 год', Санкт-Петербург: *Тип. Карла Вульфа*, 232 с.
6. Фундуклей, И., 1852. 'Статистическое описание Киевской губернии', Ч.2, Санкт-Петербург: *Типография Министерства внутренних дел*, 572 с.
7. Де ля Фліз, Д.П., 1854. 'Медико-топографічний опис державних маєтностей Київської округи з зображенням деяких природних витворів рослинного і тваринного світу, разом із статистикую кожного села, їхнім виглядом, зробленим з натури, зображенням селянських костюмів та географічною картою Київської округи', Київ, 1245 с.
8. Де ля Фліз, ДП., 1996. 'Альбоми', Т.1. Київ, 254 с.
9. Де ля Фліз, ДП., 1999. 'Альбоми', Т.2. Київ, 687 с.
10. Де ля Фліз, ДП., 1851. 'Костюми селян державних маєтностей Київської губернії', Київ, 14 с.
11. Тройницкий, А., 1861. 'Крепостное население в России по 10-й народной переписи: статистическое исследование', Санкт-Петербург: *Тип. Карла Вульфа*, VIII, 93 с.
12. Похилевич, Л., 1864. 'Сказания о населённых местностях Киевской губернии', Киев: *Тип. Киевопечерской Лавры*, 763 с.
13. Похилевич, Л., 1885. 'Список землевладельцев 8 уездов Киевской губернии', Киев: *Тип. Киевопечерской Лавры*, 220 с.
14. Столянский, Н., 1866. 'Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, географическом, статистическом, экономическом и историческом отношениях', Санкт-Петербург: *Тип. Го-генфельдена и Ко*, 200 с.
15. Воейков, Д., Загоскин, В., 1867. 'Статистические сведения о распределении землевладений, о ценности имений и о крестьянском деле', Санкт-Петербург: *Тип. Безобразова и комп.*, 144 с.
16. Воейков, Д., Загоскин, В., 1867. 'Киевская губерния', Санкт-Петербург, 405 с.
17. Чубинский, ПП., 1872–1878. 'Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край', Т.1–7, Санкт-Петербург.
18. 'Свеклосахарные заводы Российской империи с официальными статистическими данными, за кампанию 1871–1872 гг.', 1873. Сост. П. Чубинский, Киев: *Университетская типография*.
19. Мозговой, В., 1881. 'Киевская губерния (очерк)', Киев: *Киевская губернская типография*, 106 с.
20. Семевский, ВИ., 1888. 'Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века', Т.2, Санкт-Петербург: *Типография товарищества «Общественная польза»*, 625 с.
21. Ясинский, МН., 1890. 'Волнения помещичьих крестьян Киевской губернии в 1855 году', Киев: *Тип. В. И. Завадского*, 54 с.
22. Иконников, ИС., 1905. 'Крестьянское движение в Киевской губернии в 1826–27 гг., в связи с событиями того времени (по архивным материалам)', Санкт-Петербург: *Типография Императорской академии наук*, 742 с.
23. 'Весь Юго-Западный край', 1913. Киев: *Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона*, 1115 с.
24. Личков, Л., 1905. 'Юго-Западный край по данным переписи 1897 года'. Киев: *Типография Императорского Университета св. Владимира*, 50 с.
25. Воропонов, ФФ., 1900. 'Крестьянская реформа в Юго-Западном крае', *Вестник Европы*, Кн.8, с. 754–804; Кн.9. с. 63–89.
26. Лосицкий, А., 1906. 'Выкупная операция', Санкт-Петербург: *Типография АО «Слово»*, 56 с.
27. Голубев, ВС., 1906. 'Крестьяне после освобождения (1861 – 1906 гг.)', Санкт-Петербург: *Типография Н.Клобукова*, 26 с.
28. 'Хлебная торговля в Киевской губернии', Обследование, произведенное Агрономическим отделом земской управы Киевской губернии под руководством и редакцией И. Черныша, 1914. Киев: *Типо-литография на сл. К. Круглянского*, 290 с.
29. Рева, МИ., 1893, 'Киевский крестьянин и его хозяйство'. Киев: *Тип. В. И. Завадского*, 62 с.
30. Кауфман, А., 1905. 'Переселение и колонизация', Санкт-Петербург: *Тип. т-ва «Общественная польза»*, IX, 349, 81 с.
31. Ямзин, ИЛ., 1912. 'Переселенческое движение в России с момента освобождения крестьян'. Киев: *Тип. Имп. Ун-та св. Владимира*, IV, 198 с.
32. Новоселов, ПМ., 1913. 'Переселение в Сибирь из восьми губерний, входящих в состав Южно-Русской областной земской переселенческой организации: за 1906–1912 гг.', Вып.1: Учет семейного переселения: Текст и сводные таблицы, Полтава: *Издание Бюро Ю.-Р.О.З.П. организации*, IV, 56, 192 с.
33. Полное собрание законов Российской империи, Т.XXXVI, Отделение первое, №36650, с.128–133.
34. Там само, Т.XXXVI, Отделение первое, №36652, с. 135–138.
35. Там само, Т.XXXVI, Отделение первое, №36657, с. 141–165.
36. Там само, Т.XXXVI, Отделение первое, №36661, с. 218–230.
37. Там само, Т.XXXVI, Отделение первое, №36664, с. 307–340.
38. Там само, Т.XXXVI, Отделение первое, №37178, с.1014.

39. Там само, Т. XXXVI, Отделение второе, №37299, с. 203–204.

40. Там само, Т. XXXVIII, Отделение первое, №39928, с. 870–871.

41. Там само, Т. XXXVIII, Отделение второе, №40102, с. 93–96.

42. Там само, Т. XXXIX, Отделение первое, №41247, с. 869–871.

43. Там само, Т. XXXIX, Отделение первое, №41251, с. 872–873.

44. Там само, Т. XL, Отделение первое, №41981, с. 391–392.

45. 'Инвентарные положения западных губерний', 1859. Санкт-Петербург: *Издание Комиссий для составления Положений о крестьянах*, 211 с.

46. 'Адрес-календарь и справочная книга Киевской губернии на 1888 год', 1888. Сост. ВГ. Мозговой, Киев: *Типография Губернского Правления*, 152, 110 с.

47. 'Памятная книжка Киевской губернии на 1892 год: с приложением Адрес-Календаря губернии', 1909, Киев: *Типо-Литография Губернского Правления*, XX, 214, 261 с.

48. 'Сборник сведений по Киевской губернии и адрес-календарь на 1887 год', 1887. Сост. ВГ. Мозговой, К.: *Типография Губернского Правления*, 248, 88 с.

49. 'Памятная книжка Киевской губернии на 1899 год', Издание Киевского Губернского Статистического комитета, 1899, Киев: *Киевская Губернская Типография*, X, 32, 327 с.

50. 'Памятная книжка Киевской губернии на 1901 год', Издание Киевского Губернского Статистического комитета, 1900, Киев: *Киевская Губернская Типография*, VIII, 56, 534, 27 с.

51. 'Самозванный флигель-адъютант солдат Семенов', 1882. *Киевская старина*, № 12, с. 519–526.

References

1. Maksimovich, MA., 2004. 'O malorossiyskikh narodnykh pesnyakh (On Little Russian folk songs)', *Jybrani tvory*, Kyiv: *Lybid*, 360 s.

2. Maksimovich, MA., 1880. 'Sobraniye sochineniy MA. Maksimovicha (Collected Works by MA. Maksimovich)', T.3. *Yazykoznanie. Istoriya slovesnosti*, Kiyev: *Tip. E. Kerer*, 743 s.

3. Antonovich, VB., 1870. 'Predisloviye (Preface)', *Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii*, Ch.6, T.2: *Akty ob ekonomicheskikh i yuridicheskikh otnosheniyakh krestian v XVI–XVIII veke (1700–1799)*, Kiyev: *Tip. I. i A. Davidenko*, s. 1–64.

4. Antonovich, VB., 1885. 'Monografii po istorii Zapadnoy i Yugo-Zapadnoy Rossii (Monographs on the history of Western and South-Western Russia)', T.1, Kiyev: *Tip. E. Ya. Fedorova*, 351 s.

5. Zhuravskiy, DP., 1859. 'Statisticheskoye obozreniye raskhodov na voyennyye potrebnosti s 1711 po 1825 god (Statistical review of military demands from 1711 to 1825)', Sankt-Peterburg: *Tip. Karla Vulfa*, 232 s.

6. Fundukley, I., 1852. 'Statisticheskoye

opisanie Kiyevskoy gubernii (Statistical description of Kiev province)', Ch.2, Sankt-Peterburg: *Tipografiya Ministerstva vnutrennikh del*, 572 s.

7. De lia Fliz, D.P., 1854. 'Medyko-topografichnyi opys derzhavnykh maietnostei Kyivskoi okruhy z zobrazhenniam deiakykh pryrodnykh vytvoriv roslynnoho i tvarynnoho svitu, razom iz statystykoiu kozhnogo sela, yikhnim vyhliadom, зробленим з natury, zobrazhenniam selianskykh kostiumiv ta heografichnoiu kartoiu Kyivskoi okruhy (Medical and topographical description of the state properties in Kyiv region with pictures of some flora and fauna representatives, together with statistics of each village, their natural pictures, peasant suits and the geographical map of Kyiv region)', Kyiv, 1245 c.

8. De lia Fliz, DP., 1996. 'Albomy (Albums)', T.1, Kyiv, 254 s.

9. De lia Fliz, DP., 1999. 'Albomy (Albums)', T.2, Kyiv, 687 s.

10. De lia Fliz, DP., 1851. 'Kostiumy selian derzhavnykh maietnostei Kyivskoi gubernii (Suits of villagers in the state properties of Kyiv province)', Kyiv, 14 s.

11. Troynitskiy, A., 1861. 'Krepostnoye naseleniye v Rossii po 10-y narodnoy perepisi: statisticheskoye issledovaniye (Serf population in Russia according to the 10th national census: a statistical study)', Sankt-Peterburg: *Tip. Karla Vulfa*, VIII, 93 s.

12. Pokhilevich, L., 1864. 'Skazaniya o naseleennykh mestnostyakh Kiyevskoy gubernii (Narrative on populated areas of the Kiev province)', Kiyev: *Tip. Kiyevopecherskoy Lavry*, 763 s.

13. Pokhilevich, L., 1885. 'Spisok zemlevladeltsev 8 uyezdov Kiyevskoy gubernii (List of landowners in 8 districts of Kiev province)', Kiyev: *Tip. Kiyevopecherskoy Lavry*, 220 s.

14. Stolpyanskiy, N., 1866. 'Devyat guberniy Zapadno-Russkogo kraya v topograficheskom, geograficheskom, statisticheskom, ekonomicheskom i istoricheskom otnosheniyakh (Nine provinces of the Western Russian region in topographical, geographical, statistical, economic and historical relations)', Sankt-Peterburg: *Tip. Gogenfeldena i Ko*, 200 s.

15. Voyeykov, D., Zagoskin, V., 1867. 'Statisticheskoye svedeniya o raspredelenii zemlevladieniya, o tsnenosti imeniy i o krestianskom dele (Statistical information on the distribution of land tenure, the value of estates and peasant issues)', Sankt-Peterburg: *Tip. Bezobrazova i komp.*, 144 s.

16. Voyeykov, D., Zagoskin, V., 1867. 'Kiyevskaya guberniya (Kyiv province)', Sankt-Peterburg, 405 s.

17. Chubinskiy, PP., 1872–1878. 'Trudy etnograficheskoye-statisticheskoy ekspeditsii v Zapadno-Russkiy Kray (Proceedings of the ethnographic and statistical expedition on the Western Russian Land)', T.1–7, Sankt-Peterburg.

18. 'Sveklosakharnyye zavody Rossiyskoy imperii s ofitsialnymi statisticheskimi dannymi, za kampaniyu 1871 – 1872 gg. (Beet sugar factories of the Russian Empire with official statistics, for the campaign of 1871–1872)', 1873. Sost. P. Chubinskiy, Kiyev: *Universitetskaya tipografiya*.

19. Mozgovoy, V., 1881. 'Kiyevskaya guberniya (ocherk) (Kyiv Province (essay))', Kiyev: *Kiyevskaya gubernskaya tipografiya*, 106 s.
20. Semevskiy, VI., 1888. 'Krestianskiy vopros v Rossii v XVIII i pervoy polovine XIX veka (The Peasant Issue in Russia in the 18th and early 19th centuries)', T.2, Sankt-Peterburg: *Tipografiya tovarishchestva «Obshchestvennaya polza»*, 625 s.
21. Yasinskiy, MN., 1890. 'Volneniya pomeshchichikh krestian Kiyevskoy gubernii v 1855 godu (The unrest of the landlord peasants of the Kiev province in 1855)', Kiyev: *Tip. V. I. Zavadskogo*, 54 s.
22. Ikonnikov, IS., 1905. 'Krestianskoye dvizheniye v Kiyevskoy gubernii v 1826-27 gg., v svyazi s sobyitiyami togo vremeni (po arkhivnym materialam) (The peasant movement in the Kiev province in 1826-27, in connection with the events of that period (according to archival materials))', Sankt-Peterburg: *Tipografiya Imperatorskoy akademii nauk*, 742 s.
23. 'Ves Yugo-Zapadnyy kray (All South-Western region)', 1913, Kiyev: *Tip. L. M. Fisha i P. E. Volfsona*, 1115 s.
24. Lichkov, L., 1905. 'Yugo-Zapadnyy kray po dannym perepisi 1897 goda (South-Western region according to the census of 1897)', Kiyev: *Tipografiya Imperatorskogo Universiteta sv. Vladimira*, 50 s.
25. Voroponov, FF., 1900. 'Krestianskaya reforma v Yugo-Zapadnom kraye (Peasant reform in the South-Western region)', *Vestnik Evropy*, Kn.8, s. 754–804; Kn.9, s. 63–89.
26. Lositskiy, A., 1906. 'Vykupnaya operatsiya (Redemption operation)', Sankt-Peterburg: *Tipografiya AO «Slovo»*, 56 s.
27. Golubev, VS., 1906. 'Krestiane posle osvobozhdeniya (1861–1906 gg.) Peasants after liberation (1861–1906)', Sankt-Peterburg: *Tipografiya N.Klobukova*, 26 s.
28. 'Khlebnaya trgovlya v Kiyevskoy gubernii (Grain trade in Kiev Province)', Obsledovaniye, proizvedennoye Agronomicheskim otdelom zemskoy upravy Kiyevskoy gubernii pod rukovodstvom i redaktsiyey I. Chernysha, 1914, Kiyev: *Tipo-litografiya na sl. K. Kruglyanskogo*, 290 s.
29. Reva, ML., 1893. 'Kiyevskiy krestianin i ego khozyaystvo (Kiev peasants and their farms)', Kiyev: *Tip. V. I. Zavadskogo*, 62 s.
30. Kaufman, A., 1905. 'Pereseleniye i kolonizatsiya (Resettlement and colonization)', Sankt-Peterburg: *Tip. t-va «Obshchestvennaya polza»*, IX, 349, 81 s.
31. Yamzin, IL., 1912. 'Pereselencheskoye dvizheniye v Rossii s momenta osvobozhdeniya krestian (Migration movement in Russia since the peasant liberation)', Kiyev: *Tip. Imp. Un-ta sv. Vladimira*, IV, 198 s.
32. Novoselov, PM., 1913. 'Pereseleniye v Sibir iz vosmi guberniy. vkhodyashchikh v sostav Yuzhno-Russkoy oblastnoy zemskoy pereselencheskoy organizatsii: za 1906–1912 gg. (Resettlement to Siberia from eight provinces included to South Russian Region Resettlement Organization: 1906–1912.)', Vyp.1: Uchet semeynogo pereseleniya: Tekst i svodnyye tablitsy, Poltava: *Izdaniye Byuro Yu.-R.O.Z.P. organizatsii*, IV, 56, 192 s.
33. Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii (Complete Collection of Laws of the Russian Empire), T. XXXVI, Otdeleniye pervoye, №36650, s.128–133.
34. Tam samo, T. XXXVI, Otdeleniye pervoye, №36652, s. 135–138.
35. Tam samo, T. XXXVI, Otdeleniye pervoye, №36657, s. 141–165.
36. Tam samo, T. XXXVI, Otdeleniye pervoye, №36661, s. 218–230.
37. Tam samo, T. XXXVI, Otdeleniye pervoye, №36664, s. 307–340.
38. Tam samo, T. XXXVI, Otdeleniye pervoye, №37178, s.1014.
39. Tam samo, T. XXXVI, Otdeleniye vtoroye, №37299, s. 203–204.
40. Tam samo, T. XXXVIII, Otdeleniye pervoye, №39928, s. 870–871.
41. Tam samo, T. XXXVIII, Otdeleniye vtoroye, №40102, s. 93–96.
42. Tam samo, T. XXXIX, Otdeleniye pervoye, №41247, s. 869–871.
43. Tam samo, T. XXXIX, Otdeleniye pervoye, №41251, s. 872–873.
44. Tam samo, T. XL, Otdeleniye pervoye, №41981, s. 391–392.
45. 'Inventarnyye polozheniya zapadnykh guberniy (Inventory Regulations of the western provinces)', 1859. Sankt-Peterburg: *Izdaniye Komissii dlya sostavleniya Polozheniy o krestianakh*, 211 s.
46. 'Adres-kalendar i spravochnaya kniga Kiyevskoy gubernii na 1888 god (Address-calendar and reference book of Kiev province for 1888)', 1888. Sost. VG. Mozgovoy, Kiyev: *Tipografiya Gubernskogo Pravleniya*, 152, 110 s.
47. 'Pamyatnaya knizhka Kiyevskoy gubernii na 1892 god: s prilozheniyem Adres-Kalendarya gubernii (Notebook of Kiev province for 1892: with Address-Calendar of the province)', 1909, Kiyev: *Tipo-Litografiya Gubernskogo Pravleniya*, XX, 214, 261 s.
48. 'Sbornik svedeniy po Kiyevskoy gubernii i adres-kalendar na 1887 god (Collection of information on the Kiev province and address-calendar for 1887)', 1887. Sost. VG. Mozgovoy, K.: *Tipografiya Gubernskogo Pravleniya*, 248, 88 s.
49. 'Pamyatnaya knizhka Kiyevskoy gubernii na 1899 god (Notebook of the Kiev province for 1899)', Izdaniye Kiyevskogo Gubernskogo Statisticheskogo komiteta, 1899, Kiyev: *Kiyevskaya Gubernskaya Tipografiya*, X, 32, 327 s.
50. 'Pamyatnaya knizhka Kiyevskoy gubernii na 1901 god (Notebook of the Kiev province for 1901)', Izdaniye Kiyevskogo Gubernskogo Statisticheskogo komiteta, 1900, Kiyev: *Kiyevskaya Gubernskaya Tipografiya*, VIII, 56, 534, 27 s.
51. 'Samozvannyy fligel-adyutant soldat Semenov (The self-styled adjutant and soldier Semenov)', 1882. *Kiyevskaya starina*, № 12, s. 519-526.

УДК 78.03[655.413:2] (477.84)»XVIII»

**РОЗВИТОК ЦЕРКОВНОГО МУЗИЧНОГО
МИСТЕЦТВА В КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТ-
НИЦЬКИХ ОСЕРЕДКАХ ВОЛИНИ КІНЦЯ XVI
– ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.**

**THE DEVELOPMENT OF CHURCH MUSIC
ART IN THE CULTURAL AND EDUCATIONAL
CENTERS OF VOLYN AT THE END OF THE
16TH - THE FIRST HALF OF THE 17TH
CENTURY**

Трегубенко Т. М.,
завідуюча сектором Молодіжного центру куль-
турно-естетичного виховання, Київський наці-
ональний університет імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна), e-mail: aleks.tregyb@gmail.com

Tregubenko T. M.,
Head of the sector of the Youth Center for
Cultural and Aesthetic Education of the Taras
Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv,
Ukrayna), e-mail: aleks.tregyb@gmail.com

На базі комплексного аналізу історичних джерел та розробок сучасних учених в галузі історії та мистецтвознавства представлено огляд розвитку церковного мистецтва музики в провідних культурно-просвітницьких осередках Волині кінця XVI – початку XVII ст. – Острозі, Дермані і Луцьку. Зроблено висновок, що найактивніше культивувалося церковне музичне мистецтво в Острозі на базі резиденції князя К.І. Острозького, чому сприяла його особиста прихильність до хорового співу. Саме на базі цього осередку виник знаменитий «острозький наспів». В Острозькій слов'яно-греко-латинській школі-академії значною мірою розвивався хоровий спів, а її учні співали в кафедральному хорі. Заснована князем Острозька друкарня випускала літургійні видання, які застосовувалися в богослужбовій практиці і служили посібниками з музики для учнів навчального закладу. Переведена до Дерманського монастиря, друкарня продовжувала друкувати літургійні видання для хорового співу, найголовнішим із яких став «Октоїх». Важлива роль у розвитку музичного мистецтва належала і Луцьку завдяки діяльності місцевого братства. Документальні джерела засвідчують високий рівень музичної підготовки учнів Луцької братської школи, які ставали регентами інших хорових колективів.

Ключові слова: церковне музичне мистецтво, Волинь, Острозька академія, Острозька друкарня, Луцька братська школа, літургійні видання.

The article presents the development of church music art in the leading cultural and educational centers of Volyn at the end of the 16th - beginning of the 17th centuries Ostroh, Derman and Lutsk on the base of comprehensive analysis of historical sources and works of modern scholars in the field of history and art. The author came to conclusion, that church music in Ostroh was most actively cultivated on the residence of Prince K.I. Ostrozhsky, what contributed to his personal commitment to choral singing. It was this cell that the famous Ostroh Chant appeared. The Ostroh Slavic-Greek-Latin School-Academy

developed a lot of choral singing and its students sang in the choir. The printing house founded by Prince Ostroh produced liturgical editions, which used in liturgical practice and served as music guides for students of the educational institution. Transferred to the Derman Monastery, the printing house continued to print liturgical editions for choral singing, the most important of which was Oktoikh. An important role in the development of musical art also belonged to Lutsk through the activities of the local fraternity. Documentary sources testify to the high level of musical preparation of Lutsk Brotherhood School students, who became regents of other choirs.

Keywords: Church music art, Volyn, Ostroh Slavic-Greek-Latin School-Academy, Ostroh print, Lutsk Brotherhood School, Liturgical editions.

В кінці XVI – на початку XVII ст. в найголовніших культурних і релігійних центрах українських земель почергово виникають творчі осередки, які акумулюють інтелектуальний потенціал українського народу, в тому числі у сфері музичної творчості. Такими були гурток князя К. Острозького (70 - 90 рр. XVI ст.) на Волині, осередок у Львові при Успенському братстві (не пізніше 1585 р.) і, нарешті, в початках XVII ст. - гурток Єлисея Плетенецького в Києво-Печерській лаврі [7]. Саме ці осередки започаткували традицію культурно-інтелектуального гуртування українського народу і стали головною ознакою Першого українського національного відродження, що, за висловом М.Грушевського, «так сильно, хоч і ненадовго, заблиско блиском і політичної мислі і національного самоусвідомлення» [3, с. 137].

Донині музична творчість різних регіонів України розглядалася переважно мистецтвознавцями, які зосереджувалися переважно на її світській сфері. Водночас історики і культурологи дуже побіжно торкалися питань розвитку середньовічної церковної музики. Тому важливо глибше дослідити цю проблему в історичному контексті, об'єднавши напрацювання учених різних галузей наук, зокрема, О. Цалай-Якименко, Ю. Ясиновського, Л. Корній, Н. Герасимової-Персидської, О. Зосим, Я. Ісаєвича, І. Мицька та ін.

Мета даної публікації – на базі комплексного аналізу історичних джерел і розробок сучасних учених в галузі історії та мистецтвознавства представити короткий огляд розвитку церковного мистецтва в провідних культурно-просвітницьких осередках Волині кінця XVI – початку XVII ст. Окрім гуртка князя Острозького у м. Острозі існували менш відомі культурні центри при монастирях – в Дермані і Луцьку, які на базі церковних братств і друкарень розвивали просвітницьку справу і музичне мистецтво у Волинському краї.

Острозький

Одним із найперших культурно-просвітницьких осередків Волині став гурток князя Острозького в м. Острозі. Хоча він, на відміну від інших волинських осередків, не зосереджувався в монастирі, проте розгляд його діяльності в контексті заявленої тематики мотивує кілька обставин: 1) саме на базі цього осередку виник знаменитий «острозький наспів»; 2)

в Острозькій слов'яно-греко-латинській школі-академії навчалися музиці і розвивався хоровий спів; 3) заснована князем Острозьким друкарня в Острозі, переведена згодом до Дермані, друкувала літургійні видання.

Як зазначають історики і музикознавці, в XVI—XVII ст. Острог був одним з найважливіших осередків розвитку музичного мистецтва в Україні і яскраво репрезентував його в широких культурних зв'язках [13, с. 74; 8, с. 19]. Вагомим чинником його зосередження саме в Острозі було те, що в другій половині XVI ст. він став одним з найбільших адміністративно-політичних і культурних центрів Волині. Це була основна резиденція багатого і впливового роду князів Острозьких і православної Волинської єпархії, глава якої титулувався єпископом Луцьким і Острозьким. При кафедральному Богоявленському соборі зберігалася значна бібліотека. Все це, а також надання Острогу 7 червня 1585 р. магдебурзького права, створювало відповідну матеріально-технічну базу для розвитку культурно-освітньої, у тому числі й музичної справи.

У місті здавна культивувалася музична культура – як світська, так і церковна. Розвитку хорового мистецтва в Острозі сприяла також особиста прихильність князя К.-В. Острозького до хорового співу. Сучасники князя засвідчували активне функціонування його приватної вокально-інструментальної капели. У документах за 1583 р., опрацьованих сучасними мистецтвознавцями, є згадка про Лаврентія — «музику князя Костянтина Острозького» [13, с. 76], а під 1635 р. — вже про існування 22 музик посполитих [9, с. 21].

Показовим виявом культивування в Острозі церковно-співочого мистецтва стала поява в українських рукописних Ірмоляях відомого згодом серед східнослов'янських народів «острозького наспіву». Його виникнення відносять до останньої чверті XVI ст. [13, с. 77], тобто до часів піднесення Острозького культурно-освітнього осередку. У рукописних Ірмологіонах простежується близько ста варіантів «острозького наспіву». Із них найбільшого поширення набули три – псалом «Блажен муж», кондак Богородиці «Возбранной воеводи» та задостойник «О Тебї радується» з Літургії Василя Великого, детально проаналізовані сучасними музикознавцями [10, с. 245-254]. На цій основі вони стверджують, що після «київського наспіву» «острозький наспів» став найпопулярнішим місцевим мелодичним варіантом, який у XVII ст. – до видання львівського Ірмологіону 1709 р., завдяки нотолінійним Ірмоляям поширювався не лише на етнічних українських землях, а й в Білорусі та Росії [13, с. 74]. Відомо, що в Острозі в 1725 р. ці рукописні збірники переписував Федір Березовський [15, с. 151].

Є підстави вважати, що музика культивувалася в стінах започаткованого князем Острозьким навчального закладу. Не випадково ректор Острозької школи-академії згідно з фундаційною грамотою опи-

кувався хором при кафедральному Богоявленському соборі, а його учасниками були студенти [8, с. 19]. Як і в тогочасних братських школах, в Острозі викладали предмети «тривівіуму» (граматика, риторика, діалектика) та квадривіуму (арифметика, геометрія, музика, астрономія). Навчали музики, як правило, церковний регент чи дяк місцевої школи. Зокрема, у 1584 р. таким учителем в Острозі був, ймовірно, Тимофій Аннич [13, с. 75].

Як встановив Ю. Ясиновський, серед українських церковних композиторів першої половини XVII ст. відомі лише два імені – Мелетія Смотрицького та Йова Борецького – обидва випускники Острозької академії. Музикознавці, зокрема, виявили, що на деяких списках музичних творів збереглися записи, які свідчать про причетність корінного острожанина Мелетія Смотрицького до розвитку музичної культури Острога. Так, заголовок одного з них значив: «Літоу[ргія Іоана Зла]тоустого п̄нїя... през отца Смотрискаго», а також збереглася його монограма «М.С.» [13, с. 78]. Музикознавці довели авторство Смотрицького щодо причасника «Хваліте Господа со небес» [13, с. 88].

Окрім навчання і співу в хорі Острозької академії, її учні становили основу Богоявленського кафедрального хору. Склад хору та його утримання передбачався одним із фундаційних документів Острозької академії – «Постановою на академію Острозьку», яка була підготовлена, як вважають, близько 1621 р. на підставі відповідних привілеїв князя В.-К. Острозького. У ній, зокрема, значилося, що з передбачених 250 злотих на школу і співаків кошти розподілялися так: «челяді, яка співає в церкві – двом басам, шістьом (часом вісьмом) тенорам, двом старшим альтам, старшому дисканту; шкільному шафареві [ключникові, економу, управителів], кухареві з дружиною, шкільному рибалці виходить до 90 зл.; підроскам і мешим хлопцям, альтові і дисканту, на кафтани, вбрання, хутра, шапки, чоботи, черевики, сорочки та інші потреби виходить до 10 зл.» [10, с. 384]. Отже, як свідчить документ, в складі хору було 2 басы, 6-8 тенорів, 3 альти, 2 дисканти – всього 13-15 осіб, що достатньо багато як на ті часи (для порівняння королівська капела на Вавелі налічувала 15-20 хористів [13, с. 75]).

Члени Острозького культурно-освітнього гуртка, який діяв при навчальному закладі, займалися також літературною, видавничою і перекладацькою діяльністю. На сьогодні відомо 28 видань Острозької друкарні за весь час її існування загальним обсягом 1527 друківаних сторінок, з них 7 літургійних творів (28,9 % всієї продукції) [6, с. 138]. Другий за часом виходу відомий острозький друк — «Новий Завіт з Псалтирем» (1580), окрім літургійного застосування, призначався для шкільних потреб і для «душопожитного» домашнього читання. За І Мицьком, дрібний шрифт, розташування Псалтиря, за яким тоді щоденно навчалися грамоти та співу, на початку книги — засвідчують шкільне призначення видання [8,

с. 14]. 1598 р. – вийшла ще одна літургійна книга, яка застосовувалася півчими під час церковних служб – «Псалтир з возслідванням» [10, с. 388]. Багато пісенних творів і вказівок щодо їх виконання мав у складі Псалтир з возслідванням («Правило истинного живота христианского» 1598 р., зокрема, «Послѣдование церковнаго пѣнія», «Канон молебен пресвятѣй Богородици, пѣваемый в наведеніи печали», «Служба акафісту пресвятой Богородици», «Канон молебен, како подобает пѣти за милостыню» та ін. У складі Требника 1606 р., крім різних чинів, значився також «Канон над коливом» [10, с. 438].

В Острозі культивувалося і переписування музичних творів. Так, Іов Княгиницький, навчаючись в Острозькій колегії, «списа бо і Псалтир князю младому Александру бѣше бо пнсець худих божественного писанія» [9, с. 45].

Активна просвітницька діяльність Острозького гуртка, видання літургійних книг та виховання у Острозькій слов'яно-греко-латинській колегії кадрів визначних культурних і церковних діячів, у тому числі й у сфері музичного мистецтва, заслужили визнання сучасників.

Дермань

Визначним культурним осередком на Волині, безпосередньо пов'язаним з острозьким просвітницьким гуртком, був Дерманський монастир. Цьому сприяло його вигідне розташування – поблизу основних резиденцій князів Острозьких у Острозі і Дубно, та наявність у монастирі значної бібліотеки: ще в 1571 р. вона нараховувала 40 «посполитих» (світських) книг.

Розквіт культурно-освітньої діяльності в Дерманському монастирі припадає на початок XVII ст.: 1602 р. грамотою князя К. Острозького у монастирі вводився новий спільножитний устав і створюється школа. За даними сучасних мистецтвознавців, турботу князя Костянтина про розвиток церковного співу не лише в Острозі, а й у Дерманському монастирі, засвідчує те, що в монастирському пом'янику, який зберігається в Острозькому історико-культурному заповіднику, було вписано «альтиста» [13, с. 76].

12 квітня 1603 р. у Дермані почала працювати друкарня і вже через півтора року тут було видано «Октоїх» – богослужбову книгу, яка містила християнські пісенспіви, поділені на 8 циклів. За зразок видання було взято московський друкований «Октоїх» 1594 р., а при його оформленні використано буквицю з московських анонімних видань 50-х — початку 60-х років XVI ст. [9, с. 52]. У книзі використано тексти двома мовами: на звороті титулу вміщено вірші на герб князя В.-К. Острозького українською книжною мовою, а передмова без підпису надрукована паралельно церковнослов'янською і українською мовами. Як свідчить післямова, керував роботою над «Октоїхом» Дем'ян Наливайко [10, с. 384].

Дерманським ігуменом на час видання «Октоїха» був церковний і культурний діяч, протосингел

Александрійського патріарха Ісаакій Борискович (Святогорець). На його запрошення в Дерманському осередку займалися перекладацькою і редакторською роботою задля видання «Октоїха» у 1604 р. Іов Княгиницький та ієродиякон Кипріян, відомий своєю діяльністю в Острозі.

До 30-х рр. XVII ст. Дерманський монастир зберігав роль ідеологічного православного центру, хоча після 1605 р. майже не вдається виявити матеріалів стосовно культурно-просвітницької діяльності обителі. Відомо, що після 1625 р. в Дерманському монастирі служив півчим Єлисей Ільковський, який пізніше перейшов до Луцької школи [13, с. 77].

Наведені факти хоч і носять фрагментарний характер, проте підтверджують, що в Дерманському монастирі, як свого роду філії Острозького осередку, також розвивалося музичне мистецтво.

Луцьк

У першій половині XVII ст. визначним культурно-просвітницьким осередком Волині зазначеного періоду став Луцький Хрестовоздвиженський братський монастир, при якому діяло братство і школа. Документальні пам'ятки, що збереглися до наших днів, засвідчують, що викладання музики в Луцькій братській школі здійснювалося на досить високому рівні.

Статутні документи Луцького братства засвідчують велику увагу й пошану до музики. Так, у грамоті патріарха Феофана 1620 р. на влаштування в Луцьку Хрестовоздвиженського братства з правом ставропігії зазначалося поминання патріарха «на всѣх божественных и священных литургіях, служеніях и литіях» [11, с. 19]. Аналогічно йшлося і в грамоті патріарха Кирила 1623 р. [11, с. 33].

В Статуті Луцького братства зазначався порядок проведення літургій, зокрема в п. 14 : «Заупокойныя братскія литургіи служить два раза в год, в субботу мясопустную и в субботу пятидесятную» [11, с. 49], а в п. 16 – «Также и за здравныя двѣ литургіи святыя должны быть два раза в год: одна Сентября 1 –го, с благодареніем Богу, что даровал провести год, и с моленіем, чтобы и в наступающей год даровал благоденствовать; а другая, когда прійдет праздник заложенія братской церкви» [11, с. 51]. З документів Луцького братського монастиря XVIII ст. відомо, що в монастирі щорічно відправлялося 55 співаних та 677 читаних служб Божих, а також 3 парастаси [4, с. 45].

Спів вважався одним із найважливіших предметів Луцької братської школи. При вступі учнів у першу чергу зверталася увага на їх голос і слух [12, с. 21]. В Другому Статуті Луцької школи значилося, що по суботах учні повинні повторяти все засвоєне протягом тижня, а зокрема, «учиться пасхалии, и лунному теченію, и счету, и вычисленію, или правилам церковнаго пѣнія». [11, с. 107]. В іншому фундаційному документі Луцького братства – «Постановленіи об общежительствѣ в братствѣ Луцком» 1624

р. - в п. 6 сказано: «Так как и пѣвчіе принадлежат ко внѣшней церковной красотѣ, то мы требуем и того, чтобы игумен содержал на общем столѣ про-топсалта, т.е. старшаго пѣвца, и школьнаго учителя; и о другихъ отрокахъ способныхъ к пѣнію заботился бы отечески» [11, с. 66-67]. Тобто, йшлося про те, щоб настоятелі турбувалися і про підбір хористів, і про їх матеріальне утримання.

Рівень музичної підготовки учнів Луцької братської школи засвідчує те, що в реєстрі творів Луцького братства 1627 р. згадується «кулізм'яний» (знаменний) ірмолой [11, с. 266]. Важливе місце у музичному вихованні учнів займав партесний спів. Це засвідчують партесні твори, що збереглися в бібліотечних інвентарях Луцької школи протягом XVII ст. Зокрема, там значилися «партесних церковних п'ятиголосих нот двоє, партесних шестиголосих нот троє, а також партесні ноти старі, восьмиголосі» [5, с. 50].

Збереглися фрагментарні згадки щодо кадрового складу Луцького осередку. В історичних джерелах містяться імена півчих братської школи — Павла [11, с. 211; 14, с. 111], Михайла Мудринського [11; с. 590, 5, с. 50]. 1627 р. учителем школи був Єлисей Ільковський, який перед тим служив півчим у Дерманському монастирі [13, с. 77]. Документи також називають дискантиста Іванка, навченого співу коштом братства Луцького [1, с. 593]. Голоси братських півчих настільки цінилися, що місцеві єзуїти намагалися силою відібрати кількох «виборнійших» співаків для потреб своєї колегії. З цією метою в жовтні 1627 року луцькі єзуїти влаштували збройний напад на братську школу, шпиталь і монастир [1, с. 592-596].

Прикметно, що окремі співаки Луцького братства ставали регентами інших хорових колективів, керували шкільними хорами і вчили учнів музики. За П. Бажанським, 1775 року колишній співак луцького хору Луць Луцик учив виконувати триголосу літургію тернопільських міщан [2, с. 62].

Висновки. Отже, культурно-просвітницькі осередки Волині кінця XVI – першої половини XVII ст. зробили вагомий внесок у розвиток церковного музичного мистецтва України. Найактивніше культивувалося церковне музичне мистецтво в Острозі на базі резиденції князя К.І. Острозького, чому сприяла його особиста прихильність до хорового співу. Саме на базі цього осередку виник знаменитий «острозький наспів». В Острозькій слов'яно-греко-латинській школі-академії значною мірою розвивався хоровий спів, а її учні співали в кафедральному хорі. Заснована князем Острозька друкарня випускала літургійні видання, які застосовувалися в богослужбовій практиці і служили посібниками з музики для учнів навчального закладу. Переведена до Дерманського монастиря, друкарня продовжувала друкувати літургійні видання для хорового співу, найголовнішим із яких став «Октоїх». Важлива роль у розвитку музичного мистецтва належала і Луцьку завдяки діяльності місцевого братства. Документальні джере-

ла засвідчують високий рівень музичної підготовки учнів Луцької братської школи, які ставали регентами інших хорових колективів.

Список використаних джерел

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, 1883, Т. 6, Ч.1.
2. Бажанський, П., 1890. Історія руського церковного пінія, Львів.
3. Грушевський, М., 1991. Духовна Україна: Збірка творів, Київ.
4. Довбищенко, М., 2014. Луцьке братство і братський монастир // Архів Української Церкви, Серія 2, Випуск 1, Луцьк.
5. Ісаєвич, Я., 1971. Братства і українська музична культура XVI – XVIII ст. // Українське музикознавство, Випуск 6, С. 48-57.
6. Ісаєвич, Я., 2002. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми, Львів.
7. Кагамлик, С., 2006. Українські православні культурно-освітні осередки як спосіб інтелектуального згуртування (серелина XVI – XVIII ст.) // Українознавство-2007: календар-щорічник. Київ, С. 88-94.
8. Мицько, І., 1995. Острозька слов'яно-греко-латинська академія // Острозька давнина, Львів. Т.1. С. 13-22.
9. Мицько, І., 1990. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576 – 1636), Київ.
10. Острозька академія XVI – XVII ст.: Енциклопедія, Острог, 2010.
11. Памятники, издаваемые Временной комиссией для разбора древних актов, К., 1845, Т. I.
12. Петрук, Л.П., 2012. Освітньо-виховна діяльність братських шкіл України XVI – XVIII ст. // Наукові записки РДГУ, Випуск 3 (46), С. 18-23.
13. Цалай-Якименко, О., Ясиновський Ю., 1995. Музичне мистецтво давнього Острога // Острозька давнина, Львів, Т.1, С. 74-89.
14. Ясиновський, Ю., 1986. З історії музики західноукраїнських земель // Українське музикознавство, Вип. 21, С. 107-116.
15. Ясиновський, Ю., 1982. Нотні рукописи у фондах ЦНБ АН УРСР (Ірмологіони) // Фонди відділу рукописів ЦНБ АН УРСР. Київ, С. 130-154.

References

1. Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii, izdavayemyy Vremennoyu komissiyey dlya razbora drevnikh aktov (Archive of South-West Russia, published by the Provisional Commission for the analysis of ancient acts), 1883, T. 6, Ch.1.
2. Bazhans'kyi, P., 1890. Istorია rus'koho tserkovnoho piniia (The history of Russian church singing), L'viv.
3. Hrushevs'kyi, M., 1994. Dukhovna Ukraina: Zbirka tvoriv (Spiritual Ukraine. Collection of works), Kyiv.
4. Dovbyshchenko, M., 2014. Luts'ke bratstvo i brats'kyu monastyr (Lutsk Brotherhood and Fraternal

Monastery). *Arkhiv Ukrayins'koyi Tserkvy*, Seriya 2, Vypusk 1, Luts'k.

5. Isaievych, Ya, 1971. Bratstva i ukrayins'ka muzychna kul'tura XVI – XVIII st. (Fraternities and Ukrainian Musical Culture of XVI - XVIII centuries), *Ukrayins'ke muzykoznavstvo*, Kyiv, Vypusk 6, S. 48-57.

6. Isaievych Ya, 2002. Ukrains'ke knyhovydannya: vytoky, rozvytok, problem (Ukrainian book publishing: origins, development, problems), Lviv.

7. Kahamlyk, S., 2006. Ukrains'ki pravoslavni kul'turno-osvitni osередky yak sposib intelektual'noho zhurtuvannya (seredyna XVI – XVIII st.) (Ukrainian Orthodox cultural and educational centers as a way of intellectual cohesion) (the middle of XVI – XVIII st.)), *Ukrayinoznavstvo-2007: kalendar-shchorichnyk*, Kyiv, S. 88-94.

8. Myts'ko, I., 1995. Ostroz'ka slov'iano-hreko-latyns'ka akademiya (Ostroh Slavic-Greek-Latin Academy), *Ostroz'ka davnyna*, L'viv, T. 1, S. 13-22.

9. Myts'ko, I., 1990. Ostroz'ka slov'iano-hreko-latyns'ka akademiya (1576 – 1636) (Ostroh Slavic-Greek-Latin Academy (1576 – 1636)), Kyiv.

10. Ostroz'ka akademiya XVI – XVII st.: Entsyklopediya (Ostroh Academy XVI – XVII th.: Encyclopedia), Ostroh, 2010.

11. Pamyatniki, izdavayemyye Vremennoy komissiyey dlya razbora drevnikh aktov (Monuments published by the Provisional Commission for the analysis of ancient acts), Kyiv, 1845, t. I.

12. Petruk, L.P., 2012. Osvitn'o-vykhovna diyal'nist' brats'kykh shkil Ukrayiny XVI – XVIII st. (Educational activities of fraternal schools of Ukraine of the XVI - XVIII cent.), *Naukovi zapysky RDHU*, Vypusk 3 (46), S. 18- 23.

13. Tsalay-Yakymenko, O., Yasynovs'kyi, YU., 1995. Muzychne mystetstvo davn'oho Ostroha (Musical art of the old Ostrog), *Ostroz'ka davnyna*, L'viv, T.1, S. 74-89.

14. Yasynovs'kyi, YU. 1986. Z istorii muzyky zakhidnoukrayins'kykh zemel (From the history of music of Western Ukrainian lands). *Ukrayins'ke muzykoznavstvo*, Kyiv, Vyp. 21, S. 107-116.

15. Yasynovs'kyi, YU., 1982. Notni rukopysy u fondakh TSNB AN URSS (Irmolohiony) (Sheet music manuscripts in CNB funds of the USSR Academy of Sciences (Irmologions)), *Fondy viddilu rukopysiv TSNB AN URSS*, Kyiv, S. 130-154.

УДК 929:629.4.027. (09)

ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕННЯ КОЛИВАНЬ І СТІЙКОСТІ ЗАЛІЗНИЧНИХ ВАГОНІВ ПРОФЕСОРОМ М.В. ВИНОКУРОВИМ**HISTORICAL ANALYSIS OF OSCILLATIONS AND STABILITY OF RAILWAY WAGONS BY PROFESSOR M.V. VYNOKUROV****Устяк Н. В.,**

кандидат історичних наук, доцент
кафедри міжнародного туризму, Київський
міжнародний університет (Київ, Україна),
e-mail: ledistar@ukr.net,
ORCID ID: 0000-0003-1454-567X

Ustiak N. V.,

Candidate of Historical Science,
Associate Professor Department of Tourism,
Kyiv International University
e-mail: ledistar@ukr.net,
ORCID ID: 0000-0003-1454-567X

У статті висвітлюється внесок професора М.В. Винокурова в дослідження коливань і стійкості залізничних вагонів. У своїй фундаментальній монографії «Дослідження коливань і стійкості вагонів» (1939) [6] М.В. Винокуров розглядає власні коливання вантажів, які підвішені на гвинтових, листових та комбінованих ресорах. Під час виведення рівнянь коливання вчений-інженер М.В. Винокуров врахував вплив тертя на зміну амплітуд. Дійшов висновку, що при проведенні дослідження коливань візкових вагонів повинні враховуватися маси вагонних візків і тертя в ресорах. Окрім коливань вантажів і вагонів М.В. Винокуров у своїй роботі розібрав умови стійкості вагонів і винайшов формули для визначення розмірів коліскового підвішування. Розглядаючи вимушені коливання вчений брав до уваги прогинання рейкової нитки, наявність вибоїв на бандажах і нерівний прокат. Професор М.В. Винокуров також описав власні і вимушені коливання вагонів, центр тяжіння яких не розташований на осях асиметрії і вібрації кузова. Також він детально описав феномен призначення і властивостей ресор, охарактеризував гвинтові ресори та власні коливання вантажу на гвинтових ресорах.

Ключові слова: вагон, залізничний транспорт, динаміка вагонів, стійкість вагонів, наука і техніка.

The article highlights the contribution of Professor M.V. Vynokurov in the study of oscillations and stability of railway cars. In his fundamental monograph «Investigation of oscillations and stability of cars» (1939) [6] M.V. Vynokurov examines the oscillations of the loads suspended on screwed, carrier and combined springs. During the derivation of the oscillation equations, the scientist and engineer M.V. Vynokurov considered the effect of friction on the change in amplitudes. When carrying out the study of wagon oscillations, the masses of wagons and friction in the springs should be taken into account. In addition to the oscillations of freights and wagons M.V. Vynokurov in his work has analyzed the circumstances of wagon stability and invented the formulas for determining the bolster suspension. Considering the forced oscillations, the scientist took into account the bending of the

rail thread, the presence of holes in the bandages and uneven rolling. Professor M.V. Vynokurov also described his own and forced oscillations of cars, the center of gravity of which is not located on the axis of asymmetry and vibration of the wagon body. He also described in detail the phenomenon of the destination and properties of the springs, described the screw springs and their own load variations on the springs.

Keywords: wagon, railway transport, wagon dynamics, wagon stability, science and technology.

Вступ.

Механічна система, що складається з вагона і залізничної колії, які взаємодіють між собою і залежать один від одного на етапі свого розвитку спонукала до виникнення нових напрямків досліджень. Рейки і колеса, що перебувають в експлуатації мають нерівності, в результаті чого виникають коливання і динамічні сили взаємодії. Особливе значення в історії вітчизняної науки відведено діяльності вчених та інженерів, які зробили свій помітний внесок в розвиток залізничного транспорту, серед них і варто виокремити професора М.В. Винокурова. Його наукові дослідження в галузі рухомого складу отримали широкий розвиток, Михайло Васильович є основоположником напрямлення «Динаміка вагонів», а його учні продовжували його напрям і створили свої наукові школи, серед них і створена В.М. Котурановим «Механіка вагонів».

Актуальність дослідження.

До українського народу нині повертається його історична спадщина, а увагу дослідників все більше привертають проблеми, пов'язані з історією його національної науки і техніки. Тому не випадково актуальною є необхідність об'єктивного відтворення процесів розвитку вітчизняної науки на різних етапах її становлення. Професор М.В. Винокуров є непересічною постаттю для розвитку залізничного транспорту не лише України, а й країн колишнього Радянського союзу.

Мета і завдання.

Висвітлити внесок професора М.В. Винокурова в дослідження коливань і стійкості залізничних вагонів. Проаналізувати його характеристики щодо досліджень власних коливань вантажів, на гвинтових, листових та комбінованих ресорах. Схарактеризувати внесок виведених рівнянь коливання професором М.В. Винокуровим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначена тематика є досить специфічною темою науково-історичного дослідження, адже вона є дотичною до тематики з технічних наук. Проте, серед праць вітчизняних істориків немає бібліографічних досліджень, аналізу наукових праць чи винаходів професора М.В. Винокурова. Є лише посилання у дослідженнях технічних напрямів на його роботи, як основоположника науки про вагони, з них праці: В.М. Данілова (1961), М.Ф. Л.А. Шадура (1980), В.А. Лазаряна (1985), Веріго (1986), і інших. Нині в своїх статтях на його роботи посилаються Дьомін Ю.В. і Черняк Г.Ю (2015).

Виклад основного матеріалу дослідження.

Михайло Васильович Винокуров (18 листопада 1890, м. Саранськ – 25 квітня 1955, м. Москва) – спеціаліст у сфері конструювання залізничних екіпажів, динамічної взаємодії рухомого складу і колії, організатор нових напрямів розвитку транспортної науки, педагог, генерал-директор тяги II рангу, доктор технічних наук, професор [1].

Народився М.В. Винокуров у багатодітній родині у міській сім'ї м. Саранськ Пензенської губернії (нині Республіка Мордовія). Сьогодні усім нам добре відоме ім'я видатного вітчизняного інженера *Михайла Васильовича Винокурова (1890–1955)* – спеціаліста у сфері вагонобудування та експлуатації рухомого складу. Він доктор технічних наук, професор, викладав у ряду вузів, в тому числі і у Дніпропетровському інституті інженерів залізничного транспорту. Праці його в основному присвячені проблемам конструювання та розрахунку деталей рухомого складу залізниць та динаміки пасажирських вагонів [2–3].

В зв'язку з шаленим зростанням технічного оснащення вагонного господарства у період після Другої світової війни, перед науковими працівниками було поставлено ряд найважливіших питань з вивчення, освоєння та покращення конструкцій рухомого складу, розробки й удосконалення технічного процесу ремонту та методів його експлуатації. У післявоєнні роки відновлення вагонобудівної галузі до фахівців цього господарства було висунуто ряд складних вимог щодо забезпечення роботи, відновлення та збереження основного майна [4].

Колектив наукових працівників вагонного відділення Центрального науково-дослідного інституту (ЦНДІЗТ), очолюваного М.В. Винокуровим в розробці багатьох питань добився особливих успіхів [5]. Однак загальний напрям роботи і тематика в цілому недостатньо відповідали вимогам залізниць. Надаючи великого значення підсиленню науково-дослідної роботи на залізничному транспорті, народний комісар Л.М. Каганович ще у 1944 р. в наказі 527/Ц вказав на відсутність в тематичі Інституту гострих, актуальних питань, пов'язаних з роботою транспорту в умовах війни, дав конкретні вказівки щодо виконання науково-дослідних тем та поставив перед ЦНДІ ряд невідкладних завдань. Зокрема, Вагонному відділенню інституту було запропоновано займатися питаннями вибору нових типів пасажирських та вантажних вагонів, продовження терміну дії вагонного парку, зменшення зносу основних деталей вагону, впровадження заміни дорогих металів, покращення етапів ремонту та утримання вагонів, використання трофейного рухомого складу тощо. Для виконання наказу Народного комісара наукові працівники Вагонного відділення разом з Відділенням експлуатації працювали над виявленням потреб мережі в різних типах залізничних вагонів та розробкою технічних умов на проектування рухомого складу більш вдосконалених конструкцій (здешевлення ціни, ремонту і експлуатації, а також підвищення

міцності вагону без додаткової затрати матеріалів).

Одним із важливих факторів, що впливав на економичність вагонної конструкції за певного матеріалу була її вага. Остання впливала не лише на початкові затрати матеріалу при виготовленні вагону, але й на експлуатаційні витрати та перевезення самого вагону. Зменшення ваги нових вагонів що проектувалися, припускалося досягнути завдяки широким використанням високоякісного зварювання, раціоналізації конструкцій ферм, рам та вузлів зварних з'єднань, а також використання основного металу кращої якості, видалення лишніх запасів міцності з використанням раціональних типів перетинів. Перелічені шляхи для зменшення тари вагону мали можливість знизити лишню вагу вагону на 10–15%.

У своїй фундаментальній монографії «Дослідження коливань і стійкості вагонів» (1939) [6] М.В. Винокуров розглядає власні коливання вантажів, які підвишені на гвинтових, листових та комбінованих ресорах. При виведенні рівнянь коливань вчений-інженер М.В. Винокуров враховував вплив тертя на зміну амплітуд. Беручи до уваги, що такі вихідні дані, як фабрична стріла прогину, модуль пружності ресор, прогин рейки тощо, були відомі в середині 30-х років XX ст. з точністю до 5–10%. Вони завжди ігнорувалися при дослідженні коливань, які ті, що мало впливають на точність розрахунку. Наявність тертя в листових ресорах створює окрім амортизації ще одночасну появу різного роду сумісних коливань. Вплив тертя на зміну частот і періодів коливань незначне, тому більшість видів коливань М.В. Винокуров розглядав як самостійні рухи.

При дослідженні коливань візкових вагонів повинні враховуватися маси вагонних візків і тертя в ресорах. Окрім коливань вантажів і вагонів М.В. Винокуров у своїй роботі розібрав умови стійкості вагонів і навіть формули для визначення розмірів колискового підвішування. Розглядаючи змушені коливання М.В. Винокуров брав до уваги прогинання рейкової нитки і наявність вибоїн на бандажах та нерівний прокат. Професор М.В. Винокуров також описав власні і змушені коливання вагонів, центр тяжіння яких не розташований на осях асиметрії і вібрації кузова.

Спочатку М.В. Винокуров розглядав і висвітлював власні коливання вантажу на ресорах різних систем. Далі він висвітлював тему вибору системи ресорного підвішування. У підсумку детально описав феномен призначення і властивостей ресор, охарактеризував гвинтові ресори та власні коливання вантажу на гвинтових ресорах.

У розділі «Листові ресори» професор М.В. Винокуров дає визначення основних розмірів листових ресор, коливання вантажу на листових ресорах, наводить експериментальні дані про коливання вантажу на даних ресорах.

Наступний розділ присвячено характеристиці подвійного ресорного підвішування, коливання вантажу при подвійному ресорному підвішуванні, наве-

дені експериментальні дані при коливаннях вантажу при подвійному ресорному підвішуванні.

М.В. Винокурова також цікавили коливання вантажу на ресорах з нахиленими підвісками, застосування ресор з нахиленими підвісками, а також залежність обертаючої сили на вільно встановлених осях від довжини і кута нахилу підвішування.

Окремий підрозділ М.В. Винокуров присвятив псевдо-гармонійним або аперіодичним коливанням вагону. В даному підрозділі він здійснив аналіз коливань вантажу на ресорах з простійною змінною жорсткістю, охарактеризував аперіодичні конічні ресори, які виготовлялися із сталі.

Особливо важливі були дані професора М.В. Винокурова про гармонійні коливання вагонів. Висвітлюючи цю проблему він описав вільні коливання надресорних частин і періоди коливань двовісних вагонів, охарактеризував вертикальні паралельні коливання або «підстрибування» вагонів. При цьому, особлива увага вченого відводилась центру коливання, осям коливань, «галопуванню» двовісного вагону та боковому розгойдуванню двовісних вагонів.

Висвітлення проблеми змушених коливань надресорних частин вагонів наведено у підрозділі «Деформація рейкового шляху під впливом рухомого навантаження». В даному контексті М.В. Винокуров наводить диференціальні рівняння та їх інтеграли для вертикальних переміщень двовісних вагонів, так зване «підстрибування» вагонів. Далі проводить математичний аналіз змушених коливань вагону і схарактеризував вплив величини бази вагону на плавність ходу. Оцінив вплив змушених коливань вагонів при проходженні стиків, розміщених вперемішку.

Завершується даний розділ підрозділом, в якому наведена поперечна стійкість безвізкових вагонів. В ньому професор М.В. Винокуров дослідив сили, які діють на вагон при його русі на кривій колії, а у висновку наводить визначення жорсткості ресор і величини поперечної стійкості для вагонів з подвійним ресорним підвішуванням.

Колівання чотиривісних вагонів М.В. Винокуров схарактеризував, у загальних відомостях про вагонні візки, особливо про вплив візків на плавність ходу вагону. Для цього він визначив розміри коліскового підвішування чотиривісних вагонів, проаналізував обертаючі зусилля для коліскового підвішування в залежності від їх довжини і кута нахилу до вертикалі. Особливу увагу при дослідженні коливань і стійкості вагонів професор М.В. Винокуров надавав характеристиці власних коливань чотиривісних вагонів. Зокрема, він схарактеризував і вертикальні коливання чотиривісного вагону з потрійним ресорним підвішуванням, також дослідив власні вертикальні коливання кузова вагону і візків з ресорним підвішуванням системи інженера Ханіна.

Детально розглянув у своєму дослідженні професор М.В. Винокуров питання про «галопування» кузова вагону і окремо «галопування» візків чотиривісних вагонів, особливо в меридіанній площині.

Власні коливання візків у вагонах в поперечному напрямі розпочинаються відповідними характеристиками сил, що діють на вагон при проходженні його по кривій. М.В. Винокуров схарактеризував поняття про метacentр, визначив кут нахилу кузова, визначив період поперечних коливань кузова. Поперечна стійкість чотиривісних візкових вагонів розглянута у підрозділі «Визначення опорного моменту ресорного підвішування візків». Михайло Васильович проаналізував власні поперечні бокові і кутові коливання, дослідив вплив тертя в шарнірному підвішуванні на величину обертаючої сили і визначив період коливань кузова на підвісках. Схарактеризував власні коливання кузова вагону відносно вертикальної осі.

Четвертий розділ цієї монографії професора М.В. Винокурова має назву «Змушені коливання чотиривісних візкових вагонів. Розпочинається підрозділом, в якому аналізуються сили, що діють на вагон під час руху по прямолінійному і горизонтальному шляху, а далі автор описує свої дослідження про вплив конічної форми бандажів на коливальний рух вагонів і визначає критичну швидкість для різних типів рухомого складу. Особливо вражає математична складова досліджень М.В. Винокурова. В ній він навіть диференціальні рівняння та їх інтеграли для змушених коливань візкових вагонів. Для цього він розглянув сумісні змушені коливання при «підстрибуванні» та гальмуванні вагонів, при вертикальних переміщеннях та прогину рейкової нитки, «галопування» кузова вагону і відривання від прогину рейкових ниток.

Професор М.В. Винокуров, також навів вплив ексцентричності колісних пар і вибоїн бандажів на коливальний рух вагонів. Надавав значення темі впливу вибоїн бандажів на плавність ходу вагонів. Для цього Михайло Васильович проаналізував типи вибоїн, дав визначення переміщенню центру інерції колісної пари при вибоїнах, накреслених за синусоїдою і параболою. Це привело його до дослідження проблем у застосуванні амортизаторів для зменшення амплітуд коливання кузова і візків. Детально проаналізував систему Броульґіда, яка застосовувалась з пружними колесами для пом'якшення поштовхів. Він також визначав тиск колеса на рейку.

Стосовно наведених досліджень у цій праці професор М.В. Винокуров провів низку висновків. Він вказав, що вагон, який рухається з означеною швидкістю в горизонтальному і прямолінійному шляху, піддається дії вертикальних, поперечних та поздовжніх сил. Зазначені сили викликають коливальні рухи надресорних частин вагону. Виникнення перелічених вище сил залежить від стану ходових частин і кузова вагону, системи ресорного підвішування, стану і профілю колії.

На криволінійних ділянках колії вагон, що рухається, піддається ще дії доцентрової сили. Під впливом діючих сил на вагон, виникають наступні види коливань:

«Підстрибування» – виникає, коли надресорні

частини вагону переміщуються зверху і донизу. За умови, що усі точки кузова і вагона загалом мають однакове прискорення в даний момент. «Підстрибування» виникає під впливом вертикальних сил.

«Підсмикування» зумовлюється нерівномірністю поступально-рухових мас локомотиву. Амплітуда коливань при «підсмикуванні» має незначну величину, тому в подальшому переважно не враховується.

Бокове паралельне коливання створюється під дією горизонтальних сил.

Поздовжнє «виляння», або «галопування» виникає від ударів на стиках, вибоїнах на бандажах, наварів, тріщин, сколів і наявності ексцентриситету в колісних парах. «Галопування» переважно виникає одночасно з «підстрибуванням». В чистому вигляді «галопування» спостерігається дуже рідко.

Бокове «виляння» відбувається від ударів на зсунутих стиках, косих наварів, наявності вибоїн на одному з бандажів і від дії відцентрованої сили при вписуванні у криві.

«Виляння», відбувається у випадку поперечного хитання, коли кузов обертається навколо вертикальної осі на деякий кут зумовлене конусністю бандажів, неправильним відновленням осей, неоднаковою величиною діаметра коліс і хвилястим рухом локомотиву. При цьому поперечні коливання зростають від першого вагону поїзда до хвостового в результаті сумарної власних коливань кожного наступного вагону з коливанням попереднього.

Кожне із вказаних коливань може з'явитися окремо або сумісно з іншим. При раптово прикладеній і віддаленій зовнішній силі або поштовху виникають коливання надресорних частин, які називаються *власними або незалежними коливаннями*. Якщо б не було тертя в ресорах, в буксових спрямовуючих тощо, то амплітуда власних коливань залишалася б постійною. Коливання такого роду при постійній частоті провесор М.В. Винокуров називає *гармонійними коливаннями*. При коливаннях надресорних частин завжди виникають сили опору, внаслідок чого амплітуда коливань постійно зменшується і рух припиняється.

В 30-х роках ХХ ст. для швидкого поглинання коливань, на вагонах ставили масляні і пневматичні амортизатори. Удари на стиках, поштовхи від вибоїн і наявність ексцентриситету в колісній парі періодично діють на кузов вагона і візки, викликають змушені коливання надресорних частин. Причини, що викликають змушені коливання, називаються *підбурюючими силами*.

Коли період змушених коливань дорівнює періоду власних коливань, то амплітуда коливань, за нестачі сил, які утримують коливання, теоретично збільшується із зростанням часу. Це явище називається *резонансом*. Швидкість, за якої настає явище резонансу, називається *критичною швидкістю*. Для кожного виду коливань існують критичні швидкості вагону, за яких можлива поява резонансу. Чим більша швидкість руху вагону, тим сильнішими стають

удари, що діють на ходові частини вагону, Однак ефект, здійснюваний вдаренням на екіпаж, залежить не від сили удару, вважав професор М.В. Винокуров, а від величини роботи, яка затрачається при вдаренні. Михайло Васильович наводить математичні розрахунки, які засвідчили, що вдарення є функцією часу удару і прискорення. Із збільшенням швидкості час удару зменшується, що різко знижує ефект від дії поштовху. Тому поширена думка, що із збільшенням швидкості рух стає неспокійним – дуже помилкова. Плавність ходу вагону можливо отримати при будь-якій швидкості шляхом вмілого підбору ресор, ваги візка і кузова, правильного обточування коліс і встановлення колісних пар, нарешті, правильного монтажу кузова вагону.

Висновки. Нинішній етап розвитку цивілізації вимагає підвищення рівня розвитку і культури суспільства. Особливим значенням для нашої країни є вирішення питань економічного, енергетичного й екологічного характеру. Освіта є головним фактором успішного розвитку, тому університети мають однаково приділяти увагу для природознавчих, математичних і соціально-гуманітарних наук [7]. Сучасним історикам науки і техніки надзвичайно важливі досягнення здійсненні професором М.В. Винокуровим у всіх багатогранних напрямках його досліджень, а особливо важливим він є для узагальнення надбання спадщини науковців України і вагонобудівної галузі, у напрямках досліджень динаміки і механіки та й інших залишить не байдужими і в майбутньому буде спонукати спеціалістів на нові винаходи і відкриття.

Список використаних джерел

1. Устяк Н.В. Професор М.В. Винокуров (1890-1955): хронологічна ретроспектива життя та діяльності // Питання історії науки і техніки. 2018. № 3. С. 19–23.
2. Устяк Н.В. Науково-технічний аналіз формування парку пасажирських вагонів професором М.В. Винокуровим (1846–1946) // Історія науки і біографістика. 2019. № 1. С. 293–307
3. Устяк Н.В. Внесок М.В. Винокурова у вирішення проблеми динамічної взаємодії рухомого складу і колії // Питання історії науки і техніки. 2018. № 2. С. 41–45.
4. Марье Г. Взаимодействие пути и подвижного состава. Москва: Госжелдориздат, 1933. 338 с.
5. АО «ВНИИЖТ» URL: <https://www.vniizht.ru/index.php?id=87> (дата звернення: 17.05.2019).
6. Винокуров М.В. Исследование колебаний и устойчивости вагонов / Труды Днепропетровского ин-та инж. тр-та. Вып. 12, 1939. с. 292.
7. Фортов В.Е., Колеников В.И. О роли академических и отраслевых научных школ в реализации инновационных и стратегических задач железных дорог. Бюллетень Объединенного ученого Совета ОАО «РЖД». 2015. № 3. 67 с.

References

1. Ustiak N.V., 2018. Profesor M.V. Vynokurov (1890-1955): hronologichna retrospektyva zhittya ta diyalnosti -[Professor M.V. Vynokurov (1890-1955): a chronological retrospective of life and activity] *Pytannya istoriyi nauki i tehniki* – Questions of the history of science and technology, 3. pp. 19–23. [in Ukrainian].

2. Ustiak N.V., 2019. Naukovo-tehnicnij analiz formuvannya parku pasazhirskih vagoniv profesorom M.V. Vynokurovym (1846–1946) [Scientific and technical analysis of formation of the park of passenger wagons by professor M.V. Vynokurov(1846–1946)]. *Istoriya nauki i biografistika – History of science and biography, I.* (pp. 293-307) Retrieved from <http://inb.dnsgb.com.ua/2019-1/index.html> (last accessed: 10.04.2019) [in Ukrainian].

3. Ustiak N.V., 2018. Vnesok M.V. Vynokurova u vyrishennya problemi dinamichnoyi vzayemodiyi ruhomogo skladu i kolyi [Contribution of M.V. Vynokurov in solving the problem of dynamic interaction of rolling stock and track] *Pytannya istoriyi nauki i tehniki* – Questions of the history of science and technology, 2. pp. 41–45. [in Ukrainian].

4. Marie G., 1933. *The interaction of the track and rolling stock*, Moskva: Goszheldoridat, perevod kn., p. 338. [in English], [in Russian].

5. AO «VNIIZhT» [All-Union Scientific Research Institute of Railway Transport] Retrieved from <https://www.vniizht.ru> (last accessed: 17.05.2019) [in Russian].

6. Vinokurov M.V., 1939. *Issledovanie kolebanij i ustojchivosti vagonov* [Investigation of fluctuations and stability wagons] *Trudy Dnepropetrovskogo in-ta inzh. tr-ta.* Issue 12, p. 292. [in Ukrainian].

7. Fortov V.E., Kolenikov V.I., 2015. *O roli akademicheskikh i otraslevykh nauchnykh shkol v realizacii innovacionnykh i strategicheskikh zadach zheleznykh dorog* [On the role of academic and industrial research schools in the implementation of innovative and strategic objectives of the railways] *Byulleten Obedinenного uchenogo Soveta OAO «RZhD».* № 3. p. 67 [in Russian].

ВНЕСОК ПРЕДСТАВНИКІВ КИЇВСЬКОЇ ШКОЛИ У ВИСВІТЛЕННЯ ПИТАНЬ ЩОДО ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

MONEY OF REPRESENTATIVES OF THE KYIV SCHOOL FOR THE CALCULATION OF QUESTIONS ON THE LIFE OF THE UKRAINIAN CULTURE OF THE PERIOD OF THE SECOND WORLD WAR

Хоменко В. Р.,

аспірант, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини (Умань, Україна),

e-mail: vladkhomenko1995@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6865-7867>

Khomenko V.,

post-graduate student, Pavlo Tychyna Uman state pedagogical university (Uman, Ukraine),

e-mail: vladkhomenko1995@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6865-7867>

Аналізується науковий доробок представників Київської школи істориків-аграрників, присвячений висвітленню питань щодо життєдіяльності українського села періоду Другої світової війни. Охарактеризовано широкий спектр досліджень, в яких прослідковано соціально-економічні процеси в українському селі напередодні війни; проаналізовано проблеми українського села в умовах окупації; зокрема, шляхи виживання селян в роки лихоліття; повсякденне життя та морально-психологічний стан населення окупованих територій України; охарактеризовано протікання відбудовних процесів в українському селі в післяокупаційний період війни.

Зроблено висновок, що зазначені ключові сфери досліджень в рамках даного напрямку представлені напрацюваннями як комплексно-фундаментального, так і вузько проблемного характеру, в яких автори неупереджено дають оцінку різноманітним аспектам економічного і соціального стану села періоду Другої світової війни, шляхів і темпів відбудовних процесів, відновлення соціальної інфраструктури тощо. Науковий доробок істориків-аграрників Київської наукової школи є важливою складовою сучасної української історіографії в площині об'єктивізму щодо всебічного неупередженого висвітлення проблематики зазначеного періоду.

Ключові слова: історіографія, Друга світова війна, українське село, окупація, повсякденне життя, відбудовні процеси.

The scientific work of the representatives of the Kyiv School of Historians-Agrarians on the issues of life of the Ukrainian village of the period of the Second World War is analyzed. A wide range of research has been described, in which socioeconomic processes in the Ukrainian village before the war are followed; the problems of the Ukrainian village under the conditions of occupation were analyzed; in particular, the ways of survival of the peasants during the years of trouble; daily life and moral and psychological state of the

population of the occupied territories of Ukraine; The process of restoration processes in the Ukrainian village during the post-occupation period of the war was characterized.

It was concluded that the mentioned key areas of research in this area are presented in the works of both complex and fundamental problem, in which the authors impartially assess the various aspects of the economic and social conditions of the village of the period of the Second World War, the ways and rates of recovery processes, restoration social infrastructure, etc. The scientific achievements of the historians of agrarians of the Kiev scientific school are an important part of contemporary Ukrainian historiography in the area of objectivism in relation to the comprehensive unbiased coverage of the problems of the specified period.

Keywords: *historiography, World War II, Ukrainian village, occupation, everyday life, reconstruction processes.*

Постановка проблеми. Питання умов життєдіяльності селянського соціуму в часи Другої світової війни є важливими і актуальними, незважаючи на значну кількість досліджень, серед яких монографії, статті, виступи на конференціях тощо. Це пов'язано насамперед з тим, що історія окресленого періоду тривалий час, до проголошення незалежності України, як і інші сторінки історії українського суспільства, подавалася заангажовано, напівправдиво, іноді навіть міфологізовано і була елементом ідеологічної доктрини тоталітарного компартійного апарату. Сучасне трактування подій Другої світової війни і відбудовних процесів носить зовсім інше забарвлення, яке ґрунтується на об'єктивізмі. Це пов'язано також з тим, що дослідники отримали доступ до раніше закритих для вивчення архівних документів і матеріалів щодо роботи органів радянської та окупаційної влади, партійних структур у зазначений період.

Історіографія питання. Представники Київської школи істориків-аграрників розкривають практично невисвітлені в історичній літературі глибинні процеси, що відбувалися в українському суспільстві у зазначений час. Варто відзначити імена Лисенка О., Перехреста О., Романюка І., Нагайка Т., Яшан О. та ін., публікації яких дедалі більше відрізняються від попередніх своєю новизною, відповідають вимогам і завданням, що ставляться перед сучасною українською історичною наукою.

Мета статті: дати історіографічну оцінку суспільно-політичних та економічних аспектів життя українського селянства під час Другої світової війни в науковій літературі доби незалежності.

Виклад основного матеріалу. Сучасні дослідження проблематики воєнного стану українського села представниками Київської школи відзначаються новими теоретико-методологічними підходами, детальним і критичним аналізом історіографічних напрацювань минулого, використанням значного масиву джерел, характеристикою прорахунків у вивченні проблематики, пов'язаних з тим, що історіографію радянського періоду не оминув вплив тоталітарних догм і стереотипів.

У висвітленні питань стану українського села під час Другої світової війни акценти робляться на та-

ких позиціях як: українське село напередодні війни; аналіз проблем українського села в умовах окупації; специфіка реалізації аграрної політики окупантів; шляхи виживання селян в роки лихоліття; ставлення селян до радянського партизанського та українського визвольного рухів; повсякденне життя та морально-психологічний стан населення окупованих територій України; протікання відбудовних процесів в українському селі в післяокупаційний період війни.

Серед напрацьовань з проблематики українського села під час Другої світової війни, в яких комплексно проаналізовано процеси в селянському соціумі, варто виокремити одну з найбільш детальних робіт – монографію Перехреста О. «Українське село в 1941-1945 рр.: економічне та соціальне становище», в якій автор дає неупереджену оцінку всіх аспектів життя українського селянства, тому монографія є інтегрованим дослідженням долі українського села напередодні війни, під час нацистської окупації та в умовах відбудови [12]. Відтворюючи стан розвитку українського села напередодні війни, автор відзначає, що українське село завдяки своєму економічному й соціальному потенціалу мало значний вплив на всі сфери життя не лише України, а й СРСР [12, с. 90]. Окрім того, автор аналізує внесок селянства України у зміцнення обороноздатності країни, характеризує функціонування аграрного сектора та становище селянства в умовах війни, прослідковує процес евакуації ресурсів сільського господарства України та робить висновки щодо здобутків і втрат українських селян в евакуації. Об'єктивним і критичним є висвітлення становища українського села в період нацистської окупації, зокрема: аналіз сільськогосподарського потенціалу України в геостратегічних та воєнних планах агресорів, питання планування та результатів організації сільськогосподарського виробництва окупаційною адміністрацією, висвітлення аграрного аспекту колонізаційної політики нацистських окупантів в Україні, особливості соціальної сфери села в період окупації, роль і місце селянства в радянському партизанському та українському визвольному рухах. В площині інтересів дослідника лежали питання економічного та соціального стану села в умовах відбудови (1943–1945 рр.) та з'ясування демографічних наслідків війни 1941 – 1945 рр. для українського села [12]. Також О. Перехрест торкається висвітлення питань щодо здобутків і втрат ресурсів сільського господарства України під час евакуації на початку війни [13] та нищення житла в українському селі в період німецько-радянської війни 1941 – 1945 рр. [14].

Важливим досягненням вітчизняної історичної науки стало видання «Історії українського селянства», де одним з тематичних розділів є саме висвітлення питань життя українського села в роки Другої світової війни [3]. Тут маємо зазначити активну дослідницьку роль керівника відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії Укра-

їни НАН України О. Лисенка, який разом з дослідником воєнної історії України О. Перехрестом висвітлює цілу низку ключових питань.

В науковій розвідці «Українське село напередодні радянсько-німецької війни» автори детально аналізують стан села напередодні війни і зазначають, що сільське господарство України було одним з основних виробників зерна, технічних культур і продуктів тваринництва в СРСР [4, с. 267]; вивчають ресурси тваринницької галузі, матеріально-технічні ресурси сільського господарства, а також наголошують на важливості для подальших досліджень і для об'єктивної оцінки становища села напередодні війни аналізу демографічних характеристик, колгоспної системи та електрифікації українського села. Відзначається, що у передвоєнні роки дещо покращилася ситуація з забезпеченням сільського господарства кадрами фахівців зі спеціальною освітою [4, с. 270]. Як стверджують дослідники, до початку агресії Німеччини проти СРСР у розвитку соціальної інфраструктури села були досягнуті значні показники, деякі з них значно перевищували доколгоспний рівень. Проте в цілому напередодні війни ще більше поглиблювалося істотне відставання соціальної сфери села порівняно з соціальним розвитком міст [4, с. 272].

В науковій розробці О. Лисенка і О. Перехреста «Перший період німецько-радянської війни (червень 1941 – липень 1942 рр.)» має місце неупереджена оцінка процесів мобілізації і набору до регулярної армії добровольців, адже селянство взяло активну участь в ополченському русі, багатотисячні ополченські формування стали резервом діючої армії. Статистика, подана в дослідженні, говорить про те, що до народного ополчення вступило 1 млн. 300 тис. громадян [5, с. 273]. Проте робиться акцент на тому, що більшість учорашніх колгоспників у військовому відношенні були підготовлені недостатньо, адже напередодні війни перепідготовкою військовозобов'язаних ніхто не займався [5, с. 273]. Автори зауважують, що на час розгортання бойових дій у більшості областей завершувалася підготовка до збору врожаю, і перед трудівниками села стояло завдання швидко і без втрат зібрати врожай. Вирішення цього завдання відбувалося у надзвичайно важких умовах, так як у діючу армію пішла найбільш працездатна частина населення, а також багато колгоспників та колгоспниць були мобілізовані для роботи у промисловості та на транспорті [5, с. 274]. Аналізуючи суспільно-політичні настрої українського селянства у перший період війни, автори зазначають, що селяни брали активну участь у створенні фонду оборони, робило цільові грошові внески на будівництво танків та літаків, допомагали Червоній армії у будівництві оборонних споруд і рубажів, військових об'єктів, пораненим бійцям, взяли участь у русі донорів [5, с. 278].

Слід також зазначити, що в процесі своїх досліджень О. Лисенко і О. Перехрест піддали системному аналізу проблеми українського села в період

окупації [6]. Автори зосередили увагу на аналізі кроків окупаційної влади, прослідкували різні шляхи вирішення аграрних питань, роблячи акцент на тому, що для окупаційної влади привабливою була й перспектива використати сталінський досвід господарювання в сільському господарстві як ефективну форму експлуатації селян [6, с. 287]. Політика окупаційної влади в роботі розглядається негативно, так як для наведення порядку в сільській місцевості, відновлення колгоспів і радгоспів і організації на їх базі сільськогосподарського виробництва окупанти застосовували заходи агітаційно-пропагандистського, попереджувального, обмежувального та репресивно-карального характеру [6, с. 287]. Автори зосередили увагу на аграрній реформі, яка розпочалася в 1942 р. і метою якої було прагнення створити прошарок людей, задоволених аграрною політикою німців, які в наслідок цього б підтримували окупаційну адміністрацію і стали соціальною базою «нового ладу» [6, с. 293]. Окремо прослідковується політика німців щодо фольксдойче. Важливим є те, що автори не піддають критиці даний прошарок селянства, а намагаються об'єктивно підійти до аналізу його поведінки, стверджуючи, що фольксдойче України під час війни опинилися між двома тоталітарними режимами [6, с. 299]. Окреме місце приділяється конструктивному аналізу діяльності партизанських формувань, автори прослідковують тенденцію зміни настроїв селян від вичікувальної позиції до підтримки репрезентантів радянської влади на окупованій території – червоних партизанів та активного включення в різні форми боротьби з окупантами [6, с. 318].

В статті «Відбудовні процеси на селі в 1943 – 1945 рр.» О. Лисенко та О. Перехрест прослідковують процеси відбудови сільського господарства і наголошують на тому, що відновлення сільськогосподарського потенціалу українського села мало вагоме господарське та військове значення, так як Україна з переміщенням лінії фронту на захід ставала найближчим тиловим районом, який міг би оперативним чином задовольняти потреби фронту у продуктах харчування [7, с. 318]. Окрім того, вони зазначають, що основним джерелом відбудови колгоспів, радгоспів та МТС було трудове подвижництво селян [7, с. 319]. Доводять, що більшість селян визволених областей політику держави, спрямовану на відновлення колгоспно-радянської системи, сприйняла покірно і пояснюють це дією наступних чинників: безправне становище селян у суспільстві, яке ще більше погіршилося в умовах війни; селяни перебували у стані очікування оцінки факту їхнього проживання та вимушеної «співпраці» з загарбниками з боку відновленої радянської влади та її каральних органів [7, с. 319].

В цілому дослідження О. Лисенка і О. Перехреста пронизані наскрізною ниткою твердження відносно того, що активна участь селянства України у відродженні сільського господарства забезпечила прискорення темпів ліквідації наслідків нацистської

окупації, створила необхідні передумови для більш швидкої відбудови усієї економіки в післявоєнні роки [7, с. 327]. Окремі міркування щодо післявоєнного життя селян, економічного становища українського села О. Перехрест висловив в індивідуальних статтях, які мовою цифр та об'єктивним підходом дають можливість прослідкувати процеси в тогочасному селі [15-17].

Питання життєдіяльності українського села в 1941 – 1945 рр. розглядали також інші дослідники. Науковий інтерес представляють публікації А. Байраківського та І. Романюка щодо життя селянства України в роки німецької окупації [1; 19]. Діяльність сільських лікарських установ в Україні (1939 – 1941 рр.), вивчення побутового аспекту життя сільського населення України у період Другої світової війни засобами «усної історії», сільське житлове будівництво та житлові умови сільського населення України у період 1943 – 1945 рр. – ці питання порушено як наукову проблему в працях Т. Нагайка [8-10]. Предметом наукового пошуку Ю. Ніколайця стала земельна реформа в Україні в умовах окупаційного режиму 1941 – 1944 рр. [11]. Функціонуванню адміністративних органів в українському селі в 1943 – 1945 рр. присвячені наукові розвідки Т. Першиної [18]. Регіональні особливості життя селянства в період окупації з'ясовує Ю. Зінько [2].

За часів незалежності з'являються нові концептуальні підходи до вивчення місця людини в суспільстві, в яких звичайна людина в своїй повсякденності і буденності стає об'єктом історичного пізнання. Тому в цій площині варто зазначити, що науковці Київської школи вважають за актуальне говорити про повсякденність життя селян не лише в мирний час, а і в часи воєнного лихоліття. Вагомим і значущим є з'ясування морально-психологічного стану населення України загалом і сільського зокрема в період окупації. Тому дослідження представників Київської школи є ще одним кроком для зміцнення підґрунтя нового напрямку в історичних дослідженнях – історії повсякденності, адже в центрі інтересів дослідника постає людина з її проблемами, переживаннями, бажаннями і сподіваннями. Цих питань торкається у своїх статтях О. Яшан, яка дослідила ставлення селян України до приходу німецьких військ та окупаційного режиму, схарактеризувала настрої українського селянства в початковий період війни, обґрунтувала особливості соціальної поведінки населення України в роки окупації, приділила увагу повсякденному життю селян під час окупації [20-23].

Висновки. Таким чином, зазначені ключові сфери досліджень в рамках даного напрямку представлені напрацюваннями як комплексно-фундаментального, так і вузько проблемного характеру, в яких автори неупереджено дають оцінку різноманітним аспектам економічного і соціального стану села періоду Другої світової війни, шляхів і темпів відбудовних процесів, відновлення соціальної інф-

раструктури тощо. Науковий доробок істориків-аграрників Київської наукової школи є важливою складовою сучасної української історіографії в площині об'єктивізму щодо всебічного неупередженого висвітлення проблематики зазначеного періоду.

Список використаних джерел

1. Байраківський, А.І. 1996. 'Селянство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)'. *Друга світова війна і Україна: Матеріали наук. конф.*, 27-28 квіт. 1995 р. К., с. 168–171.
2. Зінко, Ю.А. 2001. 'Аграрні відносини на Вінниччині в період німецької окупації (1941–1944 рр.)'. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*. К. Вип. 16. с. 136–140.
3. 'Історія українського селянства': Нариси в 2-х т. / В. А. Смолій (відп. ред.). К.: *Наукова думка*, 2006. Т. 2. 653 с.
4. Лисенко, О.Є., Перехрест, О.Г. 2006. 'Українське село напередодні радянсько-німецької війни'. *Історія українського селянства*. Нариси у 2-х томах. Т. 2. К.: *Наукова думка*, с. 267–272.
5. Лисенко, О.Є., Перехрест, О.Г. 2006. 'Перший період німецько-радянської війни (червень 1941 – липень 1942 рр.)'. *Історія українського селянства*. Нариси у 2-х томах. Т. 2. К.: *Наукова думка*, с. 273–285.
6. Лисенко, О.Є., Перехрест, О.Г. 2006. 'Українське село в роки окупації'. *Історія українського селянства*. Нариси у 2-х томах. Т. 2. К.: *Наукова думка*, с. 285–318.
7. Лисенко, О.Є., Перехрест, О.Г. 2006. 'Відбудовні процеси на селі в 1943–1945 рр.'. *Історія українського селянства*. Нариси у 2-х томах. Т. 2. К.: *Наукова думка*, с. 318–330.
8. Нагайко, Т. 2004. 'Вивчення побутового аспекту життя сільського населення України у період Другої світової війни засобами «усної історії»'. *Український історичний збірник*. К. Вип. 6. с. 368–390.
9. Нагайко, Т. 2004. 'Сільське житлове будівництво та житлові умови сільського населення України у період 1943–1945 рр.'. *Український історичний збірник*. К., Вип. 7. с. 353–370.
10. Нагайко, Т.Ю. 2005. 'Діяльність сільських лікарських установ в Україні (1939–1941 рр.)'. *Сторінки воєнної історії України*: 36. наук. ст. К., Вип. 9. Ч. 1. с. 358–373.
11. Ніколаєць, Ю.О. 2004. 'Земельна реформа в Україні в умовах окупаційного режиму 1941–1944 рр.'. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*. К., Вип. 26. с. 216–228.
12. Перехрест, О.Г. 2011. 'Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище'. Монографія. Черкаси: *ЧНУ імені Б. Хмельницького*, 668 с.
13. Перехрест, О.Г. 2002. 'Евакуація ресурсів сільського господарства України на початку Великої Вітчизняної війни: здобутки і втрати'. *Сторінки воєнної історії України*: 36. наук. ст. К. Вип. 6. с. 266–273.
14. Перехрест, О.Г. (2005). 'Нищення житла в українському селі в період німецько-радянської війни

1941 – 1945 рр.' *Сторінки воєнної історії України*: 36. наук. ст. К. Вип. 9. Ч. 3. С. 137–156.

15. Перехрест, О.Г. 2003. 'До питання про збитки, заподіяні сільському господарству України в роки Великої Вітчизняної війни'. *Сторінки воєнної історії України*: 36. наукових статей. К., Вип. 7, ч. 2. С. 199–208.

16. Перехрест, О.Г. 2004. 'Збитки заподіяні тваринницькій галузі сільського господарства України в роки Великої Вітчизняної війни'. *Сторінки воєнної історії України*: 36. наук. статей. К., Вип. 8. Ч. 2. С. 264–273.

17. Перехрест, О.Г. 2005. 'Наслідки нацистської окупації українського села в період німецько-радянської війни 1941–1945 рр.'. *Історичні і політичні дослідження*. Науковий журнал. № 1. С. 251–262.

18. Першина, Т.С. 1999. 'Функціонування адміністративних органів на селі (1943 – 1945 рр.)'. *Сторінки воєнної історії України*: 36. наук. ст. К., Вип. 3. С. 88–100.

19. Романюк, І.М. 2002. 'Українське село в роки німецької окупації'. *Сторінки воєнної історії України*: 36. наук. ст. К., Вип. 6. С. 201–203.

20. Яшан, О. 2007. 'Вплив нацистської пропаганди на населення окупованої України'. *Матеріали 2-ої Всеукраїнської наукової конференції «Друга світова війна і доля народів України»*, м. Київ, 30-31 жовтня 2006 р. – К.: *Зовнішторгвидав*, С. 58–65.

21. Яшан, О. 2007. 'Настрої українського селянства в початковий період Великої Вітчизняної війни (1941-1942 рр.)'. *Наукові праці: Науково-методичний журнал*. Т. 74. Вип. 61. Історичні науки. Миколаїв: *Вид-во МДГУ ім. П.Могили*, С. 53–56.

22. Яшан, О. 2007. 'Повсякденне життя селян під час окупації 1941-1944 р. (на матеріалах Центрального регіону України)'. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: *Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка*. Вип. 2. С. 173–176.

23. Яшан, О. 2007. 'Соціальна поведінка населення України в роки окупації (1941-1944 рр.): витоки ментальності'. *Наукові праці: Науково-методичний журнал*. Т. 76. Вип. 63. Історичні науки. Миколаїв: *Вид-во МДГУ ім. П.Могили*, С. 36–39.

References

1. Bairakivskyi, A.I. 1996. 'Selianstvo Ukrainy v roky Velykoi Vitchyznianoї viiny (1941–1945 rr.)' (Peasantry of Ukraine during the Great Patriotic War (1941-1945)). *Druha svitova viina i Ukraina: Materialy nauk. konf.*, 27-28 kvit. 1995 r. K., s. 168–171.
2. Zinko, Yu.A. 2001. 'Ahrarni vidnosyny na Vinnychchyni v period nimetskoї okupatsii (1941–1944 rr.)' (Agrarian relations in Vinnytsia during the German occupation (1941-1944)). *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty*. K. Vyp. 16. s. 136–140.
3. 'Istoriia ukrainskoho selianstva' (The history of the Ukrainian peasantry): *Narysy v 2-kh t. / V. A. Smolii (vidp. red.)*. K.: *Naukova dumka*, 2006. T. 2. 653 s.

4. Lysenko, O.Ie., Perekhrest, O.H. 2006. 'Ukrainske selo naperedodni radiansko-nimetskoï viiny'. Istoriiia ukrainskoho selianstva (Ukrainian village on the eve of the Soviet-German war). *Narysy u 2-kh tomakh. T. 2. K.: Naukova dumka, s. 267–272.*
5. Lysenko, O.Ie., Perekhrest, O.H. 2006. 'Pershyi period nimetsko-radianskoï viiny (cherven 1941 – lypen 1942 rr.)' (The first period of the German-Soviet war (June 1941–July 1942)) Istoriiia ukrainskoho selianstva. *Narysy u 2-kh tomakh. T. 2. K.: Naukova dumka, s. 273–285.*
6. Lysenko, O.Ie., Perekhrest, O.H. 2006. 'Ukrainske selo v roky okupatsii' (Ukrainian village in the years of occupation). Istoriiia ukrainskoho selianstva. *Narysy u 2-kh tomakh. T. 2. K.: Naukova dumka, s. 285–318.*
7. Lysenko, O.Ie., Perekhrest, O.H. 2006. 'Vidbudovni protsesy na seli v 1943-1945 rr.' (Reconstruction processes in the village in 1943–1945). Istoriiia ukrainskoho selianstva. *Narysy u 2-kh tomakh. T. 2. K.: Naukova dumka, s. 318–330.*
8. Nahaiko, T. 2004. 'Vyvchennia pobutovoho aspektu zhyttia silskoho naselennia Ukrainy u period Druhoï svitovoi viiny zasobamy «usnoi istorii»' (Study of the domestic aspect of life of the rural population of Ukraine during the Second World War by means of «oral history»). *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk. K. Vyp. 6. s. 368–390.*
9. Nahaiko, T. 2004. 'Silske zhytlove budivnytstvo ta zhytlovi umovy silskoho naselennia Ukrainy u period 1943–1945 rr.' (Rural housing and housing conditions of the rural population of Ukraine in the period 1943–1945). *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk. K., Vyp. 7. s. 353–370.*
10. Nahaiko, T.Iu. 2005. 'Diialnist silskykh likarskykh ustanov v Ukraini (1939–1941 rr.)' (Activities of rural medical institutions in Ukraine (1939–1941)). *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: 3b. nauk. st. K., Vyp. 9. Ch. 1. s. 358–373.*
11. Nikolaiets, Yu.O. 2004. 'Zemelna reforma v Ukraini v umovakh okupatsiinoho rezhymu 1941–1944 rr.' (Land reform in Ukraine under the occupation regime of 1941–1944). *Istoriiia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty. K., Vyp. 26. s. 216–228.*
12. Perekhrest, O.H. 2011. 'Ukrainske selo v 1941–1945 rr.: ekonomichne ta sotsialne stanovyshe' (Ukrainian village in 1941–1945: economic and social situation). *Monohrafiia. Cherkasy: ChNU imeni B. Khmelnytskoho, 668 s.*
13. Perekhrest, O.H. 2002. 'Evakuatsiia resursiv silskoho hospodarstva Ukrainy na pochatku Velykoï Vitchyznianoï viiny: zdobutky i vtraty' (Evacuation of Ukrainian Agriculture Resources at the Beginning of the Great Patriotic War: Achievements and Losses). *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: 3b. nauk. st. K. Vyp. 6. s. 266–273.*
14. Perekhrest, O.H. (2005). 'Nyshchennia zhytla v ukrainskomu seli v period nimetsko-radianskoï viiny 1941 – 1945 rr.' (Loss of housing in the Ukrainian village during the period of the German-Soviet war of 1941–1945). *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: 3b. nauk. st. K. Vyp. 9. Ch. 3. S. 137–156.*
15. Perekhrest, O.H. 2003. 'Do pytannia pro zbytky, zapodiiiani silskomu hospodarstvu Ukrainy v roky Velykoï Vitchyznianoï viiny' (On the issue of losses caused to Ukraine's agriculture during the Great Patriotic War). *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. naukovykh statei. K., Vyp. 7, ch. 2. S. 199–208.*
16. Perekhrest, O.H. 2004. 'Zbytky zapodiiiani tvarynnytskii haluzi silskoho hospodarstva Ukrainy v roky Velykoï Vitchyznianoï viiny' (Damage caused to the livestock sector of Ukrainian agriculture during the Great Patriotic War). *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. statei. K., Vyp. 8. Ch. 2. S. 264–273.*
17. Perekhrest, O.H. 2005. 'Naslidky natsystsoï okupatsii ukrainskoho sela v period nimetsko-radianskoï viiny 1941–1945 rr.' (Consequences of Nazi occupation of the Ukrainian village during the period of the German-Soviet war of 1941–1945). *Istorychni i politychni doslidzhennia. Naukovyi zhurnal. № 1. S. 251–262.*
18. Pershyna, T.S. 1999. 'Funktsionuvannia administratyvnykh orhaniv na seli (1943 – 1945 rr.)' (Functioning of administrative bodies in the village (1943–1945)). *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: 3b. nauk. st. K., Vyp. 3. S. 88–100.*
19. Romaniuk, I.M. 2002. 'Ukrainske selo v roky nimetskoï okupatsii' (Ukrainian village during the German occupation). *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: 3b. nauk. st. K., Vyp. 6. S. 201–203.*
20. Iashan, O. 2007. 'Vplyv natsystsoï propahandy na naselennia okupovanoi Ukrainy' (Influence of Nazi propaganda on the population of occupied Ukraine). *Materialy 2-oi Vseukrainskoï naukovoï konferentsii «Druha svitova viina i dolia narodiv Ukrainy», m. Kyiv, 30-31 zhovtnia 2006 r. – K.: Zovnishtorhvydav, S. 58–65.*
21. Iashan, O. 2007. 'Nastroi ukrainskoho selianstva v pochatkovyi period Velykoï Vitchyznianoï viiny (1941 1942 rr.)'. *Naukovi pratsi: Naukovo-metodychnyi zhurnal. T. 74. Vyp. 61. Istorychni nauky. Mykolaiv: Vyd-vo MDHU im. P.Mohyly, S. 53–56.*
22. Iashan, O. 2007. 'Povsiakdenne zhyttia selian pid chas okupatsii 1941 1944 r. (na materialakh Tsentralnoho rehionu Ukrainy)' (Everyday life of peasants during the occupation of 1941 1944 (on materials of the Central region of Ukraine)). (The mood of the Ukrainian peasantry in the initial period of the Great Patriotic War (1941–1942)). *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istoriiia. Ternopil: Vyd-vo TNPU im. V.Hnatiuka. Vyp. 2. S. 173–176.*
23. Iashan, O. 2007. 'Sotsialna povedinka naselennia Ukrainy v roky okupatsii (1941 1944 rr.): vytoky mentalnosti' (Social behavior of the population of Ukraine during the years of occupation (1941–1944): origins of mentality). *Naukovi pratsi: Naukovo-metodychnyi zhurnal. T. 76. Vyp. 63. Istorychni nauky. Mykolaiv: Vyd-vo MDHU im. P.Mohyly, S. 36–39.*

УЯВЛЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ В “СКАРБНИЦІ ПОТРЕБНОЇ” ІОАНИКІЯ ГАЛЯТОВСЬКОГО**IDEA OF THE STATE IN THE I.GALYATOVSKY'S “NECESSARY TREASURY”****Шалашна Н. М.,**

кандидат історичних наук, доцент
кафедри культурології, естетики та історії,
Донбаський державний педагогічний університет,
(Слов'янськ, Україна), e-mail: n.shalshna@gmail.com
ORCID E-1715-2018

Shalashna N. M.,

candidate of historical sciences, associate professor
departments of cultural studies, aesthetics and history,
Donbass State Pedagogical University,
(Slavyansk, Ukraine), e-mail: n.shalshna@gmail.com
ORCID E-1715-2018

В статті аналізується зміст уявлень про державу видатного українського культурного та релігійного діяча другої половини XVII ст. І. Галятовського. Головним джерелом для аналізу виступала праця “Скарбниця потрібная”, написана 1676 р. Метою розвідки було встановлення змісту уявлень про державу, розміщених в тексті вказаної праці, а також з’ясування місця цих уявлень в загальному контексті державницької теорії українського православного духовенства другої половини XVII ст. В результаті проведеного дослідження встановлено, що в поглядах на державу, втілених в творі І. Галятовського, помітні впливи як західної європейської філософії, так і української барокової філософської течії. Його державницька концепція в цілому є продовженням розвитку уявлень українських православних інтелектуалів про ідеальний державний устрій, проте має значні відмінності в частині стосунків між світської та церковною владою й вирішення проблеми ідеального правителя.

Ключові слова: І. Галятовський, “Скарбниця потрібная”, українська ранньомодерна нація, українська державність, православна церква.

The article analyzes the content of the notions about the state of the outstanding Ukrainian cultural and religious figure of the second half of the XVII century I. Galyatovsky. The main source for analysis was the work «Treasury is needed», written in 1676. The aim of this search was to establish the content of representations of the state, contained in the text of the work, as well as to find out the place of these ideas in the general context of the state theory of the Ukrainian Orthodox clergy of the second half of the seventeenth century. As a result of the research, it was established that in the views on the state, embodied in the work of I. Galyatovsky, significant influences of both western European philosophy and Ukrainian Baroque philosophical trends were observed. His whole state conception is a continuation of the development of representations of Ukrainian Orthodox intellectuals about the ideal state system, but it has significant differences in the relationship between secular and ecclesiastical authorities and the solution of the problem of an ideal ruler.

Keywords: I. Galyatovsky, «Treasury is needed», Ukrainian Early Modern Nation, Ukrainian Statehood, Orthodox Church

Протягом другої половини XVII ст. українська ранньомодерна нація переживала період завершального оформлення, що включало інституціоналізацію політичної влади, формування політичної та культурної еліти, а також філософського осмислення головних категорій державності. Якщо політична боротьба за здійснення національної ідеї в її ранньомодерному варіанті була завданням переважно козацької старшини, то теоретична розробка ідейних підвалин національного суверенітету здійснювалась культурною елітою тих часів, тобто духовенством. Українським православним духовенством протягом кінця XVI — початку XVII ст. було розроблено досить струнку політичну теорію, яка включала осмислення бажаного варіанту державного устрою, зміст поняття суверенітету, необхідні якості та завдання політичної нації, окреслення характеристик ідеального правителя та ролі церкви в державі. В середовищі православного духовенства вказаного періоду існувало декілька варіантів однієї й тієї ж державницької теорії, розробленої свого часу в науковому колі Петра Могили. Відрізнялись ці концепції передусім визначенням носія державного суверенітету та взаємостосунків між правителем та підданими — від повної демократії у Ф. Софоновича до абсолютної монархії у І. Гізеля.

Важливу роль у формуванні державницької концепції православного духовенства відіграв Чернігівський науковий гурток, заснований Лазарем Барановичем. Одним із яскравих представників цього гуртка, а також видатним філософом, культурним та політичним діячем свого часу був Іоанікій Галятовський. Серед його значного наукового доробку окремої уваги заслуговує твір “Скарбниця потрібная”, що являє собою опис чудес чудотворної ікони Чернігівського Єлецького монастиря. Твір було призначено для масового споживача, чим визначається його вагомий вплив на формування уявлень про державність в середовищі козацької старшини, православного духовенства та опосередковано і народних мас. З огляду на незаперечну значимість вказаного тексту не лише на перебіг політичних подій другої половини XVII ст., але й на політичну свідомість та державницькі теорії протягом всього XVIII ст. визначає актуальність дослідження.

З огляду на вищезазначене, метою даної статті є встановлення змісту уявлень про державу, розміщених в тексті однієї з ключових праць видатного українського суспільного та культурного діяча Іоанікія Галятовського - “Скарбниці потрібной”, а також з’ясування місця цих уявлень в загальному контексті державницької теорії українського православного духовенства другої половини XVII ст.

Вагома роль українських православних інтелектуалів в політичних процесах другої половини XVII ст. неодноразово викликала увагу вітчизняних науковців, зокрема Я. Затилюка [4], О. Крижанівського [8], З. Когута [8], С. Плохія [10] та ін. Непересічне значення І. Галятовського для вітчизняної культури

та політичного життя стало причиною зацікавленості його творчістю серед дослідників починаючи з XIX ст. - різним аспектам його діяльності присвячено праці С. Голубєва, М. Сумцова, В. Певницького та ін., в XX ст. багато праць присвячено було літературній творчості І. Галятовського, зокрема І. Огієнком, П. Поповим, І. Чепігою, активно вивчалась його філософська та педагогічна спадщина З. Хижняк — докладну бібліографію досліджень, присвячених різним аспектам діяльності І. Галятовського, подано в статті Т. Кочубей [6]. Нещодавно опубліковано ґрунтовну монографію Н. Яковенко [12], в якій філософські погляди та наукова діяльність І. Галятовського аналізуються всебічно в контексті своєї історичної доби. Існують також декілька праць, присвячених вивченню конкретно “Скарбниці потребної” - це дослідження О. Дубини [3], Т. Левченко-Комісаренко [9], І. Соломахи та І. Богачевської [11]. Проте питання державницьких поглядів філософа в жодному із цих досліджень не висвітлювалось.

Іоникій Галятовський належав до найвидатніших українських православних інтелектуалів другої половини XVII століття. За вірогідними відомостями, він народився на Волині і розпочав свою наукову діяльність в Острозькій академії, згодом перебрavшись до Києва і ставши викладачем Києво-Могилянського колеґіуму. Із 1659 р. він був ректором колеґіуму, добре проявивши себе на цій посаді. Із 1668 р. І. Галятовський пов’язує свою діяльність із Новгород-Сіверщиною, де Лазарем Барановичем було створено потужний науковий осередок. Обіймаючи посаду архімандрита Єлецького монастиря в Чернігові, І. Галятовський створив цілу низку творів, що мали свого часу непересічне філософське, педагогічне, релігійне та мистецьке значення. Найвідомішими серед них є “Ключ розуміння” (1659 р.), “Наука, або спосіб складання казання” (1659 р.), “Небо нове” (1665 р.), “Розмова білоцерківська” (1676 р.) “Душі людей умерлих” (1687 р.) та інші праці українською та польською мовами. Однією з цих праць є збірка оповідань про чудеса ікони Чернігівської (Єлецької) Богоматері, опублікована 1676 р. під назвою “Скарбниці потребная”.

Найбільш інформативними та вагомим для розвитку тогочасної політичної думки є посвята до цієї книги, адресована гетьману Івану Самойловичу, та оповідь про перше чудо. Ці тексти є своєрідними науковими розвідками, в яких автор подає коротку історію українського козацтва та викладає власне розуміння ролі козаків в українській державності, а також наводить історичні відомості про перших руських князів та виникнення Русі. Використовуючи відомі йому історичні тексти (М. Бельського, М. Стрийковського тощо) І. Галятовський висвітлює власну версію виникнення козацтва та його історичних завдань [1, с. 5].

Незважаючи на те, що твір “Скарбниці потребная” має переважно аґіографічно-дидактичний зміст, в ньому, як в будь-якому призначеному для масового

читача творі ранньомодерної доби, наявна ваґома історико-політична складова. Опис історії церкви взагалі або конкретного монастиря чи церкви зокрема обов’язково включав в себе висвітлення діяльності монархів або інших фундаторів та меценатів, історичних обставин виникнення та існування церкви, а також опис зразків благочестивої поведінки, що часто передбачає і певні державні функції. В цьому контексті яскраво вирізняються притаманні автору “Скарбниці потребної” уявлення про державу. Окрім притаманного церковним діячам переконання про обов’язковість для правителя та його підданих служіння церковній справі, для українських православних інтелектуалів другої половини XVII ст. осмислення принципів державності було надзвичайно важливим і пронизувало твір будь-якого змісту. Адже саме в цей час відбувались ключові для формування ранньомодерної української нації історичні процеси — завершення національно-визвольної війни середини XVII ст., народження суверенної козацької держави, пошук нею союзників, складна ситуація протистояння різних угруповань козацької старшини та іноземної інтервенції. Швидкі зміни суспільно-політичної ситуації вимагали теоретичного осмислення проблематики легітимності верховної влади, обов’язків та прав правителя і народу, складу та завдань політичної еліти, змісту поняття національного суверенітету, взаємостосунків світської та церковної влади [8, с.138].

Аналізуючи текст “Скарбниці потребної”, можна виявити достатньо чітко сформульовані ідеї І. Галятовського стосовно ідеального державного устрою. Ці ідеї мали своїм підґрунтям концепцію держави, яка була започаткована в середовищі українського православного священства ще з кінця XIV-XV ст., коли для українських земель у складі Великого князівства Литовського постає актуальна проблема розробки власної національної ідентичності. Після Люблінської та Берестейської уній ця проблема стала ще більш гострою, оскільки для українців існувала загроза повної втрати своєї національної культури. Відповідно саме в цей час в творах православних філософів остаточно оформлюється чітко структурована концепція ідеальної держави [10]. В творах І. Борецького, З. Копистенського, А. Кальнофойського, П. Могили було теоретично обґрунтовано поняття держави як добровільного позастанового об’єднання громадян на основі спільної історичної ідентичності, спільного розуміння бажаного майбутнього та усвідомлення власного права на суверенітет. Історична ідентичність цієї спільноти була закорінена в часах Київської Русі, носієм права на суверенітет вважався “народ Руський”, під яким розумілись всі православні мешканці етнічної української території, а уявлення про бажане майбутнє трансцендувалось через богословську ідею Києва як Другого Єрусалиму [12]. Політичною нацією цієї держави повинне було виступати козацтво, яке з перших десятиліть XVII ст. дійсно перебрало на себе державотворчі функції,

раніше притаманні шляхті. Функції правителя такої держави церква часів Петра Могили залишала за собою, формулюючи обов'язки цього "царя-філософа" на основі теорії Платона.

Протягом Другої половини XVII ст. сформульована раніше теорія вітчизняної державності активно розвивалась в середовищі українських православних інтелектуалів, при цьому в залежності від політичних переконань конкретних авторів, які в своїх творах торкалися питань державності, виникло декілька варіантів уявлень про ідеальний державний організм. Так, прибічники більш демократичного ідеалу шляхетської республіки наполягали на поширенні прав політичної нації на всі стани суспільства, а роль верховного правителя залишали за церквою. Натомість прибічники самодержавства дотримувались точки зору про необхідність контрольованого в духовних питаннях церквою, але нічим не обмеженого в світській політичній діяльності монарха. Проте обидва варіанти в якості спільного ядра мали переконання в суверенності українського "народу руського" та провідній ролі козацтва й духовенства в здійсненні цього суверенітету. Найбільш послідовно державницькі ідеї, окрім І. Галятовського, розроблялись в другій половині XVII ст. Ф. Софоновичем, Л. Барановичем, І. Гізелем, децю згодом С. Яворським та Ф. Прокоповичем.

В "Скарбниці потрібній" І. Галятовський, як і більшість православних інтелектуалів його доби, окреслює власну державу як "Русь", вбачаючи її першопочатки в часах давнього Києва. Так само, як у І. Гізеля, Ф. Софоновича, Л. Барановича, в творі І. Галятовського право на державний суверенітет певна територія набуває завдяки приналежності до давньої християнської традиції Володимирового хрещення, а носіями цього суверенітету є православні мешканці, що поділяють історичну пам'ять про часи Володимира і Святослава. Так, в передмові до "Скарбниці потрібної" філософ підкреслює історичну спадкоємність від князя Володимира Великого до його онука Святослава Ярославича, як засновника Чернігівського Єлецького монастиря, таким чином підкреслюючи приналежність Чернігова до давньої історії Русі [1, с.12]. Оповідаючи про неодноразове розорення монастиря як в часи Батієвої навали, І. Галятовський наполегливо підкреслює трагічність цих подій для державності — адже знищувалась духовна традиція Русі. Натомість пізніші руйнування монастиря внаслідок війн між Великим князівством Литовським та Московським царством за Новгород-Сіверщину, автором описуються достатньо безсторонньо, він шкодує лише за втратою матеріальних цінностей і відзначає з похвалою акції, спрямовані на відновлення майна монастиря, як від литовських правителів, так і від московських [1, с. 26]. Отже, для І. Галятовського, як і для більшості православного духовенства другої половини XVII ст., державність тотожна вірі і перехід під владу Литви або Москви не означав втрати власного суверенітету.

Стосовно політичної термінології, якою означався вказаний суверенітет, то першопочатки Русі як держави І. Галятовський виводить від князів Володимира та Ярослава, яких називає "монархами Руськими" [1, с. 22], головною ж чеснотою їх вважає вірність православної вірі та допомогу церквам. Чернігівщину й Сіверщину він незаперечно відносить до Русі, яку часто називає на грецький зразок "Россією", виділяючи в ній Малу Росію як пряму спадкоємицю давньої Русі. При цьому в традиціях давніх книжників для нього Руссю є перш за все Київ, наприклад, оповідаючи про чудеса святого Антонія Печерського, який певний час проживав в Чернігові, філософ говорить, що того з Чернігова "кликали назад в Россію", тобто в Київ [1, с. 28]. Водночас Московія для нього є окремим державним організмом, і "люди московські" - це не лише етнічним ("котриє на Москві ся уродивши"), але й визначення приналежності індивідуумів до служби московським царям [1, с. 22]. Називаючи Московію Великою Росією, він водночас чітко відрізняє її від давньої Русі, окремо зазначаючи, що "ї на Москві літописці руські і патерики знаменитих монастирів руських знаходяться" [1, с. 23].

Переважає більшість українських православних інтелектуалів XVII ст., починаючи з З. Копистенського, І. Борецького та П. Могили, обґрунтовували перехід функцій управління державою від полонізованої та окатоличеної шляхти до козацтва, принагідно чітко формулюючи власні поняття про обов'язки правителя та підданих. В "Скарбниці потрібної" так само підкреслюється важливе значення козацтва як оборонців віри, а головним обов'язком правителя вважається захист православної церкви. Історична паралель розорення монастирів Чернігова за часів Батія та загрози православ'ю від турок і татар в сучасні йому часи дає можливість І. Галятовському закликати гетьмана І. Самойловича, якому присвячено книгу, наслідувати приклад святих благовірних князів київських, виступаючи оборонцем православних церков, і водночас навести власну точку зору на взаємостосунки між правителем та народом і характеризувати ідеального правителя.

В якості гідного для наслідування прикладу І. Галятовський наводить діяльність Петра Сагайдачного, який, на думку філософа, під Хогином врятував церкви християнські від перетворення на магометанські мечеті, а захоплення Кафи гетьманом і військом Запорозьким мало головною метою визволення з татарського полону християнських невільників. Власне, посвята гетьману Самойловичу перетворюється на панегірик Війську Запорозькому, яке характеризується як славне лицарство і оборонці православної віри. В якості підтвердження заслуг запорожців І. Галятовський наводить відомості (не зовсім точні) про виникнення та історію Війська Запорозького, відносячи його початки до правління короля Сигізмунда І, який дав дозвіл на проживання козаків за умови їх захисної служби проти татар. Надання козакам герба

філософ відносить до часів короля Стефана Баторія, інтерпретуючи цей герб як символ постійної боротьби з ісламом.

Проте в “Скарбниці потребной” жодним чином не підтримується ідея переходу функцій державного управління від знаті до козацтва. В цьому І. Галятовський солідарний з автором “Синопису” 1674 р. (імовірно, І. Гізелем). Навіть всупереч власному безпосередньому досвіду очевидця та учасника подій другої половини XVII ст., філософ характеризує звичаї та політичний устрій Запорозького війська зовсім не як козацьку демократію, а як струнку ієрархічну систему, очолену гетьманом та старшиною. Покору своїм очільникам І. Галятовський підкреслює в якості важливої християнської чесноти та запоруки тих перемог, які козаки здобували і здобувають над “невірними”. При цьому для філософа дуже важливо, що гетьмани козаків часто бували з старовинних шляхетських родів — він відзначає Ружинського, Вишневецького, Лянцкоронського, підкреслюючи, що вони “з роду сенаторського”, або “з фамілії великої” [1, с. 11]. Не маючи можливості обійти мовчанкою демократичний устрій Війська Запорозького, І. Галятовський пояснює це як вірність християнській чесноті братньої любові між рівними, що не виключає абсолютної покори старшим. Саме заснування Запорозької Січі автор “Скарбниці потребной” пов’язує із дозволом польських королів, починаючи з Сигізмунда Старого. Від королівської влади козаки отримують і свої обов’язки — виконуючи накази, боронити вітчизну від невірних. Отже, І. Галятовський є безумовним прихильником монархічної форми правління в її абсолютній формі, а головна чеснота підданих для нього — беззаперечна покора верховній владі. В цьому його точка зору повністю збігається з І. Гізелем та Л. Барановичем і протилежна державним переконанням Ф. Софоновича. Важливо відзначити, що конфесійна приналежність монарха для І. Галятовського не має великого значення, головне, щоб цей монарх не чинив утисків православ’ю (хоча перевага віддається православному правителю). В цьому він є опонентом І. Гізеля та Л. Барановича, які наполягали на обов’язковості православної віри для самодержця Русі. Відчувається значно ширший політичний та культурний досвід І. Галятовського — його перебування в Острозі та Львові свого часу не могло не вплинути на його уявлення про державу, які в нього, порівняно із іншими православними ієрархами, носять ознаки певного впливу концепції шляхетської Речі Посполитої.

Важливою складовою державних уявлень українського православного духовенства була категорія народу та державної території. Ще з часів П. Могили було чітко сформульовано ідею “народу руського” та Русі як державної території в її історичній тягlostі. Новацією І. Галятовського є введення категорії “вітчизни”, нової для державної теорії православного духовенства. Категорією вітчизни у І. Галятовського окреслюються землі, підвладні тому монарху, якому присягали на вірність піддані [1, с. 11]. В цьому

розумінні залишаються і певні відгомони вірності стародавнім монархам Київської Русі як вірності Володимировому хрещенню, проте не менше важить індивідуальна присяга підданого, яка пов’язує його з сюзереном. Можливий конфлікт ідентичностей І. Галятовський в цьому помічає і відповідно для нього перехід Війська Запорозького під протекторат московського царя постає як належна винагорода, отримана козацтвом за вірність православної церкви, оскільки відтепер вірність стародавній історичній вітчизні не конфліктує з присягою православному монарху [1, с. 16]. Водночас поняття “народу руського” для І. Галятовського не існує в тому розумінні, як воно сприймалось більшість православних інтелектуалів його доби — він скоріше оперує в колективному сенсі категорією церкви як сукупності віруючих та громадянства як індивідуального політичного вибору, який здійснюється актом присяги на вірність монарху.

Подібним чином вирішується в концепції І. Галятовського і питання про стосунки між світською та духовною владою в ідеальній державі. Взагалі в поглядах українського православного духовенства цих часів переважно панувала розроблена ще П. Могилою теорія про церкву як верховного правителя, якому належить також і право вирішувати політичні питання. В цьому контексті українські православні ієрархи в часи П. Могили мали ідею створення Київського патріархату, а в другій половині XVII ст. активно обстоювали самостійність Київської митрополії. Проте поступово починає формуватись ідея царя-первосвященника, який втілював би всю повноту світської та церковної влади. Вперше такі ідеї зустрічаємо в “Синописі” 1674 р., а згодом вони будуть досконало розроблені Ф. Прокоповичем. У І. Галятовського зустрічаємо цікаву варіацію вирішення проблеми стосунків між світською та церковною владою. Він повністю визнає всю владу в державі за монархом-самодержцем, для церкви ж залишає виключно царину духовного. Такий спосіб вирішення цієї важливої для XVII ст. проблеми має в І. Галятовського подвійні витоки. По-перше, це концепція Києва-Другого Єрусалиму, сформульована українським православним духовенством ще наприкінці XVI ст. На відміну від сучасних їй політичних теорій Польщі як Великої Сарматії та Москви як Третього Риму концепція Києва як Другого Єрусалиму не передбачала політичної боротьби чи військових завоювань, притаманних імперіям. Другий Єрусалим, водночас обґрунтовуючи право Києва на духовну першість серед всіх слов’янських земель та надаючи цій першості трансцендентного, а отже, позачасового значення, передбачав пошук духовної вітчизни в самовдосконаленні особистості та єднанні народу. Другим витоком поглядів І. Галятовського на стосунки між світською та церковною владою була його ж християнська антропологія, яка передбачала творення людиною самої себе та простору довкола себе, в тому числі й суспільного, за християнськими принципами, а отже, “не від світу цього” [11].

Висновки. Таким чином, висловлені в “Скарбниці потребної” Іоаннієм Галятовським погляди на державу можна вважати черговим етапом еволюції уявлень українським православним інтелектуалів про державність. Будучи в основних своїх положеннях засновані на поширеній в середовищі православного духовенства українських та білоруських земель сукупності понять про правильні державні засади, ідеї І. Галятовського певною мірою відрізняються. Частина відмінностей, притаманних ідеям цього філософа, в цілому збігається із загальним напрямком розвитку державницької концепції українського православного духовенства другої половини XVII ст. в умовах поступової інкорпорації Лівобережної Гетьманщини до складу Росії. Так, в поглядах І. Галятовського простежується переконання в безумовній перевазі монархічного способу управління над демократичним. Крім того, визнаючи за козацтвом певні державницькі функції в галузі адміністративного управління та військової справи, філософ однозначно відмовляє козацтву в праві на демократичне самоврядування та роль політичної нації, визнаючи беззастережні права родової знаті на управління державою. Такі ідеали державного управління поділяла значна кількість українських церковних ієрархів із числа тих, хто в другій половині XVII ст. підтримував політичний союз із Москвою. Так само в контексті спільних для всього православного духовенства, а для другої аналізованого часу — і для більшості освіченої частини суспільства, І. Галятовський в своїй праці використовує поняття народу та держави Русі.

Проте наявні в його концепції й певні відмінності. Зокрема, на відміну від більшості православних ієрархів, він доповнює поняття “Русі” поняттям “отчизни”, яка ототожнюється із державою, політичну лояльність до якої індивід сповідує на основі як народження, так і власного вибору. В цьому яскраво помітні відгомони характерної для частини православної шляхти Речі Посполитої подвійної політичної лояльності “шляхтича руської віри польської нації”. З іншого боку, І. Галятовський надає значно більш трансцендентного порівняно із сучасниками розуміння способу стосунків світської та церковної влади. Використовуючи розроблену київськими православними книжниками концепцію Києва як Другого Єрусалиму, філософ переносить сферу діяльності церкви майже виключно в царину духовного, визнаючи за світською владою всю повноту державного управління.

Отже, в поглядах на державу, втілених в творі “Скарбниця потребная” І. Галятовського, помітні впливи як західної філософії, так і української барокової течії. Ці погляди є своєрідними та репрезентують один із напрямів теоретичних пошуків українського православного духовенства в сфері державницьких уявлень в складні для становлення української ранньомодерної нації часи.

Список використаних джерел

1. Галятовський І. Скарбниця потребная / І. Галятовський. — Новгород-Сіверський, 1676. — Режим доступу: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/14>
2. Галятовський І. Передмова до книжки «Скарбниця», Новгород-Сіверський, 1676 року / І. Галятовський // Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. Т. 3. — Кн. 2. / Упор., резюме, приміт. В. Шевчука. — К. : Дніпро, 2001. — С. 136—140.
3. Дубина О.Ю. Символіка “Скарбниці потребної” Іоаннія Галятовського: взаємодія церковної традиції та фольклору / О. Дубина // Наукові праці НаУКМА. Філологія. Літературознавство. - Т. 276. - Вип. 264. - С. 141-145.
4. Загилюк Я. “Спадкоємці”, “власники” та “охоронці” киево-руської спадщини в уявленнях мешканців Гетьманщини другої половини XVII століття / Я. Загилюк // Український історичний журнал. - 2011. - № 5. - С. 28-44.
5. Когут З. Коріння ідентичності: студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут. — К.: Критика, 2004. — 352 с.
6. Кочубей Т. Бібліографічний огляд життєвого і творчого шляху І. Галятовського / Т. Кочубей // Історико-педагогічний альманах. - 2006. - Вип. 2. - С. 157—168.
7. Кралюк П. Козацька міфологія України: творці та епігони / П. Кралюк. - Х.: Фоліо, 2016. - 402 с.
8. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х книгах / О.П. Крижанівський, С.М. Плохій. — Кн. 3. — К.: Либідь, 1994. — 335 с.
9. Левченко-Комиссаренко Т.Л. “Скарбниця потребная” Іоаннія Галятовського / Т. Левченко-Комиссаренко // Вісник ХНУ ім. В. Каразіна. Серія “Філологія”. - 2014. - № 71(1127). - С. 157—163.
10. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні: монографія / С. Плохій. — К.: Критика, 2006. — 495 с.
11. Соломаха І.Г., Богачевська І.В. Християнська антропологія Іоаннія Галятовського / І. Соломаха, І. Богачевська. - Чернігів, 2008. - 180 с.
12. Яковенко Н. У пошуках Нового неба. Життя й тексти Іоаннія Галятовського / Н. Яковенко. - К.: Лаурис, Критика, 2017. - 704 с.

References

1. Galiatovskyi Y. Skarbnytsia potrebnaya / Y. Galiatovskyi. — Novhorod-Siverskyi, 1676. — Rezhym dostupu: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/14>
2. Galiatovskyi Y. Peredmova do knyzhky «Skarbnytsia», Novhorod-Siverskyi, 1676 roku / Y. Galiatovskyi // Tysiacha rokiv ukrainskoi suspilno-politychnoi dumky: u 9 t. T. 3. — Kн. 2. / Upor., reziume, prymit. V. Shevchuka. — K. : Dnipro, 2001. — S. 136—140.
3. Dubyna O.Iu. Symvolika “Skarbnytsi potrebnoi”

Ioanykiiia Haliatovskoho: vzaiemodiia tserkovnoi tradytsii ta folkloru / O. Dubyna // Naukovi pratsi NaUKMA. Filolohiia. Literaturoznavstvo. - T. 276. - Vyp. 264. - S. 141-145.

4. Zatyliuk Ya. “Spadkoiemtsi”, “vlasnyky” ta “okhorontsi” kyievo-ruskoi spadshchyny v uiavlenniakh meshkantsiv Hetmanshchyny druhoi polovyny XVII stolittia / Ya. Zatyliuk // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. - 2011. - № 5. - S. 28-44.

5. Kohut Z. Korinnia identychnosti: studii z rannomodernoii ta modernoi istorii Ukrainy / Z. Kohut. - K.: Krytyka, 2004. - 352 s.

6. Kochubei T. Bibliohrafichnyi ohliad zhyttievoho i tvorchoho shliakhu I. Haliatovskoho / T. Kochubei // Istoryko-pedahohichnyi almanakh. - 2006. - Vyp. 2. - S. 157 — 168.

7. Kraliuk P. Kozatska mifolohiia Ukrainy: tvortsi ta epihony / P. Kraliuk. - Kh.: Folio, 2016. - 402 s.

8. Kryzhanivskiy O.P., Plokhii S.M. Istoriiia tserkvy ta relihiinoi dumky v Ukraini: U 3-kh knykhakh / O.P. Kryzhanivskiy, S.M. Plokhii. - Kn. 3. - K.: Lybid, 1994. - 335 s.

9. Levchenko-Komyssarenko T.L. “Skarbnytsa potrebnaia” Yoannykyia Haliatovskoho / T. Levchenko-Komyssarenko // Visnyk KhNU im. V. Karazina. Seriiia “Filolohiia”. - 2014. - № 71(1127). - S. 157 — 163.

10. Plokhii S. Nalyvaikova vira: Kozatstvo ta relihiia v rannomodernii Ukraini: monohrafiia / S. Plokhii. - K.: Krytyka, 2006. - 495 s.

11. Solomakha I.H., Bohachevska I.V. Khrystyianska antropolohiia Ioanykiiia Haliatovskoho / I. Solomakha, I. Bohachevska. - Chernihiv, 2008. - 180 s.

12. Yakovenko N. U poshukakh Novoho neba. Zhyttia y teksty Yoanykiiia Galiatovskoho / N. Yakovenko. - K.: Laurus, Krytyka, 2017. - 704 s.

HISTORICAL BOUNDERIES OF AZERBAIJAN IN ARAB-LANGUAGE SOURCES

ІСТОРИЧНІ КОРДОНИ АЗЕРБАЙДЖАНУ В АРАБСЬКО-МОВНИХ ДЖЕРЕЛАХ

Sharifov Shahlar,

PhD in Theology, leading Researcher at the Institute of History
after named A.A.Bakikhanov
of Azerbaijan National Academy of Sciences
(Azerbaijan),
e-mail: matlabm@yandex.com

Шаріфов Шахлар,

доктор філософії в галузі теології, провідний
науковий співробітник Інституту історії імені
А.А.Бакіханова Національної Академії
Наук Азербайджану (Азербайджану),
e-mail: matlabm@yandex.com

The article widely examines the views on the historical borders of Azerbaijan, as well as the research of non-Muslim researchers, including eyewitness accounts. It is noted that according to the existing scientific literature, the territory of modern Azerbaijan consisted of two parts: Atropatena (Azerbaijan), which covers our lands in the north of the Araz River, and Caucasian Albania, which covers the territory and in the south of Araz. It is emphasized that there has always been a close relationship between the territories inhabiting people in the north and south of the Araz River, which played an important role in the formation of a single Azerbaijani people. The conclusion notes that over the centuries, so to speak, the concept of Arran (Albania) has been supplanted by the concept of Azerbaijan, and this concept has been applied to all Azerbaijani lands.

Keywords: Atropatena, Albania, Ardabil, Balasakan, Savalan, Babu-l-Abvab

У статті широко розглядаються погляди про історичних кордонах Азербайджану, а також дослідження немусульманських дослідників, в тому числі свідчення очевидців. Відзначається, що згідно з існуючою науковою літературі, територія сучасного Азербайджану складалася з двох частин: Атропатена (Азербайджан), що покриває наші землі на півночі від річки Араза, і Кавказька Албанія, покриває територію і на півдні від Араза. Підкреслюється, що між населяють людьми територій на півночі і на півдні річки Араз завжди існував тісний зв'язок, яка зіграла важливу роль у формуванні єдиного азербайджанського народу. У висновку зазначається, що протягом століть, якщо можна так висловитися, поняття Арран (Албанія) було витіснено поняттям Азербайджану, і це поняття було застосовано до всіх азербайджанським землям.

Ключові слова: Атропатена, Албанія, Ардебіль, Баласаджан, Савалан, Бабу-л-абваб
(стаття друкується мовою оригіналу)

Historical Azerbaijani lands cover a large part of the South Caucasus and the north-western areas of mod-

ern Iran. The concept of "Azerbaijan" has been shaped for centuries as a single geographical-political notion; for some reasons its boundaries have been subjected to changes. After the Turkmenchay peace treaty, signed in the early 19th century, Azerbaijan was divided into two parts between Russia and the Gajars. Since then, "North Azerbaijan" and "South Azerbaijan" notions began to be often used in scientific literature and political documents. The border between them is mainly considered the River Araz. According to sources, however, in the ancient and medieval ages such expressions as "the southern part of Araz" and "northern part of Araz", "South Azerbaijan" and "Upper (North) Azerbaijan" were frequently used among the population.

After the collapse of the Sassanid state (651), the Azerbaijani lands were also included into the Arab Caliphate as two provinces - Azerbaijan and Arran. When Arabic-speaking sources mentioned these territories as a single country, they were called just Azerbaijan.

In the Arabic-language sources, only the concept of Azerbaijan (Azerbayqan) is used when talking about the Achaemenid era. While talking about the events that took place relatively later, along with the concept of Azerbaijan, the concept of Aran and Arran is also used. Thus it can be concluded that earlier both the northern and southern sides of Araz were called Azerbaijan. Later, after the formation of two states in the Azerbaijani lands - Atropatene and Albania, the territory was divided into two parts purely politically and administratively. Arab-speaking authors dealing with the events of the 3rd century B.C. used two political-administrative units in accordance with that division, and they had never introduced the lands to the north from the Araz as "Albania". In terms of the southern lands, they preferred not the term "Atropatene" but "Azerbayqan" or "Azerbaijan".

One of the Arabic-language authors of the 7th-8th century Vahb ibn Munabbih in the book "*Kitab et-Tican*" while noting about the march of Yemen army moving from the Iraq territory to the territory of Azerbaijan, writes that Arab commander Shimr bin al-Qattaf won the Turks in Azerbaijan and on this occasion he wrote inscriptions on two stones (rocks). He continues and writes that "these two inscriptions still remain on the walls of Azerbaijan today". Here is also given the couplet very likely written on this inscription [15, p. 416-417].

In the same work, the dialogue between Caliph Muawiya I ibn Abi Sufyan and Ubayd bin Sharia, says: "Muawiya said: "For God's sake, say what your opinion about Azerbaijan is"? Ubaid said: "It is one of the Turkic lands. They settled there" [15, p. 416].

The Turks, who refused to pay tribute in Tubba al-Raid bin Tubba al-Arqan, called the "Great Tubba", killed the envoy of Yemen ruler. Tubba, who got furious because of that, attacked them. Tubba, who met them on the border between Azerbaijan and Mosul, defeated them [15, p. 449]. On the same page, is given another dialogue of the Amawi Caliph Muawiya I Ibn Abu Sufyan with Ubaid Ibn Sharia: "Muawiya said: "What do Azerbaijan and Turk mean? Ubaid said: Emir-al-mouminin (address

to the caliph), they both are their country [15, p. 449].

One of the 9th – 10th century scholars Ibn al-Faqih in his book “*Kitab al-buldan*” (“The Book of the Countries”) writes: “Azerbaijan occupies the territory from Barda to Zenjan” [5, p. 582].

The 9th – 10th century scholar Asam al-Kufi in the book “*Kitab al-Futuh*” (Book of conquests) while speaking about Beylagan and Barda frequently referred them to Azerbaijan [3, p. 343-344].

In the book “*Kitab al-Futuh*” by Ibn Asam al-Kufi, we come across the following words relating to the 707 year: “Maslama Ibn Abdul Malik marched against the Turks, and reached al-Bab from the Azerbaijani lands, and conquered fortresses and towns there [3, p. 352, 353, 354].

The 9th century scholar Al-Ya’qubi in his book “*Kitab al-Buldan*” (“The Book of the Countries”) while speaking about the borders of Azerbaijan mentioned Zenjan, Ardabil, Barzand, Varsan, Beylagan, Barda, Maraga, Shatar, Sarab, Tabriz, Mayanij, Urmia and Khoy as the Azerbaijani towns. Ascending from Beylagan to Maraga, geographical relief rises and accordingly Yaqubi called Maraga town as the “Upper Azerbaijan” (ناحي ابردا) [17, p. 47].

A number of Arabic-language authors called South Azerbaijan “Near Azerbaijan” (“Azerbaijan al-adna”). For instance, At-Tabari calls South Azerbaijan the same as mentioned in the events of the 695. Similar information is also found in Ibn al-Asir.

In the chapter titled “*Conquest of Azerbaijan and Derbent*”, the Persian-language translation of the 9th – 10th century scholar At-Tabari’s work related to the 10th century, the northern frontier of Azerbaijan is clearly described as Derbent. It says that “all the cities from Hamadan and Zenjan to Derbent are attributed to Azerbaijan (Azerbaijan). There are land and sea roads leading to the remote areas of Azerbaijan, from there to the Caspian Sea areas, and this route is called the Derbent road, and the Tazis (Arabs) call Derbent as “Bab” [14, p. 80]. In the original of At-Tabari’s “History” book while speaking about events occurred in the 7th-8th centuries we find numerous facts proving that Derbent is the northern border of Azerbaijan. Dealing with attacks of the Khazars At-Tabari repeatedly points out that defeated Arabs and entered Azerbaijan through Derbent or Arabs defeated the Khazars and drove them from Azerbaijan to Derbent [1, IV, p. 155-156; 246-247].

Fighting of the Yemen ruler Tubba with the Turks in Azerbaijan is mentioned in the work of Ibn Misgaveyh (9th-10th centuries on Christian calendar) [6, I, p. 80]. In the same work, a special text about the life of Khosrow I Anushiravan, written in Pahlavi and translated into Arabic, is found. This text provides us with information that in the territory of Azerbaijan lived the Turks and to the north - the Khazars [6, I, p. 129-130].

The 10th century author Ibn Hawqal in the paragraph titled “Armeniyeh, Azerbaijan and Arran” of the book “*Kitab suret al-arz*” provides us with a great deal of information about the geographical-political borders of

Azerbaijan. He explains the reason why he gave all three territories here in one climate so: “I think them as a single climate, because this climate is under one man’s power [7, p. 285].

Shortly after, the author defining his opinion much more precisely “those rulers are the Azerbaijani rulers” notes that there are petty rulers in the Caucasus Mountains and in surrounding areas. He continues his opinion as follows: “Every year the majority of these rulers constantly pay certain taxes and take other supplies to the Azerbaijani rulers” [7, p. 298].

In another place Ibn Hawqal speaks about a plant called “*qirmiz*”: “This madder is found in the entire Arran from the borders of Bab al-Abvab up to Tiflis, not far from the ar-Rass River up to the Caspian areas, in all the territories under the rule of the Azerbaijani ruler” [7, p. 297]. From this information of the author it becomes clear that the boundaries of the Azerbaijan country and state extended to Derbent in the north and to Tiflis in the west.

Ibn Hawqal also included a map - “The Caspian Sea” into his work. The author explaining the map writes: “In the upper part of the sea, along the coast was written al-qūzīyya”, then followed along the coast Al-Khazar, Azerbaijan, Cil (Jil), Tabaristan”. [7, p. 328]

Looking attentively at the map provided by him, it turns out that the boundaries of the Caspian (Khazar) country extended up to Derbent, and the borders of the Azerbaijani country extended from Derbent up Simran on the boundaries of Cil (Gilan). In this map Bab al-Abvab, Arran, Barda, the Kur and Araz Rivers, and Mughan territory was shown as part of Azerbaijan. This map shows Bab al-Abvab, Arran, Barda, Kur and Araz Rivers and Mughan territory within Azerbaijan.

Ibn Hawqal in the first paragraph describing a number of countries called “The Atlas of the World” of the work’s first section further notes: “Then I published the map of Azerbaijan describing mountains, roads, the Kur and Araz rivers, as well as the Khilat and Kebuzan lakes. Neither of these lakes merge with any sea, and then I showed Mount Qabq” [7, p. 17]. Explaining the map, Ibn Hawqal describes the northern borders of Azerbaijan are limited in the Caucasus Mountains and the western boundary - the Van Lake.

The 12th century author Nashvan ibn Said al-Himyari in his work “*Muluku Himyar and aqyalu-Yemen*” (“Padishahs of Himyar and rulers of Yemen”) all the lands in the north of Araz extending to Derbent, referred to as the “country of Azerbaijani Turks” [11, p. 65]. Here, the city of Bab (Derbent) was shown as the land of Azerbaijani town and was called the “Turkish town” [11, p. 66].

Nashwan al-Himyari’s work provides us with information about the valuable gifts sent by the Babylonian ruler to the sovereign of Yemen. The Yemen sovereign’s question “Are all these gifts from your country?” was responded so: “Some are from our and some are from the Turkish country”. From the information given here, can be concluded that these gifts are from a Turkic country where both the Persians and the Babylonian population

are in close contact. He pointed out that this Turkic country was just Azerbaijan. In responding to the questions of Haris al-Rûbî the envoy says: "They are mainly in Azerbaijan, and Babylon depends on them, and the inhabitants of Damascus live in fear of them" [11, p. 65-66].

Nashvan al-Himyari describing the activity of another ruler of Yemen, Tubba bin Tubba al-Aqrani, writes that he met with Turks in the borders of Azerbaijan [11, p. 114].

In the work of al-Idrisi, a scholar of the 12th century, we find the following words: "In the north of the Caspian is the country of the Khazars and in the west is Azerbaijan" [4, p. 12].

Commenting the map drawn by the Arabic-language author al-Idrisi (Hijrah 493-530 / Ch.1100-1135), K.Oder writes that here, from the Caucasus Mountains up to the Kur River is shown as the territory of "Shirvan" - "Azerbaijan area, the territory between the Kur and Araz Rivers - "the continuation of the territory of Azerbaijan" and South Azerbaijan as "the Azerbaijan country" [12, p. 20]. As can be seen, the name Armenia is not found in the map compiled by al-Idrisi.

In his book "*Tarikh al-Islam*" (History of Islam) az-Zahabi (1274-1348) writes: "Maslama bin Abdul Melik, who replaced Mohammed bin Marwan, attacked the Turks in the 91st year (709) and reached al-Bab from the Azerbaijan Sea" [18, II, pp. 1037]. One of the main things is that here az-Zahabi calls the Caspian Sea as "Bahru Azerbijan" (بحر اذربيجان) i.e., the "Azerbaijan Sea".

Abul-Fida, one of the 13th century scholars, in his work "*Taqvim al-Bulden*" (The calendar of the countries) called Derbent as "the town located in remote Azerbaijan" [2, p. 388].

Ibn Khaldun (1332-1406), an Arab historian of the 14th-15th centuries, referring to Tabari wrote that the ancient Persian king Kaykhusraw chasing the sovereign of the Turks Afrasiyab and the Turks defeated them in Azerbaijan [8, II, p.188]. Ibn Khaldun notes that in 707, Maslama bin Abdul Melik gained victory over the Turks from Azerbaijani areas. He continued, saying that in 709, before to Babel-Abvab he attacked "the Turks from Azerbaijani areas" [8, III, p. 89].

Ibn Khaldun, who mentions the 111st year of Hijrah (Ch.729-730), notes that "the Arab army attacked the "Turkmen land" of the Tiflis region and defeated them" [8, III, p. 111]. This information confirms the fact that the Turks inhabited the Tiflis area. The author who makes reference to the several books in the same work notes that Iran is a Turkish land [8, II, p. 181].

Evliya Çelebi (1611-1683), one of the famous travelers of the 17th century, travelled through the territory of the Ottoman Empire and recorded all that he saw and heard here in his travelogue called the *Seyahat-name* ("Travel Book"). Afterwards, walked around Bursa, Izmit, Trabzon, Diyarbakir, Bitlis, Van, Crimea, Erzurum, Azerbaijan, Georgia, Rumeli, Albania, Teselia, Gümülcine, Thessaloniki, etc., Evliya Çelebi, who gave information about the places and countries he traveled,

did not give any information about a state called Armenia. In this work, Evliya Çelebi provided with information about small Armenian communities in Azerbaijan and Turkey, who were granted shelter to live under their patronage.

According to the information provided, while saying Azerbaijan, the territories south of Araz and the lands up to Derbent, including Arran and Shirvan was understood. In other words, historical Azerbaijani lands covered the territories from Zenjan in the south, up to Derbent in the north, beginning with the coasts of the Caspian Sea in the east up to Tiflis, the Van Lake and the Tigris River in the west. Moreover, these territories were inhabited by Turks from ancient times.

Famous scientists-historians of Azerbaijan also provided detailed information on the historical borders of Azerbaijan. In the Arabian Caliphate, the united Azerbaijan territory covering Derbent in the north and Zenjan in the south extended up to Hamadan. Its eastern borders were limited with the Caspian Sea and the Deylam area, western borders with the areas of al-Jazeera, Armeniyyeh and Georgia. Territories up to the Goycha mahal and Tiflis were part of Azerbaijan. As noted, Caliphate preferred to use previous traditions that existed there to control large areas under its bondage. The Arabs created a system of emirates similar to the Sassanid marzbanates (derived from "*marz*" - "border, boundary" and the suffix *-pān* "guardian"). Initially, 5 emirates were organized, and Azerbaijan (along with Arran) entered the 4th emirate. Under the reign of the Amawids (the Umayyad), some changes were made in the administrative structure: Azerbaijan was included in the 3rd emirate, called Al-Jazeera. During the Abbasid era, there were also innovations in this area: 14 emirates embracing 83 provinces were created. The emirates were divided themselves into smaller administrative units - regions and districts.

The territory of unified Azerbaijan was divided into 5 parts - Azerbaijan, Arran, Mughan, Shirvan and Sheki mahals. Girdiman, Kambisena, Shakashena, Tabasaran, Masqat, Leyzan, Khursan, Muganiyya, Sisakan, Bezzeq and other mahals existed in the country. Big cities included Maragha, Ardabil, Barda, Tabriz, Baku, Shamakhy, Shirvan, Shabran, Derbent, Gabala, Sheki, Ganja, Shamkir, Beylagan, Nakhchivan, Khoy, Salmas, Urmia, Ushniya, Zenjan, Marand, Sarab and others. In the south Ardabil, then Maragha, and in the north Barda were residence of Arab governor-generalship. The Nakhchivan city called Nashava by Arab authors, was directly included in Azerbaijan [13, p. 24].

The term "Armeniyyeh" was firstly adopted by the Arabs unconditionally. Under the term of "Armeniyyeh" a large area was meant, and as reflected in the works of such Arab authors as Ibn Khordadbeh, al-Balazuri, al-Ya'qubi, Ibn al-Faqih and others, it was divided into four parts: Armeniyyeh I covered the areas of Caucasian Albania, according to the Arabs, the Arran territory. According to the Arab historiography, Armeniyyeh II covered the areas which were mainly populated by Georgians, Lezghins and other mountainous peoples.

Armeniyyeh III covered the areas on the right bank of the downstream of the Araz River, the west of Lake Goycha and the eastern and the north-eastern areas of the Van Lake. Armeniyyeh IV existed even further of the western part of Armeniyyeh III in the areas towards Khilat. Evidently, that under the administrative divisions of the Caliphate in the South Caucasus Armeniyyeh I and II covered the areas of Tiflis and Derbent in the north up to the Araz River, from the Lesser Caucasus Mountains in the west up to the Caspian Sea in the east, and mostly joined the ancient Albanian lands, called by the Arabs Arran. From the end of the 19th century, Arab historians began to precisely define and name the provinces of the Caliphate in the South Caucasus, and the term Armeniyyeh was also eliminated. The main reason for this was the failure of the Caliphate, which was involved in the wars with Byzantine, to pay attention to the events in the Caucasus. Later, Azerbaijan, Arran, and Armeniyyeh were formally merged into a single Caucasian province and ruled by the governor appointed by the Caliph. As a result of the weakening of the Caliphate, some of the North Azerbaijani lands within the regions Armeniyyeh I and II fell into the hands of the Mazyadids who were the Arabs by origin and they founded the state of Shirvanshahs in 861. However, although the term "Armeniyyeh" was not used afterwards, the use of this term in the works of the first Arab authors contributed to modern Armenians in making groundless land claims [13, p. 22-23].

With the abolition of the political power of the Caliphate, the administrative division of Armeniyyeh including the northern areas of the historical Azerbaijani lands was eliminated. Ibn Khordadbeh, who united all the northern provinces of the Caliphate with the name Al-Juddiy, along with Azerbaijan, Arran and Armeniyyeh, attributed Rey, Dumavend, Tabaristan, Dehistan, Gilan, as well as areas of Talysh, Khazars, Alans, Saklavs, Avars, etc. to its lands. Another geographer - traveler and historian of the 9th century, al-Ya'qubi, who maintained this division, along with Qazvin, Qum, Isfahan, Rey, Tabaristan, Curjan, Sijistan, Khorasan, Tibet and Turkestan, referred Azerbaijan to the eastern lands of the Caliphate and called the names of Zenjan located in the south limits of Azerbaijan and Ardabil - in the south-west borders of Azerbaijan, among the cities of Azerbaijan along with Barzand and Varsan, Barda was also mentioned as the main town of Azerbaijan [16, p. 57-58].

Al-Mukaddasi that traveled to Azerbaijan, called all these places together as the climate "ar-Rihab", and it was justified by the following: "ar-Rihab" is a wide and wonderful climate. There are plentiful fruit and grapes... The prices are cheap... We could not find a common name to combine these places, so we called it "ar-Rihab" [16, p. 58]. According to al-Istakhri, the boundaries of Azerbaijan extending "along the mountains of at-Tarm in the south, reaches the border of Zenjan, and then along the Dinaver, Hulvan and Shahrazur mountains stretches up to the area not far from the Tigris River, and eventually encircles the boundaries of Armeniyyeh". And the limits of Arran are from Bab al-Abvab in the north to

Tiflis and from there to the area of Nakhchivan on the Ar-Ras (Araz) River [16, p. 58-59].

As the historical sources show, there was neither Armenian state nor its history. That is why falsifier Armenian historians have always been forced to write "The history of the Armenian people" instead of the "History of Armenia". Studies by Shavrov, Mayevski, Chopin, Glinka and others show that the Armenians have never been indigenous population in the Caucasus. The area of the present-day state of Armenia is the territory of ancient Azerbaijani lands. No historian, normal researcher cannot deny it. Historians have repeatedly proved the Armenians to be aliens in the territories of Azerbaijan, on the whole, in the South Caucasus, and the absence of their any state institutions in the area when the tsarist Russia's invasion towards the Caucasus was expanding. The main settlements of the Armenians were the present Balkan Peninsula, and later they came to the Asia Minor. At the beginning of the 19th century, Russia's expansion towards the Caucasus, gradual move of Armenians to these areas was accompanied by their settlement on the Azerbaijani lands. By amalgamation of the northern part of the Azerbaijani lands to the Tsarist Russia under the Gulistan and Turkmenchay peace treaties, the process of relocating of the Armenians to the Caucasus from the areas of Iran and Turkey was purposefully carried out. It was not accidental. As it is known, one of the main goals of the Tsarist Russia's foreign policy since the era of Peter the Great had been to deepen the conflict between the Ottoman Empire and Iran and to create a buffer Christian state between these states. There were only Azerbaijani khanates in the Caucasus, the majority of who were Azerbaijani Turks.

The Armenian historian B.Ishkhanyan, who studied the history of the Caucasian peoples, writes: "According to imagination of historical antiquity, the true homeland of Armenians, that they consider as Greater Armenia, is located beyond the boundaries of Russia, more precisely, in Asia Minor ... As for the Armenians living in Nagorno-Karabakh, part of them were aboriginal, one of the descendants of ancient Albanians who have preserved Christianity, and part are refugees from Iran and Turkey, who take refuge in the Azerbaijani lands to escape persecution and attacks" [9, p. 18-19].

The well-known Russian scientist S.Petrushevsky, after the ethnographic visit to Upper (Mountainous) Karabakh and Zangazur with the Armenian author Q.M.Ter-Sarkisyan, came to the conclusion that "Karabakh has never been the center of Armenian culture. Karabakh culture is a perfect and ancient culture and belongs to the Azerbaijani people" [10, p.46].

Some Armenian historians inadmissibly misrepresenting the historical truth propagate illusory versions about Nagorno-Karabakh, an integral part of Azerbaijan, ostensibly historically belonging to Armenia. In fact, the truth about the coming of Armenians to the Azerbaijani lands was reflected in historical sources, scientific researches, as well as archeological materials. Several Russian authors confirm this fact in their works.

Under the terms of the Turkmenchay Treaty, signed after the end of the war, Armenians were permitted to move freely from the territory of Iran. In fact, this treaty created a great opportunity for Armenians to massively move from Iran to the South Caucasus, including Nagorno-Karabakh. N.Shavrov wrote about the main aim of the Tsarist government pursued in moving Armenians to the South Caucasus and Karabakh, as well as their impact on the change of the demographic situation in the Caucasus: "We started to the implementation of the imperial policy in Transcaucasia with the resettlement of not only the Russian population, but also other peoples here... In the 1828-1830 years we moved 40,000 people from Iran and 84,000 from Turkey and placed them in Elizavetpol and Iravan provinces, where the Armenian population was in minority, and in the best state lands. 200 thousand dessiatina (measure of land = 10,900 sq. metres or 2.7 acres) lands were allocated for their settlement, as well as land plots worth more than 2 million manats were purchased from Muslim-landowners. The mountainous part of Elizavetpol province (mountainous part of Karabakh is meant) and the shores of Lake Goycha were inhabited by Armenian displaced persons... The number of relocated and unofficially moved persons was more than 200,000 people". "As a result of this relocation, more than one million out of 1.3 million Armenians living in Transcaucasia in the beginning of the 20th century were not "indigenous population of the region", "but were transferred by us". [19, p. 59-61].

The other Russian scholar S. Glinka wrote about the relocation of Armenians: "The last Russian troop left Tabriz on March 9, 1828... According to Turkmenchay Treaty, Armenians moved from different villages to Garabagh... Prince Arqutinski-Dolgorukin held by Lazarev in Tabriz, accompanied by several officials went to the Armenians looking forward for him in Maragha". [20, p. 81].

Thus, demographic conditions had changed dramatically as a result of the relocation of the Armenian population to the Iravan Khanate, Garabagh and other Azerbaijani provinces from Iran and Turkey under the Turkmenchay Treaty. "If in 1828, the share of the Azerbaijani Turks in the Armenian province created in the areas of the Iravan Khanate was 73.8%, then in 1834-1835, this figure was 46.2%".

According to the census of the 1832 year, 32400 of Azerbaijanis (64.8%) and 17400 of Armenians (38.8%) were registered in the Garabagh province. Thus, the Armenian population had grown more than four times in just a short time compared with 8.4% in 1823. According to the next census, the share of Azerbaijanis in Shusha reduced to 41.5% in the late 1980s, while the share of the Armenians increased to 58.2%. According to the All-Russian census of 1897, these indicators were accordingly 53% and 45% [21, p. 3].

Thus, even the relocation of Armenians and other factors imposed by Tsarism's imperial policy did not hamper the irrefutable fact of Karabakh's being the territory of Azerbaijan. Nevertheless, the Armenians who moved

to the Azerbaijani territories have always tried to become the owners of these territories and have created serious problems for the Azerbaijani people at different times. In order to achieve their dirty aims, Armenians have shed thousands of innocent people's blood and destroyed towns and villages.

Thus historical facts and history show that the Turkic nations, including modern Turkey and Azerbaijan, have had ancient statehood and great geographical areas. But Armenians historically have not geographical homeland. They had lived nomadic life in different parts of Eastern Anatolia and the Middle East, while now they have scattered about the different parts of the world. Currently, about one-third of them (Armenians) live in the area of the Iravan Khanate of Western Azerbaijan. And their statehood existed about 30 months in 1918-1920. At present even though it is "independent" since 1991, Armenia is actually a "gubernia" (province) of the Russian Federation.

References

1. Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir Təbəri. Tarixi-Təbəri. IV cild. Misir: 1970, 584 s.
2. Əbul-Fida. İmaduddin İsmail ibn Məhəmməd. Təqvim əl-Buldan, Beyrut: 1820, 602 s.
3. Əhməd ibn Əsəm Əl-Kufi. Kitab əl-futuh.I-II, Beyrut, Lübnan, h.1411-m.1991, 592 s.
4. əl-İdrisi. Kitab nuzhətul-muştaq. Qahirə-h.1422-2002, 1112.
5. İbn əl-Fəqih. Kitab əl-buldan. Beyrut. h.1416-m.1996, 760 s.
6. İbn Misqəveyh. Təcaribü-l-üməm. I cild. Beyrut:1424, 383 s.
7. İbn Havqəl. Surət əl-ard. Beyrut, Lübnan:1992, 439 s.
8. İbn Xəldun. Tarixi ibn Xəldun. II, Beyrut-Lübnan, h.1421-m.2000, 656 s.
9. İşxanyanB. Qafqaz xalqları (rusca). Peterburq: - b 1916.
10. Qaziyev Yusif. Erməni məsələsi. Bakı-2009, 344 s.
11. Nəşvan ibn Səid əl-Himyəri. Muluku Himyər və əqyalu-l-Yəmən. Beyrut: 1978, 224 s.
12. Oder K. Azərbaycan. İstanbul: 1982.
13. PiriyeV.Z. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı: 2006. 148 s.
14. Rahim Rəis Niyan. Azərbaycan dər seyri tarixi İran. Təbriz: 1368.
15. Vəhb ibn Münəbbih. Kitab ət-Tican. Yəmən, Səna: 1347, 507 s.
16. Vəlixanlı N. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı: 1993. 157 s.
17. Yəqubi. Kitabul-buldan. Leyden: 1860, 168 s.
18. Zəhəbi. Şəmsəddin Əbu Abdullah. Tarixul-islam, II cild, Beyrut, h.1424, m.2003, 1264 s.
19. Шавров.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. СПб, 1911, с.59-61.
20. Глинка.С. Описание переселения армян Азербайджанских в пределы России. Баку "Элм". 1990, с.81.
21. Кавказский календарь Российской империи 1897 г., LXIII – Елизаветская губерния. СПб, 1904, с.3.

**ВЗАЄМИНИ ВЧИТЕЛІВ УЧИЛИЩ,
ПРОГІМНАЗИЙ ТА ГІМНАЗИЙ КИЇВСЬКО-
ГО УЧБОВОГО ОКРУГУ З КОЛЕГАМИ І
ГРОМАДСЬКІСТЮ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.**

**RELATIONS BETWEEN TEACHERS OF
SCHOOLS, PROGYMNASIUMS AND
GYMNASIUMS, INSTITUTIONS OF KIEV
EDUCATIONAL DISTRICT WITH COLLEAGUES
AND THE PUBLIC IN XIX - EARLY XXTH
CENTURY**

Шемета Ю. М.,
кандидат історичних наук, доцент, доцент кафе-
дри давньої та нової історії України, Київський
національний університет імені Тараса Шевчен-
ка (Київ, Україна), e-mail: jumas@i.ua

Shemeta Y. M.,
Candidate of History Sciences, Associate
Professor of the Department of Ancient and
Modern History of Ukraine of the History Faculty
Taras Shevchenko National University (Kyiv,
Ukraine), e-mail: jumas@i.ua

Розглянуто взаємини вчителів училищ, прогімназій та гімназій Київського навчального округу у XIX – на початку XX ст. з колегами і місцевою громадськістю у проблемних ситуаціях. На підставі аналізу наявного матеріалу з'ясовано, що найбільша кількість непорозумінь виникала з керівництвом закладів. Визначено, що основними способами розв'язання суперечок ставали скарги, службові розслідування, зміни місця роботи. Систематизовано інформацію щодо відносин з громадськістю, внаслідок чого визначено, що загальноприйнята точка зору про шанобливе ставлення до педагога не завжди відповідала дійсності. Проаналізовано скарги і претензії до освітян. Досліджено, що їх звинувачували у некомпетентності, аморальності, непрофесіоналізмі. З'ясовано, що подібні звинувачення не завжди були правдивими, проте вони впливали на кар'єру вчителя.

Ключові слова: Київський навчальний округ, вчителі, училище, прогімназія, гімназія, скарги.

The mutual relations between teachers of schools, progymnasiums and gymnasiums of Kiev Educational District of the XIX–beginning of the XXth century with their colleagues, as well as with the local community in problematic situations are considered. Analyzed the documentary material from which it is possible to draw such a conclusion: the greatest number of problems arose with the leadership of educational institutions. It was proved that the main methods of resolving disputes were complaints, official investigations, change of place of work. There was systematized the information about the relationship of teachers with the public. It was determined that the generally accepted view that the teacher has always been a respected person is not quite correct. The complaints against the teachers them were analyzed. The study showed that they were accused of incompetence, immorality, and unprofessionalism. It was found that such accusations were not always true, but they influenced the career of a teacher.

Реформування сучасної української школи поставило перед суспільством низку проблем. Це якісно нова підготовка фахівця, який, серед іншого, має змогу і бажання залишити свій доробок колегам. З огляду на це важливим є врахування усього попереднього досвіду стосунків вчителя з колегами, керівництвом, суспільством, взаємин між ними, в тому числі, періоду перебування українських земель у складі Російської імперії.

Різні аспекти повсякденного і професійного життя українських освітян XIX ст. неодноразово ставали об'єктом розгляду науковців. Проте їх цікавили, переважно, питання підготовки вчителів [6], історія окремих навчальних закладів [7] тощо, і значно менше уваги приділялося історії взаємин педагогів з колегами і громадськістю [8], відповідно, цей пласт відомостей недостатньо опрацьований. Деякі аспекти проблеми висвітлюють спогади учнів та викладачів [20]. Оскільки, безперечно, Київський учбовий округ займав вагомe місце в історії освіти України, доцільним було би розкрити таку історію взаємин на прикладі матеріалів, що полишили після себе установи і працівники освіти округу.

Відповідно, у висвітлення історії освіти в Україні необхідним є з'ясування характеру взаємин вчителя початкової і середньої школи з начальством, колегами, і місцевою громадою як складової частини освітнього простору XIX – початку XX ст. Для цього необхідно визначити, якими були стосунки вчителів з перерахованими вище групами, які проблеми виникали на їхньому життєвому шляху, якими були способи їхнього вирішення і як саме це висвітлено у збереженому масиві документів. Поза рамками розвідки залишено справи, що мають політичний зміст, а також земські та недільні школи.

До відання Міністерства народної освіти протягом XIX – початку XX ст. у Київському учбовому окрузі належала ціла низка училищ, гімназій та прогімназій, що надавали початкову, неповну середню та середню освіту. Стосунки усередині колективу, серед іншого, регулювалися внутрішніми обставинами і складністю взаємовідносин. Останнє залежало від директора/начальника та інспектора (у гімназіях чи прогімназіях), в училищах – від штатного смотрителя (по суті, директора), інспектора або заочноучителя.

Серед інспекторів мали бути педагоги, отже, люди, які мали би вміти регулювати стосунки в колективі, проте часто ними були виконавці, відповідно, це створювало неприємності і для учнів, і для вчителів. Один з таких випадків став відомим і стосувався інспектора 2-ї Київської гімназії Є. Я. Зимовського. 1839 р. рада гімназії вибухнула цілою низкою зауважень і скарг від учителів. Що інспектор дозволяв собі ставити авторитет учителів у незручне становище. Що Зимовський, отримавши скаргу на гімназиста від учителя історії і статистики А. А. По-

таповича, розпитував інших учнів і визнав на підставі їхніх свідчень учня правим. Вчителю географії В. М. Лісовському в присутності учнів заявив, що той не знає своєї служби. Єгор Якович дозволяв собі кричати на учителів, розмовляти з учнями під час уроку, наказувати припиняти урок, виставляв оцінку за поведінку всупереч думці педагогів тощо. Дійшло до того, що учні починали погрожувати вчителю: «я пожаліюсь інспектору» [4, арк. 63-75].

Власне, це був один із небагатьох випадків, коли проти начальства одностайно виступили майже всі викладачі. Проте поки що це мало для них нехороші наслідки: кожен отримав догану від попечителя, а інспектору зроблено зауваження. І лише згодом Зимовського було переведено до іншої гімназії, де він і у якості директора заслужив славу тирана, а дружині І. М. Сошенка, вчителя малювання, коли той захворів, радив починати плакати вже сьогодні, щоб не відкладати на завтра [21, с. 674-679].

Учитель математики Києво-Печерського дворянського повітового училища С. Г. Коломійцов 1841 р. скаржився до Дирекції училищ Київської губернії на те, що штатний смотритель К. Ф. Фрідман ставив під сумнів його авторитет у присутності учнів, а також обмовляв перед колегами та начальством. Фрідман, намагаючись пояснити свої вчинки, заявляв про недисциплінованість Коломійцова і невміння пояснити навчальний матеріал. Під час уроку нібито учитель тільки тим і займався, що посилав учнів дізнатися, скільки часу залишилось до кінця уроку, кидав у них крейдою, обзивав дітей «неробами» і «негідниками». Важливо: з його дисципліни – математики – учні мали погані успіхи. Але, мабуть, найбільший гнів смотрителя викликало те, що під час святкових і урочистих днів Коломійцов ніколи не приходив до Фрідмана з привітаннями. Вчителя за його проханням перевели до Києво-Подільського дворянського училища. Щоправда, за рахунок обміну, і тепер справу з Фрідманом доводилося мати вчителю математики з Подолу [2, арк. 1-6].

Амбітна, і, мабуть, талановита молодь іноді мала справу з нерозумінням, а той відвертим цькуванням старших колег. З 1860 р. випускнику Університету Св. Володимира вчителю історії та географії І. І. Креховському довелося працювати у Чорноострівському повітовому дворянському училищі Подільської губернії. І викликати невдоволення місцевого штатного смотрителя П. П. Кунашевського. Той, на думку смотрителя, не виявляв йому достатньої поваги. Смотритель вирішив зробити усе від нього залежне, щоб зіпсувати кар'єру хлопця. У доповідній записці попечителю округу він докладно розписав, яких саме помилок у викладанні кожної дисципліни припускався Креховський. Треба сказати, що на всі закиди у вчителя були підтверджені спростування.

Креховського було звільнено з посади в училищі з вимогою відпрацювати витрачені на навчання казенні кошти. Іван Іванович спробував натиснути на інше: звинуватив смотрителя у надмірній дружбі з

місцевим ксьондзом-законоучителем. Можливо, через це згодом було визнано придатним для продовження служби в іншому закладі [14, арк. 1-37].

Непросто бувало не лише вчителям, але і їхньому керівництву. Директору Білоцерківської гімназії М. К. Чалому після вступу на посаду у 1862 р. довелося робити зауваження викладачу російської мови та словесності А. А. Гордзівському. Чалий, фахівець із цих дисциплін, запропонував свої напрацювання, які Гордзівський з погордою відкинув і нагрубив директору, заявивши, що сам Чалий в науці не досяг авторитету. Тут потрібно відзначити важливу річ: у гімназії навчалось багато поляків, чиє виховання турбувало директора гімназії, і він вважав, що російська мова та словесність повинні займати провідне місце в переліку гімназійних дисциплін.

Закінчилося це суворою доганою Гордзівському з боку керівництва округу і переведенням до іншої гімназії, а виправляти недоліки його викладання доручено Чалому [16, арк. 1-6].

Мало що змінилося з плином часу та реформами. У 1885 р. стався випадок, подібний до історії з І. І. Креховським. Взимку на урок до вчителя математики Сосницького повітового училища О. С. Степанковського прибув інспектор місцевих училищ В. С. Грицай і почав робити зауваження вчителю в присутності дітей. Надалі тривав обмін звинуваченнями і пояснювальними записками, але молодий учитель, який не мав на місці впливових родичів і знайомих, не добився симпатій смотрителя свого училища М. О. Круковського. Тому, попри схвальні відгуки колег про роботу останнього й заступництво батьків учнів, його вижили з училища й перевели на нижчу посаду – «заради підтримки дисципліни і авторитету начальства» [17, арк. 1-20].

Смотрителю Круковському невдовзі його вчинок відгукнувся. Як смотритель ще й Сосницької жіночої прогімназії, він став причиною конфлікту в ній. Тому за кілька місяців ми бачимо Круковського у якості вчителя математики Переяславської жіночої прогімназії. Чиновник з початку служби у 1871 р. до 1885 р. змінив 5 місць роботи, і в кожному мав непорозуміння з колегами, зокрема, у Літині невтомно викривав п'яниць і хабарників, у Сосниці – розпусних вчительок, в Овручі спричинив втручання у роботу місцевого училища поліції тощо. Він виявив непокору і не поїхав до місця призначення, отримав грізне попередження про звільнення, прибув до Переяслава, але поведився так, що на початку 1886 р. його звільнили [18, арк. 10-63].

Практика приймання іспитів двома особами, поширена зараз, існувала здавна і асистування тоді було справжнім. М. М. Позняков, викладач математики Новгород-Сіверської гімназії, 1888 р. у рапорті писав, що розгляд екзаменаційних робіт навів його на думку про упереджене ставлення до нього асистента П. А. Циганкова-Куриленка, який зменшив оцінки. У свою чергу, Циганков-Куриленко написав рапорт, в якому зазначав, що було розпорядження

попечителя проглядати роботи уважно, не поминаючи жодної погрішності. Я, мовляв, так і робив. Усі оцінки і виправлення Циганков-Куриленко аргументував. Попечитель вирішив залишити справу «без наслідків» [20, арк. 280-294]. Наслідки були хіба що для Познякава – він згодом працював у гімназії Чернігова [5, с. 18].

Від інспекторів потерпали не лише вчителі, але й керівництво навчальних закладів. У 1915 р. директору Стародубської гімназії Р. І. Киричинському доводилося пояснювати керівництву округу, що скарга, яку на нього написав тепер уже інспектор П. А. Циганков-Куриленко, не мала підстав, а сам інспектор, змінивши вісім гімназій, зажив слави дратівливої, самолюбивої, жовчної людини і поганого викладача. При тому дозволяв собі робити заяви про те, що якась високопосадова особа доручила йому наглядати за станом справ викладання латини в гімназії, бо її директор – математик, а на зауваження про те, що сам Циганков-Куриленко, власне, теж математик, відповів, що це не має значення.

Цікаво, що директор намагався пояснити поведінку інспектора хворобою печінки, але тут же додавав, що він був іржею, що роз'їдала увесь колектив [13, арк. 240-244].

Освітняні скаржилися самі, отримували скарги на себе, і з них можна скласти враження про роботу школи, а також про те, що ентузіасти справи були завжди, але не завжди вони зустрічали сприяння у роботі.

1840 р. вчитель Семенівського приходського училища на Чернігівщині Д. Ф. Борщов надіслав штатному смотрителю Новозибківського повітового училища О. І. Григоровичу скаргу на поміщика В. М. Ладомирського, що той, всупереч обіцянкам і обов'язкам, не допоміг налагодити роботу училища: у будинку протікав дах, було розбито шкільний дзвінок, не виплачено вчителю грошей за 1839 р. не зроблено огорожу, сараю для дров, відхожих місць, квартири учителя, а з тієї, в якій він мешкав, Ладомирський наказав селянам і солдатам перенести його речі в недобудовану будівлю, насміхався над ним і не виконував зобов'язань щодо відправки дітей на навчання. З 64 дітей до училища ходило лише 30.

При тому візитатор – Новозибківський почесний смотритель С. І. Лашкевич – зазначив хорошу працю учителя Борщова та його колеги Трусевича, і непогані успіхи учнів. Ладомирський переклав провину за недоліки в роботі училища на управителя економії і обіцяв усе виправити [9, арк. 1-10].

Випадки, до стосувалися особистих стосунків, спершу вирішувалися з допомогою чиновників відомства, які розбиралися у подіях, а згодом або через мирову, або через суд. Саме так сталося з учителем Тарашанського приходського училища І. П. Чельцовим, який 1858 р. скаржився попечителю М. І. Пирогову, що його дочку звабив дворянин, колезький реєстратор А. І. Лозинський. Той всіляко заперечував провину, і, зрештою, Чельцову запропонували

вирішувати справу через суд, якщо він зможе надати докази, чого він, судячи з усього, зробити не міг [1, арк. 42-50].

1861 р. служба вчителя Г. П. Мазурова у Козелецькому повітовому училищі була поставлена під питання через те, що він спокусив дочку ніжинського купця Віру Петрищеву, яка народила від нього дитину, ще коли він навчався в Ніжинському ліцеї. Згодом Мазуров одружився з іншою, і справа про зваблення Петрищевой опинилась у суді [15, арк. 2-3]. Але на нього скандал не особливо вплинув: він продовжував працювати.

Невечерним джерелом відомостей і роботи ставали для чиновників минулого анонімні донесення. Судячи з усього, частіше їх писали не колеги на колеги, а батьки або небайдужі громадяни.

Мешканці Кременчука у 1888 р. повідомляли про те, що місцевий єврей Т. Морголіс, законовчитель іудейського віровчення, який викладав безоплатно, не приділяв своїй дисципліні належної уваги, відповідно, краще до Кременчуцького Олександрівського реального училища, до якого він прилаштував дітей євреїв за хабарі, взяти для виконання тих самих обов'язків місцевого рабина.

Морголіс у відповідь у доповідній записці директору училища вказав, що анонімного листа написав конкурент, а не мешканці міста. Конкурентом виявився місцевий рабин, до якого дійшли чутки про те, що безоплатне викладання Закону Божого скоро стане оплачуватися. Морголіс вказав на свій великий педагогічний досвід, що він вільно володіє російською, і навіть вважає російську рідною, натомість конкурент-рабин ледве нею послуговується. Наостанок мстивий законовчитель поклав конкурента на лопатки, заявивши, що рабин погано провів святкування тезоіменитства імператора в 1886 р. [20, арк. 216; 297-299].

Барвисту картину взаємин гімназії і міста можна побачити в анонімному доносі, підписаному «Н. Неведомов», ймовірно, кимось із мешканців Немирова 1896 р. Через нерозвиненість навколоосвітньої інфраструктури імперії учні проживали на квартирах викладачів або місцевих мешканців. У Немирові викладачі брали з учнів, якщо вірити доносу, 500-1000 руб. на рік, тоді як приватні квартири коштували 120-150 руб., і проживало на квартирі у вдів по 2-3 учнів.

Вчителі і чиновники обростали капіталом, і, маючи мало роботи та багато вільного часу, випивали й грали в азартні ігри. Проводили дні і ночі у клубі при гімназії, дозволяли собі пропускати заняття, і, часом, п'яні, невиспані, невмиті і нечесані приходили на заняття, щоб виставити учням двійки. Автор вважав, що необхідно вжити заходів і щодо вчителів, і щодо учнів, навчити їх знову учитись, учителям і наглядачам заборонити утримувати учнів, ліквідувати клуб при гімназії, учням-католикам, яких було 2/3, влаштувати каплицю при гімназії і не пускати туди панянок, заборонити їм ходити на вечірки, гуляти по

місту. Цікавими були пропозиції щодо облаштування зручних відхожих місць, щоб учням не доводилося на холоді в одних сорочках бігати через двір, від чого вони часто застуджувалися та помирали.

Попечителем В. В. Вельяминовим-Зерновим було доручено провести перевірку наведених фактів, унаслідок чого директор Немирівської гімназії Т. В. Тихомиров звітував: учнів на квартирах нібито утримувало лише двоє викладачів, клубу не було, було «громадське зібрання» з буфетом, схвалене урядом, і воно позитивно впливало на єднання всіх російських сил міста, п'яним на уроки ніхто не ходив тощо. Вірним було визнано лише зауваження щодо відхожих місць, але їхнє облаштування могло відбутися за умови відселення жіночої прогімназії, яка знаходилась із гімназією в одному приміщенні, на що коштів, на відміну від громадського зібрання, не було. Розуміючи, на що бив автор, директор заперечив засилля поляків у гімназії і заспокоїв керівництво – їх тут менше половини, хоча колись вплив «полонізму» дійсно відчувався [10, арк. 1-4; 18-20].

У 1900 р. анонім скаржився до керівництва округу на безлад та аморальність, що панували в Лубенській гімназії. Учні перебували без нагляду, окремі вчителі зловживали, зокрема, учитель М. І. Благоразумов знущався над бідними дітьми, ставив їм погані оцінки, натомість багатшим, які дарували йому живність, ставив хороші. Якщо в Немирові місцем зустрічі молоді був костел, то тут перевагу надавали лісам і цвинтарному гаю, якийсь гімназист мав позашлюбну дитину від покоївки тощо. Директор гімназії О. Ф. Крутков спростував наклепи: погані оцінки отримували ті, хто погано вчився, гімназисти всі під наглядом, навіть ті, які дійсно гуляли у цвинтарному гаї, позашлюбних дітей ніхто не мав [11, арк. 18-20].

Окреме місце займають звинувачення батьків і родичів в упередженому ставленні до їхніх дітей чи близьких. До 1860-х рр., поки завдяки М. І. Пирогову не відійшла практика фізичних покарань, частими були скарги на них, і на те, що діти від них хворіли [3].

Батьки часом навіть звинувачували навчальний заклад у смерті дітей. Причиною ставали холодні приміщення, застуди або вроджені вади здоров'я, але горе батьків шукало виходу в іншому. Вихователь пансіону при чоловічій гімназії Глухова і викладач математики в жіночій Г. О. Мессон 1904 р. доносив попечителю про викладачку географії В. С. Риндич, яка обрала неправильний спосіб викладення матеріалу і прискіпливо ставилася до учениць, в тому числі, до його дочки. Нібито дочка письменника гімназії І. Д. Понирка, за його словами, померла виключно через знущання Риндич, і, помираючи, вимовляла її ім'я з жахом.

Розслідування, проведе директором, з'ясувати все не змогло. Але і директор, і вчителька вирішили за краще перевести її до іншого навчального закладу [12, арк. 22-26].

Необхідно відзначити, що у житті освітянина траплялися не лише неприємні речі: він отримував

підвищення по службі, гарантовану законодавством пенсію та грошові винагороди, і описані події – лише частина його життя.

Наведені випадки засвідчують, що характер взаємин вчителів початкових і середніх шкіл Київського учбового округу у XIX – на початку XX ст. був складним і не завжди доброзичливим. У стосунках між колегами мали місце зловживання владою з боку керівництва, небажання рахуватися з потребами і навичками молодих вчителів, і навзаєм – виявляти пошану і схилитися перед авторитетом старших. Іноді стосунки між керівництвом навчальних установ і підлеглими набували характеру цькування, протидією якому могли стати скарги або доповідні записки з намаганням пояснити свою позицію. Відбувалися службові розслідування, що намагалися з'ясувати істину, після яких висловлювалися зауваження, догани, вчителя переводили до іншого закладу або звільняли, або справа залишалась «без наслідків». Це саме стосувалося стосунків з колегами.

Стосунки з місцевою громадськістю показують, що поширене уявлення про ставлення до вчителя, як до людини шанованої, не завжди таким було, принаймні, в міському середовищі, і передбачало можливість анонімною чи гласною критикою або здобуття морального задоволення для себе чи групи осіб. Вирішувалися подібні питання також шляхом ревізій, інспекцій, пояснень і спростувань.

Отже, життя вчителя завжди було на видноті. Скарги, конфлікти і проблеми мобілізували працівників освіти і примушували їх намагатися бути виваженими і гарно навчати, проте відбирали багато часу і зусиль на писанину.

У подальшому висвітлення подібної теми може передбачати з'ясування регіональних особливостей; звернення глибшої уваги на початкові, зокрема, сільські школи, та виокремлення властивих саме їм проблем, що може бути підставою окремого дослідження.

Список використаних джерел

1. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), Ф.347, Оп.1, Спр.1016.
2. Там само, Ф.347, Оп.1, Спр.445.
3. Там само, Ф.347, Оп.1, Спр.1016, Арк.1-9; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України), Ф.707, Оп.87, Спр.266, Арк.1-6.
4. ДАКО, Ф.347, Оп.2, Спр.16.
5. *Календарь Черниговской губернии на 1901 год*, 1900, Чернигов: Типография Губернского Правления, 320, 192 с. Доступно: <https://book-olds.ru/BookLibrary/49001-Pam-kn-CHernigovskoy-gub/1900.-Kalendar-CHernigovskoy-gubernii-na-1900-god.html> [Дата звернення 26 липень 2019]
6. Лазоренко, В.В. Процес отримання звання вчителя гімназії та училища в 30-х рр. XIX ст. у Київському учбовому окрузі, 2016. *Гілея*, 113 (№ 10), с.19-23.

7. Луц, В., Морозова, О. упорядн., 2014. *Рівненська гімназія, 1839-1921: Історія. Спогади. Документи*, Рівне: Дятлик М., 339 с.

8. Мілько, В.І. Гімназії українських міст у період модернізації Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.), 2015. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, 24, с.175-195.

9. ЦДІАК України, Ф. 707, Оп.6, Спр.221.

10. Там само, Ф.707, Оп.147, Спр.21.

11. Там само, Ф.707, Оп.151, Спр.24.

12. Там само, Ф.707, Оп.155, Спр.53.

13. Там само, Ф.707, Оп.165, Спр.20.

14. Там само, Ф.707, Оп.26, Спр.57.

15. Там само, Ф.707, Оп.27, Спр.75.

16. Там само, Ф.707, Оп.28, Спр.328.

17. Там само, Ф.707, Оп.51, Спр.31.

18. Там само, Ф.707, Оп.51, Спр.108.

19. Там само, Ф.707, Оп.6, Спр.221.

20. Там само, Ф.707, Оп.87, Спр.6798.

21. Чальый, М.К. Воспоминания, 1894. *Киевская старина*, 45, 6, с.462-495.

10. Там само, F.707, Op.147, Spr.21.

11. Там само, F.707, Op.151, Spr.24.

12. Там само, F.707, Op.155, Spr.53.

13. Там само, F.707, Op.165, Spr.20.

14. Там само, F.707, Op.26, Op.57.

15. Там само, F.707, Op.27, Spr.75.

16. Там само, F.707, Op.28, Spr.328.

17. Там само, F.707, Op.51, Spr.31.

18. Там само, F.707, Op.51, Spr.108.

19. Там само, F.707, Op.6, Spr.221.

20. Там само, F.707, Op.87, Spr.6798.

21. Chalyy, M.K. Vospomynanyya [Memories], 1894. *Kyevskaya staryna*, 45, 6, s.462-495.

References

1. Derzhavnyj arxiv Kyuivs'koyi oblasti [State Archives of Kyiv Oblast (further – DAKO)], F.347, Op.1, Spr.1016.

2. Там само, F.347, Op.1, Spr.445.

3. Там само, F.347, Op.1, Spr.1016, Ark.1-9; Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arxiv Ukrayiny, m. Kyuiv [Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv (further – CDIAK of Ukraine)],

F.707, Op.87, Spr.266, Ark.1-6.

4. DAKO, F.347, Op.2, Spr.16.

5. *Kalendar' Chernyhovskoy hubernyy na 1901 hod [The Calendar of Chernihiv provincea for 1901]*, 1900, Chernyhov: Typohrafyya Hubernskoho Pravlenyya, 320, 192 s. Available at: <https://book-olds.ru/BookLibrary/49001-Pam-kn-CHernigovskoy-gub/1900.-Kalendar-CHernigovskoy-gubernii-na-1900-god.html> [Accessed 27 July 2019].

6. Lazorenko, V.V. Protses otrymannya zvannya vchytelya himnaziyi ta uchylshcha v 30-kh rr. XIX st. u Kyuivs'komu uchbovomu okruzi [The process of obtaining the title of a teacher of a gymnasium and a school in the 1830's. in the Kiev Educational District], 2016. *Hileya*, 113 (# 10), s.9-23.

7. Luts, V., Morozova, O. uporyadn., 2014. *Rivnens'ka himnaziya, 1839-1921: Istoryia. Spohady. Dokumenty [The Gymnasium of Rivne, 1839-1921: History. Memoirs. Documents]*, Rivne: Dyatlyk M., 339 с.

8. Mil'ko, V.I. Himnaziyi ukrayins'kykh mist u period modernizatsiyi Rosiys'koyi imperiyi (kinets' XIX – pochatok XX st.) [Gymnasiums of Ukrainian cities at the period of the modernization of the Russian Empire (the end of the nineteenth and early twentieth centuries)], 2015. *Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st.*, 24, s.175-195.

9. CDIAK of Ukraine, F. 707, Op.6, Spr.221.

**ПОЛІТИЧНИЙ ТЕРОР ПРОТИ УЧАСНИКІВ
ПРИДНІСТРОВСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1919 р.****POLITICAL TERROR AGAINST THE
PARTICIPANTS OF 1919 TRANSNISTRIA
REBELLION****Шишко О. Г.,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології, філософії і права,
Одеська національна академія харчових технологій,
(Одеса, Україна), e-mail: shyshko2011@ukr.net,
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9933-8794>

Shyshko O. G.,

PhD in History, Odesa National Academy of Food
Technologies
(Odesa, Ukraine), e-mail: shyshko2011@ukr.net,
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9933-8794>

Мета дослідження полягає у виявленні причин та наслідків політичного терору щодо учасників Придністровського повстання 1919 р., серед яких німці-колоністи склали основне ядро. Застосування проблемно-хронологічного методу дозволило отримати основні висновки, які полягають у тому, що мобілізаційна та аграрна політика окупаційної більшовицької влади викликала потужний збройний спротив хліборобів двох повітів Херсонської губернії. Каральні органи комуністичної влади жорстоко переслідували учасників повстання не тільки у 1919 р., а й у наступні 1920-1922 рр. Цим вони намагались досягти виконання основного завдання – недопущення нового збройного виступу німців-колоністів та інших верств населення, інтереси якого знаходилися у гострому антагонізмі з політикою РКП(б)-КП(б)У.

Ключові слова: повстання, німці-колоністи, терор, жертви, архівно-слідча справа.

The purpose of the present research is to reveal the causes and consequences of political terror against the participants of Transdnistria rebellion, the core of which were the German colonists. The implementation of chronological problem method has enabled the author to come to the conclusion, that mobilization and agrarian policy of the bolsheviks resulted in strong armed resistance of the agrarians of two districts in the Kherson province. The penal bodies of the Communist power unmercifully persecuted the rebels not just in 1919 but during the following 1920-1922 period in order to prevent the armed resistance of the German colonists, whose interests strongly contradicted the Communist party (RKP(b)) policy.

Keywords: rebellion, German colonists, terror, casualties, archived criminal case.

Прийняття 9 квітня 2015 р. Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років», зокрема, відкрило доступ до архівно-слідчих справ «Основного» фонду архівного підрозділу УСБУ в Одеській області, які до цього часу залишались недоступними для всіх зацікавлених осіб. Своєю чергою опрацювання цих справ дало можливість серед

іншого відкрити нові сторінки перебігу потужного антибільшовицького Придністровського повстання 1919 р. та встановити імена та прізвища осіб, які стали жертвами каральних органів комуністичної влади протягом 1920-1922 рр. за обвинуваченням у активній участі у цьому повстанні. Це повстання більш відоме як повстання німців-колоністів, у зв'язку з тим, що вони склали основне ядро цього збройного виступу проти більшовицької влади. Відповідно переважну більшість жертв терору склали особи німецького походження.

Таким чином, продовження дослідження історії Придністровського повстання 1919 р. на основі архівно-слідчих справ, які зберігаються в архівному підрозділі УСБУ в Одеській області, інших архівних матеріалів, має не тільки важливе наукове, а й практичне значення, адже дозволяє встановити прізвища й імена його учасників, їх соціальний статус, вік тощо та головне включити до мартирологу жертв комуністичного режиму.

Це повстання має досить широку історіографію, яка, однак, подавала загальну інформацію щодо жертв терору, який було застосовано щодо його учасників як у 1919 р., так і в наступні роки. Виключення становить публікація Ігоря Сапожнікова та Сергія Аргатюка, у якій вони вказали прізвища 9-ти осіб «мешканців Гросс-Лібенталя, яких було вбито більшовиками з 3-го до 6-го серпня 1920 р.» [9, с. 79]. Також ними було наведено приклад як у 1921 р. революційний трибунал розглядав справу селян, «що безпосередньо брали участь у повстанні 1919 р.» [9, с. 80]. В. Файтельберг-Бланк та В. Савченко у своїй книзі вказували на те, що «безпощадний «червоний терор» був спрямований проти німецьких колоністів, в окремих колоніях карателі розстрілювали кожного п'ятого чоловіка-німця» [11, с. 196]. Галина Турченко та Федір Турченко у своїй монографії лише наголошували на тому, що «у цьому повстанні взяли участь всі соціальні верстви колоністів, від бідняків до заможних землевласників», назвавши при цьому чисельність повсталих у кількості понад 20 тис. осіб, не зацентрувавши увагу на жертвах терору проти його учасників [10, с. 215]. Отже, питання щодо переслідування каральними органами комуністичної влади учасників Придністровського повстання 1919 р. залишається малодослідженим. Тому метою цієї публікації є виявлення причин та наслідків політичного терору щодо учасників Придністровського повстання 1919 р., серед яких німці-колоністи склали найбільш чисельну групу, та встановлення на основі джерел з архівних підрозділів СБУ прізвищ та імен жертв терору.

У липні-серпні 1919 р. в Одеському та Тираспольському повітах Херсонської губернії вибухнуло потужне антибільшовицьке повстання, яке було спровоковане проведенням примусової мобілізації до лав Червоної армії, яка покликана була забезпе-

чити розпалювання вогнища світової революції у країнах Західної Європи, та аграрною політикою РКП(б)-КП(б)У з її примусовим насадженням колективних форм обробітку землі й проведенням продрозкладки. Хоча у серпні 1919 р. більшовицькій владі вдалось придушити основні вогнища повстання, у наступні роки, з огляду на потужний характер цього повстання, ця влада ще довго не могла забути про його силу та загрозу для неї. Скажімо, у серпні 1921 р. під час засідання Одеської губернської наради з боротьби з бандитизмом за участі вищого військового, партійного та радянського керівництва УСРР Християн Раковський відразу звернувся до представників місцевої влади з питанням про те, які «настрої панують серед німців-колоністів» [12, арк. 11]. А у 1920 р., починаючи вже з березня, Одеська губерньська надзвичайна комісія (ОГНК) почала переслідувати учасників повстання, склавши для цього відповідний реєстр. Цими діями вона прагнула досягти подвійної мети, покарати учасників минулорічного повстання й за будь-яку ціну не допустити нового виступу німців-колоністів та загалом селян, та вилучити у них максимальну кількість збіжжя й мобілізувати до війська якомога більше чоловіків.

Прикладом такого переслідування слугує справа № 017095, фігуранти якої були обвинувачені не тільки в участі у повстанні, а й у причетності до арешту та вбивства коменданта міста Одеси Павла Мізикевича. Трагічна розв'язка у цій справі відбулась 4 червня 1920 р., коли відбулось засідання колегії ОГНК у складі Станіслава Реденса, Макса Дейча, Леоніда Заковського та Уральцева. На цьому засіданні колегія прийняла рішення про розстріл 5-ти осіб, які були обвинувачені у тому, що були «учасниками повстання у 1919 р. у німецьких колоніях біля Одеси». Це були Георгій, Ернест та Карл Вірріхи, Микита Золотой та Антон Бек [1, арк. 51]. Справу Віри Фольмер повторно було розглянуто колегією ОГНК 5-го жовтня та прийнято рішення про її розстріл за обвинуваченням у тому, що вона була членом «підпільної білогвардійської організації, за вказівкою якої у 1919 р. було арештовано та вбито коменданта м. Одеси тов. Мізикевича, брала участь у його побитті, мала зв'язок з Врангелівськими представниками» [7, арк. 158].

Справа мешканців с. Люстдорф була однією з перших серед багатьох справ ОГНК, фігурантами яких були особи, які обвинувачувались в участі у повстанні 1919 р. Більшовицька влада у 1920 р. добре засвоїла урок цього повстання і тому почала діяти на випередження. Серед перших жертв такої політики стала сім'я Келлерів, батька Карла, його синів Карла (30 років), Едуарда (24 роки) та 4-х доньок: Катерини (26 років), Амалії (24 роки), Розалії (20 років), Ольги (16 років). На жаль, архівну-слідчу справу щодо цих осіб виявити не вдалося, відомо лише з протоколу засідання колегії ОГНК від 23 квітня 1920 р., що «за керівництво повстанням у 1919 р. німців-колоністів у Тираспольському повіті» батька та синів було роз-

стріляно, а доньок ув'язнено до концтабору терміном на два роки [6, арк. 62зв.].

Отже, протягом 1920 р. колегія ОГНК неодноразово приймала розстрільні рішення з формулюванням «за участь у повстанні 1919 р.». Серед фігурантів цих справ були особи з німецькими, українськими, російськими тощо прізвищами. Але особливу увагу комуністична влада почала приділяти саме німцям-колоністам, які у переважній більшості були заможними хліборобами і тому відверто не сприймали такі заходи влади як примусова мобілізація й продрозкладка та особливо утворення комун для спільного обробітку землі.

Так, зокрема, 9 жовтня колегія ОГНК у складі М. Дейча, М. Віхмана та Л. Заковського розглянула справу підпільної організації «Союз возродження России», у якій було заарештовано 39 осіб (2-х осіб було вбито під час спроби втечі), значну частку серед яких складали німці-колоністи. Згідно матеріалів протоколу засідання колегії ОГНК організатором повстань у німецьких колоніях у 1919 р. був Людвіг Шок (44 роки), він же був членом партії правих есерів та членом підпільної організації повстанців-куркулів «Союз возродження России». Разом з ним у ніч на 11 жовтня було страчено Маргариту Шок (45 років), без оголошення будь-якого обвинувачення. Їхніх доньок, Альвіну та Матильду (16 та 13 років), було звільнено.

До розстрільного списку у цій справі входили Яків Цигель (36 років) «як куркуль-організатор бандитських зграй», Готфрід Галган (33 роки), який «був власником будинку, де було захоплено штаб та який був активним учасником минулорічного повстання», Марк Штро (45 років) «як активний керівник минулорічного повстання», Рудольф Шопп (25 років) «як учасник минулорічного повстання». За активну участь у «минулорічному повстанні» було розстріляно Василя Сіренка (31 рік), Костянтина Янченка (37 років), Григорія Піскуна (30 років), Івана Мотузенка (36 років), який «брав участь у розстрілах комуністів та радпрацівників», Михайла Янченка (40 років), який «підбурював до вбивства співробітниці відділу народної освіти», Афанасія Харченка (29 років) та Івана Галькевича (28 років), які були «організаторами повстання у колонії Рорбах, Антона Долгана (23 роки), який був «організатором повстанських банд у 1919 р. та якого ОГНК розшукувала за розстріл 23-х комуністів», Івана Черниша (29 років), який був особистим ад'ютантом у гетьмана та під час петлюрівщини був організатором погромних банд», Миколу Казакова (24 роки), який був «секретарем з'їзду організаторів повстання» та Михайла Смірнова (29 років), який «мав зв'язок з Козаковим». Всього у цій справі було прийнято рішення про розстріл 28 осіб, двох осіб, Казакову Віру та Пивоцьку Серафиму (24 роки), було ув'язнено до концтабору на 5-ть років за те, що вони знали, що їхні рідні «працюють підпільно», сім осіб з-під варті було звільнено [7, арк. 171-176].

Двадцять сьомого листопада 1920 р. колегія ОГНК за участі Л. Заковського, Кравченка, Адорова, Кельмансона, Кіріка цю практику продовжила. На цьому засіданні колегії було прийнято рішення

про розстріл 33-х осіб, про ув'язнення 2-х осіб до концтабору та про передачу справи до ревтрибуналу стосовно ще 2-х осіб, інформацію про яких представлено у наведеній таблиці.

Витяг з протоколу засідання колегії Одеської губернської надзвичайної комісії від 27 листопада 1920 р. [8, арк. 10-20]

№№	Слухали	Постановили	Відмітка про виконання
2.	Справа № 6425. 1. Шахер Кароліна Яковлівна, 33 роки. 2. Трост Фрідріх Людвигович, 21 рік. 3. Шрот Готліб Іванович, 25 років. 4. Шрот Іван Іванович, 30 років. 5. Вольфер Вольдемар Фрідріхович, 20 років. 6. Келлер Едуард Фрідріхович, 31 рік. 7. Аккерман Христофор Христофорович, 26 років. 8. Клосс Іван Андрійович, 25 років.	Всі є учасниками багатьох повстань. Всі переховувались від служби у Червоній армії. У багатьох знайдено запану зброю та коштовності. Всіх розстріляти, майно конфіскувати.	Наказ тов. Юр'єву виконано у ніч на 29.11.1920 р.
-	Справа № 6483. 1. Трейфле Володимир Фрідріхович, 24 роки. 2. Трейфле Фрідріх Фрідріхович, 55 років. 3. Трост Людвиг Георгійович, 60 років. 4. Шрот Іван Готлібович, 51 рік. 5. Келлер Фрідріх Карлович, 22 роки. 6. Фішер Пилип Якович, 22 років. 7. Освальд Георгій Іванович, 21 рік. 8. Фішер Пилип Андрійович, 20 років. 9. Вайсенбург Данило Іванович, 20 років. 10. Вагнер Давид Якович, 21 рік. 11. Мільгоф Яків Христофорович, 49 років. 12. Фрід Вільям Георгійович, 60 років. 13. Фішер Генріх Андрійович (Андреасович), 23 роки. 14. Фрід Едуард Іванович, 20 років. 15. Трост Едуард Фрідріхович, 24 роки. 16. Кур Яків Готлібович, 20 років. 17. Кумс Фрідріх Якович. 20 років.	Всі є учасниками багатьох повстань. Всі переховувались від служби у Червоній армії. У багатьох знайдено запану зброю та коштовності. Всіх розстріляти, майно конфіскувати.	Наказ тов. Юр'єву виконано у ніч на 29.11.1920 р.
-	1. Біпус Пердхольд Фрідріхович, 22 роки. 2. Фрід Іван Іванович, 22 роки. 3. Вурстер Рудольф Едуардович, 23 роки.	Всі троє є учасниками цілого ряду повстань, переховувались від служби у Червоній армії – розстріляти, майно конфіскувати.	Наказ тов. Юр'єву виконано у ніч на 29.11.1920 р.
-	1. Освальд Вольдемар Георгійович, 22 роки.	Як активного учасника минулорічних повстань та дезертира – розстріляти, майно конфіскувати.	Наказ тов. Юр'єву виконано у ніч на 29.11.1920 р.
6.	1. Кацюк Василь Гаврилович, 20 років. 2. Роганін Степан Афанасійович, 26 років. За участь у повстанні у 1919 р. та вбивство сестри милосердя.	Вважати обвинувачення доведеним, а тому Кацюка В. Г. та Роганіна С. А. розстріляти, майно конфіскувати.	Наказ тов. Юр'єву виконано у ніч на 29.11.1920 р.
7.	1. Шмірер Франц Михайлович, 45 років. 2. Шмірер Франц Францевич, 21 рік. За участь у повстанні проти радвлади у 1919 р. та побиття радянських працівників.	Справу передати до ревтрибуналу.	

41.	1. Венц Антон Антонович, 34 роки.	Як головного учасника у підготовці повстання у 1919 р. – розстріляти, майно конфіскувати.	Наказ тов. Юр'єву виконано у ніч на 29.11.1920 р.
	2. Венц Андрій Антонович, 39 років.	Як співучасника Венца Антона Венца Андрія ув'язнити до концтабо-ру на 5 років, а Венца Якова на 2 роки.	
	3. Венц Яків Вільгельмович, 36 років.	3-х осіб звільнити як непричетних до справи.	
47.	Яух Бруно Карлович, 23 роки.	Як контрреволюціонера, ворога радвлади – розстріляти, майно конфіскувати.	Наказ тов. Юр'єву виконано у ніч на 29.11.

Крім цього, колегія ОГНК приймала поодинокі рішення за участь у повстанні 1919 р. Так, скажімо, 7 грудня 1920 р. колегія ОГНК на своєму засіданні прийняла рішення про розстріл, виконання якого було доручено Тираспольському секретному підвідділу, Антона Кобзаренка (29 років) «за участь у повстаннях у 1919-1920 рр. та невиконання наказів радвлади» [8, арк. 29зв.].

Так само персональні архівно-слідчі справи на цих осіб в архівному підрозділі УСБУ в Одеській області виявити поки-що не вдалося, за виключенням справи Бруно Яуха та Миколи Кислова. Б. Яух помічник уповноваженого ОГНК у справах Одеського повіту Богушис у своєму заключенні обвинуватив у тому, що той був «організатором й активним учасником повстання 1919 р., учасником підпільної контрреволюційної організації, співучасником вбивства двох міліціонерів та здійснював підлив Радянської влади, користуючись своїм службовим становищем, видаючи фальшиві облікові карточки та переховуючи таким чином контрреволюціонерів», а тому пропонував застосувати до нього, як до ворога робітничо-селянської влади, вищу міру покарання – розстріл [4, арк. 118]. Що стосується участі Б. Яуха у контрреволюційній організації, то вона полягала у тому, що він, обіймаючи посаду воєнкому Суворовської волості, видав фальшиві документи колишньому офіцеру Афанасію Горбаченку та сотнику петлюрівської армії Федору Коханенку, яких спочатку переховував у свого батька Карла Яуха, а після його арешту та розстрілу [7, арк. 195], «як ініціатора повстання», у інших осіб. Свою співучасть у вбивстві двох міліціонерів, які супроводжували арештованого Антона Келлера до Одеси, Б. Яух заперечував.

У контексті повстання 1919 р. важливою є та частина справи, у якій мова йде про окремі його епізоди у Суворовській та Ландауській волостях. Отже, Б. Яух був серед активних його учасників у с. Суворове, де повстанцями було страчено студента Стеценка, який був направлений Очаківським комісаріатом для агітації та читання лекцій, та завідувача радянським господарством Житкова й інших не вказаних Богушисом осіб. До речі, свідок Доротей Фінк у своїх показах заявила, що Б. Яух наполіг на тому, щоб звільнили арештованих жінок та був проти страти як

Житкова, так і взагалі проти страт арештованих радянських працівників. Після того як було придушене повстання у Суворовській волості Б. Яух продовжив боротьбу у Ландауській волості, де обіймав посаду командира Березанського селянського фронту, де начальником штабу там був Йосип Габріель, якого також розстріляли. Цей епізод, зокрема, засвідчує той факт, що антибільшовицьке повстання у 1919 р. тривало ще у середині серпня 1919 р.

Крім цього, за добровольців Б. Яух був комендантом німецької самооборони. Всіх зібраних доказів Богушисом було досить щоб з ними погодився уповноважений ОГНК у справах Одеського повіту, а 27 листопада вже колегія прийняла щодо Б. Яуха розстрільне рішення, яке було виконане у ніч на 29 листопада [4, арк. 30]. Що стосується анкетних даних, то Б. Яуху було 23 роки, він був родом з с. Миколаївка Миколаївської (Фрейдентальської) волості, був одружений та мав трьохмісячну доньку, нерухоме майно у нього було відсутнє [4, арк. 39]. У 1995 р. Б. Яуху у реабілітації було відмовлено.

Про перебіг повстання у 1919 р. у с. Антоно-Кодинцево свідчать матеріали справи, фігурантом якої був М. Кислов «Кислий» (28 років). М. Кислов був не одружений, проживав разом з матір'ю та молодшими братами та сестрою, до 1918 р. був на фронті, займався хліборобством, достаток мав нижче середнього.

Обвинувачення щодо М. Кислова ґрунтувались на показах місцевих комуністів Зайченка, Фоменка, Марченка, Янчева, які у своїх свідченнях заявили, що він видавав повстанцям комуністів, радянських службовців та червоноармійців, не назвавши при цьому жодного прізвища. Також вони повідомили, що М. Кислов на чолі загону (шайки) повстанців намагався захопити членів волосного виконкому, але, не маючи зброї, їм це не вдалося. Так само свідки повідомляли про те, що М. Кислов весь час намагався їх вбити, але кожного разу їм вдалося втекти. Під час допиту М. Кислов всі обвинувачення на свою адресу заперечував. У своїх показах комуністи вказували на факт прибуття до с. Антоно-Кодинцево карального загону для придушення повстання, але про наслідки діяльності цього загону, звичайно, нічого не повідомляли.

На основі заключення Богушиса 27 листопада

1920 р. колегія ОГНК постановила М. Кислова розстріляти, що й було зроблено у ніч на 29 листопада, про що засвідчує відповідний акт [2, арк. 34]. У реабілітації М. Кислову також було відмовлено.

Вже за період 1921-1922 рр. у архівному підрозділі УСБУ в Одеській області зберігаються дві справи, фігуранти яких були обвинувачені у причетності до повстання 1919 р., але про саме повстання там згадувалось лише побіжно. Отже, Венделіна Штро (26 років, жителя села Кандель Зельцької волості Одеського повіту) рішенням колегії ОГНК від 4 січня 1922 р. було ув'язнено до концтабору на 5 років за те, що він «брав активну участь у селянському повстанні й був командиром загону у 1919 р. та служив у Добрармії комендантом села Кандель» [5, арк. 27]. Те, що він був комендантом села (щоб уникнути мобілізації до Добрармії) В. Штро не заперечував, але заперечував свою участь у повстанні.

Свою участь у повстанні заперечував й Юлій Церінгер (33 роки, австрійський офіцер). Його вперше було заарештовано ОГНК 21 березня 1920 р. за те, що «брав участь у німецькому повстанні у німецьких колоніях у 1919 р.» [3, арк. 12] та ув'язнено до концтабору до завершення громадянської війни. У жовтні 1920 р. Ю. Церінгер з концтабору втік та після повторного арешту у грудні рішенням колегії ОГНК від 14 квітня 1921 р. його знову було ув'язнено до концтабору вже терміном на 5 років, хоча помічник уповноваженого з боротьби з бандитизмом пропонував у своєму заключенні його розстріляти через те, що його втеча явно вказувала на його участь у повстанні [3, арк. 35].

Таким чином, починаючи з перших днів існування комуністичної влади у 1920 р., її каральні органи розпочали переслідувати учасників Придністровського повстання, передусім німців-колоністів, свідченням чому стали чисельні рішення колегії ОГНК, у яких містились вердикти щодо застосування вищої міри покарання або ув'язнення до концтабору стосовно осіб, які були обвинувачені у причетності до повстання 1919 року. Причому ОГНК традиційно для неї не переймалась доведеністю вини конкретної особи. Безумовно, той факт, що соціальний лад, який нав'язувала комуністична влада, не відповідав інтересам як німців-колоністів, так і всього селянства до уваги не брався. Відповідно, інформацію про жертв каральної політики комуністичної влади щодо учасників Придністровського повстання 1919 р. необхідно спрямувати до Національної комісії з реабілітації згідно Закону України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» від 13 березня 2018 р.

Список використаних джерел

1. 'Архівний підрозділ Управління Служби безпеки України в Одеській області', Спр. 017095 (Вірріх Г. Е. та ін.), 135 арк.
2. Там само, Спр. 017237 (Кислов М. І.), 39 арк.
3. Там само, Спр. 017314 (Церінгер Ю. І.), 37 арк.
4. Там само, Спр. 017400 (Яух Б. К.), 133 арк.

5. Там само, Спр. 017532 (Штро В. Б.), 32 арк.
6. 'Галузевий державний архів Служби безпеки України', Ф.6, Оп.3, Спр.282, 225 арк.
7. Там само, Ф.6, Оп.3, Спр.283, 243 арк.
8. Там само, Ф.6, Оп.3, Спр.284, 421 арк.
9. Сапожников, ІВ., Аргатюк, СС., 2006. 'Повстання проти більшовиків навколо Одеси', *Південний-Захід. Одесика, О.: Optimum, вип. 2, с. 67-83.*
10. Турченко, ФГ., Турченко, ГФ., 2003. 'Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси', К.: *Гене́за, 304 с.*
11. Файтельберг-Бланк, ВР., Савченко, ВА., 2008. 'Одесса в эпоху войн и революций. 1914-1920. Очерки', О.: *Изд-во «Optimum», 336 с.*
12. 'Центральний державний архів вищих органів влади та управління', Ф.3204, Оп.1, Спр.50, 34 арк.

References

1. 'Arxivnyj pidrozdil Upravlinnya Sluzhby bezpeky Ukrayiny v Odes'kij oblasti (The archived subdivision of Management of the Security Service of Ukraine in the Odesa Region)', Spr.017095 (Virrix G. E. ta inshi), 135 ark.
2. Ibid, Spr.017237 (Kyslov M. I.), 39 ark.
3. Ibid, Spr.017314 (Ceringer Yu. I.), 37 ark.
4. Ibid, Spr.017400 (Yaux B. K.), 133 ark.
5. Ibid, Spr.017532 (Shtro V. B.), 32 ark.
6. 'Galuzevyi derzhavnyi arhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (Branch State Archive of the Security Service of Ukraine)', F.6, Op.3, Spr.282, 225 ark.
7. Ibid, Spr.283, 243 ark.
8. Ibid, Spr.284, 421 ark.
9. Sapozhnykov, IV., Argatyuk, SS., 2006. 'Povstannya proty bil'shovykiv navkolo Odesy (Rebellion against bolsheviks around Odesa)', *Pivdennyj-Zaxid. Odesyka, O.: Optimum, Vyp. 2, s. 67-83.*
10. Turchenko, FG., Turchenko, GF., 2003. 'Pivdenna Ukraine: modernizaciya, svitova vijna, revolyuciya (kinecz' XIX st. – 1921 r.): Istorychni narysy (South Ukraine: modernization, world war, revolution /end of XIX century – 1921/: the Historical essays)', K.: *Geneza, 304 s.*
11. Fajtel'berg-Blank, VR., Savchenko, VA., 2008. 'Odessa v epokhu vojn i revolyucij. 1914-1920. Oчерki (Odessa in the era of wars and revolutions. 1914-1920. Essays)', O.: *Izd-vo «Optimum», 336 s.*
12. 'Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja (Central state archive of higher authorities and administration)', F.3204, Op.1, Spr.50, 34 ark.

КУРДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ І «ПРОБЛЕМА КІРКУКУ» В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ ІРАКУ НОВІТНЬОГО ПЕРІОДУ

THE KURDISH NATIONAL MOVEMENT AND THE KIRKUK ISSUE IN THE CONTEXT OF IRAQI STATE BUILDING PROCESSES IN THE RECENT PERIOD

Ямпольська Л. М.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри
всесвітньої історії

Харківського національного педагогічного
університету імені Г.С. Сковороди
(Харків, Україна), e-mail: yampolska.larysa@gmail.com,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7884-8050>

Yampolska L. M.,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
of the Department of World History of H.S. Skovoroda
Kharkiv National Pedagogical University
(Kharkiv, Ukraine), e-mail: yampolska.larysa@gmail.com,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7884-8050>

Проаналізована «проблема Кіркуку» в процесах державотворення Іракського Курдистану в новітній період історії Іраку. Автором використані загальнонаукові та спеціально-історичні методи дослідження. Зроблені висновки про те, що загальна загроза Іраку з боку Ісламської Держави стала фактором зближення різних політичних інтересів і сил заради стабілізації ситуації та майбутнього розвитку. Незважаючи на прагнення іракських курдів досягти широких прав і свобод аж до здобуття повної державної незалежності, відокремлення курдських територій від Іраку і вирішення «проблеми Кіркуку» найближчим часом малоймовірно, оскільки призведе не тільки до остаточного розпаду Іраку, але й може спровокувати ще один регіональний збройний конфлікт.

Ключові слова: «проблема Кіркуку», процеси державотворення, Іракський Курдистан, курдський національний рух, автономія, Ісламська Держава, пешмерга, «битва за Кіркуку».

The Kirkuk issue in the Iraqi Kurdistan state building processes in the recent period of Iraqi history has been analyzed. General scientific and special historical methods of research have been used by the author. The conclusions that the general threat to Iraq from the Islamic State has become a factor of the convergence of various political interests and

¹ **Етнічний Курдистан** (курд. Kurdistan – «країна курдів») – історична область у Південно-Західній Азії, яка охоплює суміжні території на південному сході сучасної Туреччини, північному заході Ірану, півночі Іраку та Сирії, де курди становлять відносну більшість населення. Загальна площа етнічного Курдистану – бл. 450 тис. кв. км: понад 200 тис. кв. км входить до складу сучасної Туреччини (Північний і Західний Курдистан – 47% курдів); понад 160 тис. кв. км – Ірану (Східний Курдистан – 32% курдів); до 75 тис. кв. км – Іраку (Південний Курдистан – 16% курдів); 15 тис. кв. км – Сирії (Південно-Західний Курдистан – 5% курдів). На нинішньому етапі курди – одна з найбільших етнічних груп у світі (бл. 40 млн. осіб), позбавлена прав на національно-культурну та політичну автономію в державах із компактним проживанням її представників.

² **Партикуляризм** (з лат. particularis – частковий, окремішний): 1) відстоювання окремими соціальними, етнічними, релігійними групами в державі своїх власних інтересів всупереч інтересам всієї спільноти або держави в цілому; 2) сепаратизм (з лат. separatus – відокремлення) – політика і практика відокремлення, відділення частини території держави (сецесія) з метою створення суверенної держави, дезінтеграції країни, переходу до складу іншої держави (іредентизм) чи набуття статусу широкої автономії; пропаганда стану культурного, етнічного, племенного, релігійного, расового, національного або гендерного відокремлення від більш компактною групи.

forces for stabilization of the situation and future development have been made by the author. Despite the aspiration of Iraqi Kurds to achieve broad rights and freedoms until full state independence, the separation of Kurdish territories from Iraq and the solving of the Kirkuk issue is unlikely in the near future, because it will not only lead to the final disintegration of Iraq, but it can provoke another regional armed conflict.

Keywords: Kirkuk issue, state building processes, Iraqi Kurdistan, Kurdish national movement, autonomy, Islamic State, Peshmerga, battle for Kirkuk.

Становлення Іраку як держави та розвиток іракського суспільства в новітній період історії відбувалися під впливом низки внутрішніх і зовнішніх факторів, серед яких слід виокремити природно-географічне середовище Месопотамії, наявність вуглеводневих ресурсів, полярний соціально-економічний і суспільно-політичний розвиток адміністративних складових цього державного утворення, строкату етноконфесійну структуру соціуму. Власне іракські державотворчі процеси почалися після розпаду Османської імперії та політичної консолідації арабських територій під британським мандатом впродовж 1921–1932 рр. (офіційно Королівство Ірак було проголошене 23 серпня 1921 р. із колишніх вілайетів Османської імперії – Мосульського, Багдадського та Бассорського – Л. Я.). Відтоді була започаткована чітка адміністративна система, згідно з якою країна була поділена на провінції на чолі з губернаторами, а провінції – на округи, що склалися з різномірних етно-племенних і конфесійних спільнот.

Практичне значення теми, обраної для дослідження, обумовлене тим, що проблема адміністративно-територіального устрою Іраку пов'язана з боротьбою за національно-культурну та політичну автономію його етнічних меншин, найбільш чисельною з яких є курдська. Етнічний Курдистан¹ впродовж історичного розвитку ніколи не мав географічної, етнічної, конфесійної, культурної та мовної однорідності. Курдизм (курдський націоналізм) формувався в кожному регіоні проживання курдів (Туреччині, Іраку, Ірані, Сирії) з урахуванням політичного та економічного розвитку вказаних держав, що позначилося на його локальному й партикулярному² характері [6, с. 273], ускладнивши процес інтеграції на державному та регіональному рівнях. Етнічний Курдистан у конфесійному відношенні, незважаючи на домінування сунізму, представляє «неоднорідну картину, в яку вкраплені шиїзм, езідизм, дервішські ордени (кадірія, накшбандія), очолювані авторитетними шейхами з сепаратистськими нахилами» [22, р. 68].

Аналізуючи проблему курдського національного руху на Близькому Сході в цілому і в Іракському Курдистані зокрема, слід зробити акцент на його інтегральному характері (інтегральний у значенні «нерозривно пов'язаний, суцільний, єдиний») у сучасній зарубіжній історіографії, зокрема в працях учених англомовного світу (Бенедикт Андерсон [18], Мартін ван Брюїнссен [34], Мішель Гюнтер [23], Наталі Деніз [22]), арабського світу (Азіз Ахмад Махір [27], Ахмед Мохаммад [28]), а також дослідників пострадянського простору (М.С. Лазарев [9], Н.В. Степанова [16]). В основу праць цієї групи вчених покладено концептуальний контекст «imagined community» («уявного суспільства»), що створюється завдяки діяльності міжнародних організацій із вирішення курдської проблеми, ролі сучасних ЗМІ, картографічних установ, які генерують ідею «Великого Курдистану» та державотворчі процеси, пов'язані з курдською нацією [6, с. 267].

Інша група вчених, зокрема представники російських наукових курдознавчих шкіл, відстоюють позиції партикуляризму в курдському національному русі (О.І. Жигаліна [6], С.М. Іванов [7], Г.І. Мирський [11], М.А. Сапронова [13; 14]). Так, С.М. Іванов, представник Інституту сходознавства РАН, зазначає, що «курдська проблема буде вирішуватися не в глобальному або регіональному масштабі, а диференційовано та поетапно, в межах держав, де курди проживають компактно і визнані національними меншинами... Загроза відокремлення курдських ареалів на сьогоднішній час малоімовірна, а створення Великого Курдистану є проектом далекого майбутнього» [7, с. 78]. В сучасній українській орієнталістиці лише деякі вчені на рівні окремих праць [17] займаються історією іракського курдизму.

Питання адміністративно-територіального устрою Іраку та його національних автономій піднімалися зарубіжними вченими в контексті британської, арабської чи американської політики, розкриваючи вплив зовнішніх факторів на політичні та економічні процеси Іраку (див. дисертаційні дослідження Гама Алі Кадер Маквана [2], Арбелли Бет-Шлімон [21], праці іракського вченого курдського походження Нурі Талабані [30], американського політолога Стефана Вулфа [35], історико-географічні та етнографічні нариси за редакцією Лері Ганауера [29], Мішеля Кнайтса, Ахмеда Алі [24], Елізабет Ферріс і Кімберлі Столтс [31]). У площині російського курдознавства слід виділити праці М.А. Сапронової [13; 14], в яких започатковане вивчення

«проблеми Кіркуку» у відносинах федеральної влади Іраку та Іракського Курдистану в 90-х рр. ХХ – 10-х рр. ХХІ ст. Однак «проблема Кіркуку» потребує більш ґрунтовного вивчення в історичній, юридичній, економічній площинах, з урахуванням контексту етнічної історії та історії повсякденності.

Метою нашої публікації є аналіз «проблеми Кіркуку»³ як мухафази⁴ в контексті державотворчих процесів Іраку та курдського національного руху в період від закінчення Першої світової війни до сьогодення.

Завдання дослідження: показати еволюцію питання про курдську автономію в зазначений період; порівняти спроби його вирішення на різних етапах розвитку Іраку – в «мандатний період» (1921–1932 рр.), період незалежного Королівства Ірак (1932–1958 рр.) і республіканського правління (з 1958 р. до сьогодення), виокремивши в межах останнього етнополітику Партії арабського соціалістичного відродження (далі – ПАСВ), режиму С. Хусейна, періоду американської окупації та боротьби з Ісламською Державою (далі – ІД).

Після закінчення Першої світової війни і краху Османської імперії історичний центр курдського етногенезу – Іракський (Південний) Курдистан – знову став вогнищем курдського національного руху [17, с. 154]. За підсумками роботи Паризької мирної конференції 1919–1920 рр. британський ліберальний уряд Д. Ллойд Джорджа, беручи участь у повоєнному облаштуванні світу, домігся отримання від Ліги Націй мандату на управління арабськими територіями – Месопотамією, Палестиною та Зайорданією [3, с. 95].

Всупереч положенням Севрського договору 10 серпня 1920 р., укладеного на основі Англо-французької угоди Сайкса-Піко 1916 р. і рішення конференції держав у Сан-Ремо 1920 р. між державами Антанти та султанським урядом Мехмеда VI, який, поряд із втратою оттоманських володінь, вперше задекларував незалежність Курдистану [10], офіційний Лондон задалегідь виключив із території Курдської держави економічно важливі регіони, що входили до нафтоносного Мосульського вілайету колишньої Оттоманської Порти, зокрема Кіркук, Сулейманію, Ербіль, Дохук, Захо, з метою їхнього включення в підмандатне Іракське Королівство [16, с. 173]. Розрахунок британського уряду був обумовлений оптимальністю налагодження процесу видобутку мосульської нафти у васальному Іракському королівстві [26, р. 24], що було закріплено Англо-іракськими договорами 1922, 1926 і 1927 рр. [32, р. 138].

³ **Кіркук** (араб. كركوك, курд. Kerkûk, англ. Kirkuk) – адміністративно-територіальна одиниця на півночі сучасної Республіки Ірак (у 1976–2006 рр. зустрічається під назвою Таамім), територія – 10 282 км², населення – 1 395 600 осіб (за переписом 2011 р.). Округи, що входять до складу провінції: Хавіджа (151 267 осіб), Дохук (40 237 осіб), Кіркук (622 249 осіб), Махмур (34 254 осіб). Адміністративний центр – м. Кіркук, 250 км на північ від Багдада. Провінція розташована між горами Загрос на північному сході, річками Заб і Тигр на заході, горами Хамрін на півдні і річкою Сірван на південному сході. Нафтове родовище Кіркук, відкрите в 1927 р. – одне з найбільших на Близькому Сході [див. 21; 25]. Більшість населення Кіркуку – курди, етнічні меншини – туркомани та араби. 6 червня 2017 р., за рішенням парламенту Республіки Ірак, назва провінції офіційно змінена з Таамім на Кіркук. 25 вересня 2017 р. у населених пунктах Кіркуку проведений референдум про входження до Іракського Курдистану і незалежність останнього. В середині жовтня 2017 р., за результатами Іраксько-курдської війни, Кіркук повернено під контроль Багдаду [див. 19; 20].

⁴ **Мухафаза** (араб. مطافح, курд. muhāfazā, англ. governorate) – адміністративно-територіальна одиниця арабських держав (Єгипту, Іраку, Лівану, Сирії, Йорданії, Ємену, Кувейту, Бахреїну, Оману), відноситься до першого рівня адміністративного поділу.

Англо-іракський договір 30 червня 1930 р., який передбачав відміну мандату та офіційно визнавав незалежність Іраку, закріпив залежне становище молодої держави в галузі зовнішньої політики та міжнародних відносин, право Великої Британії на утримання двох військових баз і військ на території Іраку, контроль над іракською армією [3, с. 112]. Договір проігнорував надання курдському населенню рівних прав з арабським, перекресливши будь-яку перспективу курдської автономії. Відповіддю на масову різанину християн-асирійців і спробу британців встановити контроль над курдськими районами стало повстання 1931–1932 рр. на чолі з шейхом Ахмедом Барзані, що було жорстоко придушене [1, с. 56]. Після закінчення терміну дії британського мандату 3 жовтня 1932 р. Ірак був проголошений незалежною державою, проте важелі реальної влади продовжували залишатися у Великої Британії.

Катализатором національних рухів стала Друга світова війна та повоєнні реалії, пов'язані з впливом внутрішніх і зовнішніх факторів. 14 липня 1958 р. у результаті змови офіцерів на чолі з командиром бригади іракської армії Абдель Керимом Касемом (курдом за етнічним походженням по лінії матері – Л. Я.), що переросла в Іракську революцію, була ліквідована монархія, Ірак проголошений республікою. Конституція Республіки Ірак 1958 р., задекларувавши здійснення «національних сподівань курдського народу» в межах арабсько-курдської єдності, вперше зрівняла в правах курдів та арабів [13, с. 84].

Паритет прав і свобод арабського та курдського населення розглядався як наріжний камінь подальшого функціонування республіканського режиму. Лідер Демократичної партії Курдистану (далі – ДПК), військовий міністр Мехабадської республіки (22 січня – 16 грудня 1946 р.), віце-президент Іракської Республіки при президенті А.К. Касемі (1958–1963 рр.) Молла Мустафа Барзані (1903–1979 рр.) зазначав: «Тимчасова конституція, що гарантує рівні права арабам і курдам, відкриває широкі перспективи для згуртування народів Іраку, передбачає необхідні умови для створення демократичного суспільства» [1, с. 174]. До складу адміністрації курдських провінцій Кіркуку, Мосулу, Ербілю, Сулейманії увійшли представники курдської етнічної групи. У складі багдадського уряду було декілька міністрів-курдів за походженням, а курд Халед Накшбанді став на чолі Державної ради, що виконувала функції колективного президента республіки [12, с. 215].

У 1960-х рр. в Іраку відбувалися державні перевороти, змінювалися політичні режими, проте всі вони здійснювали жорстоку етнополітику стосовно курдів. Крім того, кожного разу, коли «збивався залізний обід сильної влади, на поверхню спливали

з колосальною руйнівною силою міжетнічні і міжконфесійні конфлікти» [11, с. 105]. Після протистояння урядової армії і пешмерга⁵ принципи автономії Іракського Курдистану в складі Республіки Ірак були визначені як результат перемовин 1970 р. між Мустафою Барзані, лідером ДПК, і делегацією президента Ахмеда Хасана аль-Бахра (1968–1979 рр.).

«Програма 11 березня 1970 року», так звана «декларація аль-Бахра», констатувала умови досягнення миру на основі визнання права курдів на автономію в складі Республіки Ірак [17, с. 156]: вперше в історії держави курди та араби були проголошені основними національностями Іраку; вони отримали низку політичних прав, зокрема виборче право, і в контексті його реалізації – участь у законодавчих органах влади з урахуванням відсоткового складу всього населення; етнічний курд отримував посаду віце-президента країни; у центральному уряді було зарезервовано п'ять міністерських портфелів для курдських представників [28]. Така етнополітика мала сприяти вирішенню питання майбутнього федеративного устрою Іраку, досягненню широкій автономії курдофонних територій і вирішенню «проблеми Кіркуку» як найбільш розвинутої провінції держави.

На завершальному етапі Вересневого повстання 1961–1975 рр. – боротьби між курдськими пешмерга і багдадськими збройними силами 11 березня 1974 р. Рада революційного командування (РПК) затвердила Закон № 33 «Про автономію Курдистану», що задекларував створення Курдського автономного району (далі – КАР) з центром у м. Ербілі. «Автономія по-баасистськи» (від назви партії ПАСВ (Баас) поширювалася виключно на три курдські провінції – Ербіль, Сулейманію та Дохук; інші нафтоносні провінції етнічного Курдистану, в тому числі й Кіркук, не були включені до складу КАР.

Саддам Хусейн Абд аль-Маджид ат-Тікріті, міністр у справах національних меншин в уряді А.Х. аль-Бахра, виступаючи з цього приводу з промовою, зазначав: «Кіркук – це губернаторство з низкою національностей, тому воно повинно мати змішану адміністрацію і бути пов'язане зі столицею» [12, с. 208]. Прийняття «Закону № 33» виклиало негативний резонанс серед політичних курдських організацій – Демократичної партії Курдистану (лідер Молла Мустафа Барзані) та Патріотичного союзу Курдистану (далі – ПСК) (лідер Джеляль Хусамаддін Талабані), що було посилене етнополітикою офіційного Багдаду – створенням «арабського поясу» в прикордонній зоні з Турецькою Республікою та Іраном – провінції Кіркук, що забезпечувала 2/3 нафтовидобутку Іраку. С. Хусейн у одній із своїх промов так визначав сутність політики арабізації курдофонних

⁵ **Пешмерга** (курд. Pêşmerge: pêş – «перед», merg – «смерть», e – «є»: «ті, що дивляться в обличчя смерті») – курдські воєнізовані формування в Іракському Курдистані, виникли в 1890-х рр. паралельно із зародженням курдизму. Термін вживався з середини ХХ ст. як курдський еквівалент іранському та арабському поняттю «федаї» (воїни, що присвятили життя боротьбі за високу ідею), введений у широкий вжиток Ібрагімом Ахмедом, курдським письменником, поетом і суспільно-політичним діячем. У період Вересневого повстання (1961–1975 рр.) загони пешмерга, досягши чисельності бл. 15 тис. осіб, перетворилися на регулярну курдську армію. Під час війни 2003 р. в Іраку брали участь в операціях на боці коаліції НАТО на північному фронті. З 2014 р. дислокувалися в Багдаді та Аль-Анбарі для проведення антитерористичних операцій проти ІД.

територій: «Коли я приїхав туди, доля арабів і туркменів не перевищувала 51% населення Кіркуку. Незважаючи ні на що, я витратив 60 млн. динарів, щоб досягти нинішньої ситуації. Араби, яких привезли до Кіркуку, не змогли підняти свою долю в населенні більше, ніж до 60%. Тоді я заборонив курдам працювати в Кіркуку та околицях, за межами Автономного району» [5, с. 175]. Політична позиція М. Барзані була відповіддю на репресивну політику уряду А.Х. аль-Бакра: «Я не хочу, щоб курди прийшли до моєї могили і плюнули на неї, кажучи: «Навіщо ти продав Кіркук?»» [1, с. 354]. Курдське Вересневе повстання, придушене Багдадом у 1975 р., вплинуло на дискредитацію ідеї автономії та зневіру у можливість досягнення національних прав курдів мирним шляхом [17, с. 156].

Прихід до влади С. Хусейна (1979–2003 рр.) прискорив відхід від концептуального контексту політики ПАСВ – розвитку Іраку в межах панарабізму – до концепції «месопотамської та іракської ідентичності», що виявилася у консолідації всіх громадян Республіки Ірак, незалежно від етнічного походження та віросповідання. Завдяки зусиллям правлячої ПАСВ, юридично була закріплена політична система, що сприяла зміцненню ефективної вертикалі державного управління; її визначальною рисою став симбіоз сунітського мазхабу та владного клану ат-Тікріті [27]. Це прямо позначилося на «автономії» курдських провінцій і політичному статусі Кіркуку, що був перетворений на плацдарм Північного бюро баасистів. Значна частина території Іракського Курдистану (Кіркук і Мосул) стала місцем концентрації нафтовидобутку та військово-промислового комплексу країни [21, р. 210].

В період Ірано-іракської війни (1980–1988 рр.), з урахуванням значення вуглеводневих ресурсів для розвитку військової промисловості Іраку, Кіркук перетворився на одну з основних мішеней Ісламської Республіки Іран. За деякими джерелами, курдські пешмерга отримували від хомейністів фінансову та військову допомогу в обмін на взаємодію з Корпусом стражів Ісламської революції (КСІР) під час проведення військових операцій у Кіркуку [4, с. 323], що стало приводом для каральних акцій урядових сил проти курдів, які мешкали в прикордонній смузі між Іраном та Іраком (операція «Анфаль»⁶ 1987–1989 рр.). У своїх виступах Алі Хасан аль-Маджид,

керівник операції «Анфаль», генеральний секретар Північного бюро Баас, двоюрідний брат С. Хусейна, що отримав прізвисько «Хімічний Алі», розкривав сутність етнополітики Багдада у курдських провінціях Іраку: «До наступного літа в цьому регіоні не залишиться сіл, будуть одні табори. Я не дозволю привозити в села борошно, цукор, гас і воду, забороню електропостачання. Ми депортуємо курдів із Мосулу та Кіркуку без будь-якої компенсації, зруйнуємо їхні будинки» [5, с. 305].

Незважаючи на політику етноциду правлячого клану ат-Тікріті, парадокс ситуації полягав у тому, що населення курдських мухафаз відкрито не продемонструвало крайніх партикулярних тенденцій, спрямованих на створення етнічно гомогенної незалежної держави. Питання про сепаратизм не виникло навіть в умовах ослаблення багдадської влади, після проведення 17 січня – 28 лютого 1991 р. військової операції багатонаціональних сил по розгрому іракської армії – «Буря в пустелі» – і встановлення, згідно з рішенням РБ ООН, демілітаризованої «Зони безпеки» на північ від 36-ї паралелі, в курдофонних районах. Під контроль Фронту Іракського Курдистану перейшли провінції Ербіль і Сулейманія, однак під контролем урядових сил залишилися Кіркук, Найнава та Ханекін [29, р. 54]. Комітет Сенату США із закордонних справ дав оцінку становища в Іракському Курдистані на час його тимчасового звільнення з-під влади С. Хусейна восени 1991 р.: «Іракський режим систематично проводив кампанію по знищенню курдських селищ... загалом близько 3 900... У результаті понад 2 млн. осіб із 4 млн. населення Іракського Курдистану були депортовані в інші регіони. На сході були підірвані міста Чварта, Хадж Омран, Саїд Садик і Калат Діза. Місто Халабджа зруйноване більш ніж наполовину і майже знелюдніло. Десятки тисяч людей, раніше насильницьким шляхом переселені в «зразкові селища», які швидше нагадують концентраційні табори, живуть на руїнах своїх міст» [4, с. 333].

Руйнівного впливу на консолідацію курдського руху в Іракському Курдистані⁷ у 1990-х рр., формування єдиних органів влади, вирішення проблеми адміністративно-територіального статусу курдських мухафаз, у тому числі й Кіркуку, завдавало протистояння основних політичних сил – правої, традиціоналістської ДПК, лідером якої після смерті батька

⁶ «Анфаль» (з араб. إلفان ألة لحم курд. Şallawî Enfal – «Трофеї») – кодова назва програми по боротьбі з курдським населенням Північного Іраку, що реалізовувалася Багдадом на завершальному етапі Ірано-іракської війни, у 1987–1989 рр. Основною складовою плану «Анфаль» стало бомбардування курдських населених пунктів іракською авіацією. Трагічно відомою стала газова атака в м. Халабджа у березні 1988 р. За підрахунками організації Human Rights Watch та Міжнародної амністії, у результаті геноциду загинули та пропали безвісті бл. 182 000 курдів [5, с. 306–307].

⁷ Іракський Курдистан (араб. إقليم كردستان, або Південний Курдистан (північно-курд. Başûrê Kurdistanê), офіційна назва – Курдський автономний район у складі Республіки Ірак. Вторгнення військових сил НАТО до Іраку в 1991 та 2003 рр., наступні політичні зміни сприяли ратифікації нової Конституції Іраку 2005 р., згідно з якою КАР отримав статус розширеної автономії. Іракський Курдистан був поділений на чотири провінції: Ербіль, Дохук, Сулейманію, Халабджу (територія – бл. 40000 км², населення – 5,5 млн. осіб). До сьогодення зберігаються гострі протиріччя між багдадським урядом і КАР стосовно сусідніх провінцій Кіркуку, Найнави і Діялі, котрі офіційно не входять до складу Іракського Курдистану. В червні 2014 р. Кіркук був захоплений бойовиками ІД з метою створення халіфату. У ході військових дій між курдськими пешмерга та радикальними ісламістами Кіркук фактично перейшов під контроль Іракського Курдистану. Однак державотворчі процеси в КАР не отримали логічного завершення: «битва за Кіркук» 15–18 жовтня 2017 р. із урядовими силами Іраку закінчилася поразкою курдів. Президент Іракського Курдистану, лідер ДПК Масуд Барзані разом з урядом пішов у відставку.

став Масуд Барзані, та ПСК – федерації лівих організацій «Комала Ранджаран», «Зеленої лінії» та «Соціалістичного руху Курдистану», створеного та очолюваного Джемалем Талабані. Після перемоги сил міжнародної коаліції над Іраком в Іракському Курдистані 19 травня 1992 р. були проведені вибори, за підсумками яких ДПК отримала 51 місце у курдському парламенті, а ПСК – 49 [35, р. 170]. Претензії ПСК на керівництво «Вільним Курдистаном» призвели у 1994–1998 рр. до громадянської війни з ДПК, у результаті якої ПСК сформував власний однопартійний уряд у Сулейманії, залишивши під контролем ДПК Ербіль і Дохук. Кіркук перебував під контролем центрального уряду [14, с. 31].

Військова операція сил міжнародної коаліції з повалення режиму С. Хусейна «Іракська свобода», що розпочалася 20 березня 2003 р. і переросла в нову громадянську війну, внесла в політику курдських партій корективи. У квітні 2003 р., після падіння Багдада, пешмерга Талабані зайняли «нафтову столицю» Іраку – Кіркук, після чого лідери обох курдських партій офіційно оприлюднили свої права на цю територію. 18 травня 2003 р. парламент в Ербілі скасував закон про арабізацію Курдистану. Мухафазу Кіркук М. Барзані і Д. Талабані запропонували приєднати до «Вільного Курдистану» на тій підставі, що більшість її населення складають курди і раніше вона входила до КАР [34].

На національних виборах 30 січня 2005 р. ДПК і ПСК виступили разом у рамках «Курдського альянсу», що набрав 26% голосів (2,1 млн. виборців) і отримав 75 місць у парламенті, поступившись «Об'єднаному іракському альянсу» [31, р. 10]. Вибори 2005 р. до курдського парламенту принесли ДПК 52% голосів, проте партійне керівництво, поступаючись вимогам ПСК, розділило владу за формулою 50:50. Це сприяло прискоренню процесу об'єднання двох центрів курдського національного руху. Лідери ПСК і ДПК, за домовленістю, розділили вищу політичну владу в державі: 6 квітня 2005 р. Джемал Талабані став президентом Республіки Ірак, 12 червня того ж року Масуд Барзані був проголошений президентом Іракського Курдистану. Компроміс політичних сил був закріплений при формуванні органів влади: 7 травня 2006 р. був сформований об'єднаний Регіональний уряд Іракського Курдистану на чолі з представником ДПК Нечирваном Барзані [20].

Новим етапом політичного розвитку Іраку, формування засад федеративного устрою та вирішення проблеми курдських автономій стало схвалення на всенародному референдумі 15 жовтня 2005 р. нової Конституції Республіки Ірак. Її головними положеннями стали наступні: проголошення Іраку федеративною (ст. 1, 106), полінаціональною та поліконфесійною (ст. 3) державою, визнання арабської та курдської мов офіційними мовами Іраку (ст. 4), підтримка іракських племен і кланів (ст. 43) і надання широких повноважень регіонам (ст. 103, 109, 112–128) [8]. Ст. 136–137 Конституції 2005 р. могли

стати трампліном для вирішення проблеми Кіркуку [13, с. 107], оскільки передбачали повернення до адміністративних кордонів 1976 р. (повернення чотирьох курдських провінцій і приєднання двох арабських), репатріацію арабських родин на місця колишнього проживання після скасування закону про арабізацію, проведення перепису населення й референдуму про приєднання Кіркуку та інших спірних районів до Іракського Курдистану [8].

Проте слід зазначити, що декларування юридичних основ курдської автономії ще не передбачало повного вирішення курдської проблеми. Спірним питанням у відносинах центральної влади та Регіонального уряду Іракського Курдистану, що активізувалося в ході військових дій із бойовиками Ісламської Держави в 2013–2017 рр., залишалося питання про долю курдських провінцій Кіркуку, Найнави, Діяли, що офіційно не входили до складу КАР. І на нинішньому етапі Багдад рішуче виступає проти розширення кордонів Іракського Курдистану за межі Ербілю, Сулейманії та Дохуку. Непокірні мухафаза Кіркук стала осередком збройних зіткнень між урядовою армією та курдськими пешмерга, що продовжують боротьбу за контроль над нею. 25 вересня 2017 р. у визволеному від радикальних ісламістів Кіркуку був проведений референдум про його входження до Іракського Курдистану й незалежність останнього, за підсумками якого понад 90% мешканців висловилися за незалежність [15; 19]. Однак офіційний Багдад не визнав результати референдуму, і вже 15–18 жовтня 2017 р. урядові війська почали «битву за Кіркук» – військову операцію проти загонів курдських повстанців, повернувши під контроль нафтові поля Кіркуку і провінцію загалом.

Підводячи підсумки дослідження, зазначимо, що ключовими проблемами державотворення Іраку періодів перебування під британським мандатом (1921–1932 рр.), незалежного Королівства Ірак (1932–1958 рр.) і Республіки Ірак (з 1958 р. до сьогодні) були наступні: субординація окремих провінцій країни, зокрема Кіркуку, і центральних органів влади, боротьба за автономію курдофонних територій (Кіркуку, Ербілю, Дохуку, Сулейманії, Халабджі, Найнави, Діяли), форсована арабізація, ідентифікація національних меншин, боротьба курдського населення за дотримання прав і свобод. Вищезгадані позиції були обумовлені економічним значенням курдофонних територій для розвитку нафтової промисловості Іраку: за даними US Energy Information Administration на липень 2012 р., із загального обсягу розвіданих запасів іракської нафти (143 млрд. барелів) на КАР припадає близько 45 млрд. [33].

Також слід зазначити, що нинішня загроза з боку Ісламської Держави на Близькому Сході стала приводом до зближення різних політичних сил з метою стабілізації ситуації в Іраку та майбутнього розвитку Іракського Курдистану. Тому, всупереч прагненню іракських курдів до досягнення широкої автономії

(аж до здобуття КАР повного суверенітету), форсування курдського сепаратизму, вирішення проблеми Кіркуку та інших спірних територій найближчим часом малоймовірно, оскільки можуть призвести не тільки до остаточного розпаду Іракської держави, але й спровокувати ще один регіональний конфлікт.

У якості перспектив подальших досліджень проблеми курдських автономій у процесах іракського державотворення слід виділити концептуальний контекст політики офіційного Багдада, протистояння курдських політичних сил – ДПК і ПСК, а також роль «нафтового фактору» у розвитку курдської ідентичності.

Список використаних джерел

1. Барзани, М., 2005. 'Мустафа Барзани и курдское освободительное движение (1931–1961 гг.): пер. с курдск. А. Ш. Хаурами, Санкт-Петербург: Наука, 373 с.
2. Гама Алі Кадер, Макван, 2007. 'Курдська проблема в контексті врегулювання іракської кризи': автореф. ... дис. канд. політ. наук: 23.00.04, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Київ, 18 с.
3. Данциг, БМ., 1960. 'Ирак в прошлом и настоящем', Москва: Издательство восточной литературы, 253 с.
4. 'Доклад Комитета по международным делам Сената США «Курдистан во время правления Саддама Хусейна»', 2003. Геноцид в Иракском Курдистане: ред. и предисл. С. М. Кочои: пер. с англ., Москва: Профобразование, с.310–333.
5. 'Доклад Human Rights Watch «Преступление геноцида в Ираке. Кампания «Анфаль» в Иракском Курдистане». Приложение А', 2003. Геноцид в Иракском Курдистане: ред. и предисл. С. М. Кочои: пер. с англ., Москва: Профобразование, с.160–307.
6. Жигалина, ОИ., 2014. 'Эволюция курдского национального движения в странах Западной Азии', Государство, общество, международные отношения на мусульманском Востоке (Афганистан, Иран, Пакистан, Турция, этнический Курдистан, соседние мусульманские районы), Москва: ИВ РАН, Крафт+, с.266–280.
7. Иванов, СМ., 2011. 'Иракский Курдистан на современном этапе (1991–2011 гг.): монография, Москва: ИМЭМО РАН, 86 с.
8. 'Конституция Республики Ирак от 15 октября 2005 г.', 2011. [online] Доступно: <https://worldconstitutions.ru/?p=338> [Дата обращения 25 июля 2019].
9. Лазарев, МС., 2012. 'Категории курдской истории', Лазаревские чтения, Вып. 1, Москва, с.67–95.
10. 'Мирный договор между союзными державами и Турцией, подписанный в Севре 10 августа 1920 г.' [online] Доступно: <http://www.genocide.ru/lib/treaties/14.htm> [Дата обращения 25 июля 2019].
11. Мирский, ГИ., 2008. 'Исламизм, транснациональный терроризм и ближневосточные конфликты', Москва: Издательский дом ГУ ВШЭ, 163 с.
12. Мосаки, НЗ., 2005. 'Курдистан: ресурсы и политика': в 2-х ч., Ч. 1, Москва: ИВ РАН, ИБВ, 352 с.
13. Сапронова, МА., 2006. 'Иракская конституция в прошлом и настоящем (Из истории конституционного развития Ирака)', Москва: Институт Ближнего Востока, 196 с.
14. Сапронова, МА., 2015. 'Проблема Киркука в отношениях федеральных властей Ирака и Иракского Курдистана', Курдский фактор в региональной геополитике: Материалы «круглого стола» в ИМЭМО РАН, 11.03.2015 г., под ред. А. Г. Арбатова, Москва: ИМЭМО РАН, с.28–38.
15. Смотряев, М., 2017. 'Иракский Курдистан: независимость без нефти?' [online] Доступно: <http://www.bbc.com/russian/features-41824000> [Дата обращения 25 февраля 2018].
16. Степанова, НВ., 2005. 'Проблема курдов в Ираке', Этнос и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие, под ред. А. В. Торкунова; сост. В. Я. Белокреницкий, М. А. Сапронова, Москва: МГИМО МИД РФ, с.168–220.
17. Ямпольська, ЛМ., 2017. 'Курдський національний рух і військово-політична діяльність Мустафи Барзани (1903–1979)', Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць, Київ: «Видавництво «Гілея», вип. 122 (7), с.153–158.
18. Anderson, B., 2016. 'Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism'. [online] Available at: <https://publications.hse.ru/mirror/pubs/share/folder/xj2zhag7ov/direct/195147667> [Accessed 25 February 2019].
19. Barbarani, S., 2017. 'A Look into Iraq's Disputed Kirkuk before Referendum'. [online] Available at: <https://www.aljazeera.com/indepth/features/2017/09/iraq-disputed-kirkuk-referendum-170923080251698.html> [Accessed 25 July 2019].
20. Beehner, L., 2006. 'The Challenge in Iraq's Other Cities: Kirkuk'. [online] Available at: <https://www.cfr.org/background/challenge-iraqs-other-cities-kirkuk> [Accessed 20 July 2019].
21. Bet-Shlimon, A., 2012. 'Kirkuk, 1918–1968: Oil and the Politics of Identity in an Iraqi City': Doctoral dissertation, Harvard: Harvard University, 317 p.
22. Denise, N., 2005. 'The Kurds and the State. Evolving National Identity in Iraq, Turkey and Iran', New York: Syracuse University Press, 264 p.
23. Gunter, M., 2013. 'The Contemporary Roots of Kurdish Nationalism in Iraq', Kufa Review, № 2, Issue 1. [online] Available at: http://www.uokufa.edu.iq/journals/index.php/Kufa_Review/article/viewFile/26/pdf_19 [Accessed 20 July 2019].
24. Knights, M., Ali, A., 2010. 'Kirkuk in Transition. Confidence Building in Northern Iraq', Washington: Washington Institute for Near East Policy, 48 p.
25. 'Kurdistan Regional Government. Natural Resources Ministry: Kirkuk Oil Field Development Requires Approval of KRG and Kirkuk Governorate', 2012. [online] Available at: <http://krg.org/articles/detail>.

asp?lngnr=12&smap=02010100&rn=223&anr=43451 [Accessed 25 February 2019].

26. 'League of Nations. Question of the Frontier between Turkey and Iraq: Report Submitted to the Council by the Commission Instituted by the Council Resolution of September 30th, 1924', 1925, Geneva: League of Nations, 65 p.

27. Mahir, A., 2012. 'The Kurds of Iraq: Ethnonationalism and National Identity in Iraqi Kurdistan'. [online] Available at: http://etheses.lse.ac.uk/645/1/Zeynep_Maps_into_Nations.pdf [Accessed 25 February 2018].

28. Mohammad, A., 2010. 'Iraqi Kurds and Nation-Building'. [online] Available at: http://csis.org/files/publication/140105_Iraq_Book_AHC.pdf [Accessed 25 February 2018].

29. 'Resolving Kirkuk. Lessons Learned from Settlements of Earlier Ethno-Territorial Conflicts', 2012. Ed. by L. Hanauer, L. Miller, Pittsburgh: National Defense Research Institute, 70 p.

30. Talabany, N., 2004. 'Arabization of the Kirkuk Region', Arbil: Arab Press, 114 p.

31. 'The Future of Kirkuk: the Referendum and its Potential Impact on Displacement', 2008. Ed. by E. Ferris and K. Stoltz, Brookings Institution – University of Bern, 16 p.

32. 'Treaty between the United Kingdom and Iraq and Turkey Regarding the Settlement of the Frontier between Turkey and Iraq, with Notes Exchanged', 1927. The American Journal of International Law, № 4, p.136–143.

33. 'U.S. Energy Information Administration. Iraq: Country Analysis', 2012. [online] Available at: <http://www.eia.gov/countries/cab.cfm?fips=IZ> [Accessed 18 February 2018].

34. Van Bruinessen, M., 2016. 'Kurds and Identity Politics'. [online] Available at: http://www.hum.uu.nl/medewerkers/m.vanbruinessen/publications/Bruinessen_Kurds_and_the_City.pdf [Accessed 18 February 2018].

35. Wolff, S., 2010. 'Governing in Kirkuk: Resolving the Status of a Disputed Territory in Post-American Iraq', International Affairs, № 6 (86), p.161–179.

References

1. Barzani, M., 2005. 'Mustafa Barzani i kurdske osvoboditel'noje dvizhenije (1931–1961 gg.) (Mustafa Barzani and the Kurdish Liberation Movement (1931–1961)': per. s kurdk. A. Sh. Khaurami, Sankt-Peterburg: Nauka, 373 s.

2. Gama Ali Kader, Makvan, 2007. 'Kurds'ka problema v konteksti vreguljuvannja irakskoj kryzy (The Kurdish issue in the context of the Iraqi crisis resolving)': avtoref. ...dys. kand. polit. nauk: 23.00.04, Kyi'vskij nacionalnyj universytet im. Tarasa Shevchenka, Kyi'v, 18 s.

3. Dancig, BM., 1960. 'Irak v proshlom i nastojashchem (Iraq in the past and present)', Moskva: Izdatel'stvo vostochnoj literatury, 253 s.

4. 'Doklad Komiteta po mezhdunarodnym delam Senata SShA «Kurdistan vo vremja pravlenija Saddama Khusejna» (Report of the Committee on the International Affairs of the US Senate «Kurdistan during the reign of Saddam Hussein）」, 2003. Genocid v Irakskom Kurdistane: red. i predisl. S. M. Kochoi: per. s angl., Moskva: Profobrazovaniye, s.310–333.

5. 'Doklad Human Rights Watch «Prestuplenije genocida v Irake. Kampanija «Anfal» v Irakskom Kurdistane». Prilozhenije A (Human Rights Watch Report «The crime of genocide in Iraq. «Anfal campaign» in Iraqi Kurdistan». Appendix A）」, 2003. Genocid v Irakskom Kurdistane: red. i predisl. S. M. Kochoi: per. s angl., Moskva: Profobrazovaniye. s.160–307.

6. Zhigalina, OI., 2014. 'Evoljucija kurdskego natsional'nogo dvizhenija v stranakh Zapadnoj Aziji' (The evolution of the Kurdish national movement in Western Asia), Gosudarstvo, obshchestvo, mezhdunarodnyje otnoshenija na musul'manskom Vostoke (Afganistan, Iran, Pakistan, Turcija, etnicheskij Kurdistan, sosednije musul'manskije rajony), Moskva: IV RAN. Kraft+, s.266–280.

7. Ivanov, SM., 2011. 'Irakskij Kurdistan na sovremennom etape (1991–2011 gg.) (Iraqi Kurdistan at the present stage (1991–2011))': monografija, Moskva: IMEMO RAN, 86 s.

8. 'Konstitucija Respubliki Irak ot 15 oktjabrja 2005 g. (The Constitution of the Republic of Iraq dated October 15, 2005)', 2011. [online] Dostupno: <https://worldconstitutions.ru/?p=338> [Data obrashchenija 25 ijulja 2019].

9. Lazarev, MS., 2012. 'Kategorii kurdskego istorii (Kurdish History Categories)', Lazarevskije chtenija, Vyp. 1, Moskva, s.67–95.

10. 'Mirnyj dogovor mezhdru sojuznymi derzhavami i Turcijej, podpisannyj v Sevre 10 avgusta 1920 g. (Peace Treaty between the Allied Powers and Turkey, signed in Sevres on August 10, 1920)' [online] Dostupno: <http://www.genocide.ru/lib/treaties/14.htm> [Data obrashchenija 25 ijulja 2019].

11. Mirskij, GI., 2008. 'Islamizm, transnacionalnyj terrorizm i blizhnevostochnyje konflikty (Islamism, transnational terrorism and the Middle East conflicts)', Moskva: Izdatelskij dom GU VShE, 163 s.

12. Mosaki, NZ., 2005. 'Kurdistan: resursy i politika (Kurdistan: the resources and policies)': v 2-kh ch., Ch. 1, Moskva: IV RAN, IBV, 352 s.

13. Saprionova, MA., 2006. 'Irakskaja konstitucija v proshlom i nastojashchem (Iz istorii konstitucionnogo razvitija Iraka) (The Iraqi Constitution in the Past and Present (From the history of Iraqi constitutional development))', Moskva: Institut Blizhnego Vostoka, 196 s.

14. Saprionova, MA., 2015. 'Problema Kirkuka v otnoshenijakh federal'nykh vlastej Iraka i Irakskogo Kurdistana (The Kirkuk issue in the relations of Iraqi federal authorities and Iraqi Kurdistan)', Kurdskiy faktor v regionalnoj geopolitike: Materialy «kruglogo stola» v IMEMO RAN, 11.03.2015, pod red. A. G. Arbatova,

Moskva: IMEMO RAN, s.28–38.

15. Smotrjajev, M., 2017. 'Irakskij Kurdistan: nezavisimost' bez nefti? (Iraqi Kurdistan: independence without oil?)' [online] Dostupno: <http://www.bbc.com/russian/features-41824000> [Data obrashchenija 25 fevralja 2018].

16. Stepanova, NV., 2005. 'Problema kurdiv v Irake (The problem of the Kurds in Iraq)'. Etnosy i konfessii na Vostoke: konflikty i vzaimodejstviye, pod red. A. V. Torkunova; sost. V. Ya. Belokrenickij, M. A. Saprionova, Moskva: MGIMO MID RF, s.168–220.

17. Yampolska, LM., 2017. 'Kurds'kyj nacionalnyj rukh i vijs'kovo-politichna dijalnist' Mustafy Barzani (1903–1979) (The Kurdish national movement and military-political activity of Mustafa Barzani (1903–1979))', Gileja: naukovyj visnyk: zbirnyk naukovykh prac', Kyi'v: «Vydavnytstvo «Gileja», vyp. 122 (7), s.153–158.

18. Anderson, B., 2016. 'Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism'. [online] Available at: <https://publications.hse.ru/mirror/pubs/share/folder/xj2zhag7ov/direct/195147667> [Accessed 25 February 2019].

19. Barbarani, S., 2017. 'A Look into Iraq's Disputed Kirkuk before Referendum'. [online] Available at: <https://www.aljazeera.com/indepth/features/2017/09/iraq-disputed-kirkuk-referendum-170923080251698.html> [Accessed 25 July 2019].

20. Beehner, L., 2006. 'The Challenge in Iraq's Other Cities: Kirkuk'. [online] Available at: <https://www.cfr.org/backgrounder/challenge-iraqs-other-cities-kirkuk> [Accessed 20 July 2019].

21. Bet-Shlimon, A., 2012. 'Kirkuk, 1918–1968: Oil and the Politics of Identity in an Iraqi City': Doctoral dissertation, Harvard: Harvard University, 317 p.

22. Denise, N., 2005. 'The Kurds and the State. Evolving National Identity in Iraq, Turkey and Iran', New York: Syracuse University Press, 264 p.

23. Gunter, M., 2013. 'The Contemporary Roots of Kurdish Nationalism in Iraq', Kufa Review, № 2, Issue 1. [online] Available at: http://www.uokufa.edu.iq/journals/index.php/Kufa_Review/article/viewFile/26/pdf_19 [Accessed 20 July 2019].

24. Knights, M., Ali, A., 2010. 'Kirkuk in Transition. Confidence Building in Northern Iraq', Washington: Washington Institute for Near East Policy, 48 p.

25. 'Kurdistan Regional Government. Natural Resources Ministry: Kirkuk Oil Field Development Requires Approval of KRG and Kirkuk Governorate', 2012. [online] Available at: <http://krg.org/articles/detail.asp?lngnr=12&smap=02010100&rnr=223&anr=43451> [Accessed 25 February 2019].

26. 'League of Nations. Question of the Frontier between Turkey and Iraq: Report Submitted to the Council by the Commission Instituted by the Council Resolution of September 30th, 1924', 1925, Geneva: League of Nations, 65 p.

27. Mahir, A., 2012. 'The Kurds of Iraq:

Ethnonationalism and National Identity in Iraqi Kurdistan'. [online] Available at: http://etheses.lse.ac.uk/645/1/Zeynep_Maps_into_Nations.pdf [Accessed 25 February 2018].

28. Mohammad, A., 2010. 'Iraqi Kurds and Nation-Building'. [online] Available at: http://csis.org/files/publication/140105_Iraq_Book_AHC.pdf [Accessed 25 February 2018].

29. 'Resolving Kirkuk. Lessons Learned from Settlements of Earlier Ethno-Territorial Conflicts', 2012. Ed. by L. Hanauer, L. Miller, Pittsburgh: National Defense Research Institute, 70 p.

30. Talabany, N., 2004. 'Arabization of the Kirkuk Region', Arbil: Arab Press, 114 p.

31. 'The Future of Kirkuk: the Referendum and its Potential Impact on Displacement', 2008. Ed. by E. Ferris and K. Stoltz, Brookings Institution – University of Bern, 16 p.

32. 'Treaty between the United Kingdom and Iraq and Turkey Regarding the Settlement of the Frontier between Turkey and Iraq, with Notes Exchanged', 1927. The American Journal of International Law, № 4, p.136–143.

33. 'U.S. Energy Information Administration. Iraq: Country Analysis', 2012. [online] Available at: <http://www.eia.gov/countries/cab.cfm?fips=IZ> [Accessed 18 February 2018].

34. Van Bruinessen, M., 2016. 'Kurds and Identity Politics'. [online] Available at: http://www.hum.uu.nl/medewerkers/m.vanbruinessen/publications/Bruinessen_Kurds_and_the_City.pdf [Accessed 18 February 2018].

35. Wolff, S., 2010. 'Governing in Kirkuk: Resolving the Status of a Disputed Territory in Post-American Iraq', International Affairs, № 6 (86), p.161–179.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ:
ТРУБЧАНИНОВ С. В. КОНСТРУЮВАННЯ
НАЦІОНАЛЬНОГО ПРОСТОРУ:
ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ УЯВЛЕННЯ В
УКРАЇНСЬКІЙ НАУКОВІЙ І СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ 1830–1930-Х РР.:
МОНОГРАФІЯ. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ:
ОІУМ, 2019. 480 С.**

**REVIEW OF THE MONOGRAPH:
TRUBCHANINOV S. V. CONSTRUCTION
OF NATIONAL SPACE: HISTORICAL
GEOGRAPHY PERCEPTIONS IN
THE UKRAINIAN SCIENTIFIC AND
SOCIOLOGICAL OPINION 1830'S–1930'S:
MONOGRAPH. KAMIANETS-PODILSKYI:
OIUM, 2019. 480 P.**

Земський Ю. С.,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри міжнародних відносин та
туризму,
Хмельницький національний університет
(Хмельницький, Україна), e-mail: yury_zemsky@
ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8085-0977>

Zemsky Yu. S.,
Doctor of historical sciences, professor,
Khmelnitskyi National University (Khmelnitskyi,
Ukraine), e-mail: yury_zemsky@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8085-0977>

Монографія С. В. Трубочанінова присвячена мало-відомій складовій формування та конструювання національної ідентичності українців, а саме рецепції, розвитку і популяризації історико-географічних уявлень у 1830–1930-х рр. Для науковців і суспільства важливо було позначити «свою» територію, де відбувалися основні події «власної» історії та проживав народ із усвідомленням власної етнічної спільності. Саме ця територія мала увійти до складу національної держави українців.

Рецензована монографія складається зі вступу, шести розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Структура роботи відповідає меті та визначеним дослідницьким завданням. Вона побудована за проблемно-хронологічним принципом, має оригінальний та практичний розподіл на структурні частини.

У першому розділі йдеться про історико-географічні уявлення в інтелектуальному середовищі 1830–1870-х рр. Автор показує співвідношення і взаємні впливи історії та географії в університетській освіті у країнах Західної Європи та Російській імперії. З'ясується, що тривалий час існували об'єднані кафедри історії, географії та статистики, а предметної спеціалізації не було. Тому й виникали своєрідні колізії на кшталт того, що першою роботою Карла Ріттера на посаді професора Берлінського університету (його вважають одним із засновників сучасної географічної науки), була праця про давню історію народів, які мешкали на Кавказі та берегах Понту Евксинського. Автор розповідає про виділення з філософських факультетів університетів історико-філологічних і фізико-математичних факультетів в середині XIX ст. та подальшу спеціалізацію, дискусії щодо необхідності географії серед обов'язкових навчальних предметів для майбутніх істориків. Невід'ємними складовими світогляду української інтелігенції 1830–1870-х рр. були історико-географічні уявлення про Скіфію, Сарматію, Русь та козаччину. Автор показує діяльність у формуванні та популяризації таких уявлень професійних учених та аматорів. Наголошується на внескові М. Максимовича, якого В. Антонович називав зачинателем історичної географії.

Другий розділ присвячений історико-географічному баченню України під кутом зору імперської та регіональної історіографії. Визначається важливе значення для формування історико-географічних уявлень історико-статистичних та історико-топографічних описів українських окраїн монархій Романових і Габсбургів. Ґрунтовно виписана інтелектуальна біографія уродженця Фінляндії Філіпа Якоба Брууна (1804–1880), якого сучасники називали «першим історико-географом Півдня Росії». Проаналізовано погляди на історичну географію України професорів Київської Духовної Академії. Зокрема, розповідається про участь професора М. Петрова у видавничому проєкті П. Батюшкова, який мав довести споконвічну «російськість» західних губерній імперії.

У третьому розділі проаналізовано вплив історико-географічних уявлень Володимира Антоновича та його школи на наукову і суспільно-політичну думку України. Визначається відображення історико-географічної opinii великого ученого в його науково-педагогічній і суспільно-політичній діяльності. Розкривається розвиток історико-географічних знань Київською історичною школою В. Антоновича. Йдеться про викладання історичної географії в університетах Наддніпрянщини. Окремо виділяється підрозділ про історико-географічні уявлення

в західноукраїнських землях. Наголошується на значенні діяльності М. Грушевського на посаді професора Львівського університету для поширення української візії на історію заселених українцями земель у складі монархії Габсбургів.

Четвертий розділ присвячено кільком переломним рокам в історії України – рокам Першої світової війни та національно-визвольних змагань. Автор з'ясував, що в цей час історико-географічні знання були як ніколи до того затребуваними. У періодиці воюючих країн поширювалися уявлення про етнічні території і кордони (М. Кордуба, В. Геринович та ін.). Експерти з історичної географії консультували уряди своїх держав. Наприклад, Еллен Черчілл Семпл підготувала для уряду США аналітичну записку щодо України, а львівський професор Еугеніуш Ромер був польським експертом на мирових конференціях у Парижі й Ризі. Наголошується, що під час заснування Української Академії наук у 1918 р. розглядалося питання про розвиток і поширення історико-географічних знань. Спершу планувалося видати підготовлений В. Антоновичем і його учнями історико-географічний словник, проте згодом було вирішено створити в структурі Академії Постійну комісію для складання історично-географічного словника української землі. Очолив її О. Грушевський – учень В. Антоновича.

Нелегкому періоду 1920–1930-х рр. присвячено п'ятий розділ. В умовах більшовицького панування історично-географічні знання в УСРР спробували поставити на службу «соціалістичному будівництву». Відтак в діяльності Історично-географічної комісії ВУАН з'являються нові вектори. Автор відзначає, що історико-географічними дослідженнями займалися також в інших підрозділах ВУАН. Наголошується на організаційній діяльності в цьому напрямку академіків Д. Багалія та М. Грушевського. Завдяки діяльності ентузіастів, таких як В. Геринович, Ф. Петрунь та ін., історико-географічні знання поширювалися в різних регіонах УРСР. Автором з'ясовано, що історична географія викладалася також в українських вишах. Детально проаналізовано плани, проспекти курсів і конспекти лекцій з всесвітньої історичної географії та історичної географії СРСР В. Данилевича.

Контroversійним візіям історичної географії західноукраїнських земель у міжвоєнний період присвячено останній розділ роботи. Автор показує як міфологізацію «східних кресів» польськими ученими чи румунізацію Північної Буковини і Бессарабії, так і спроби українських учених і громадськості відстояти засобами історичної географії право на свою етнічну територію. Розповідається про розвиток історико-географічних знань в Університеті Яна Казимира (школи Е. Ромера та Ф. Буяка). Розкривається внесок М. Кордуби та І. Крип'якевича у розвиток історико-географічних уявлень про Україну.

Монографія С. Трубочанінова істотно збагачує знання щодо української наукової та суспільно-полі-

тичної думки 1830–1930-х років, синтезує загальне розуміння українським суспільством історико-географічних знань, показує розвиток і поширення історико-географічних уявлень. У монографії також оприлюднено низку маловідомих біографічних відомостей щодо життя та діяльності В. Антоновича, О. Грушевського, М. Кордуби та інших видатних учених.

* * *

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Анненкова Н. Г. Генеза натурального копіювання при освоєнні верстатобудівного виробництва на Українських заводах з середини XIX ст. до 1930-х років.	7
Асланов Э., Гасымова С. Обзор на историю города Гянджи. (Огляд на історію міста Гянджі).	13
Бабкова Н. В. Лептимація московським урядом обрання І. Брюховецького гетьманом у Ніжині в 1663 р.	17
Вербовий О. В. Бойова діяльність Путивльського партизанського загону під командуванням С. А. Ковпака-С. В. Руднева восени 1941р.	21
Guliyev I. History of development of Azerbaijan theology (XVI-XVII centuries) (Історія розвитку Азербайджанської теології (XVI-XVII століть)).....	28
Dadashova A. France-turkey relations during e.macron's presidency (Відносини Франції та Туреччини під час Президентства Е. Макрона)	34
Закревський Б. 18 Дивізія Піхоти Війська Польського в боях на Поділлі (23.01.1920 – 23.03.1920),ч.2.	38
Зелінський М. В. Геополітична концепція відновлення польської державності Яна Людвіга Поплавського (1854 – 1908).....	46
Іванов Я. І. Ведення форпостної служби на форпостах нової Сербії та Новослобідського козацького полку (1752-1764).	50
Кравчук Л. В. Політика комунізму – як фактор небезпеки та загрози людству (з історії радянізації Тернопільщини вересень 1939 – червень 1941рр.)	56
Куницький М. П. Система репресивно-каральних органів райхскомісаріату «Україна»: організаційна структура та службова компетенція (1941 – 1944рр.)	63
Курдина Ю. М. Створення машинної лабораторії у Львівській політехніці: хронологія реалізації проекту (1908 – 1927рр.)	69
Лучаківська І. Створення професійних учительських організацій в Галичині наприкінці XIX – початку XX століття.	75
Любовець О. М. «Трудовий принцип» як модель національно-державного будівництва доби Директорії УНР.	79
Малащук О. С. Становлення наукових засад селекції винограду в першій половині XX століття.	84
Мамедов Р. Ю. Русско - Сефевидские политические отношения в работах русских авторов (конец XVI- начало XVII вв.) (Російсько-Сефевидські політичні відносини у роботах росіян (кінець XVI - початок ХУП ст.ст.))	91
Невміта Ю. В. Наслідки здійснення партійно-радянською та господарською номенклатурою України третьої надпрограми М. Хрущова (в 50-60 рр. XX ст.)	95
Перепелюк О. М. «Хоровое и регентское дело» про церковно-співочу діяльність на українських землях (початок XX століття).	99
Познякова І. С. Мозес Гомберг – американський хімік родом з Єлисаветграда.	105
Савчук Т. Г. Читацькі інтереси православного духовенства в радянській Україні (1920-1930-ті рр.) 112	
Скиба І. Б. Вектори діяльності та здобутку церковно-громадської праці Полікарпа (Сікорського) впродовж 1930-х рр.....	119
Соловей А. О., Ботіка Т. С. Україна – НАТО: історія та перспективи взаємовідносин	125
Тацієнко Н. Л. Селянство Уманського повіту XIX – початку XX ст.: імперський період дослідження.	128
Трегубенко Т. М. Розвиток церковного музичного мистецтва в культурно-просвітницьких осередках Волині кінця XVI – першої половини XVII ст.	134

Устяк Н. В. Історичний аналіз дослідження коливань і стійкості залізничних вагонів професором М. В. Винокуровим.	139
Хоменко В. Р. Внесок представників Київської школи у висвітлення питань щодо життєдіяльності українського села періоду Другої світової війни.	144
Шалашна Н. М. Уявлення про державу в «Скарбниці потребной» Іоанікія Галятовського.	149
Sharifov Sh. Historical boundaries of azerbaijan in arab-language sources (Історичні кордони Азербайджану в арабсько-мовних джерелах)	155
Шемета Ю. М. Взаємини вчителів училищ, прогімназій та гімназій київського учбового округу з колегами і громадськістю у ХІХ – на початку ХХ ст.	160
Шишко О. Г. Політичний терор проти учасників придністровського повстання 1919 р.	165
Ямпольська Л. М. Курдський національний рух і «проблема кіркуку» в контексті державотворчих процесів Іраку новітнього періоду.	170

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Земський Ю. С. Рецензія на монографію: Трубочанінов С. В. Конструювання національного простору: історико-географічні уявлення в українській науковій і суспільно-політичній думці 1830–1930-х рр.: Монографія. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2019. 480 с.	178
---	-----

CONTENT

HISTORICAL SCIENCES

Annenkova N. G. The genesis of the method of copying from nature when mastering the machine-tool production by Ukrainian factories from the mid-nineteenth to the 1930s.	7
Aslanov E. M., Gasimova S. A. Review on the history of Ganzh citi	13
Babkova N. V. The Moscow government legitimizing of I. Briukhovetsky hetman election in nizhyn in 1663	17
Verbovyi O. V. Military activity of the putivl partisan detachment under the command of S. A. Kovpak – S. V. Rudnev in the fall of 1941	21
Guliyev I. History of development of Azerbaijan theology (XVI-XVII centuries).....	28
Dadashova A. France-Turkey relations during E. Macrons Presidency	34
Zakrzewski B. 18 Infantry Division of the Polish Army in the Battles of Podillya (23.01.1920-23.03.1920).	38
Zelinskyi M. V. Geopolitical concept of restoration of polish statehood of Yan Ludwig Poplawsky (1854-1908).	46
Ivanov Y. I. The conduct of the border service at the outposts of the new Serbia and Novoslobidskiy Cossack regiment (1752-1764).	50
Kravchuk L. V. The politics of communism as a factor of danger and threat to humanity, history of the Sovietization of Ternopil region September 1939-June 1941.....	56
Kunytskyi M. P. The system of repressive and punitive organs of the Reichskommissariat «Ukraine»: organizational structure and professional competence (1941-1944).	63
Kurdyna Yu. M. Creation of machine laboratory in Lviv polytechnic national university: project implementation timeline (1908-1927).	69
Luchakivska I. Establishment of the professional teaching organizations in Galicia at the end of XIX – the beginning of XX century.	75
Liubovets O. M. «Labor principle» as the model of national-state construction of the directory UNR.	79
Malaschuk O. S., Bulysheva D. V. Development of scientific sources of grapes selection in the first half of the 20 TH century.	84
Mammadov R. Y. Russian-Sefevids relations in the works of Russian authors (late XVI-early XVII centuries).	91
Nevmyta Y. V. The consequences of the party-soviet and economic nomenclature of Ukraine of the third superprogram of M. Khrushchev (50-60 years of XX century).	95
Perepeliuk O. M. «The choir and choirmasters` affairs» - the church singing activity at the Ukrainian territories (the beginning of the XX century).	99
Pozdniakova I. S. Moses Gomberg – an American chemist who was born in Yelisavetgrad.	105
Savchuk T. G. Readers` interest of the orthodox clergy in the soviet Ukraine (1920-1930 s).	112
Skyba I. B. Vektors of the activity and achievements of the church-social work of Polycarp (Sikorsky) during the 1930.	119
Solovey A. O., Botika T. S. Ukraine – NATO: History and Prospects of Relationships.	125
Tatsiyenko N. L. The peasants of Uman district in the 19 th - early 20 th centuries: the empire research period.	128
Tregubenko T. M. The development of church music art in the cultural and educational centers of Volyn at the end of the 16th - the first half of the 17th century.	134
Ustiak N. V. Historical analysis of oscillations and stability of railway wagons by professor M. V. Vynokurov.	139
Khomenko V. P. Money of representatives of the Kyiv school for the calculation of questions on the life	

of the Ukrainian culture of the period of the second world war.	144
Shalashna N. M. Idea of the state in the I. Galyatovsky's «NECESSARY TRESURY».....	149
Sharifov Sh. Historical boundaries of Azerbaijan in arab-language sources.	155
Shemeta Y. M. Relations between teachers of schools, progymnasiums and gymnasiums, institutions of Kiev Educational District with colleagues and the public in XIX - early XXth century.	160
Shyshko O. G. Political terror against the participants of 1919 transdnestrria rebellion.....	165
Yampolska L. M. The Kurdish national movement and the kirkuk issue in the context of Iraqi state building processes in the recent period.	170

SCIENTIFIC LIFE

Zemsky Yu. S. Review of the monograph: Trubchaninov S. V. Construction of national space: historical geography perceptions in the Ukrainian scientific and sociopolitical opinion 1830's–1930's: monograph. Kamianets-Podilskyi: Oium, 2019. 480 P.	178
---	-----

Н а у к о в е в и д а н н я

«Гілея: науковий вісник»
В и п у с к 147 (8), Ч.1. Історичні науки
S c i e n t i f i c e d i t i o n

«Hileya: scientific herald»
Volume 147 (8), Part 1. Historical sciences

СПІВЗАСНОВНИКИ:

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова;
ВГО Українська академія наук, «Видавництво «Гілея»
Шеф-редактор: В. П. Андрущенко
Головний редактор: В. М. Вашкевич

Видавництво: «Видавництво «Гілея»
04070, м. Київ, вул. Почайнинська, 62
Моб. тел. +38 (067) 509 33 99

Підписано до друку 12.09.2019 р.
Формат 60x84/8. Папір офсетний.
Друк офсетний.

Друк. арк. 23. Умов. друк. арк 21,39.
Обл.-видавн. арк. 23,12.

Наклад 100 пр. Зам. № 6210/2.

Віддруковано з оригіналів замовника.
Виготовлювач ТОВ «ТВОРИ».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.

21027, а/с 8825, м. Вінниця, вул. Келецька, 51а.
Тел.: (0432) 603-000, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852.
e-mail: tvory2009@gmail.com
<http://www.tvoru.com.ua>

Ціна договірна